

M. BEKMURODOV, A. UMAROV,
U. QORABOYEV, Z. HAYDAROV

IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYAT TARIXI, NAZARIYASI VA USLUBIYATI

**M. BEKMURODOV, A. UMAROV,
U. QORABOYEV, Z. HAYDAROV**

**IJTIMOIIY-MADANIY
FAOLIYAT TARIXI,
NAZARIYASI VA USLUBIYATI**

*(«5610400 – Ijtimoiy-madaniy faoliyat» ta'lim
yo'nalishi bo'yicha darslik)*

UO'K: 316.61

KBK: 71.04

U-26

U-26 **Bekmurodov M., Umarov A. va boshq.** Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – «Ma'naviyat», 2016 – 336 b.

ISBN 978-9943-04-301-5

Mazkur darslikda xalq madaniyati, ma'rifati va ma'naviyatini shakllantirish hamda yuksaltirishda muhim omil hisoblangan ijtimoiy-madaniy faoliyat sohasining asosiy yo'nalishlari ilmiy-nazariy jihatdan talqin etiladi. Jumladan, qadim moziyga ega yurtimizda kechgan ijtimoiy-madaniy faoliyatning tarixiy bosqichlari, faoliyatning nazariy asoslari, amalga oshiriladigan ko'plab sohalari mamlakatimizdagi mavjud holat misolida keng va atrofli-cha yoritiladi.

Darslik respublikamiz oliy o'quv yurtlarining tegishli yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya beruvchi fakultetlari talabalariga, malaka oshirish kurslari tinglovchilariga, shuningdek, pedagog murabbiylar, ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchi amaliyotchi mutaxassislariga mo'ljallangan.

UO'K: 316.61

KBK: 71.04

Mas'ul muharrir:
O'zDSMI dotsenti A. Haydarov

Taqrizchilar:
O'zMU «Sotsiologiya» kafedrasi prof. N. Aliqoriyev
NamDU professori A. Rasulov

O'zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalar qo'mitasining A-1-37 raqamli «Madaniyat va aholi dam olish markazlarining zamonaviy funksiyalarini ilmiy-amaliy tadqiq etish» mavzuidagi loyihasi doirasida tayyorlandi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2015-yil 21-avgustdagi 303-son buyrug'iga asosan nashr qilishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-04-301-5

© «Ma'naviyat», 2016

SO‘ZBOSHI

Mamlakatimizda aholi turli tabaqalari vakillarini badiiy, estetik, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishlarda tarbiyalash, odamlarning ma‘naviy, ijodiy faolligini oshirish, barkamol insonni shakllantirishda ijtimoiy-madaniy faoliyat sohasining o‘rni va roli kattadir. Ijtimoiy-madaniy faoliyat madaniyat va aholi dam olish markazlari, madaniyat va san‘at saroylari, muzeylar, madaniyat va istirohat bog‘lari, mahalla guzarlari, axborot-resurs markazlari, kutubxonalar, rassomlik galereyalari orqali amalga oshiriladi. Sobiq sho‘rolar davrida bu faoliyat madaniy-oqartuv ishi nomi bilan yuritilar, ularning asosiy ish mazmuni totalitar tuzum mafkurasi badiiy vositalar orqali aholining eng quyi qatlamlariga qadar yetib borishi uchun xizmat qilar edi. O‘sha davrdagi klub muassasalariga odamlar deyarli kirishmas, badiiy havaskorlik ijodiyoti nomiga tashkil etilardi. Qishloq joylaridagi kutubxonalarining eshiklari aksariyat holda yopiq bo‘lib, ulardagi kitoblar soni 3–5 mingdan oshmas, bori ham asosan siyosiy adabiyotlardan iborat bo‘lardi.

Mustaqillikka erishilgandan so‘ng madaniy-ma‘rifiy ishlar tubdan isloh etilib, ijtimoiy-madaniy faoliyat deb nomlandi. Odamlar kirmaydigan xarob holdagi kutubxonalar o‘rniga axborot-resurs markazlari barpo etildi. Klub muassasalari esa «Madaniyat va aholi dam olish markazi» sifatida qayta tashkil qilindi. «Ijtimoiy-madaniy faoliyat» tom ma‘noda yangi inson ma‘naviyatini shakllantirish sohasiga aylandi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat rivojida davlatimizning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning ma‘naviyat va ma‘rifat sohasiga bo‘lgan doimiy e‘tibori beqiyos ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan,

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2006-yil 3-apreldagi «Aholi o'rtasida olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy va targ'ibot-tashviqot ishlarining ta'sirchanligi va samarasini oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi PQ-317-son Qarorida xalqimizni dunyoda kechayotgan murakkab siyosiy, mafkuraviy kurashlardan muntazam xabardor qilish, jahonda va yon atrofimizda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan fuqarolarimizda ongli munosabatni shakllantirish, ularda milliy manfaatlarimizni chuqur anglash va himoya qilish, Vatanimizning bugungi va ertasi uchun daxldorlik va mas'ullik hissini yanada kuchaytirishga qaratilgan ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirish yo'llari aniq ko'rsatilgan.

Bundan tashqari Birinchi Prezidentimizning «Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida»gi 2006-yil 25-avgustdagi PQ-451-son Qarorida ham mustaqilligimizning ma'naviy asoslarini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimizni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash, hozirgi murakkab va tahlikali davrda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni zamon talablari darajasida tashkil etish, yoshlarimizni turli mafkuraviy hurujlardan himoya qilish, atrofimizdagi voqealarga nisbatan daxldorlik hissini oshirish, hayotga ongli munosabatni shakllantirish, turli mafkuraviy, ma'naviy tajovuzlar va tahdidlarga qarshi kurash olib borish vazifalari aniq belgilab berilgan.

Shuningdek, ijtimoiy-madaniy faoliyat sohasi taraqqiyotining izchillashuvida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2013–2018-yillarda zamonaviy madaniyat va aholi dam olish markazlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2013-yil 25-iyundagi 178-son Qarori ham muhim qadam bo'ldi.

Bugungi kunda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligini va ta'sirchanligini oshirish uchun mavjud zamonaviy usullar, vositalar va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu muammoga ilmiy-amaliy yondashuv asosida tadbirlar qatnashchilari ruhiy olamini chuqur o'rganish, ma'naviy-

ma'rifiy tadbirlarning usullari, shakllari, vositalarini ijtimoiy psixologiya va pedagogika, sotsiologiyaning zamonaviy ilg'or yutuqlariga tayangan holda tanlash, tashkil etish va amalga oshirish g'oyat muhimdir.

Mazkur darslik «Ijtimoiy-madaniy faoliyat» ta'lim yo'nalishining dolzarb ilmiy-amaliy muammolariga bag'ishlangan bo'lib, u mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida ayni sohada ta'lim-tarbiya olayotgan talabalarga, ularning ustozlari hamda amaliyotchi mutaxassislariga mo'ljallangan.

I. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNING TARIXIY BOSQICHLARI

1.1. Tosh davridagi qadimgi madaniyat izlari (miloddan avvalgi 100–3-mingyilliklar)

Markaziy Osiyoning mo'tadil iqlimi va atrof-muhit sharoitlari bu yerda juda qadimdan inson manzilgohlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Mamlakatimizning janubiy Hisor tog' tizmasi turkumiga kirgan Boysuntog' va Ko'hitang tog'larida mavjud g'or va o'ngurlar ibtidoiy davr odamlari uchun makon bo'lib xizmat qilgan. Mamlakatimiz hududidagi eng qadimgi neandertal odamning manzilgohi Boysuntog'dagi Teshiktosh g'ori bo'lib, o'rta tosh davriga, ya'ni miloddan avvalgi 100–40-ming yilliklarga oid. Bu g'ordan ibtidoiy odamlar yasagan 3000 donaga yaqin keskich, taroshlagich va chopqi kabi tosh o'zaklar topilgan. Teshiktosh g'oridan ibtidoiy davr odamining tashqi ko'rinishini tiklashda ashyoviy manba hisoblangan odam tana suyagi topilishi ham juda muhimdir. Boysundagi Amir Temur g'ori ham hududning eng qadimgi g'or makonlari turkumiga kiradi. Tosh asrining yuqori bosqichiga kelib (miloddan avvalgi 40–12-mingyilliklar) janubiy Hisor tog' tizmalaridan boshlangan daryo va soy bo'ylari (To'palang daryosi havzasi) odamlar tomonidan jadal o'zlashtirilgan.

Mezolit davriga kelib insonlar nafaqat g'orlarda, balki pasttekisliklarda va daryo bo'ylarida ham makon qurib istiqomat qila boshlaganlar. Birgina Farg'ona vodiysining tog' va tog' oldilarida 100 dan ortiq mezolit davri yodgorliklari qayd etilib o'rganilgan. O'zbekistonda Obishir g'orlari (So'x daryosi o'zanida) xilma-xil mayda tosh qurollari bilan ajralib turadi. Bu davrga mansub bir qancha yodgorliklar – Toshkent atrofida Qo'shilish (Bo'zsuv yoqasida), Surxondaryoda Ko'hna Termiz, Ayritom kabi yodgorliklarda ko'plab tosh

qurollar uchragan. Bu davrga kelib o'q-yoy ixtiro qilingan, suyakdan bigiz va boshqa qurollar yasalgan, mayda tosh qurollar ko'paygan va yovvoyi hayvonlar xonakilashtirila boshlangan.

O'rta tosh davri odamlar tasavvuri va e'tiqodlarida keskin o'zgarish yuz bergan davr hisoblanadi. Bu jarayonni Markaziy Osiyoning eng qadimgi rang tasvirlaridan bo'lmish Ko'hitangdagi Zarautsoy suratlarida kuzatish mumkin. Zarautsoydagi tosh ayvon yuza qismida va shipida qizil bo'yoqlarda bitilgan 200 ga yaqin suratlar saqlanib qolgan. Bu lavhalarda ov marosimi, hayvonot olami va o'rta tosh davri odamlari tasvirlari o'z aksini topgan. Ba'zi bir olimlarning ta'kidlashicha, Zarautsoy suratlarida sehrii ov marosimi aks ettirilgan.

Zarautsoy suratlari Markaziy Osiyoda san'atning, shu jumladan, tasviriy san'atning ilk namunasi hisoblanadi. Hozirgi Surxondaryo viloyati hududida neolit (yangi tosh), eneolit (mis-tosh) davrlari manzilgohlari Ko'hitang va Bobotog' bag'irlarida qayd etilgan bo'lib, bu makon va manzilgohlar ham jez (bronza) asrida vohada dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Ma'lumki, «Tosh davri»ga xos bo'lgan madaniy obidalar bundan 100–3 ming yildan avvalgi davrni o'zida aks ettiradi. Ayni davrga oid Boysun tumanidagi Teshiktosh g'oridan topilgan neandertal bolaning bosh qismi maketi, qabrining ko'rinishi, Zarautsoyda topilgan ov marosimi aks ettirilgan qoyatosh surat namunasi hamda Teshiktosh va Machay g'orlaridan topilgan tosh va suyakdan yasalgan mehnat va ov qurollari, eneolit davriga oid toshdan yasalgan omoch tig'lari, bronza davriga oid ayol qabrini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, yurtimizda tosh davriga oid Sopolitepa, Kasbi, Rishton, Angren va Jarqo'tondan topilgan ilk kulolchilik namunalari ham mavjuddir.

1.2. Bronza davrida ilk madaniyat namunalari (miloddan avvalgi 3–2-mingyillik boshlari)

Miloddan avvalgi 3–2-mingyilliklarni qamrab olgan bronza (jez asri) davri Markaziy Osiyoda tub o'zgarishlar yuz bergan davr hisoblanadi. Bu, avvalambor, qalayi, mis va qo'rg'oshin qorishmasidan tarkib topgan jez (bronza) qurollarining ixtiro qilinishi bilan bog'liq bo'lgan. Bronzaning kashf etilishi tufayli mehnat va ov qurollari takomillashgan. Kulolchilik charxining ixtiro qilinishi hunarmandchilikning dehqonchilikdan alohida xo'jalik sifatida ajralib chiqishiga olib kelgan. Jez davriga kelib, me'morchilik rivojlangan, sug'orma dehqonchilikka asos solingan va mintaqalararo mol ayriboshlash yuzaga kela boshlagan. Bronza davri mamlakatimizning turli hududlarida turlicha kechgan, xususan, Surxon vohasida jez asri uning so'nggi bosqichida, ya'ni, miloddan avvalgi 2-ming yillikning birinchi choragida boshlanib, miloddan avvalgi 1-ming yillik boshlarigacha davom etgan. So'nggi jez davriga oid eng dastlabki o'rganilgan yodgorlik O'lanbuloqsoy etagida joylashgan Sopollitepa yodgorligi hisoblanadi. Shu bois, so'nggi jez asriga mansub madaniyat Sopolli madaniyati, deb nomlangan. Sopollitepa qal'asi tarxi 82x82 m., ichki yo'lakli uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Qal'ada aholi jamoa-jamoa bo'lib yashab, ular 8 mahallani tashkil etgan.

Miloddan avvalgi XV-asrda Sopollida hayot izlari so'nadi va bu joyda istiqomat etgan aholi Sheroboddaryo havzasiga, uning qadimiy irmoqlaridan biri – Bo'stonsoy qirg'oqlariga ko'chadi. Bu obida Jarqo'ton nomi ostida ma'lum bo'lib, 100 gektardan ortiq maydonni tashkil etadi. Jarqo'ton yodgorligi alohida muhofazalangan qal'a – Saroy va unga tutash qismdan, shu jumladan, voha uchun diniy markaz vazifasini o'tagan ibodatxona, alohida-alohida tepaliklar shaklidagi turarjoy binolaridan iborat mahallalar, kulollar ustaxonalari va xumdonlar, shuningdek, mozor-qabristondan iborat. Jarqo'ton yodgorliklarining umumiy maydoni, unda mahobatli inshootlarning mavjudligi, hunarmandchilikning taraqqi-

qiy etgani bu joyda shahar turkumidagi madaniyat mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Jarqo'ton yodgorligi Vatanimiz hududidagi eng qadimiy shaharning ilk timsolidir. Jarqo'ton olov ibodatxonasi bu turdagi inshootlarning eng qadimiysi bo'lib, keyinchalik Ko'hna Sharqning ba'zi bir markazlarida keng tarqalgan olov ibodatxonalarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu davrda xo'jalikning, asosan, yaylov chorvachiligi va dehqonchilikka asoslangan ishlab chiqarish shakli qaror topdi. Amudaryo va Zarafshonning quyi qismi, Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy qismi va Janubiy Surxon vohasi tabiiy geografik jihatdan qadimgi dehqonchilikning kelib chiqishi va rivojlanishi uchun qulay bo'lgan. Atrofdagi cho'l va dashtlarda, asosan, chorvador qabilalar yashagan.

Miloddan avvalgi XV–X-asrlar oraliq'ida mamlakatimizning ba'zi bir hududlarida, xususan, Mirshodi vohasida jez davrining yangi qishloq va qal'alari vujudga kelgan. Sopolli madaniyati sohiblari Vatanimiz hududida dastlabki sug'orma dehqonchilikka asos solgan qabilalar hisoblanadi. Sopollitepa, Jarqo'ton, Molali kabi obidalarni qazish jarayonida topilgan don qoldiqlari, toshdan yasalgan mehnat qurollari, ipakdan to'qilgan mato va boshqa ashyoviy manbalar buning isbotidir.

Sopolli madaniyatiga xos hunarmandchilik namunalari turli-tuman bo'lib, jezdan quyma usulda yasalgan ko'zgular, o'smadon va ko'zachalar, tepa qismida hayvon bosh qismi tasvirlangan jez bigizlar, ilon va xochsimon shaklda muhrlar, turli tog' jinslaridan yasalgan munchoqlardan iborat. Bu davrda hunarmandchilikning ommaviy turlaridan biri – kulolchilik ham jadal taraqqiy topgan. Sarg'ish va qizg'ish loydan chaxda yasaliib, maxsus xumdonlarda pishirilgan vaza va kosalalar, ko'za va jo'mrakli idishlar, turli hajmdagi xurmacha va xumlar o'zining sifatliiligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Sopolli va ayniqsa, Jarqo'ton yodgorliklarida loydan yasalgan but haykal, hayvonlar tasviri aks ettirilgan obrazlarning mavjudligi mamlakatimizda jez davrining so'nggi bosqichlarida badiiy san'atning ilk kurtaklari ham shakllanganidan

dalolat beradi. So‘nggi jez davrida istiqomat qilgan aholi Ko‘hna Sharqning qadimiy sivilizatsiyalari, shu jumladan, Shumer, Akkad, Elam, Shimoliy Hindistonning Xarappa, Sibir va Qozog‘iston hududlarida istiqomat qilgan elat va qabilalar bilan yaqin iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lganlar.

Xorazmda so‘nggi jez – ilk temir davriga Suvyorgan madaniyati va Amirobod madaniyati mansub. Suvyorgan madaniyati qabilalari yog‘och ustunli to‘g‘ri burchakli chaylalarda yashagan. O‘choq atrofidan sirti qizilga bo‘yalgan sopol idishlar topilgan. Topilmalar ichida mikrolitlar ko‘p uchraydi. Bu madaniyat 3 bosqichni o‘tgan. Urug‘ jamoalari ovchilik, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Ijtimoiy hayotda dastlab ona urug‘i an‘analari kuchli bo‘lgan, lekin keyingi 2-bosqichda erkaklarning jamoadagi mavqei ortgan. Ayollar erlarga iqtisodiy jihatdan qaram bo‘la borgan. Katta oila jamoalarida ota huquqi qaror topib mustahkamlangan. Endi qarindoshlik otaga qarab belgilandi, urug‘lar ichidagi munosabatlar otaning iqtisodiy va huquqiy hukmronligi asosiga qurilib, bolalar ota mulkiga merosxo‘r bo‘la boshladi. Amirobod madaniyati odamlari yarim yerto‘la uylarda yashagan, uylarning markazida katta o‘choq bo‘lgan. Sopol idishlari tagi yassi, dag‘al ishlanib, boshhoqsimon naqsh berilgan. Aholi urug‘ jamoalariga birlashib dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan. Sug‘orish tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

1.3. Qadimgi Baqtriya madaniyati (miloddan avvalgi 1-mingyillik boshlari – miloddan avvalgi IV-asr)

Miloddan avvalgi ming yillikning birinchi choragida o‘z tasarrufiga Janubiy O‘zbekiston, Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg‘oniston yerlarini birlashtirgan Baqtriya o‘lkasi iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida chuqur o‘zgarishlar yuz bergan davr hisoblanadi. Bu jarayon bevosita temirdan metall qurollari yasashning ixtiro qilinishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Mamlakatimizda temirga ishlov berish so‘nggi jez

davridayoq, ya'ni miloddan avvalgi XIII–XII asrlar oralig'ida Ko'hna Sharqning madaniy xalqlaridan biri xettliklar bilan qariyb bir davrda kashf etilgan. O'lkada temirdan ommaviy tarzda mehnat va harbiy qurollar yasash miloddan avvalgi VII–VI asrlarga to'g'ri keladi.

Temirdan mehnat va harbiy qurol-yarog'lar yasashning ixtiro qilinishi dehqonchilik, harbiy bilimlar va hunarmandchilik rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayon, ayniqsa, ilk temir asri obidalari tuzilishida va qishloq xo'jaligida yaqqol seziladi. Ilk temir asriga kelib, dehqonchilik uchun qulay bo'lgan hududlar jadal o'zlashtirilgan (Bandixon, Mirshodi vohalari va Surxondaryoning quyi havzasi) va Muzrabod, Sherobod vohalari hududlarida yanggidan bunyod etilgan shaharlar va qal'alar hisobiga mavjud ekinzor yerlar kengaytirilgan. So'nggi jez davrida dehqonchilik asosan soy va daryolar havzalarida olib borilgan bo'lsa, ilk temir asrida sun'iy kanallar qazilib, yerlar o'zlashtirilgan. Bandixon vohasidagi O'rgulsoydan qazib chiqarilgan qadimgi Zang kana-li (quyi Surxondaryo vohasi) shular jumlasidandir.

Ilk temir asri Baqtriya zaminida ikki qisimli shaharlarning to'liq shakllangan davri hisoblanadi. Voha markazlari vazifasini o'tagan Jondavlattepa (Sherobod vohasi), Hayitobod (quyi Surxon havzasi), Qiziltepa (Mirshodi vohasi) ikki qismdan, ya'ni arki-a'lo va ichki shahar kabi tarkibiy qismlardan iborat. Arki-a'loda voha hukmdorlarining ma'muriy inshootlari va turarjoy binolari joylashgan. Har ikki qism o'z navbatida mustahkam mudofaa inshootlari bilan o'rab olingan. Bu davrda doirasimon (Tallashqon–2) yoki to'g'ri to'rtburchak shaklidagi (Bandixontepa) mustahkam harbiy qal'alar ham barpo etilgan. Mirshodi, Qizilcha va Muzrabotdagi Kuchuktepa vohaning ilk temir asriga mansub qishloqlari turkumidandir.

Vohada qadimgi Baqtriya podsholigi davrida shaharsozlik va me'morchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik ham taraqqiy topgan. Mirshodi vohasidan topilgan toshdan yasalgan odam bosh qismi tasviri, Kuchuktepa, Qiziltepa, Tallashqon kabi obidalardagi uch qirrali paykonlar, temir o'roqlar, keli va kelisoplar shular jumlasiga kiradi va bu kabi

noyob ashyoviy manbalar Termizdagi Arxeologiya muze-yining «Qadimgi Baqtriya madaniyati» koʻrgazma zalida namoyish etilmoqda.

Miloddan avvalgi VI–IV asrlar kulolchiligining asosiy xususiyatlaridan biri shundaki, don va suv saqlashga moʻljallangan ulkan xumlardan tortib moʻjaz sopol idishlarning aksariyati charxda yasalgan va bankasimon koʻrinishga ega boʻlgan.

Qadimgi Baqtriya davlati (Baqtriya, Baqtriana – bu yunoncha nom, Baxdi – Eronga nisbatan sharqda joylashgan oʻlka degani) miloddan avvalgi VI asr oʻrtalaridan Eron ahmoniylariga qaramlikka tushib qolgan. Bu voqea miloddan avvalgi 545–539 yillar oraligʻida Kir podsholik qilgan Eron qoʻshinlarining Markaziy Osiyoning katta qismini bosib olishi oqibatida roʻy bergan. Shu sanalardan tortib makedoniyalik Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) qoʻshinlari tomonidan qadimgi Eron davlatining tor-mor etilishiga qadar Baqtriya ahmoniylar Eronining katta viloyatlaridan biri hisoblangan. Vohaning qadimgi Baqtriya davriga mansub 42 ta yodgorligining aksariyat qismi makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi qoʻshinlar hujumi tufayli vayronaga aylangan.

1.4. Baqtriyaning makedoniyalik Iskandar va ellinistik davlatlar davri madaniyati (miloddan avvalgi 329-yil – miloddan avvalgi II-asr oʻrtalari)

Miloddan avvalgi 329-yilda makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi Yunon-makedon qoʻshinlarining Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) oraligʻidagi hududni egallash uchun yurishi boshlandi. Bu harbiy muhoraba sugʻdliklar, baqtriyaliklar va saklarning qattiq qarshilik koʻrsatishlariga qaramasdan miloddan avvalgi 327-yilda Oks va Yaksart oraligʻidagi kattagina hududni egallash bilan tugaydi. Shu sanadan boshlab Markaziy Osiyoning baʼzi bir viloyatlari kabi Baqtriya oʻlkasi, shu jumladan, Surxon vohasi ham makedoniyalik Iskandar davlati tarkibiga kiritiladi. Makedoniyalik Iskandar vafotidan soʻng (miloddan avvalgi 323-yil)

Surxon vohasi Salavkiylar davlati tasarrufida bo'ldi. Miloddan avvalgi III asrning 50-yillarida Baqtriyada Diodot asos solgan Yunon-Baqtriya shohligi vujudga kelib, bu davlat miloddan avvalgi II asrning o'rtalarigacha hukmronlik qiladi. Miloddan avvalgi II asrning 40–30-yillari oralig'ida Yunon-Baqtriya davlati sak, yuechji (yovchi) va toxar kabi elat va qabilalarning yurishi tufayli inqirozga uchraydi. Makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi Yunon-makedon qo'shinlarining istibdodi qo'shni o'lkalar singari Baqtriyada ham tushkunlik va vayronagarchilikka olib kelgan. Vohaning harbiy jihatdan muhim bo'lgan va suv manbalariga boy bir necha shahar va qishloqlarida hayot davom etgan.

Vohada madaniy hayotning qaytadan tiklanishi Salavkiylar va ayniqsa Yunon-Baqtriya shohligi davrida yuz bergan. Yunon-Baqtriya podsholigi davriga kelib Oks (Amudaryo) bo'ylarida joylashgan Ko'hna Termiz shahar sifatida shakllangan, kechuv joyida qal'a vazifasini o'tagan Kampirtepa, Hayitobodtepa, Jondavlattepa kabi shaharchalar kengaytirilgan va Dalvarzintepa kabi shahar, qishloq va qal'alarga asos solingan.

Miloddan avvalgi III–II-asrlar Baqtriyada, butun Yaqin Sharq hududida bo'lgani kabi, qadimgi Sharq an'analari va Yunon madaniyatining birikuvi va hamkorligi jarayoni kuchayib ellinistik madaniyatni yuzaga keltirgan. Bu jarayon shaharsozlik va me'morchilikda, tangalar zarb qilishda, ya'ni tovar pul munosabatlarining tarkib topishida, badiiy san'at va hunarmandchilikda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shimoliy Baqtriya (Surxon vohasi)ning Yunon-Baqtriya davri badiiy san'ati turlaridan biri terrakota haykalchalar, ya'ni mo'jaz san'at namunalaridir. Bular yalang'och qiyofada yoki tovonlariga tushgan kiyimlari hilpirab turgan haykalchalar yoxud ayol ma'budaning taxtda o'tirgan holatdagi tasvirlaridir. Bir qism haykalchalar fil suyagi yoki marmar toshdan yo'nilgan bo'lib, o'zining nafisligi va yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Yunon-Baqtriya shohlari nomidan zarb etilgan tangalarning yuza qismida Diodot, Demetriy va boshqa hukmdorlarning ko'kragigacha tasviri tushirilgan

bo'lib, aynan portret shaklidir. Yunon-Baqtriya shohligi davri o'ymakorlik, shishasozlik, sangtaroshlik kabi hunarmandchilik turlarining ham taraqqiy etgan davridir.

Xullas, miloddan avvalgi III–II-asrlarda O'rta Osiyoda Yunon-Baqtriya podsholigi tashkil topishi oqibatida mahalliy madaniyat hamda yunon, hind va Eron madaniyatlarining ilg'or an'analari omuxtalaniib, o'ziga xos qadimgi yuksak madaniyat shakllandi. Bunday madaniyatning o'chog'i bo'lgan Baqtriya qo'shni mamlakatlar davlatchiligi va xo'jaligining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etdi. Bunday ta'sirning izlari Parfiya, Qora dengiz bo'yi davlatlari, Hindiston va boshqa mamlakatlarning tarixiy obidalarida o'z aksini topdi.

1.5. O'rta Osiyoning qadimgi va o'rta asrlardagi davlatlari madaniyati

Qadimgi Xorazm. Miloddan avvalgi IV-asrda Xorazm Axamoniylar davlatidan ajralib, o'z mustaqilligini tiklab oladi. Makedoniyalik Aleksandrning harbiy yurishlari, so'ngra Salavkiylar hukmronligi davrida ham o'z erkini saqlab qolgan Xorazm bu yangi fotihlar bilan mustaqil davlat sifatida aloqada bo'ladi.

Ma'lumki, miloddan avvalgi IV–V-asrlardayoq uzil-kesil shakllangan Xorazm vohasining o'troq xo'jaligini, asosan, dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Bunday ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarning kengayishi esa, o'z navbatida vohada ko'plab shahar, qishloq va qal'alarning qad ko'tarishiga, hunarmandchilikning kulolchilik, temirchilik, to'qimachilik, zargarlik va qurolsozlik kabi turli sohalari yuksak darajada rivoj topishiga olib kelgan.

Bu davrda Qadimgi Xorazmda ayniqsa, dehqonchilik vohalari, aholi turarjoylari muhofazasiga katta ahamiyat beriladi. Shahar, qishloq va qal'a darvozalari g'ulomgardish, burj va nishon tuynuklari bilan mustahkamlanadi. Ulkan va o'ta mustahkam qal'alari tufayli bu qadimgi diyor Xorazm («Xu-var-zm»), ya'ni «yaxshi yoki ajoyib qal'ali o'lka»

ma'nosini anglatuvchi nom bilan shuhrat topgan. Bunday qal'alar Avesto kitobida «var» atamasi bilan tilga olinadi. Varlar girdining tomonlari bir ot chopimi (taxminan 3 km) uzunlikda bo'lgan. Qo'rg'on shaklidagi var ichkarisiga 9 ta darvoza orqali kirilgan. Tashqi devor bo'ylab qo'rg'on ichida turarjoylar barpo etilgan. Qal'aning ichki sahni bo'm-bo'sh maydondan iborat bo'lgan. U qo'ton vazifasini o'tagan. Chunki chorva va dehqonchilik bilan kun kechirgan Xorazmning o'troq jamoalari uchun chorva asosiy mulk – boylik hisoblanib, yov bosqinlari davrida ko'plab qo'y otarlari, qoramol podalari va yilqi uyurlari varlarga kiritilib, talonchilikdan muhofaza etilgan. Varlar, shubhasiz, urug' yoki qabilaning mudofaa istehkomi va mavsumiy qishlov joyi bo'lgan.

Qadimgi Farg'ona davlati. Farg'ona vodiysi soy havzalarida shakllangan katta-kichik o'troq dehqonchilik vohalari kengayib, miloddan avvalgi IV–I asrlarda ishlab chiqaruvchi xo'jalikning turli sohalari rivoj topadi. Bir nechta qishloq va shaharlar qad ko'taradi. Qadimda bu obod tarixiy o'lka va bosh shahri tabiatiga monand mazmunni anglatuvchi «Parkana», ya'ni «suv bo'yi» yoki oddiygina «vodiy» deb yuritilgan. Qadimgi Xitoy yozma manbalarida u Dayyuan (Davan) nomi bilan tilga olinadi.

Miloddan avvalgi II asrda Davanda 300 ming nafar aholi yashagan. Unda 70 ga yaqin katta-kichik shahar bo'lgan. Quva shahri (Qayqubat) uning poytaxti bo'lib, 60 ming nafarli qo'shini bo'lgan.

Davanliklar g'arbda qang'liklar, shimolda usunlar, sharqda esa uyg'urlar bilan yaqin aloqada bo'lishgan. Dehqonchilikda ular tengi yo'q mirishkor bo'lib, arpa, bug'doy, sholi va beda kabi ekinlarni yetishtirishgan. Bog'dorchilik, ayniqsa, uzumchilik keng yoyilgan. Davanda o'troq ziroatkor aholi bilan bir qatorda tog' oldi va dashtlik hududlarda chorvador qabilalar ham yashagan. Chorvachilikka, ayniqsa, yilqichilikka e'tibor kuchli bo'lgan. Davan qadimda o'zining zotli «samoviy» arg'umoqlari bilan shuhrat qozongan. Davan tulporlari, ayniqsa, Xitoyda juda qadrlangan.

Miloddan avvalgi II-asrda Davanda qaviylik darajasidagi hokimlik hukm surgan. Davlat boshqaruvida oqsoqollar kengashi muhim o'ringa ega bo'lgan. Davlat va jamoalarga tegishli hayotiy masalalar oqsoqollar kengashida hal etilgan. Davanda pul zarb etish bu vaqtda hali yuzaga kelmagan edi. Tashqi va ichki savdo pulsiz – mol ayirboshlash vositasida amalga oshirilgan.

Farg'ona tulporlarini qo'lga kiritish bahonasi bilan Xitoy hukmdorlari Davan davlatini bo'ysundirish uchun bir necha bor harakat qiladi. Chunki ko'chmanchi jangovar hunnu qabilalarining chopqunlariga qarshi kurashishda Xitoy suvoriylari uchun ko'plab chopqir otlar yetishmas edi. Miloddan avvalgi 104- va 101-yillarda Xitoyning ko'p ming kishilik qo'shini ikki marta Farg'ona vodiysiga bostirib kiradi. Davan poytaxti qamalga olinib, hatto shaharning suv tarmoqlari to'sib qo'yilsa-da, ammo xitoyliklar o'z maqsadlariga erisha olmaydilar.

Miloddan avvalgi III-asr boshlarida Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlarda ko'chmanchi chorvador sak qabilalarining Qang' davlati tashkil topadi. Bu davlatning hududi qadimgi Choch (Toshkent) vohasi, Talas vodiysi va Chu daryosining quyi oqimini egallagan. Qang' yurtlari sharqda Davan, shimoli-sharqda usun va yuechji qabilalarining yerlari, shimoli-g'arbda Sarisu daryosi, g'arbda Yaksart (Sirdaryo)ning quyi oqimi bilan chegaralangan.

Miloddan avvalgi II–I-asrlarda Qang' davlati nihoyatda kengayib, o'ziga 5 ta o'troq viloyat: Choch, Kesh, Sug'd, Buxoro va Xorazm hokimliklarini bo'ysundiradi va yirik davlat birlashmasiga aylanadi. Qang' davlatida chorvadorlar bilan bir qatorda o'troq va yarim o'troq aholi ham yashagan. O'troq voha jamoasi sug'orma dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan.

Qang' davlatiga tobe o'troq viloyatlarda hunarmandchilik va savdo shaharlari, mustahkam yirik qal'a va ibodatxonalar ko'p bo'lgan. Shaharlar turarjoylarining aksariyati paxsa va xom g'ishtdan qurilgan. Shaharning tashqi devori, qal'asi, darvozalari, burj va nishon tuynuklari kabi mudofaa inshoot-

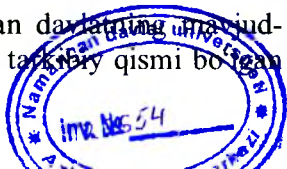
larining mustahkamligiga alohida ahamiyat berilgan. Shaharlarda hunarmandchilikning turli sohalari, xususan, kulolchilik va temirchilik ancha rivoj topgan.

Qang' davlati Xitoy, Kushon, Parfiya, Rim va Kavkazorti mamlakatlari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lgan. Uning hududidan Buyuk ipak yo'li kesib o'tganligi tufayli tashqi savdo aloqalarda sarbonlikni qo'lda saqlab turishga intilgan.

Miloddan avvalgi I–milodiy III-asrlarda hukmronlik qilgan Kushon podsholigi nafaqat Vatanimiz tarixida, balki butun Markaziy Osiyo tarixiy o'lkalari xalqlari iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan davlatlardan biri sanaladi. Kushon podsholigiga asos solgan qabilalar tarixiy manbalarda yuechji (yovchi) va toxarlar deb nomlangan. Miloddan avvalgi II-asrning to'rtinchi choragida asosan Baqtriyada hukmron bo'lgan Yunon-Baqtriya podshohligi Markaziy Osiyoning shimoliy hududlarida istiqomat qilgan yuechji qabilalarining yurishi tufayli inqirozga uchragan. Milodiy I-asrga kelib Baqtriyada besh katta urug'ga bo'linib yashagan yuechji qabilalari Kujula Kadfiz tomonidan Guyshuan-Kushon urug'i qo'l ostida yagona davlatga birlashtirilgan.

Kushon davlatining shimoliy chegarasi Janubiy Hisor tog' tizmasiga kirgan Boysuntog' hisoblanib, Kushon hukmdorlari o'z davlatining shimoliy chegaralarini mustahkamlash borasida ham tinimsiz faoliyat ko'rsatganlar. Boysuntog'dagi «Temir darvoza» va uning bilan bog'liq mudofaa istehkomlari ana shunday inshootlardan biri hisoblanadi. Vima Kadfiz va, ayniqsa, Kanishka I hukmronligida bu davlat tarkibiga Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston yerlari ham kiritilgan va natijada Kushon davlati Ko'hna dunyoning Rim imperiyasi, Parfiya va Xan Xitoyi bilan bir qatorda turgan buyuk davlatga aylangan. Milodiy III asr oxirida ichki ziddiyatlar va ayniqsa sosoniylar Eroni qo'shinlarining Kushonshahr, ya'ni Baqtriyani egallashlari oqibatida Kushon davlati inqirozga yuz tutgan.

To'rt asr davomida markazlashgan davlatning ulkan juddligi Baqtriyada, shu jumladan, uning tarkibiy qismi bo'lgan

Surxon vohasida ham iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida yuksalishga olib kelgan. Miloddan avvalgi I – milodiy I asrlarda Surxon vohasi jadal o'zlashtirilgan, yirik kanallar qazilgan (Kattanaxar), mavjud sug'orish inshootlari kengaygan (Zang kanali), yangi shaharlarga asos solingan (Zartepa) yoki Tarmita (Termiz) va Dalvarzintepa singari shaharlar hududiy jihatdan kengaygan. Kushon davri shaharlari loyiha asosida bunyod etilgan ikki qism, ya'ni arki va unga tutash asosiy shahar qismlaridan iborat bo'lgan. Bu davr shaharsozligi Dalvarzintepa, Zartepa, Ko'hna Termiz va uning tarkibiy qismlari hisoblangan Qoratepa, Fayoztepa o'rnidagi diniy inshootlar misolida yaxshi o'rganilgan.

Kushon davri shaharlari ma'muriy, iqtisodiy markaz bo'lish bilan bir qatorda diniy markazlar vazifasini ham o'tagan. Kushon hukmronligining ilk bosqichidayoq ko'hna dunyo davlat va xalqlarini iqtisodiy va madaniy jihatdan bog'lab turgan qit'alararo savdo yo'li, ya'ni «Buyuk ipak yo'li» to'liq shakllangan.

Shunisi e'tiborliki, Ipak yo'li bo'ylab ustunlik qilish uchun Eron, Parfiya, O'rta Osiyo hukmdorlari va Xitoy o'rtasida hamma vaqt kurash borgan. Ayniqsa bunday raqobatli kurash millodiy III asrdan boshlab Eron va O'rta Osiyo davlatlari hamda Eron bilan Parfiya o'rtasida keskin tus olgan.

O'rta Osiyo orqali Xitoydan G'arbgga o'tgan savdo karvon yo'llari doimo sug'dlar nazoratida bo'lgan. Sug'd savdogarlari savdo yo'lidagi ustunlikni saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Enasoy (Yenisey) sohil-lariga qadar hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shansi viloyatida, Dunxuan kabi karvon yo'li yoqalarida joylashgan qator shaharlarda o'z karvonsaroylari va qishloqlarini barpo etganlar. Masalan, Dunxuan shahrida III–IV asrlarda ming xo'jalik (5 ming aholi)ga ega Sug'd qishlog'i qad ko'targan.

Ipak yo'li orqali Xitoydan O'rta Osiyo va G'arb mam-lakatlariga, asosan, ipak va shoyi matolar, ilk o'rta asrlardan boshlab qog'oz olib chiqilgan bo'lsa, G'arb davlatlaridan Xitoyga shisha, jun matolar, gilam, palos, oyna, metall, zeb-ziynat buyumlari, qimmatbaho toshlar: qizil yoqut, feruza,

serdolik, shuningdek, dorivorlar, tulpor otlar olib borilgan. Savdo yo'li orqali Xitoyning jez ko'zgulari va o'rtasi kvadrat teshikli tangalari Farg'ona vodiysi va Choch (Toshkent) viloyatida keng tarqalgan. Shunday qilib, Ipak yo'li O'rta Osiyo xalqlarining iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Kushon davriga oid noyob arxeologik yodgorliklar: Xolchayon, Darvarzintepa, Ko'hna Termiz, Zartepa, Qoratepa, Fayoztepa, Ayritom, Kampirtepa singari obidalardan qazib ochilgan dunyoviy va diniy yo'nalishlarda yaratilgan haykallar, xilma-xil mo'jaz san'at turlari, turli-tuman hunarmandchilik buyumlari jahon ahamiyatiga ega bo'lib, o'zining takrorlanmasligi bilan ajralib turadi.

Xullas, olib borilgan tadqiqotlar natijalari o'lkamiz madaniy taraqqiyotida, xususan, shahar madaniyatining shakllanishida dastlab Shimoliy Baqtriyaning o'rni katta bo'lib, keyinchalik bu jarayon Sug'diyona (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro vohasi), Xorazm va Farg'ona hududlariga tarqalganini ko'rsatadi.

IV-asr o'rtalarida O'rta Osiyoga Yettisuv va Sharqiy Turkistondan kelgan ko'chmanchi chorvador xioniylarning hujumi boshlanadi. Xioniylar qadimgi turkiy hunnu qabilalariga qon-qarindosh bo'lgan, shu boisdan G'arb muarrixlari ularni eftaliylar («oq hunnlar») deb ataydi. IV-asrning 70-yillarida xioniylar O'rta Osiyoda uzil-kesil hukmronlikni o'rnatishga muvaffaq bo'ladilar. Sirdaryo bo'ylaridan to Amudaryoga qadar cho'zilgan keng maydonda xioniylarning kuchli davlati qaror topadi. Bu davlat 120 yildan ortiq mavjud bo'ldi.

V-asrning 2-yarmi va VI-asr boshlarida O'rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston yerlarini yagona hududga birlashtirgan qudratli Eftaliylar davlati tashkil topadi. Garchi bu davlat siyosiy jihatdan Kushon podsholigi kabi mustahkam bo'lmasa-da, ammo maydoni jihatidan undan ulkanroq edi. Bu buyuk davlat Sharq mamlakatlari, xususan O'rta Osiyo xalqlari tarixida ayniqsa muhim rol o'ynadi.

Bu davrda dehqonchilik vohalaridagi katta-kichik shaharlarda kulolchilik, shishagarlik, chilangarlik, bo'z to'qish, sarrojlik, zargarlik va qurolsozlik kasb-hunarleri ravnaq topadi. Ilk o'rta asrlarda Chochda yasalgan o'q va yoy («kamoni chochiy») butun Sharqda mashhur bo'lgan. Bu davrda birgina Zarafshon vodiysida Samarqand va Buxorodan tashqari, Rivdad, Kushoniya, Dabusiya, Xariman, Arqud, Romitan, Varaxsha va Poykand kabi hunarmandchilik va savdo shaharlari mavjud edi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, Poykand shahri Eftaliylar davlatining poytaxti bo'lgan. Xitoy manbalarida u «Bi» nomi bilan tilga olinadi. Arablar uni «Madina ut-tujjor», ya'ni «Savdogarlar shahri» deb yuritir edi.

VI-asr Vizantiya tarixchisi Prokopiyning yozishicha, eftaliylarning qonuniy davlati podshohi mutlaq tomonidan boshqarilgan. Xioniy va kidariylarning O'rta Osiyoga kirib kelishi hamda Eftaliylar davlatining tashkil topishi mahalliy aholining madaniy hayotiga ham ma'lum darajada ta'sir etdi. Asriy madaniy an'analari kuchli bo'lgan Toxariston va Sug'dda ko'chmanchilar tez orada o'troqlashib, mahalliy aholi bilan qorishdi va uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida faol ishtirok etdi. Ko'chmanchilarning tazyiqi ostida o'troq hayotning madaniy an'analari dasht udumlari bilan omuxtalashib, ilk o'rta asrlarning o'ziga xos madaniyati shakllana boshladi. Bunday o'zgarishlar ayniqsa binokorlik, me'morlik va tasviriy san'atning ayrim jabhalarida ko'proq namoyon bo'ldi.

IV-asrning 2-yarmi – V-asrda mamlakatning ichki va tashqi hayotida sodir bo'lgan keskinlik, ayniqsa, mudofaa inshootlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Samarqand, Buxoro, Naxshab va Choch kabi dehqonchilik vohalarida baland tagkursi ustiga bino qilingan ko'plab istehkomli qasrlar va dehqon qo'rg'onlari qad ko'tardi. Naxshab vohasidagi Zahhoki Moron qal'asi, Buxorodagi Shahri Vayron va Xorazmning Kat shahridagi Fil (Fir) qal'alari shular jumlasidandir.

Bu davr binokorligi va me'morchiligida, ayniqsa, qasrlar alohida o'rin tutgan. Ularning ayrimlari ikki qavatli bo'lib, yuqorisiga maxsus qiya ko'tarma (pandus) orqali chiqilgan.

Qasr ichida shipi tekis, gumbazsimon va ravoqsimon yopilgan bir qancha xonalar bo'lgan. Ko'pincha uning markaziy qismida girdi yo'laksimon uzun xonalar bilan o'ralgan miyona-saroy – mehmonxona yoki ibodatxona bo'lib, xona sahnida devor bo'ylab kenggina supalar, markazida esa otashgoh bino qilingan. V asr oxiridan binokorlikda pishiq g'isht ham ishlatila boshlagan.

Ma'lumki, eftaliylar siyosiy jihatdan juda ko'p qabilalarni birlashtirgani sababli turli diniy e'tiqoddagi aholi yonma-yon yashagan. Sug'dda otashparastlik dini keng yoyilgan bo'lsa, Toxariston va Sharqiy Turkistonda budda diniga e'tiqod qilingan. Shaharlarda nestorian-xristian va yahudiy jamoalari ham mavjud bo'lgan. Ayrim viloyatlarda esa, hatto Moniy va Mazdak ta'limotlari tarqala boshlagan edi. O'rta Osiyo zardushtlari Nohid, Mitra va Siyovush kabi mahalliy ma'budalarga ham sig'ingan. Navro'z kuni Buxoro otashparastlari Siyovush qabri ustida xo'roz so'yib qurbonlik qilardilar.

Geografik jihatdan bir-biridan uzoqda joylashgan viloyatlarning aholisi, turli tillarda so'zlashgan. Chorvador aholi o'rtasida, shubhasiz, turkiy til ustuvor bo'lgan. O'troq aholining kattagina qismi sug'diycha so'zlashgan. Arablar istilosiga qadar sug'd tili va yozuvi Yettisuv va Farg'ona orqali Sharqiy Turkistonga kirib, Xitoygacha yetib boradi.

Bu davrda qo'shni mamlakatlar – Xitoy, Hindiston va Eron bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar kengayib boradi. V asrda o'rta osiyolik shishagarlar Xitoy hunarmandlariga rangli shisha va shisha buyumlar yasashni o'rgatadilar. O'rta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi va tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari o'z saroylarini bezashda O'rta Osiyodan olib ketilgan rangli shishadan foydalanganlar. Shunday qilib, eftaliylar davrida O'rta Osiyo aholisining madaniy an'analari qo'shni mamlakatlar, xususan, Hindiston va Eron sostoniylarining tasviriy uslublari bilan omuxtalashib, ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishida mustahkam paydevor bo'ldi.

Milodiy IV-asr oxiridan boshlab Baqtriya o'lkasi tarixiy manbalarda Toxariston deb yuritila boshlagan. Toxariston o'z

tarkibiga Surxondaryo viloyati, Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg'oniston yerlarini qamrab olgan bo'lib, hududiy jihatdan Kushon davri Baqtriya o'lkasiga teng bo'lgan.

Milodiy III-asr oxiri – IV-asr davomida Toxariston sosoniylar Eroni davlatiga qaram viloyatga aylangan. V-asrda o'lka Xioniylar va Eftaliylar davlati tasarrufida bo'lgan. VI-asrning 60-yillariga kelib Eftaliylar davlatining Turk xoqonligi va sosoniylar Eroni qo'shinlari tomonidan tor-mor etilishi tufayli Toxariston Turk xoqonligi davlati qo'l ostiga o'tgan. VII-asrning 70-yillaridan Toxariston arab qo'shinlari tomonidan bosib olinib boshlagan. Bu jarayon VIII-asrning 40-yillariga kelib o'lkaning batamom Arab xalifaligi tarkibiga qo'shib olinishi bilan yakunlangan.

V–VIII-asrlar davomida Toxariston markaziy hokimiyatga rasman qaram ko'plab kichik mulkliklarga bo'lingan. Chag'oniyon, Termizshohlar, Kuftan kabi mulkliklar Shimoli-G'arbiy Toxariston, ya'ni Surxon vohasida joylashgan. Termizshohlar poytaxt nomi bilan atalib, Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlarni va hozirgi Angor, Termiz va Jarqo'rg'on tumanlarini o'z ichiga oladi. Bu mulklik Termizshoh tomonidan idora etilgan. Chag'oniyon Chag'onrud (Surxondaryo) daryosining yuqori havzasidagi yerlarni, Hisor va Bobotog'tog' oldi maydonlarini o'z tarkibiga olgan. Chag'oniyon mulkligining markaziy shahri Qizilsuvning Surxondaryoga quyilishida joylashgan Budrach hisoblanadi.

IV-asrning oxirida, ayniqsa, sosoniylar Eroni qo'shinlarining Shimoliy Toxariston yerlariga yurishi oqibatida dastavval markaziy shaharlar (Tarmita – Termiz, Dalvarzintepa) inqirozga yuz tutadi. VI asr boshlariga kelib Shimoliy Toxaristonning markaziy shaharlari qayta tiklanib, kengaya boshlaydi va yana bir qancha shaharlarga asos solinadi. VII–VIII-asrlarga oid xitoy yozma manbalariga ko'ra, Termiz mudofaa devorining uzunligi 10 kilometr, Chag'oniyonning markaziy shahri devori 5 kilometrga teng bo'lgan. Toxaristonning V–VIII-asrlar davri shaharlari asosan ikki, ya'ni arki a'lo va shahriston kabi tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan. Zangtepa (Qulog'litepa), Hayitobodtepa, Chag'oniyon (Budrach)larning

arkı a'losida asosan hukmdor saroyi bilan bog'liq inshootlar joylashgan. Markaziy Osiyoning V–VIII-asrlardagi tarixiy va madaniy o'lkalari (Sug'd, Xorazm) shaharlari Toxariston shaharsozligida ham juda murakkab me'morchilik uslublari qo'llanilgan. Bular turkumiga gumbazli xonalar, tomonlarni g'ishtlar yordamida ravoqsimon uslubda yopib, tepasidan ikkinchi va uchinchi qavatni qurish, xom g'ishtlar yordamida arksimon eshiklar qurish va boshqalar kiradi. Toxaristonlik me'mor ustalar shaharlardagi qabul marosimlari o'tadigan zallarni, mehmonxonalarni, kundalik hayotga mo'ljallangan xonalarni bezashda somon suvoq, devoriy tasvir, mahobatli haykaltaroshlik va o'yma ganchdan juda mohirona foydalanishgan.

Shimoliy Toxariston shaharlari Kushon davri shaharlari singari diniy markazlar vazifasini o'tagan. Ko'hna Termizda qazib ochilgan g'orsimon binolar, Chordingak o'rnidagi buddaviylik inshooti, Zangtepadan topilgan qayin po'stlog'iga bitilgan matnlar V–VIII-asrlar davomida Toxaristonda buddaviylik dini katta mavqega ega bo'lganidan dalolat beradi. Vohaning V–VIII asrlar davri yodgorliklari turkumiga, shuningdek, ko'shk va hovlilar, savdo yo'llari yoqasida joylashgan bojxonalar ham kiradi. Angor vohasidagi Kuyovqo'rg'on, Bolaliktepa, Yumaloqtepa kabi ko'shklardagi muhtasham qabulxona va mehmonxonalar dunyoviy mazmunda ishlangan devoriy rangtasvirlarga, rang-barang haykallarga, loy voki yog'ochga o'yib ishlangan naqshin lavhalar-la bezalgan.

Ilk o'rta asrlar Shimoliy Toxaristonda badiiy san'atning, avniqsa, haykaltaroshlik va devoriy rangtasvir san'atining yuksaklikka erishgan davridir. Toxaristonning V–VII-asrlar davri rangtasvir san'ati Zartepa, Nondaha qoyalaridan birida barpo etilgan Tavka qo'rg'oni va Bolaliktepa devoriy suratlari orqali yetib kelgan. Tavka qo'rg'onidagi muhtasham bino xonasidagi devoriy suratlarda ov marosimi aks ettirilgan bo'lsa, Bolaliktepa ko'shkidagi zalda bazm marosimi tasvirlangan.

Vohaning Kattatepa (Xosiyattepa), Zangtepa, Bolaliktepa, Hayitobodtepa, Kuchuktepa kabi obidalari. Bittepa singari dafinalarini o'rganish jarayonida topilgan turli-tuman shisha

idishlar, metallardan yasalgan o'smadon va mehnat qurollari, tog' minerallaridan yasalgan shoda munchoqlar, qo'shbaldoqli krujka va metall buyumlarga taqlid etib yasalgan sopol idishlar ilk o'rta asrlar davrida Shimoli-G'arbiy Toxaristonda hunarmandchilikning ham jadal rivoj topganini ko'rsatadi.

V–VII-asrlarda O'rta Osiyoda yuzaga kelgan o'ta murakkab ham siyosiy, ham ijtimoiy vaziyat mamlakat obodonchiligi, xo'jaligining ravnaqi, shahar va qishloqlarining qiyofasi va aholisining turmush tarzi-yu ahvoliga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Ko'chmanchilar bosqinlari davrida Xorazm, Toshkent, Buxoro va Qashqadaryo kabi vohalarning dehqonchilik maydonlari oyoqosti qilinib, ko'pgina shahar va qishloqlar vayron etildi. Xo'jalik rivojiga zarba berilib, savdo-sotiq ishlari tanazzulga yuz tutdi. Biroq avval Eftaliylar davlati, so'ngra Turk xoqonligi kabi yirik davlatlar hukmronligida yuzaga kelgan ma'lum darajadagi osoyishtalik davrlarida mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy hayoti yana tadrijiy taraqqiyot yo'liga tushib oldi.

Ko'chmanchi qabilalar o'troqlashuvining kuchayishi bilan ekin maydonlariga ehtiyoj ortib, ziroatkor yerlar kengaydi va dehqonchilik yanada rivojlandi. Kanallar barpo etilib, dehqonchilik vohalarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Tog' oldilarida yangi yerlar o'zlashtirildi. Shaharlar gavjumlashdi.

Yozma manbalarda qayd etilishicha, Buxoro shahrining faqat uchta sug'orish tarmoqlari bo'ylab to'rt mingga yaqin qasr qad ko'targan edi. Ko'shk va qasrli qo'rg'onlarda zodagon dehqonlar, qo'rg'onchalarda esa ziroatkor mehnatkash aholi istiqomat qilgan va dushmandan o'zini mudofaa etgan.

VI–VIII-asrlarda dehqonchilik maydonlarining kengayib, mahsulotlarining ortib borishi, hunarmandchilik buyum-ujihozlariga bo'lgan ehtiyoj, savdo-sotiqning avj olishi, o'z navbatida, shaharlarning ravnaqiga, ayniqsa, ulardagi hunarmandchilik mahallalarining kengayishiga ta'sir etdi. Ayrim yirik shaharlar aholisining ortib borishi, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi bilan shaharlar atrofi o'zlashtirilib, ularning tashqi devori yonida yangi hunarmandchilik ma-

hullalari (rabodi xorij) paydo bo'ldi. Keyinchalik bunday rabodlar ham alohida devor bilan o'rab olinadi. Ularda avval daxmalar joylashgan bo'lsa, so'ngra esa karvonsaroy, bozor va ibodatxonalar qad ko'taradi.

Ilk o'rta asrlarda Sug'dda shahar va qishloq aholisi «naf» deyilgan. Ijtimoiy jihatdan u bir necha tabaqaga bo'lingan. Zodagonlar «ozod»; shahar hunarmandlari «ozodkor»; savdogarlar «g'uvokor»; ziroatkorlar «kashovarz»; xizmatkorlar «korikor»; mute qo'shchilar «kadivar»; qul va cho'rilar «bantak» va «doya» deb yuritilgan.

Ozodlar tabaqasiga podshoh, mahalliy hukmdorlar va zodagon dehqonlar kirgan. Bu ijtimoiy zinapoyaning tepasida podshoh turgan. Uning tasarrufida umumdavlat mulkidan tashqari o'z shaxsiy mulki ham bo'lgan. Dehqonchilik maydonlarining kattagina qismi mahalliy hokimlar va zodagon dehqonlarning mulki hisoblangan. Ularning yerlarida kadivarlar chorakor sifatida qo'shchilik qilgan. Kadivarlarning xori mutlaqo bo'lmagan, ekin yerlarining bir qismi erkin kashovarzlarning mulki bo'lib, ular davlatga soliq to'lab turgan. Sug'dda ibodatxonalar va ularning tasarrufida mulk va yerlar ham bo'lgan. Ibodatxonalar «vag'n» deyilgan, uning bosh ruhoniy mulozimi, ya'ni kohini «vag'npat» deb yuritilgan. Kohinlar tasarrufidagi yerlar esa «vag'nze» deb atalgan. Bunday yerlardan olinadigan daromad ibodatxona ehtiyojiga qullangan. Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda hukm surgan mayda davlatlarda va ularning viloyat hokimliklarida ma'lum tartibdagi boshqaruv ma'muriyati shakllangan edi. Uning pog'onalarida saroy xo'jaligining boshqaruvchisi – farmondor va bosh kotib – dapirpatdan tortib soliq yig'uvchi – vozluom, miroxo'r, jallod, bosh novvoy, bosh soqiy va sarkardacha munosib o'rin egallagan edi.

Ilk o'rta asr boshqaruv ma'muriyatining asosiy vazifasi fuqarolardan boj, soliq va boshqa to'lovlarni o'z vaqtida yig'ib olish, jamoat ishlariga ularni safarbar etishdan iborat bo'lgan. Harim-chiqimlar aniq va ravshan qayd etilib, hujjatlash-tirilgan. Ularga barmoq bosilib, hatto muhr bilan tasdiqlab qo'yilgan. Narshaxiyning yozishicha, birgina buxorxudotlar

viloyat hokimligi boshqaruvida 18 ming mulozim navbat bilan xizmat qilgan.

Ilk o'rta asrlarda «Buyuk ipak yo'li» orqali olib borilgan keng ko'lamdagi xalqaro savdo Turk xoqonligi, Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni kengaytirdi. O'troq dehqonchilik vohalari aholisi bilan dasht xalqlari madaniyatlarining o'zaro ta'sirini kuchaytirdi. O'rta Osiyo xalqlari jahon tarixi jarayoniga tortilib, bu yerda ilk o'rta asrning o'ziga xos va nihoyatda boy madaniyati shakllandi va rivoj topdi. Bu yuksak madaniyat, ayniqsa, VI–VIII-asrlarning moddiy madaniyat obidalari, diniy e'tiqodi va tasviriy san'at namunalari o'z aksini topdi.

Bu davr me'morligining g'oyalari, muhandislik yechimlari va me'moriy uslubi naqshlari Xorazm, Sug'd, Toxariston, Farg'ona va Chochning shahar va qal'alari, qo'rg'onlari-yu ibodatxonalari, ko'shklari-yu mudofaa inshootlarining tarhistehkomlari, toq-ravoqlari, ichki naqshlari-yu tasviriy san'at obidalarida namoyon bo'lgan.

VI–VIII-asrlarda Markaziy Osiyo shaharlarida hunarmandchilik va me'morchilik bilan birga tasviriy san'atning rassomlik va haykaltaroshlik kabi tarmoqlari ravnaq topadi. Ularning ayrim namunalari Surxon vohasida Bolalikepadan, Zarafshon vodiysida Panjikent, Varaxsha va Afrosiyob, Farg'ona vodiysida Quva xarobalaridan hamda boshqa yodgorliklardan topib o'rganilgan devoriy suratlar, haykallar va ganchkori naqshlarda o'z aksini topgan.

Bu davr tasviriy san'atida haykaltaroshlik muhim o'rin tutgan. Uning rivojiga, ayniqsa, budda dini kuchli ta'sir ko'rsatgan. Haykallar, asosan, diniy mavzularda bo'lib, ibodatxonalarda saqlangan. Farg'ona vodiysida Quvadan hamda Qo'rg'ontepa yaqinida Ajinatepadan buddaning bahaybat haykallari topilib o'rganildi. Bu vaqtda badiiy yog'och o'ymakorligi san'ati ham yuqori darajada bo'lgan. Afrosiyob va Panjikentdan yog'ochdan yo'nilgan sanam, o'ymakor naqshlar (tabiat manzaralari, hayvonlar, afsonaviy jonzotlar, taxtda o'tirgan hukmdor, raqqosa va h.k.)ning kuygan qoldiqlari topilgan. Ilk o'rta asr ganchkorlik san'atining nodir

vodgorligi namunalari Varaxsha topilmalari orqali tadqiq etildi VII–VIII-asrlarda Oʻrta Osiyoda sanʼatning musiqa, raqs, qoʻshiqchilik, qiziqchilik va dorbozlik kabi turlari ham kamol topganligi Xitoy manbalaridan maʼlum. Bu davrda sanʼat sohasida Buxoro tomosha ijrochilari, Samarqand naychilari, Choch oʻyini yigit va raqqosa qizlari, Xoʻjand surnaychilari va Kucha bastakorlari bilan shuhrat topgan edi. VIII-asr boshlarida Choch, Samarqand, Kesh va Maymurgʻdan raqqosa qizlar va oʻyinchi yigitlar, Xuttaddan maqomchi ayollar Xitoy imperatori saroyiga yuborilib turilar edi.

Oʻrta Osiyo kuylari, maqom va vaznlarining dilrabobligi, raqslarining bosiq va oʻynoqiligi oʻsha zamonlardayoq ham qanday tomoshabinni maftun etardi. Ayniqsa, ud va nay adosida juft boʻlib Choch oʻyinchi yigitlari ijro etgan mashhur «Choch raqsi» yoki ikki raqqosaning «doira raqsi» Xitoy ayonlarini maftun etib, ularni hayratga solgan edi. Imperator saroyida oʻtkazilgan bunday tantanali izdihomlarda Turkistondan borgan dorboz, muallaqchi, koʻzboylogʻich, olov yutgich afsungarlar va qiziqchilar ham oʻz mahoratlarini namoyish qilganlar. Hatto Xitoyning Chanʼan shahri aholisi qoʻngʻiroq oʻyinini ilk bor VII asrda Turkistondan borgan sanʼatkorlar ijrosida tomosha qilishga muyassar boʻlgan. Manbalarda birgina Buxoro shahrida usta hunarmandlar tomondan 14 turdagi cholgʻu asboblari yasalganligi qayd etilgan.

VII-asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning arablar tomonidan fath etilishi boshlandi. VIII-asrning 40-yillariga kelib esa, Shimoliy Toxariston, xususan, uning markaziy shaharlari batamom Arab xalifaligi tarkibiga kiritildi. Bu davrdan to IX-asr oxiriga qadar, yaʼni Shimoliy Toxaristonning somoniylar davlati tasarrufiga oʻtkazilishiga qadar bu oʻlkada sodir boʻlgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayon musulmon dunyosi mamlakatlari bilan uzviy bogʻliq holda rivojlandi. IX-asr oxiridan to XIII-asrning 20-yillariga qadar Termiz va Chagʻoniyon somoniylar, qoraxoniylar, gʻaznaviylar, saljuqiylar, qarluqlar, gʻuriylar va Xorazmshohlar davlatlari hukmronligi ostida boʻlib keldi.

VIII-asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahrda, xususan, Termiz va Chag'oniyon yurtlarida musulmon madaniyatining shakllanish jarayoni yuz berdi. Bu jarayon ushbu yurtlarda islom dini, arab tili va yozuvining keng tarqalishi, musulmon dunyosi mamlakatlariga xos me'moriy inshootlarning, jumladan, madrasa, masjid, karvonsaroy, minora, maqbara va boshqa turdagi madaniyat namunalari yuzaga kelishi bilan ajralib turadi.

IX asrdan boshlab Shimoliy Toxaristonda shaharsozlik jadal taraqqiy etgan. Bu davrda o'lkada uch qismli shaharlar to'liq shakllangan. Termiz, Chag'oniyon kabi shaharlar tuzilishini o'rganishda yozma manbalar bilan bir qatorda bu shaharlar hududida keng ko'lamda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari ham juda muhimdir. Termizning 500 gektarlik shahar tusini olishi X asr oxirlarida sodir bo'lib, XI–XII-asrlar davomida ravnaq topgan. Chag'oniyonning markaziy shahri Chag'oniyon (Qizilsuvning Surxondaryoga quyilish joyidagi Budrach yodgorligi) 6 kvadrat kilometrga teng maydonga joylashgan. Bu shahar o'zining yuksaklikka erishgan davrida, ya'ni X–XI-asrning birinchi yarmida Qizilsuvning har ikkala qirg'og'ini egallagan.

IX-asrdan boshlab shaharsozlikda pishirilgan g'ishtlar ommaviy ravishda ishlatilgan, uylar, saroylar, qabul zallari va masjidlarni bezashda murakkab islamiy va g'irih naqshlar keng qo'llanilgan. Zal peshtoqidan joy olgan Termizshohlar saroyini bezab turgan naqshin lavhalar o'zining betakrorligi bilan ajralib turadi.

Shishasozlik XI–XIII-asrlarda kulolchilikdan keyingi o'ringa chiqib oldi. Shisha buyumlar, idish-tovoq, atir shishalar, kimyoviy idishlar, zeb-ziynat buyumlari va deraza oynalari an'anaviy erkin puflash hamda qolipga solib puflash yo'li bilan yasalgan. Buyum tayyorlashda ko'proq och yashil, feruza, och zangori, to'q binafsha ranglardan foydalanilgan. Qadimgi Turon diyorida zamonasining buyuk davlatlaridan Qang' davlati va uning janubida Kushon podsholigi ravnaq topgan davrida boshlangan yuksalish mamlakat aholisining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim

o'zgarishlarga olib keldi. Dehqonchilik vohalarida shaharlarning soni ko'paydi. Ular kengayib, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniy hayotning markaziga aylandi. Vohalar bo'ylab, ayniqsa sersuv azim daryo adoqlarida bir qancha yirik sug'orish tarmoqlari qazib chiqarilib, dehqonchilik maydonlari kengaydi. Suv tegirmoni, chig'ir va charxpalaklar kabi o'z davri uchun anchagina murakkab gidrotexnika qurilmalaridan foydalanila boshladi.

IX–XII-asrlarda Movarounnahr, Xuroson va Eronda ulkan madaniy ko'tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg'or insonparvarlik g'oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan. Keyinchalik dunyo ilmida «Musulmon Renessansi» yoki «Sharq Uyg'onishi» nomi bilan atalgan bu davr ulug' alomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg'oniy, Umar Xayyom, Mirzo Ulug'bek jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Ibn Rushd, Muhammad G'azzoliy, Aziziddin Nasafiylarning falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi, ularda olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqildi. She'riyatda Abu Abdullo Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy, Jaloliddin Rumiy, Holiz Sheroziy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy kabi daho ijodkorlar yetishib, o'lmas asarlar yaratdilar, ishq-muhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni kuyladilar.

Markaziy Osiyoda IX–XIII-asrlarda o'z xalqining qadimiyatiga qaytish, «Avesto» falsafasini «Qur'on» ma'rifati bilan uyg'unlashtirib, qayta tiklashga intilish tasavvuf ta'limoti, «ushroq» falsafasida namoyon bo'ldi. Shu asosda turli nazariyalar, ta'limotlar yuzaga kelib, fikriy xilma-xillik rivojlandi. Tasavvufiy-orifona ta'limotning qaror topishi, tariqatlar ham, ulhuda, hurfikrlik va inson kamolotiga bo'lgan ishonchning muhonasi edi. Uyg'onish davri vakillari dinga emas, balki

dinni sxolastika va jaholat manbaiga aylantirgan kishilarga qarshi kurashganlar.

Sharq Uyg'onish davrida keng ko'lamli ta'lim va tahlil, madrasa-maorif rivojlangan, ulkan kutubxonalarda yuz minglab jild kitoblar yig'ilgan, «xazinat ul-hikma», «dor ul-ulum»larda tolibi ilmlar, ustoz-shogirdlar suhbatlari bardavom edi, olimning obro'-e'tibori yuksak qadrlangan. Sharq Uyg'onish davri yutuqlari G'arbiy Yevropadagi Uyg'onish davriga bevosita ta'sir etgan. Chunki XII–XIV-asrlarda musulmon olami bilan Yevropa davlatlari orasida aloqa kuchaygan edi. Yevropaliklar Sharq olimlarining asarlarini lotin, ispan, yahudiy tillariga qilingan tarjimalar orqali yoxud bevosita arab tilida o'qib o'rganganlar. Ibn Sinoning «Tib qonunlari», «Ash-Shifo», Forobiyning «Ilmlar tasnifi», Ahmad Farg'oniyniing «Samo harakatlari va yulduzlar ilminiing jami kitobi», Muhammad Muso Xorazmiyniing «Aljabr val muqobala» asarlari tarjima qilinib, keyinchalik nashr etilgan. Algebra, algoritmi fanlari Xorazmiy asarlari tufayli shakllangan. «Tib qonunlari» 7 asr mobaynida Yevropa universitetlarida tibbiyot darsligi sifatida xizmat qilgan.

Dunyoviy fan olimlari bilan birga bu davrda Islom ta'limoti va mafkurasiniing takomili yo'lida movarounnahrlik muhaddis ulamolarniing ham xizmati katta bo'ldi. Bu borada, ayniqsa, Imom Buxoriy va Imom Termiziylarniing hissasi nihoyatda buyukdir.

Birgina Imom Buxoriy islom ta'limotiga oid yigirmadan ortiq asar yozdi. Uning «Al-Jomi' as-sahih» («Ishonchli to'plam») asari musulmon Sharqida qariyb o'n ikki asr davomida katta obro'-e'tibor qozonib, Islom ta'limotida Qur'ondan keyingi asosiy manba sifatida foydalanib kelinmoqda.

Musiqada ham Uyg'onish davri jarayoniga xos yuksalish dastlab Sharqda yuz berdi. Markaziy Osiyo xalqlariniing qadimiy an'analari arab, hind va fors musiqiy meros asarlari, cholg'ulari bilan o'zaro ta'sir jarayonlari natijasida yanada boyib qaytadan jonlandi. Zero, Forobiy va uning izdoshi Ibn Sino musiqaniing nazariy, falsafiy va estetik masalalarini atroflicha tadqiq etib, umumsharqiy ta'limotni yaratishgan.

Xususan, Yaqin va O'rta Sharq xalqlari musiqa amaliyotiga tayangan holda, kuy va usullar, qo'llaniladigan sozlar, muayyan shakl va janrlar doirasida mushtaraklik mavjudligini isbotlashgan. Forobiyning «Kitob ul musiqa al-kabir» («Musiqaga doir katta kitob») va, ayniqsa, Ibn Sinoning «Javome'din ul-musiqi» («Musiqaga oid ilmlar to'plami») kabi asarlarida yunon olimlari (Pifagor, Aristoksen va boshqalar)ning qarashlari boyitilib, tovushlar baland-pastligi munosabatlari matematik uslubda ifodalangan. Shuningdek, sof tovushqator tizimi, undan o'rin olgan bo'dlarning muloyimat va munofirat tizimlari, iyqo nazariyasi ilk bor asoslab berilgan. XII–XIII asrlarda ijodiy va aqliy kuchlar rivojini namoyish etgan O'zbek maqom tizimi yuzaga keldi.

Shunday qilib, Movarounnahr shaharlari IX–XII-asrlar mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida muayyan taraqqiyotga erishgan. Bu ildam taraqqiyot jarayoni XIII-asrning 20-yillarida, Chingizxon qo'shinlari tomonidan o'lkaning egallanishi bilan to'xtaydi.

1.6. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy taraqqiyot

Dunyoga Sohibqiron Amir Temur (1336-yil 9-aprel – 1405-yil 18-fevral) nomi bilan shuhrat taratgan buyuk bobomiz yurtimizni mo'g'ul bosqinchilaridan batamom xalos qilib, qudratli saltanat tuzishga muvaffaq bo'ldi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afyoniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G'arbiy Osiyoning bir qancha mamlakatlari kirgan. Poytaxti Samarqand shahri bo'lgan bu ulkan saltanatda adolat qaror topib, fan, madaniyat, shaharsozlik rivojlanishi uchun qulay muhit yaratishga erishildi.

O'zining ko'p yillik harbiy yurishlari davomida Amir Temur saltanatining shon-shuhrati uchun kurashdi, uning markaziy qismi bo'lgan Movarounnahr, ayniqsa, poytaxt Samarqandning obodonligiga alohida ahamiyat berdi. Buning uchun u zabt etilgan mamlakatlardan moddiy boyliklar bilan

birga juda ko'p hunarmandlar, san'at ahillari va olimlarni Mo-varounnahrğa olib keldi va ularni mamlakatni obod qilishga safarbar etdi. Sohibqironning har bir zafarli voqea va sevinchli hodisani muhtasham me'morlik obidasi barpo etish bilan nishonlash odati bo'lgan. Amir Temur Tabrizda masjid, Sherozda saroy, Bag'dodda madrasa, Turkistonda mashhur shayx Xoja Ahmad Yassaviy qabri ustiga maqbara bino qurdirsa-da, lekin o'zining saxovat va himmatini Kesh (Shahrisabz) va Samarqandda oliy imoratlar qurdirishda ko'rsatdi. O'zining ona Vatanini Keshda otasining qabri ustiga maqbara, o'g'li Jahongirga maqbara bilan masjid qurdiradi. Amir Temur hukmronligining ilk davrida Kesh shahrini poytaxtga aylantirish niyatida bo'lib, uning obodonligiga katta ahamiyat berdi. Keshda dunyoga dong'i ketgan mashhur Oqsaroy qad ko'tardi.

Samarqand saltanat poytaxti qilib olingach, u alohida imtiyozga ega bo'lgan shaharga aylanadi. Samarqandda Isfahon, Sheroz, Halab, Xorazm, Buxoro, Qarshi va Kesh shaharlarining me'moru binokorlari qo'li bilan saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. 1403–04-yillarda Samarqandda bo'lgan Ispaniya elchisi Klavixo Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Xuddi shu davrda Shohizinda me'moriy yodgorliklari guruhining Shodimulk og'o, Amir Husayn, Shirinbeka og'o kabi ajoyib maqbaralari, hozirgi vaqtda Bibixonim nomi bilan mashhur bo'lgan Jome masjidi, Go'ri Amir daxmasi va boshqalar bino qilinadi.

Amir Temur shaharlardagi qurilishlardan tashqari Samarqand atrofida Bog'idilkusho, Bog'ichinor, Bog'ibehisht, Bog'ibaland, Davlatobod, Bog'inav, Bog'ishamol kabi go'zal bog'lar bunyod etdi.

Bu paytlarda Samarqandda savdo va hunarmandchilik juda ham rivoj topganligi Klavixoni hayratda qoldirgan edi. Klavixo Samarqand bozorlarida bug'doy va guruchning mo'lligi va arzonligi haqida gapirib, shahar hunarmandchiligi mahsulotlarini – atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima mollar, mo'ynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning

robligini ham ta'kidlaydi. Bu davrda Amir Temur va uning joylardagi noiblari «Buyuk ipak yo'li»ni nazorat qilib, savdo tarvonlari qatnovi xavfsizligini ta'minlashda muhim chora-tadbirlar ko'rdilar va Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga g'oyat katta e'tibor berdilar.

XV-asrda metallardan qurol-yarog' va ro'zg'or buyumlari yasash takomillashdi. Samarqand saltanat poytaxti sifatida avvalgidek qurol-yarog' yasaladigan markaz bo'lib qoladi. Shaharda hatto maxsus sovetsozlar mahallasi qaror topgan edi. Qurolsozlikda qilich, qalqon, o'q-yoy, dubulg'a va sovetlar hamda jibalar yasaldilar. Hokimlar, sarkarda-amirlar uchun yasalgan maxsus qurol-yarog'lar oltin va kumush qoplamali, qimmatbaho toshlar qadalgan, naqshinkor bo'lardi. Shaharlarda misgarlik ham ancha rivoj topgan edi. Mis va paxtdan turli xil uy-ro'zg'or buyumlari yasalar va mayda mis chaqalar zarb qilinardi. Yassaviy maqbarasi uchun quyilgan ulkan qozon ham shu davr mahsuli edi.

Bu davrda kulolchilik ham rivoj topib, hunarmandchilikning ko'p tarmoqli sohasiga aylanadi. Kulolchilikda kosa, sum va xumchalar, tandir kabi buyumlar tayyorlanardi. XIV-XV asrlarga mansub sirlangan sopol buyumlar badiiy jihatdan rang-rangligi, shakli va turining xilma-xilligi hamda sifatli bilan ajralib turadi. Bulardan tashqari kulollar tayyor quvurlari (g'ulbalar), chig'ir va charxpalak ko'zachalari (digar) va boshqa ko'pgina sopol buyumlar pishirganlar. Ayni vaqtda binokorlik ashyolari ishlab chiqaradigan koshinpazlik, parchinsozlik, g'isht va g'isht taxtalar pishiradigan kirpichpazlik ham rivojlandi.

Bu davrda tosh yo'nish (sangtarosh) va unga sayqal berib, o'ymakor naqshlar va xushxat yozuvlar bitish san'ati kamolotga yetadi. Samarqandda Bibixonim jome masjidi hovlisida Qur'anni qo'yish uchun marmardan ishlangan ulkan lavh (kursi), Ulug'bekning Amir Temur qabriga qo'ydirgan nefrit toshi, Shohizinda va boshqa joylardagi XV asrga mansub lag'analarning marmar toshlari va ularga ishlangan jimjimador naqshlar, o'ymakorlik bilan bitilgan oyat, marsiya va tarix-

lar xalq hunarmandchiligining yuksak badiiy namunalaridan bo'lib, ularda tosh yo'nuvchilarning mehnati va san'ati bilan xattotlarning zo'r mahorati uyg'unlashib ketgan.

Mamlakatning yirik shaharlari va viloyatlarida, xususan, Samarqand va Hirotida qurilish ishlari avj olib, binokor ustalarga talab ortdi. Binokorlar orasida me'mor muhandis, g'isht teruvchi banno, suvoqchi ganchkor, naqqosh, tosh yo'nuvchi (sangtarosh) va duradgor (najjor)larning mavqei ortdi.

XV asrda shishasozlik ham ancha taraqqiy qilgan. Samarqandda hatto shishasozlar mahallasi bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha, shishadan turli shakldagi idishlar: ko'zacha, qadah, siyohdon (dovot), doridon, surmadon, tuvak va sumaklar hamda boshqa turli xil ro'zg'or buyumlari yasalgan. Muhtasham binolar va davlatmand shaharlik zodagonlarning uy-joylari qurilishida rangli oynalardan foydalanilgan. Masalan, Ishratxona maqbarasining deraza-panjaralariga havorang, gunafsha, sariq, yashil va qizil rangli oynalar o'rnatilgan.

Bu davrda yog'ochsozlik muhim ahamiyat kasb etgan. Yog'ochdan xilma-xil asbob-uskunalar hamda buyumlar yasalgan. Mohir yog'ochsoz ustalar yog'och o'ymakorligini takomillashtirib, naqshinkor eshik, panjara, ustun, toqiravoq, xontaxta, kursi singari ashyo va jihozlar yasaganlar. Amir Temur maqbarasi va Shohizindaning oyatlar bitilgan naqshinkor eshiklari XV-asr xalq ustalarining yog'och o'ymakorligi san'atidagi eng nodir namunalardan hisoblanadi. Ulug'bek zamonida Registon maydonida qad ko'targan Muqatta' masjidining devoridan tortib, toqu ravoqlarigacha, ustunlaridan to eshik va panjaralarigacha naqshinkor yog'ochdan ishlangan edi.

Shu tarzda XV-asrda Movarounnahr va Xurosonning deyarli hamma yirik shaharlarida o'rta asr hunarmandchiligining barcha tarmoq va sohalari bo'yicha ixtisoslashgan korxonalar, do'kon, ustaxona va rastalar bo'lgan.

Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Samarqandda ham, Hirotida ham Amir Temur an'analari davom ettirilib, poytaxt shaharlarda olimu fuzalolar, shoiru bastakorlar, me'moru binokorlar va naqqoshu mohir hunarmandlarning

Kattagina guruhlari to'plangan edi. Movarounnahrda, xususan, Samarqandda ilm-fan va san'atning taraqqiyotida Mirzo Ulug'bekning roli va hissasi nihoyatda buyuk bo'ldi. Ulug'bek mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan birga, ilmiy ishlar bilan ham shug'ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Ulug'bek Movarounnahr shaharlarini, xususan, Samarqand va Buxoroni ilmiy ma'rifat dargohiga aylantirishga intiladi. Uning farmoni bilan 1417-yilda Buxoroda, 1417–1420-yillarda Samarqandda va 1433-yilda G'ijduvonda madrasalar bino qilinadi. Hatto Buxorodagi madrasaning darvozasiga: «Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir», degan hadisi sharif vozib qo'yiladi.

Movarounnahrning bu uchta qadimiy shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan, Samarqand madrasasi zamonasi-ning dorilfununi edi. Ushbu madrasalarda ilohiyot ilmlari: Qur'on, hadis, tafsir, fiqh bilan birga riyoziyot (matematika), landasa (geometriya), ilmi hay'at (astronomiya), tibbiyot, tarix, geografiya, ilmi aruz (poetika), arab tili va morfologiyasi (qofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitilardi. Ulug'bekning Samarqanddagi madrasasida bir paytning o'zida 100 dan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan. Madrasada zamonasi-ning iqtidorli olimlaridan Mavlono Shamsuddin Muhammad Havofiy yetakchi mudarris bo'lgan. Mashhur olimlardan Qozizoda Rumiyy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy hamda Mirzo Ulug'bekning o'zi va uning shogirdi Alouddin Ali Qushchilul turli fanlardan dars berganlar. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, madrasada ilmi hay'at (astronomiya) darsini Qozizoda Rumiyy o'tgan. Hatto Abdurahmon Jomiy yoshlik chog'ida Samarqandga kelib, Qozizoda Rumiyydan bir necha marta astronomiya fanidan saboq olganligi ma'lum.

Mirzo Ulug'bek 1425–1428-yillarda Samarqandda o'z atrofida to'plangan olimlarning bevosita ishtiroki bilan shahar yaqinidagi Obirahmat anhuri bo'yida rasadxona qurdirgan. Ulug'bek o'zi rahbarligida barpo etilgan bu ilmiy dargohda matematika, ayniqsa, astronomiya sohasida butun dunyoda olamshumul ahamiyat kasb etgan natijalarga erishadi. Ra-

sadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 sobita (qo'zg'almas) yulduzlarning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bo'ylab joylashgan 683 geografik punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatalari belgilab chiqiladi.

Mirzo Ulugbek maktabi erishgan eng muhim va ajoyib muvaffaqiyatlar, rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijasida matematika va astronomiyaga oid bir qancha nodir asarlar yaratildi. Garchi bu asarlarning ko'pi bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, ammo saqlanib qolgan qo'lyozmalarning o'ziyoq o'sha davrda Samarqand astronomiya va matematika maktabi erishgan yutuqlardan va bu ilmgoh namoyandalari jahon fani rivojiga qo'shgan ulkan hissadan guvohlik beradi.

XV-asrda Movarounnahr va Xurosonda tarix fani ham keng rivoj topdi. Hofizi Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Isfizoriy, Davlatshoh Samarqandiy va boshqa ko'pgina tarixchilar Samarqand va Hirotda yashab ijod qildilar. Ularning asarlari Temuriylar tarixiga doir juda qimmatli va nodir manbadir.

Amir Temur va temuriylar davrida Samarqand hamda Hirotda me'morlik, naqqoshlik, tasviriy san'at, adabiyot nihoyat darajada taraqqiy etadi. Bu ikki poytaxt shaharlarida ko'plab hashamatli jamoat binolari qad ko'taradi. Temuriy hukmdorlar orasida, ayniqsa, Mirzo Ulug'bek bobosi Amir Temur kabi mamlakatda qurilish ishlariga katta ahamiyat beradi. Ulug'bek, ayniqsa, Samarqandni obod qilishga alohida e'tibor qaratadi. Uning davrida Samarqand shahrining Registon maydoni shakllandi. U qaytadan rejalashtirilib, maydonda Ulug'bek madrasasidan tashqari peshtoqli va ulkan gumbazli xonaqoh, karvonsaroy, o'ymakor yog'ochlardan ishlangan Masjidi Muqatta' bino qilindi. 210 gumbazli Ko'kaldosh jome masjidi qad ko'tardi. Bu oliy imoratlardan faqat Ulug'bek madrasasigina bizning davrimizgacha saqlangan.

XIV–XV-asrlar me'morchiligida imoratlarni o'ziga xos yangi, ma'lum maqsadga qaratilgan yechimlar asosida qurish bilan birga, ularni bezashda ham yangi usullar qo'llangan.

Bunolarning peshtoqlari va xonalarning ichki devorlari qabartma-rango-rang parchinlar, zangori yoki oq rang ustiga zarhal benigan «islimi» naqshlar, ba'zan esa kitobalar bilan pardozlangan.

XV-asrning madaniy hayotida istirohat bog'lari tashkil etish san'ati ham diqqatga sazovordir. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Marv, Hirot kabi yirik shaharlar atrofida go'zal orom-ehlar barpo etilgan. Bu davrda ham sayrgoh-bog'lar asriy aranalarga asosan 3 xil usulda: «chorbog'» va «bo'ston»lar hamda «qo'riqxonalar» tarzida tashkil etilgan. «Chorbog'» va «bo'ston»lar tarhi mutanosiblik (simmetriya) asosida to'g'ri geometrik shakllardan tuzilgan gulzor va mevazorlardan iborat bo'lib, qo'riqxonalar tabiatning xushmanzara joylarida barpo etilgan.

Istirohat bog'lari gulzorlar bilan o'ralgan baland saroy va naqshinkor shiyponlar, ularga eltuvchi sersoya so'lim xiyobonlar, zilol suvli ariqlar, markazida girdi va ichi toshtaxtalar bilan tashkil etilgan hamda atrofiga g'ujum va majnuntollar o'tqazilgan to'rt yoki sakkiz burchakli hovuzlardan iborat bo'lgan.

Nullas, Amir Temur tomonidan barpo etilgan qudratli davlat nafaqat harbiy, ijtimoiy-siyosiy jabhada, shu bilan birga madaniyat va madaniyat sohasida ham tarixiy yutuqlarni qo'lga kiritishga zamin yaratgan bo'lsa, temuriylar, ayniqsa, Mirzo Ulug'bek zamonida bu jabhadagi taraqqiyot o'zining yuksak mavqeiga ko'tarildi.

1.7. Uch xonlik davrida ijtimoiy-madaniy rivojlanishning orqaga ketishi, sabab va oqibatlari

Keyinchalik yurtimizda vujudga kelgan uch xonlik (Qo'qon xonligi, Xiva xonligi va Buxoro amirligi) o'zaro til topilgan olmaydi, yurt boshiga yov bostirib kelganda ham dushmaniga zarba bo'lib tushadigan mushtga aylana olishmaydi. Natijada, rus istilosi iskanjasiga tushib qoladi, moddiy va siyosiy qaramlik, ma'naviy zulm sirtmog'iga ilinadi.

Chor istilochilari mahalliy xalqning ma'naviyati, qadriyatlarini, diniy e'tiqodlarini oyoq osti qila boshlaydilar. Xalqning

ma'naviy merosga bo'lgan munosabatini o'zgartirishga, uning ongiga o'z manfaatiga mos keluvchi mafkurani tiqishtirishga intiladilar. Xalqni ichdan yemiruvchi barcha vositalarni ishga soladilar hamda moddiy va ma'naviy boyliklar talon-taroj qilinadi.

Yerli xalq orasidan yoshlarni zamonaviy fan va texnikadan voqif bo'lishga chorlovchi ma'rifatparvarlar yetishib chiqadi. Xalqning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy zulmdan ozod bo'lishining birdan-bir yo'li – yangicha ta'limni joriy qilishda, deb hisoblovchi «jadidlar» harakati vujudga keladi.

Milliy madaniyatda yangi yo'nalish – teatr san'ati paydo bo'ladi. Xalqni mustamlakachilik istibdodiga qarshi kurashga chorlovchi vaqtli matbuot shakllanadi.

Albatta, istilochilik zulmiga qarshi ongli kurash olib borish tarafdorlarining sa'y-harakatlari zoye ketmadi. Milliy g'urur, milliy ruh va milliy o'zlikni anglash qaytadan uyg'ona boshladi. Osiyo xalqlarining nafaqat ijtimoiy-siyosiy hayotida tub o'zgarishlar ro'y berdi, balki madaniy va ma'naviy hayotda ham ayrim o'zgarishlar bo'y ko'rsata bordi. Markaziy Osiyo hududida Yevropa va azaliy an'analarga asoslangan madaniyatning, diniy e'tiqodlarning o'zaro to'qnashuvi sodir bo'ldi. Yevropa madaniyatining ayrim jihatlari mahalliy aholi an'anaviy madaniyatiga zid kelib qolgan bo'lsa, ayrim tomonlaridan, masalan, ma'rifat tarqatish, ilm olishga bo'lgan intilish, dunyoviy fanlarni, texnik taraqqiyotni rivojlantirishga bo'lgan intilishlar iliq kutib olindi. Chor Rossiyasi ma'murlari yerli xalq manfaatlariga zid kelgan jihatlarni yanada tiqishtirishga intilgan bo'lsalar, mahalliy xalq qabul qilinadigan jihatlarning yoyilishiga tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsata boshladilar. Buning oqibatida ma'naviyatda o'ta ziddiyatli jarayon vujudga keldi.

Chorizmning Markaziy Osiyoga bostirib kirishining salbiy ta'siri shunda ediki, rus bosqinchilari birinchi navbatda xalq ma'naviy madaniyatining rivojiga to'sqinlik qildi. Milliy merosga bo'lgan munosabatni o'zgartira boshladi. Milliy iftixor va milliy g'urur tuyg'ulariga raxna sola borib, yerli xalq ongiga Yevropa va rus ma'naviyatini singdirishga harakat

qilindi. Yerli xalqning boy-badavlat kishilari va din peshvolarini qo'lg'a olinib, ularning yordamida rus hukmronligiga, rus bosqiniga bo'lgan munosabatni o'zgartirishga, «sovuq» munosabatlarni «iliq»lashtirishga, «bosqinchi» tushunchasining o'rniga «yordamga kelgan», «madaniyat olib kelgan» kabi tushunchalarning kirib kelishini xohlashdi. Hatto xutbalarga rus podshosining nomini qo'shib o'qittirishga harakat qildilar.

Yevropa fani va texnikasini o'zlashtirayotgan ruslar, o'zlari bosib olgan hududlarda ham fan va texnika taraqqiyotiga erishishga (albatta, o'z manfaatlarini ko'zlagan holda) harakat qiladilar. Natijada, rus olimlari jamiyatlari, turli xil ilmiy nashrlar vujudga kelib, Markaziy Osiyoning tabiiy, iqtisodiy xaritalari tuzila boradi, fauna va florasini tadqiq etilib, foydali qazilma konlarining joylari aniqlanadi. Rossiya sanoati uchun xomashyo sifatida tabiiy boyliklar qazib olinib boshlanadi. Paxta yakkahokimligiga erishish uchun turli xil sug'orish shaxobchalari va inshootlari quriladi. Dehqonchilikda bir muncha siljishlar ro'y beradi.

Albatta, o'lkada rus ma'naviy bosqinchiligiga qarshi turli xil harakatlar vujudga keladi. Bu harakatlardan biri ma'rifatparvarlik harakati bo'lsa, ikkinchisi, uning zamonaviy va bir muncha ijobiy, ommaning, ayniqsa, yoshlarning o'tmaslashib va so'nib borayotgan milliy g'ururi va milliy ruhini o'tkirlashtirishga, ongliligini oshirishga qaratilgan «jadidchilik» harakati edi.

Rus istilochilarining Markaziy Osiyoni zabt etishi milliy ziyolilarning dunyoqarashida bir qator o'zgarishlarning sodir bo'lishiga olib keldi. Rus madaniyati, u orqali Yevropaning ilg'or madaniyati bilan tanishish ijtimoiy taraqqiyotga boshqacha nazar tashlashga turtki berdi. Mahalliy ziyolilar ijtimoiy taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilish xalqni ma'rifatli qilishi, unga ta'lim berish, ilm-fanni egalashiga yordam berish orqali amalga oshishi mumkin, deb hisobladilar. Ma'rifatparvarlikning Muqimiy, Zavqiy, Anbar Otin, Dilshod Barno singari vakillari nafaqat xonliklarning boshqaruv tartibini tanqid qildilar, balki ilm orqali adolatsiz-

lik, jaholat va zulmga barham berish mumkinligi g'oyasini ilgari surdilar. Muqimiy riyokor ruhoniylar, boylar va amaldorlarning xalq boshiga bitgan balo ekanligini, jabr-zulm ularning kundalik yumushiga aylangani, shaxsiy manfaat oldida bir-birining ko'zini cho'qishgacha borishi mumkinligini fosh qilishga intildi.

Zavqiy esa, xonlik idora usulini dastlab qo'llab-quvvatlasada, so'ngra uni qattiq tanqid qiladi. O'z manfaati yo'lida xalqni talaydigan beklarni fosh qilishga intiladi. Xalq boshiga balolar toshini yog'dirayotganlarni qop-qora bulutga o'xshatadi. Xalqning ozodlikka, ana shu qora bulutlar soyasidan chiqib o'tob va yorug'lik sari yuz tutishishini orzu qiladi.

Ma'rifatparvarlikni va ilm olishni targ'ib qilgan shoira Anbar Otin ruslar tomonidan o'rnatilgan mustabid tuzumni qoralaydi (Shoiraaning, ayniqsa, «Qoralar falsafasi» asari bu jihatdan ibratlidir!). Zulmdan qutulishning birdan-bir yo'li – bilim olish orqali nodonlikni tark etish, aql-idrokka amal qilish bilan xalqning birligiga erishish mumkinligi g'oyalarini ilgari suradi.

Ma'rifatparvarlikning ko'zga ko'ringan vakillari Furqat va Sattorxonlar Markaziy Osiyoda hukmronlik qilayotgan xonlik boshqaruv tizimi jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy tanazzulining birdan-bir sababi, deb biladilar. Ular ilm-fanni egallash orqaligina o'lkani tanazzul botqog'idan olib chiqish mumkin, deb hisoblaydilar. Ularning fikriga ko'ra, ilm-fan jamiyat taraqqiyotini belgilab beruvchi qudratli kuchdir.

Ma'rifatparvarlik harakati vakillari Markaziy Osiyoga mustamlakachilik siyosati orqali kirib kelayotgan yevropacha madaniyatni chuqur tahlil qiladilar. Bir-biridan tubdan farq qiluvchi ijtimoiy tuzumlarning mohiyatini chuqurroq anglay boradilar. Yevropaga xos bo'lgan davlat tuzilmalari, uni boshqarishning ijobiy tomonlaridan foydalanish zarurligini ta'kidlay boshlaydilar. Masalan, Ahmad Donish istibdodga asoslangan tuzumning iqtisodiy-siyosiy mohiyatini chuqur tahlil qilib, davlat tuzimini ijobiy siyosiy tashkilot boshqaruvi bilan almashtirilishi kerakligini ta'kidlaydi. U o'zining mashhur «Navodir ul voqoye» asarida aql dav-

latning mohiyatini belgilab berishini ta'kidlab, «Kimki aqlsiz bo'lsa, u odil emas, zero aql va davlatni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Aqlsiz odamlar davlatni boshqara olmaydi», deb yozadi. Uningcha, odil podshoh davlatni boshqarish va biror farmon chiqarishda aqlli odamlar bilan bamaslahat ish qiladi.

Millatning shakllanishi, milliy qadriyatlarni saqlab qolishda jadidchilik harakati vakillari jonbozlik ko'rsatadilar. Xalqning, ayniqsa, yoshlarning milliy ruhiyati va tuyg'usini saqlab qolish, milliy o'zligini anglab yetishlari uchun rustuzem maktablariga qarama-qarshi «yangi usul» maktablariga asos soladilar. Natijada, 1910-yilga kelib, jadidchilik harakatining markazlari hisoblangan Toshkentda 20 ta, Qo'qonda 16 ta «yangi usul» maktablari faoliyat ko'rsatadi. Bu maktablarda asosan turkiy til va islom ilohiyoti o'qitiladi.

XX-asr boshlariga kelib ma'naviy tanazzul chuqurlashib borayotgan Buxoroda yangi oqim – «Jadidchilik yoki fikrlilar» oqimi vujudga keladi. Bu oqim tarafdorlari Buxoroning iqtisodiy-siyosiy jihatdan kuchli davlatlar qatoriga chiqishi uchun kurasha boshlaydilar. Bu oqimning faol ishtirokchilaridan bo'lgan Sadridin Ayniy o'zining «Jadidlar yoki yosh buxoroliklar partiyasi tarkibi yoki yozilmay qolgan rejalar» nomli asarida jadidchilik harakatining maqsad va vazifalarini bayon qiladi. Jadidlar o'z oldilariga savodsizlikni tugatish, xalq tafakkurini yuksaltirish, yangi maktablar tashkil etish, jadidchilik adabiyotini tarqatish, diniy mutaassiblikka qarshi kurash, davlat arboblarning qabihligi, zulmkorligini, qonunchilikning buzilishi, adolatsizlikning avj olganligini tosh qilish, axloqsizlik va bid'atga, eskilik sarqitlariga chek qo'yish kabi maqsadlarni qo'yadilar. (*Qarang: O'zbekiston tarixi. –T.: «O'qituvchi». 1994, 229–230-betlar).*

Jadidchilik harakatining «g'oyaviy rahnamosi» Ismoil Gaspirinskiyning Turkistonga qilgan safari (1893-yil)dan so'ng Turkistonda jadidchilik harakati avj oladi. Mazkur harakatga qo'shilgan taraqqiyparvar kuchlar Turkistonning eng yirik shaharlarida bu harakatning asl maqsadi va vazifalarini targ'ib qila boshlaydilar. Lekin bu harakat osonlik

bilan yoyilmaydi. Unga birinchi navbatda xalqning milliy uygʻonishidan choʻchiydigan rus mustamlakachilari, ikkinchi tomondan esa ularni qoʻllab-quvvatlovchi millatfurosh guruhlar, uchinchi tomondan mutaassib va johil ruhoniylar qarshilik koʻrsatadilar.

«Jadidchilik» harakati vakillarining saʼy-harakatlari tufayli savod oʻrgatishning yangi usul maktablari tashkil qilina boshlaydi. Birinchi jadid maktabi Buxoroda 1893 yilda Ismoil Gaspirinskiy va Amir Abdulahadxonning kelishuvi asosida tashkil etiladi. Keyinchalik Qoʻqonda, Andijonda, Toshkent va boshqa shaharlarda ular katta qiyinchilik bilan tashkil etila boradi. 1903-yilga kelib Turkiston oʻlkasida 102 ta jadidchilik maktabi faoliyat koʻrsatgan edi.

Jadidlar oʻz maslaklarini xalq oʻrtasida yoyishda vaqti matbuotdan ham foydalanishga intiladilar. Natijada, 1906-yilda «Taraqqiy», «Xurshid» nomli gazetalar chiqqa boshlaydi. Lekin ularning chiqishi rus senzurasidan toʻxtatib qoʻyiladi. 1907-yildan boshlab Abdulla Avloniy «Shuhrat» nomli gazeta chiqaradi.

Shuningdek, jadidlar yerli xalqning milliy ongini uygʻotish uchun, yoshlarning chet elda, ayniqsa, Yevropada oʻqib kelishlariga erishishga harakat qiladilar. Bu maqsadni amalga oshirish uchun oʻqishga boradiganlarga moddiy yordam beruvchi turli xil xayriya jamiyatlarini tashkil etadilar. Masalan, Toshkentda «Jamiyati xayriya», Buxoroda «Bolalar tarbiyasi» (Tarbiya atfol) tashkil etiladi. Turkistonning ayrim millatparvar boy-badavlat kishilari bu jamiyatlarni mablagʻ bilan taʼminlab turadilar.

XX-asr boshlariga kelib Turkistonda jadidchilik harakati va uning maqsad hamda vazifalarini keng yoyishda «Sadoi Turkiston» gazetasi muhim rol oʻynaydi. Bu gazetada jadidchilik harakatining Ubaydullohoʻja Asadullohoʻjayev (birinchi oliy maʼlumotli oʻzbek yuristi), Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Choʻlpon, Hamza, Tavallo, Abdulla Qodiriy, Mahmudhoʻja Behbudiy, Lutfilla Olimov, Abdurauf Muzaffarzoda, Mirmuhsin Shermuhamedov, Shokirjon Rahimiy kabi taraqqiyparvarlari xalq tarixi va madaniyati, jadid-

chilikning mohiyati, o'sha davr siyosiy voqealari va boshqa dolzarb muammolarga bag'ishlangan maqolalar bilan chiqish qiladilar.

Turkistonga litografiyaning kirib kelishi Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon, To'raqo'rg'on, Kogon va Xorazmda bosmaxonalarning tashkil etilishiga olib keladi. Natijada, turli xil she'riy to'plamlar, bayozlar, tazkiralalar, devonlar, kulliyotlar, tarixiy, ilmiy va falsafiy asarlar chop etila boshlanadi. XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Lutfiy, Navoiy, Iomiy, Ogahiy, Fuzuliy, Tabibiy va boshqalarning devonlari chop etiladi.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uchun asosiy yo'nalishdan iborat edi:

1. Yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish;
2. Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish;
3. Turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish, gazetalar chop etish.

Shu yillari jadidlarning «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuxrat», «Osiyo», «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi Sharif», «Turon», «Kengash», «Xurriyat», «Ulug' Turkiston» ro'znomalari, «Oyina» jurnali chop etildi. Lekin tez orada chor ma'muriyati tomonidan ko'plab gazetalar nashri man etildi. Shuningdek, o'zbek milliy madaniyati, chunonchi, urf-odatlar va bayramlarni «qayta anglash», o'zgartirish jarayoni shakllana boshladi. Bu borada turli fikrlar vujudga keldi. Bu davrning ma'rifatparvar ziyolilari, Furqat, Behbudiy, So'fizoda, Avloniy, Cho'lpon, Fitrat, Munavvar Qori, Hamza kabilar hayotni yangilash, boyitish tarafdorlari edi. Ular maktablarda o'qish, o'qitish ishlarini yangilashga, xalqni ma'rifatli qilishga xizmat qildilar. Barcha baxtsizlikning asosida ma'rifatsizlik yotadi, deb yoshlarni ma'rifatga chorladilar.

Bu davrda milliy uyg'onish ruhi, ayniqsa, Vatanga, millatga sodiq farzandlar tayyorlash masalasi jiddiy qo'yilgan. «Amerikaliklar bir dona bug'doy ekib, 20 qadoq bug'doy olurlar. Ovrupoliklar o'zimizdan 5 tiyinga olgan paxtamizni keltirib 25 tiyinga soturlar! Ammo biz turkistonliklar dumba sotib, chandir chaynaymiz, qaymoq berib sut oshaymiz, non

oʻrniga kesak tishlaymiz!» degan fikrlari A.Avloniyning asr boshidayoq bu masala xususida nechogʻlik chuqur va teran mushohada yuritganini koʻrsatadi.

Turkistondagi 1917-yilgi oktabr voqealari va bolsheviklarning zoʻravonlik bilan hokimiyatni egallashi jadidlarga oʻz maqsadini oxirigacha amalga oshirishga imkon bermadi. Shunga qaramay ular Lenin boshchiligidagi bolsheviklar hukumati chiqargan hujjatlarda koʻrsatilgan millatlarning taqdirini oʻzi belgilashi toʻgʻrisidagi huquqlardan foydalanib, Turkiston muxtoriyati hukumatini eʼlon qildilar. Uch oygina yashagan bu muxtor respublika tugatilishi oqibatida jadidlar taʼqibga uchradilar. Keyinchalik – 1929, 1937–1938-yillarda ular ommaviy qirgʻin qurboni boʻlishdi.

Jadidchilik harakatidagi faolligi va maʼrifiy-madaniy ishlarda millatparvarligi uchun A.Avloniy, Behbudiy, Choʻlpon, Fitrat, A.Qodiriy va boshqa koʻplab jadidchilik harakati namoyandalari nohaq ravishda kamsitilib, hayoti va ijodlari oʻrganilmay, mutaxassislar tomonidan fikr bildirilganda yuzaki, biryoqlama baho berildi.

1.8. Chor Rossiyasi va shoʻrolar mustamlakasi davrida yevropacha madaniyatning kirib kelishi va ruslashtirish siyosatining oqibatlari

1917-yil 25–26-oktabr kuni roʻy bergan, shoʻrocha tarixda «Ulugʻ Oktabr sotsialistik revolyutsiyasi» deb nom olgan toʻntarishdan soʻng madaniy revolyutsiya qilish, sotsialistik madaniyatni yaratish ishiga jadal kirishiladi.

Proletar madaniyatini yaratish zarur degan gʻoyani ilgari surgan proletkultchilar qadimdan qolgan barcha moddiy va maʼnaviy madaniyatni yoʻq qilib tashlashga kirishadilar. Qadimiy kitoblar, arxitektura yodgorliklari, masjidu madrasalarga hujum boshlanadi. Kitoblar yondiriladi, qadimiy binolar buzib tashlanadi, ayrim qolganlari esa omborxonaga aylantiriladi.

Kishilar ongidagi diniy qadriyatlarni yoʻq qilish, barcha jamoat tashkilotlari aʼzolarida kommunistik onglilikni va

qishloqni tarbiyalash, ishchi va dehqonlarning madaniy hamda kasbiy-savodsizlikni ziyolilar saviyasi darajasiga ko'tarish, kommunizmning moddiy-texnika bazasini yaratish va kommunistik ijtimoiy munosabatlarni qaror toptirish, diniy urf-odatlarni, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat o'rtasidagi aloqalarni tugatish kabilar sho'ro mafkurachilarining vazifalar qatoriga kirar edi.

1918-yilning martida maorif xalq komissarligi huzurida barcha madaniy-oqartuv ishlariga rahbarlik qiluvchi maktabdan tashqari bo'lim tashkil etiladi. «Savodsizlikni tugatish» shiori ostida respublikamizning 8 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan barcha aholisi yangicha siyosatdagi sovetlar mafkurasini o'rganishga majbur etiladi. Shu davrlarda 1000 ga yaqin savodsizlikni tugatish maktablari, ko'plab kutubxona, qiroatxona, klub, qizil choyxona, xotin-qizlar klublari ham ish olib bordi. Bu muassasalarda olib borilgan amaldagi faoliyatning maqsadi odamlar ongiga soxta sovetlar mafkurasini singdirishdan iborat edi. Bu mafkuraning ta'sirchanligini yanada oshirish uchun teatr san'ati rivojiga e'tibor berilib, 1918-yilda o'lka sayyor dramatik truppasi tashkil etildi.

O'zbekiston kompartiyasining 1925-yildagi I-syezdidagi qabul qilingan madaniy-oqartuv ishlari haqidagi rezolyutsiyada savodsizlikni tugatish maktablarini ko'paytirish, «bitsin savodsizlik» degan jamoat tashkilotining qishloq yacheykalarini mustahkamlash, bu ishlarga o'qituvchilarni jalb qilish, qishloqlarga madaniy yordam ko'rsatuvchi otryadlar tuzish lozimligi ko'rsatiladi.

O'zbekiston kompartiyasining II-syezdidagi esa «Klub ishi» haqida alohida rezolyutsiya qabul qilindi. Unda klub ishchilar ommasi madaniy saviyasini oshirishning eng sinalgan, ommani sovet hokimiyati va partiya vazifalarini bajarishga, sotsialistik qurilish masalalarini muhokama qilishga jalb etishning muhim vositalaridan biri ekanligi hamda ushbu vazifalarni ishchilar ommasi faolligi va havaskorligini oshirish asosida olib borish lozimligi ko'rsatiladi.

Kadrlar tayyorlashni yaxshilash maqsadida ishchilar fakulteti va kechki kurslar tashkil etiladi. Shunday qilib, sho'rolar davrida ijtimoiy-madaniy faoliyat davlat tizimiga aylantirilib, sovet mafkurasining bir qismi bo'lib qoldi. Bu davrdagi ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy maqsadi bitta – aholini kommunistik ruhda tarbiyalashdan iborat edi.

Mamlakatda sotsializmning uzil-kesil g'alaba qozonishi bilan madaniy revolyutsiyaning birinchi davri tugallandi, deb hisoblandi. Bu davrda savodsizlikni tugatish, yangi sovet ziyolilarini yetishtirish, umumiy majburiy ta'limni joriy etish, madaniyat tarkibidan milliy qadriyatlarni siqib chiqarish, marksizm-leninizm ideologiyasini butun jamiyat ideologiyasiga aylantirish, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat o'rtasidagi qarama-qarshilikni tugatish, «shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyatni shakllantirish kabi masalalar dolzarb qilib qo'yildi.

Mana shu mafkuraviy rejalashtirilgan siyosat natijasida sho'rolar davrida ijtimoiy-madaniy muassasalar xalqqa xizmat qilish o'rniga, butunlay kommunistik g'oyalarni targ'ib qiluvchi maskanlarga aylantirildi. Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik asarlar yaratish talabi esa bir-biriga o'xshash, mazmunan sayoz, bir xil qolipga solingan zo'rma-zo'raki yozilgan asarlar yaratilishiga zamin bo'ldi.

Sho'rolar davri ijtimoiy-madaniy faoliyatida mahalliy sharoitni hisobga olmaslik, Yevropa va Rossiyaga xos shakllarni zo'rma-zo'raki tiqishtirish, madaniy meros va milliy an'analarni inkor etish, buzib ko'rsatish, xalq ijodini mensimaslik kabi ko'plab xatoliklar mavjud edi.

Sho'rolar davrida ijtimoiy-madaniy faoliyatning quyidagi shakllaridan ko'proq foydalanilar edi: jonli gazeta, og'zaki jurnal, miting kechalari, portret kechalari, konsert, leksiyalar, agitsudlar, namoyish, tematik kechalar, agitbrigada tomoshalari va hokazolar.

1. Yurtimizdagi eng qadimiy madaniyat o'choqlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyoga yurishlari va uning madaniy oqibatlari haqida gapirib bering.
3. Kushon davri madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
4. «Buyuk ipak yo'li» atamasini keng izohlang.
5. VIII-asrning ikkinchi yarmidan boshlab Movarounnahrda musulmon madaniyatining shakllanish jarayoni haqida so'zlab bering.
6. Amir Temur va temuriylar davri madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ayting.
7. Tariximizning parokandalik va tanazzul davridagi ijtimoiy-madaniy hayoti haqida nimalarni bilasiz?
8. XVII–XIX-asrlarda Qo'qon, Xiva va Buxoroda madaniyat va san'atning holati haqidagi tasavvurlaringizni alohida referat tarzida tayyorlab keling.
9. XVII–XIX-asrdagi xalq madaniyati, ya'ni masxarabozlik, qiziqchilik, dorboz, qo'g'irchoqboz san'ati, xalq pedagogikasi, o'yinlari, ijodi, odatlari, marosim-bayramlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
10. Chor Rossiyasining istilosi oqibatlari va Markaziy Osiyoga yevropacha madaniyatning kirib kelishi haqida gapirib bering.
11. Ma'rifatparvarlik va «jadidchilik» harakatlarining vujudga kelishi borasida mulohaza yuriting.
12. Jadidlarning «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Osiyo», «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi Sharif», «Turon», «Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» ro'znomalari, «Oyina» jurnali haqida ma'lumotlar to'plab, ularning xalqimiz madaniy-siyosiy ongi o'sishiga qo'shgan hissasiga ko'ra tartiblab chiqing.
13. Sho'rolar davrida milliy madaniyatni yo'q qilib, sotsialistik madaniyatni yaratish ishlari qay tarzda amalga oshirildi?
14. «Klub ishi» haqidagi rezolyutsiya qachon va nima maqsadda qabul qilindi?
15. Sho'rolar davrida madaniy meros va milliy an'analarga munosabat haqida gapirib bering.

16. Shoʻrolar davrida ijtimoiy-madaniy faoliyatning qanday shakllaridan foydalanilgan?

Tayanch soʻz va iboralar:

Tosh davri, neolit, eneolit, bronza davrlari manzilgohlari, xalq madaniyati, masxarabozlik, qiziqchilik, dorbozlik, qoʻgʻirchoqbozlik sanʼati, xalq pedagogikasi, oʻyinlar, odatlar, marosim-bayramlar, Amir Temur va temuriylar davri madaniyati, Yevropa madaniyati, rus-tuzem maktablari, maʼrifatparvarlar, jadidlar, teatr sanʼati, yangi usul maktablari, «qadimchilar», «yangichilar», madaniy revolyutsiya, savodsizlikni tugatish, proletar madaniyati, proletkultchilar, madaniy-oqartuv ishlari, jonli gazeta, ogʻzaki jurnal, tematik kechalar, agitbrigada tomoshalari.

I-boʻlim uchun uslubiy koʻrsatma

Ijtimoiy-madaniy faoliyat amaliyotida eng koʻp qoʻllaniladigan asosiy tushunchalar roʻyxatini tuzing. Mazkur atama va tushunchalarning mohiyati va oʻziga xos farqli jihatlarni menejer, pedagog, psixolog, madaniyatshunos, sotsiolog (oʻzingiz tanlang) nuqtai nazaridan aniqlab bering.

Markaziy Osiyoning qadimgi madaniyat oʻchoqlarida ijtimoiy-madaniy taraqqiyotning asta-sekin oʻsib borishiga oid keys tayyorlang. Uni kursdoshlaringiz bilan «Munozara» usulida muhokama qiling.

II. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat evolyutsiyasi

Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi qadimiydir. Uning tub ildizlari insoniyatning ilk uyushuvlari davriga borib taqaladi. Ilk uyushuv shakllari esa ilmiy adabiyotlarda tosh, bronza, temir davrlarida tarkib topganligi talqin etiladi. Bu davrda odamlarning madaniy ijtimoiylashuvi hayotni ta'minlash, uning barqaror davomiyligini belgilash zaruratidan yuzaga kelgan. Hayotning moddiy tomonlarini ta'minlash uchun odamlar bir-birlariga ov qilish, baliq tutish, ekin ekish, boshqa jinsni o'ziga jalb etishga erishishni turli o'yinlar, mashqlar tarzida o'rgatib borganlar. O'rgatish uzluksiz, doimiy davom etgan. O'rgatish uzluksizligi va doimiyligi esa ta'limning alohida soha sifatida shakllanishiga sabab bo'lgan. Demak, ijtimoiy-madaniy faoliyat ta'limning asosi bo'lgan deyish ham mumkin.

Odamlar tashqi tabiiy kuchlar (olov, suv, shamol, yer qujirlashi) ta'siridan doimiy qo'rqib yashaganlar. Shu boisdan ular ta'limni, ya'ni ilk o'rgatish shakllarini olov, suv, shamol, zilzila «xudolari»ga va boshqa turli ilohiy ma'budalarga ehtirom ko'rsatish bilan uyg'unlashtirib o'rgatishga intilganlar. Bu intilish esa folklor o'yinlari shaklida bizgacha yetib kelgan.

Binobarin, odamlarning bu shakllardagi o'zaro uyushuvini ilk ijtimoiylashuv ko'rinishi, deb ham hisoblash mumkin. Shu tariqa odamlarning bir-birlari bilan hamkorlik qilishlariga hayotni ta'minlash hamda tabiat kuchlaridan qo'rqish omillari asos bo'lgan. Shuningdek, odamlarning o'zaro uyushuviga naslni saqlash, ko'paytirish, boshqa jinsdan rohatlanishdan iborat tabiiy instinktiv tuyg'u ham kuchli ta'sir ko'rsatgan, deyish mumkin. Shuningdek, muayyan guruh,

qabila, urug'ning biologik saqlanishi uchun boshqa urug', qabila tahdidi, ya'ni tashqi kuchlardan himoyalaniş zarurati ham ularni o'zaro ittifoqlashuviga turtki bergan.

Insoniyat ongi, tafakkur tarzining rivojlanishi natijasida odamlararo uyushuvning murakkab strukturasi tarkib topa bordi. Qabilaviy uyushuvdan davlatlar darajasidagi uyushuvlar, millat darajasidagi birlashuvlar tarkib topdi. O'troq turmush tarzi ko'chmanchilikdan iborat hayotga barham berdi. Odamlar o'z millatiga, davlatiga, diniga aloqadorlik, shuningdek, o'z qiziqishlari, ideallariga mansublik asosida birlasha boshladilar. Shu tariqa ijtimoiy-madaniy faoliyatning evolyutsion jihatdan yuqori bosqichi shakllana boshladi. Jumladan bizning yurtimizda ijtimoiy-madaniy faoliyat o'z shakllanish tarixida quyidagi muhim bosqichlarni bosib o'tdi:

1. Zardushtiylik davrida olovga, quyoshga, nurga sig'inish orqali odamlarni ezgulik, issiqlik, nur atrofida birlashtirish kuchaygan. Buning uchun odamlarni yaxshilik, ezgulik xudosi Mitra obrazi orqali birlashtirish harakati amal qilgan;

2. Islom dinini yoyish uchun aholi ommaviy tarzda yakka Xudoga itoatga undalgan. Bu davrda odamlarni guruhiy ma'rifatga chorlash harakati bo'lgan. Shu tariqa:

a) ilk ma'rifiy-maishiy muassasalar tashkil etilgan (xonahohlar);

b) hordiqiy muassasalar shakllanib, rivojlangan (choyxonalar, guzarlar, musofirxonalar);

v) tijorat bilan uyg'unlashgan muassasalar faoliyat yuritgan (karvonsaroylar, rabotlar);

g) diniy-ma'rifiy muassasalar ochilgan (masjidlar, maktablar);

d) oliy diniy va dunyoviy muassasalar rivoj topgan (madrasalar).

3. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning yuqori bosqichi odamlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, qo'shimcha kasblar, hunarlarni o'rganish, qiziqishlar asosidagi klublar, to'garaklarda faoliyat yuritish singari mashg'ulliklar tarzida amal qila boshladi.

Shuningdek, ijtimoiy-madaniy faoliyat turmush tarzini bezash, an`ana va urf-odatlarni o`tkazish, diniy marosimlarni, tabiiy va rasmiy bayramlarni nishonlash shaklida ham namoyon bo`la bordi. Shu tarzda ijtimoiy-madaniy faoliyatning odamlar hayotidan mustahkam joy egallashining asosiy omillari oydinlashadi. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Tabiat kuchlaridan qo`rquv asosidagi uyushuv ehtiyoji;
2. Uyushuvning doimiyligini ta`minlash uchun intilish, xalqni guruh, qabila, urug` liderlari tomonidan muayyan diniy marosimlarni so`zsiz bajarilishining talab etilganligi;
3. Boshqa qabila, urug`lar tahdididan himoyalanişdan iborat ijtimoiy ehtiyoj;
4. Qabila, urug` doirasida amal qilib kelinayotgan hayot tarzini, uning davomiyligini ta`minlash maqsadida turli hunarlar (ov qilish, jang qilish, ekin ekish va h.k.) ni yosh avlodga o`rgatib borish zarurati;
5. Naslni davom ettirish zaruratidan kelib chiquvchi ijtimoiy-maishiy ehtiyoj;
6. Bo`sh vaqtni qiziqarli o`tkazish xohishidan iborat madaniy ehtiyoj;
7. Odamlarni favqulodda vaziyatlarda yalpi safarbar qila olishga erishish zarurati;
8. Odamlarning o`zaro ahilligi, totuv turmush tarzini ta`minlash uchun ularni biror bir mashg`ulot turi bilan band etib turishdan iborat ijtimoiy ehtiyoj;
9. San`at turlaridan zavq olish, go`zallikka intilish, nafis narsalarni yaratishdan iborat ma`naviy ehtiyoj;
10. Yoshlarni maqsadli tarbiyalash uchun muayyan ideal-larga yo`naltiruvchi sog`lom raqobat ruhini yaratishdan iborat jamiyat ehtiyoji;
11. Yoshlarni keng dunyoqarash va chuqur bilimli qilib hayotga tayyorlash uchun ularga qo`shimcha bilim berish va hunarlar o`rgatish zarurati;
12. Jamiyatdagi an`ana, marosim, bayram, urf-odatlar-ni o`tkazilishini ma`lum tartibotlar asosida muvofiqlashtirib borishdan iborat ijtimoiy ehtiyojlar shular jumlasidandir.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat shu omillar asosida o'zining asosiy funksiyalariga ega bo'ldi. Bu funktsiya, ya'ni vazifalar quyidagilardir:

- uzluksizlik;
- davomiylik;
- foydalilik;
- me'yorilik;
- xavfsizlik;
- go'zallikka oshuftalik;
- ma'naviy o'zlikni saqlab turuvchilik;
- shaxsni va jamoani rivojlantiruvchilik;
- estetik saviya, didni tarbiyalovchilik;

– ta'lim, san'at, fan, ishlab chiqarish va boshqa turli xizmat sohalari oldidagi faoliyatlar hamda vazifalarni ixtiyoriy tarzda jamoaviy yoki individual shakllarda rivojlantiruvchilik.

Sho'rolar davrida ijtimoiy-madaniy faoliyat funksiyalari muayyan darajada o'zgartirilib, kommunistik mafkuraga to'la moslashtirildi. Uning nomi madaniy-oqartuv ishi deb atala boshlandi. Madaniy-oqartuv ishi tarkibiga kutubxonalar, klublar, muzeylar, madaniyat va istirohat bog'lari kiritildi. Xalqning ming yillar mobaynidagi an'anaviy ijtimoiy-madaniy muassasalari bo'lgan choyxonalar, guzarlar, bog'lar, nodavlat tashkilotlari, diniy muassasalar, shuningdek, milliy va ijtimoiy uyushganlik shakllari bo'lgan odamlarning ko'ngilli uyushmalari, to'ylar, marosim va an'analar, urf-odatlar bu tarkibdan chetda qoldi. Bir makon va zamon muhitida xalq turmush tarzi o'zgacha, sovetlarning madaniy-oqartuv ishi esa boshqacha tarzda amal qila boshladi. Madaniy-oqartuv ishida ommaviylik tamoyili ishlamadi. Shuningdek, bu faoliyat odamlarning milliy ruhiga begona ish va mashg'ulotlar tarzida amal qilib keldi. Shunga qaramay, sho'rolarning klub va kutubxona muassasalari partiya qarorlari hamda mustabid hokimiyat yo'riqnomalarini aholining eng quyi bo'g'inlarigacha yetkazish, ommani siyosiy-mafkuraviy ta'sir doirasida mustahkam ushlab turishda muayyan rol o'ynadi.

Birgina misol: 3–5 ming kishilik hududda faoliyat yurituvchi qishloq klubida agar 5-7 ta havaskorlik to‘garagi faoliyat yuritssa, bu klub «yaxshi» baholanar, agar 1-2 ta to‘garagi bo‘lsa, bu klubning ishi «qoniqarsiz» deb topilar edi. Klublar bu vilda 3-4 ta sho‘ro bayramlarini hamda 3-4 ta to‘garakda qatnashuvchi 20-25 kishi bilan mashg‘ulotlar o‘tkazib turiluvchi joy edi, xolos. Kutubxonalar esa sho‘rolarning siyosiy ruhidagi kitob va gazetalari, sho‘rolar hayotini badiiy ifodalovchi 3-5 ming kitob fondiga ega bo‘lgan muassasalar edi. Sho‘rolar davri madaniy-oqartuv ishining mazmuni quyidagilardan iborat bo‘lgan:

1. Aholi dunyoqarashini uzluksiz boshqarib turish;
2. Ruxsat etilgan havaskorlik to‘garaklariga aholini jalb etish;
3. Hukumron kommunistik partiya g‘oyalarini targ‘ib qilish;

Ayni davrga xos bo‘lgan illatlar sifatida yana tubandalarni korsatish mumkin:

barcha sohalarida kompartiyaning yakka hukumronlik qilishi mavjud edi;

tadbirkorlik, tijorat ishlari siquvga olingandi;

ijtimoiy hayotda dinning roliga bepisand qaralardi;

jamoat tashkilotlarining faoliyati o‘ta sust edi;

xalqaro hamjamiyat bilan aloqalar deyarli yo‘q edi;

milliy madaniy-ma‘naviy merosga hurmat sun‘iy pasaytirilgandi;

odamlar dunyoda nima bo‘layotganini deyarli bilmas edilar;

ayollar ijtimoiy hayotda kam ishtirok etardi;

yoshlarning jamiyatdagi mavqei nihoyatda past edi.

Bugungi kunda esa ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi:

1. Odamlarning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlari asosidagi takliflarni shakllantiruvchilik;

2. Aholini turli ijtimoiy jamoalarga uyushtiruvchilik;

3. Aholi dunyoqarashini maqsadli boyituvchilik;

4. Aholi o‘rtasida iste’dodlarni aniqlovchilik va tarbiyalovchilik;

5. Milliy qadriyatlarni tiklashga xizmat qiluvchilik maqomlariga ega bo'ldi.

Istiqlolga erishganimizdan so'ng ijtimoiy-madaniy faoliyat tubdan o'zgardi. Bu sohadagi tub tarkibiy o'zgarishlar tadrijiy tarzda amalga oshirilmoqda. Mazkur o'zgarishlar natijasida ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy ish funksiyalari tarkib toptirildi. Ular quyidagilardir:

1. O'zbekistonning mustaqil rivojlanishini ta'minlovchi besh asosiy tamoyilning hayotdan mustahkam o'rin olishiga ko'maklashish.

2. Aholi turli qatlamlarida mamlakatimizda yuz bera-yotgan o'zgarishlar jarayoniga bevosita daxldorlik hissini shakllantirish.

3. Hech kimdan kam bo'lmagan shaxs, jamiyat va davlatni shakllantirishga faol ko'maklashish.

4. Jamiyatda xushyorlik, sezgirlik, ogohlikni ta'minlashda aholini faol qatnashtirish.

5. Odamlarning sho'rolar davridagi kabi, noiloj emas, balki, dildan xohlab yakdil birlashuviga xizmat qilish.

6. Aholini bunyodkorlik faoliyatlariga yo'naltirish.

7. Aholini madaniyat, san'at, texnika, hunarmandchilik va sport mashg'ulotlari, klublari, to'garaklariga to'liq qamrov tamoyili asosida keng jalb etilishiga erishish.

8. Odamlarda milliy an'analar, urf-odatlar, qadimiy bayramlarimizga ehtirom fazilatini tarkib toptirish orqali milliy o'zlikni anglashga ko'maklashish.

9. Aholi turli tabaqalari vakillarida istiqlol ramzlari, bayramlari, ideallariga sadoqat, fidoyilik fazilatlarini shakllantirishga xizmat qilish.

10. Odamlarda badiiy-estetik didning yuqori darajada shakllanishiga xizmat qilish.

11. Aholida oila muqaddasligi qadriyatining mustahkamlanishiga faol xizmat qilish.

13. «Maktab – oila – mahalla» hamkorligini ta'minlash orqali ijtimoiy-madaniy faoliyatni rivojlantirishga erishish.

12. Turli ijtimoiy harakatlar, nodavlat tashkilotlari, partiyalar, milliy-madaniy markazlar bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yish.

13. «Zamonamiz qahramoni» obrazini hududdagi real shaxslar timsolida yaratish orqali ibrat omilini keng targ'ib etish;

14. Har bir insonga xos bo'lgan iste'dodni aniqlash yo'lida domiy faoliyat olib borish va ularning hududiy intellektual mahorat xaritasini ishlab chiqish;

15. Jamiyatdagi ijobiy o'zgarishlarni reklama qilish orqali yoshlarda faol buniyodkorlik fazilatlarini shakllantirish;

16. Hududning ijtimoiy-madaniy rivojlanish imkoniyatlarini bo'yicha asoslangan amaliy prognozlar yaratish ishlarini olib borish va h. k.

Istiqloq yillarida shu tariqa ijtimoiy-madaniy faoliyat mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning uzviy bo'g'iniga aylandi. Bugungi kunda ijtimoiy-madaniy faoliyat kasbining sohibi quyidagi sohalarda ishlashi mumkin:

1. Madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufidagi muassasalarda (madaniyat va aholi dam olish markazlari, klublar, muzeylar, parklar).

2. Turli ijtimoiy harakatlar, partiyalar, nodavlat tashkilotlarida, qo'shma korxonalarda.

3. Ijtimoiy va tijorat reklama muassasalarida.

4. Mahalliy hokimiyat tuzilmalarida, mahalla bo'g'inida.

5. Ommaviy axborot vositalarida, radio va televideniya va videoda.

6. Sotsiologik markazlar, ilmiy-tadqiqot institutlarida.

7. Milliy-madaniy markazlarda.

8. Konsert tashkilotlarida (san'at menejeri, prodyusser).

9. Milliy-madaniy merosni saqlash va uni targ'ib etuvchi muassasalarda.

10. Pedagogik faoliyatlarni tashkil etishda.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining kasbiy jihatdan tayyorlanganlik darajasini aniqlovchi mezonlar quyidagilardir:

1. Aholi ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini aniq belgilay olish malakasiga egalik (0–5 ball);

2. Aholining istiqboldagi madaniy ehtiyojlarini, ma'naviy-estetik takliflarini shakllantira olish salohiyatiga egalik (0–7 ball);

3. Aholining yosh, jins, moddiy holati va ijtimoiy maqomi asosida turli faoliyatlarni tashkil etish bo'yicha asosli takliflar tayyorlay olish malakasiga egalik (1–5 ball);

1. Turli madaniy tadbirlarni o'tkazish bo'yicha ssenariylar yoza olish malakasiga egalik (1–5 ball);

2. Madaniyat muassasalari imkoniyati doirasida tadbirkorlik ishlarini amalga oshirish bo'yicha o'z loyihalarini asoslab bera olish (0-7 ball);

3. Hududdagi mavjud ish o'rinlari haqidagi ma'lumotlarni, aholining mehnatga bo'lgan ehtiyojlarini, kasblarning rivojlanish imkoniyatlarini o'rganib, shular bo'yicha mantiqli ma'lumotnomalar tayyorlay olish malakasiga egalik (0–7 ball);

4. Hududdagi ijtimoiy-madaniy muhitni o'rganish bo'yicha sotsiologik tadqiqot tadbirlarini tayyorlay olish malakasiga egalik (0–7 ball);

5. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning barcha sohalari bo'yicha ish hujjatlarini tayyorlay olish malakasiga egalik (0–5 ball);

6. Aholining turli tabaqalari orasidagi iste'dodlar haqida mufassal ma'lumotnomalar tayyorlash va ular bo'yicha tegishli to'garaklar, uyushmalar, klublar tashkil etish takliflarini shakllantirish malakasiga egalik (0–7 ball);

7. Hududda ogohlik, sergaklik, hushyorlikni ta'minlash bo'yicha ma'lumotnomalar tayyorlay olish (0-5 ball);

8. Hududda «maktab–oila–mahalla» hamkorligini ta'minlash bo'yicha takliflar tayyorlay olish (0–7 ball);

9. Hududdagi milliy-ma'naviy merosga e'zozli munosabatni shakllantirish bo'yicha asosli takliflar tayyorlay olish (0–5 ball);

10. Hududda «zamonamiz qahramonlari» maqomiga munosib insonlarning hayotiy tajribalaridan yoshlar tarbiyasidagi ibrat omili sifatida foydalanish bo'yicha takliflar tayyorlay olish (0–5 ball);

11. Jamiyatdagi va hududdagi ijobiy o'zgarishlarni targ'ib qilish bo'yicha takliflar tayyorlay olish (0–5 ball);

12. Odamlarni milliy an'analar, urf-odatlar doirasida birlashtira olish malakasiga egalik (0–7 ball).

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi yuqoridagi mezonlar bo'yicha 30 balldan yuqori natijaga erishgan bo'lsa, «faoliyat yurita olishi mumkin», 50 balldan yuqori natijaga erishsa, «faoliyatni bemalol uddalay oladi», agar 70,5 balldan yuqori darajaga erishsa, «faoliyatni rivojlantira oladi», degan xulosa berishimiz mumkin.

Nullas, ijtimoiy-madaniy faoliyat kasbining imkoniyat doirasi keng bo'lib, bu soha vakillari bozor munosabatlari-ning talab va taklif tamoyili asosida erkin faoliyatni yo'lga qo'yishga yo'naltirilgandir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. «Evolyutsiya» atamasiga ta'rif bering.
2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning shakllanish bosqichlarini farqlab bering.
3. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning sobiq sho'rolar davridagi holatini izohlang.
4. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining kasbiy yo'nalishlarini ayting.
5. Qiziqishlarni tarbiyalash metodikasini asoslang.
6. Badiiy havaskorlik ijodiyotiga bo'lgan ehtiyojlar tasnifini shakllantiring.
7. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi faoliyat yurituvchi sohalar qaysilar?
8. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining kasbiy malaka darajasini aniqlovchi mezonlarni izohlang.
9. Ijtimoiy-madaniy faoliyat evolyutsiyasiga doir keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Evolyutsiya, ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar, diniy-ma'rifiy muassasalar, urf-odatlar, madaniy-oqartuv ishi.

2.2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy tamoyillari, vazifalari va o'ziga xos xususiyatlari

Mustaqillik respublikamizda faoliyat olib borayotgan ijtimoiy-madaniy muassasalar zimmasidagi ijtimoiy-madaniy faoliyatning mohiyatini ifodalaydigan va uning yo'nalishi, mazmuni hamda shakllarini belgilaydigan eng umumiy qoidalarni – tamoyillarni shakllantirish imkonini ham berdi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning o'ziga xos tamoyillari ijtimoiy-madaniy faoliyatni tashkil qilishda yo'l-yo'riqlar ko'rsatadigan asosiy manba hisoblanib, ular quyidagilardan iboratdir:

- hayotiylik;
- ommaviylik;
- ixtiyoriylik;
- ilmiylik.

Mustaqil davlatimizni har tomonlama rivojlantirish amaliyotining hayotiy talablar bilan hamohangligi, buning uchun kishilar oldida turgan vazifalarning mohiyatini tushuntirish, ularni mustaqillikni mustahkamlash va kelajagi buyuk davlat bunyod etishdagi tarixiy rolini anglash ruhida tarbiyalash ijtimoiy-madaniy faoliyatning hayotiyligidan darak beradi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning hayotiylik tamoyili aniqlik va maqsadga yo'naltirilganlik xususiyatlarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Bu shuni anglatadiki, madaniyat muassasasidagi har bir tadbir muayyan xususiyatga ega bo'lishi va mustaqillik davri talablari bilan bog'liq holda aniq maqsadga ega bo'lish kerak. Shuningdek, u o'zining butun tabiati va mazmuni bilan har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishni rag'batlantiradi, insonga o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon qilish imkoniyatini beradi va hayotiga rang-baranglik kiritadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning ommaviylik tamoyili bir qator ijtimoiy jihatdan ahamiyatli vazifalarni bajaradi. Ya'ni ommaning ijtimoiy-madaniy ijodiyotini hamda ijtimoiy faolligini rivojlantiradi, ommaviy muloqotda bo'lishni tashkil etadi va shular asosida jamoatchilik fikrini shakllantiradi.

Shaxsga ta'sir etish nuqtai nazaridan ommaviylik tamoyili ham o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, har bir kishi ijtimoiy-madaniy tadbirlarda faqat tomoshabin yoki kuzatuvchi sifatida emas, balki ro'y berayotgan hodisalarning faol qatnashchisi, o'z qarashlarini ifoda qiluvchi shaxs sifatida ishtirok etishi mumkin. Shu bilan birga, ommaviylik tamoyili hamonga ijtimoiy jihatdan o'z-o'zini namoyon qilish imkonini ham beradi.

Ijtimoiy-madaniy muassasalar insonni ixtiyoriy asosda, unga doimiy hurmat va ishonch ruhida ijtimoiy-ijodiy faoliyatga tortadi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat hamma vaqt to'la ixtiyoriylik tamoyillari asosida ish yuritadi. Agar mehnat sharoitlarida insonning faoliyati ba'zan sof moddiy sabablarga ko'ra belgilansa, ijtimoiy-madaniy faoliyatda, birinchi navbatda, faoliyatning mazmuniga qiziqish asosiy o'rinda bo'ladi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy-madaniy muassasa jamoasi shaxsning ma'naviy-ijodiy qobiliyatini namoyon qilish va rivojlantirish uchun erkinlik beradi. Ixtiyoriylik ijtimoiy-madaniy muassasalar tomonidan taklif qilinadigan ko'plab faoliyat turlaridan birini erkin tanlash imkonini aks ettiradi va shaxsning bo'sh vaqtida o'z ijtimoiy-madaniy faoliyati mazmunini o'zi belgilab olishini ifodalaydi.

Hozirgi zamon ijtimoiy-madaniy faoliyat ko'lamining muttasil oshib borishi va murakkablashuvi sohalarning o'zaro aloqasini hamda ilmiy asosda markazlashgan, rejali boshqaruvni talab etadi. Ilmiylik tamoyili ijtimoiy-madaniy faoliyatning muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. U ijtimoiy-madaniy faoliyatda tarbiya jarayonining maqsadi, mazmuni, shakli va uslublarini qo'llashni, bir-biriga yaqin fanlar (pedagogika, psixologiya, san'atshunoslik, estetika, iqtisodiyot va boshqaruv nazariyasining yutuqlaridan foydalanishni talab etadi.

Ilmiylik tamoyili bir qator belgilarda namoyon bo'ladi. Ular orasida obyektivlik belgisiga birinchi o'rinni ajratish mumkin. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi kerak. Bunday ta'sir ko'rsatishda real imkoniyatlarni hisobga

olgan holda, jamiyat va alohida shaxs rivojlanishining obyektiv qonuniyatlaridan oqilona foydalanish lozim.

Ilmiylik voqealar, faktlar va ularning mohiyatini ochishni, ijtimoiy hayotning real manzarasi va uning rivojlanish jarayonlarini, ijtimoiy taraqqiyot darajasini aniqlash imkonini beradi. Voqelikni qabul qilishning tasodifiy ta'sirining oldini olish va bizni o'rab turgan dunyo haqida chinakam ilmiy tasavvurni paydo qilish ijtimoiy-madaniy faoliyatning muhim vazifasi hisoblanadi. Ilmiylik tamoyili shaxs dunyoqarashining shakllanishini kuchaytirishga hissa qo'shadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning tamoyillari bir-biridan alohida holda mavjud bo'lmaydi, aksincha, ular yaxlit tizimni tashkil etadi va ommaning ijtimoiy-madaniy faoliyatida yagona jarayonning ajralmas qismini ifodalaydi. Bu tamoyillardan biror-birining bo'lmasligi umumiy bir butunlikning buzilishiga olib keladi.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tayyorlashda ijtimoiy-madaniy faoliyatning o'ziga xos tashkiliy xususiyatlariga murojaat etish muhim o'rin tutadi. Chunki har qanday ijtimoiy-madaniy faoliyat shaklini tashkil qilishda bu vazifalardan birdek foydalanib bo'lmaydi. Ba'zi shakllarda ko'proq axborot beriladi, ba'zilari, asosan, dam olish uchun xizmat qiladi, boshqalari esa madaniy-ijodiy jarayonga qatnashishga yordam beradi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatni tashkil qilishning o'ziga xos xususiyatini bilish shu sohaga oid bilimlarni konkretlashtiradi, ularni egallashga aniqlik kiritadi, tadbirlar mohiyati va xususiyatini to'laroq yoritib berishga yordam beradi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi tadbirlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri u bir marta tashkil qilinib, asosan, bir marta namoyish qilinadi. Masalan, spektakl, kinofilmlarni yuzlab marta namoyish qilish mumkin bo'lsa, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni takroran taqdim etib bo'lmaydi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlarining deyarli hammasi xuddi shu xususiyatga ega. Faqat badiiy targ'ibot-tashviqot jamoalari, ba'zi mavzuli konsert dasturlari bir marta tayyorlanib, har xil joylarda bir necha marotaba namoyish etilishi mumkin. Ular ma'lum

vagt mobaynida (masalan, ma'lum mavsumda, ish jarayonida, yangi paxta, g'alla yig'im-terimida...) bir necha marta namo-
vish qilinsa bo'ladi. Lekin ma'lum muddatdan so'ng, albatta
boshqa yangi dastur tuzishga tayyorgarlik ko'rilishi kerak.

Teatrda bitta pyesani bir necha yildan keyin yana qaytadan
qayta talqinlash mumkin bo'lsa, ijtimoiy-madaniy muassasa
tadbirlarida bu holat takrorlanmaydi. Biror tadbir ssenariy-
ning ikkinchisiga qo'llash mumkin emas. Har qanday yangi
ssenariy yangi tuzilishni, yangi mehnatni talab qiladi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning yana bir xususiyati – ular,
masalan, mahalliy aholi uchun, ularning real hayotidan olin-
gan materiallar asosida tuziladi. Tadbirning qahramoni maz-
kur hududda mehnat qilib, mahalliy aholi orasida namuna
bo'layotgan kishilar orasidan tanlab olinadi. Masalan, «Xoti-
ra va qadrlash kuni»ga bag'ishlangan bayramni olaylik. Bun-
da mahalliy joyda yashaydigan urush qatnashchilari, mehnat
faydilarining ko'rsatgan jasoratlariga asosiy urg'u berilishi
kerak. Urush qahramonlarining so'zlarini o'zlaridan eshitish
tadbirni jonlantiradi va ta'sirchanligini oshiradi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning navbatdagi xususiyati
bundan iboratki, ularda juda keng ko'lamda ta'sirchan vosi-
talar birlashtiriladi. Tadbirlar real hayotning o'zini tashkil
qilishi bilan birga, undagi muhim voqealarni o'z mazmuniga
qamrab oladi. Ularning mohiyatini ochish va ahamiyatini yori-
tish uchun ta'sirchan vositalarga murojaat qilinadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning navbatdagi, ya'ni to'rtinchi
xususiyati bu – ommani tadbir ishtirokchisiga aylantirishdir.
Ijtimoiy-madaniy muassasalarda uyushtiriladigan tadbirlar-
ni ommaviy deb atashning boisi shundaki, u omma uchun
uyushtiriladi va ommaning ishtirokida o'tadi. Agar teatr,
kino hamda televizorda asar qatnashchilari va tomoshabinlar
ortasida ko'rinmas «devor» mavjud bo'lib, omma faqat to-
moshabin rolini bajaradigan bo'lsa, ijtimoiy-madaniy muas-
sasa tadbirlarida ommaning faol ishtiroki ko'zda tutiladi.

Albatta, tadbirlarda hammani birday faol qatnashtirish qi-
ym. Uning asosiy qatnashchilari oldindan belgilab qo'yilgan
badiiy havaskorlik jamoalarining a'zolari hamda so'zga chi-

qadigan kishilar bo'lishi tabiiy. Lekin tadbir tashkilotchisi bu asosiy qatnashchilar bilan kifoyalanib qolmasdan, ommani ham faollashtirishi, tadbir ishtirokchisiga aylantirishi lozim. Buning uchun tadbir ishtirokchilari o'rtasida ommaviy o'yinlar, qo'shiqlar, savol-javoblar kabi maxsus vositalardan foydalanishi maqsadga muvofiq. Chunki san'at odamni tomoshabin yoki tinglovchi bo'lganda emas, balki bu jarayonda faol ishtirok etganda o'ziga ko'proq qamrab oladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy vazifalarini aytib bering.
3. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Ommani tadbir qatnashchisiga aylantirish uchun ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi qanday sifatlarga ega bo'lishi darkor?

Tayanch so'z va iboralar:

Hayotiylik, ommaviylik, ixtiyoriylik, ilmiylik, madaniy-ommaviy tadbirlar, dam olish tadbirlari, ommaviy o'yinlar, qo'shiqlar, savol-javob kechalari.

2.3. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning pedagogik asoslari

Tarbiya kishilik jamiyati shakllanishi bilan birgalikda rivojlanib kelmoqda. Inson tug'ilishi bilanoq ota-onaning parvarishi orqali atrof-muhit bilan tanishadi. U ulg'ayishi mobaynida odamlar bilan til topa bilish, ishlab chiqarish tajribasi va malakalarini o'zlashtiradi. Shu jarayonda unda aqliy va jismoniy kamolot, madaniyat, axloqiy va estetik qarashlar shakllanadi.

Insonning jamiyatda shakllanishi ijtimoiy hodisa ekanligi xususida fikr yuritganda, tarbiyaning aniq maqsadga yo'naltirilgan hodisa ekanligini anglashimiz lozim. Zero,

inson kamolotiga ta'sir etuvchi omillar orasida tarbiya va ta'lim hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Shu boisdan ham ijtimoiy-madaniy faoliyatda tarbiya bilan shug'ullanadigan har bir mas'ul shaxs, avvalo, o'z faoliyatini va unda ko'zda tutilgan maqsadni aniq tasavvur eta olishi, bu maqsadning ijtimoiy muhimligini anglay bilishi lozim.

Tarbiyaning vazifalari keng va ko'p qirralidir. Ta'limning asosiy vazifasi o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malaka bilan qurollantirish bo'lsa, tarbiya funksiyasi yosh avlodning jamiyat tomonidan qabul qilingan odat-axloq qoidalariga mos tarzdagi e'tiqod, axloqiy talablarga hamohang xulq-atvor, ehtiyoj va intilishlarini tarkib topirishdan iborat.

Taniqli tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarida inson kamolotida tarbiyaning rolini alohida ta'kidlab shunday degan edi. «Haq Oллоh insonlarni asl hilqatda iste'dod ila qobiliyatni, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin insondagi bu xususiyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo'ladir».

Agar bola yaxshi tarbiya topib jamiyat tomonidan e'tirof etilgan xulqlarga odatlanib ulg'aysa, baxtiyor bir inson bo'lib yetishadi. Shu boisdan ham tarbiyani – insonning hayotda yashashi jarayonida orttirgan tajriba va intellektual faoliyatining ijobiy ko'nikmasini o'zgalarga berish jarayoni, deb talqin qilish mumkin.

Global axborot asrida butun planetamizdagi ma'naviyatda ekotizimning izdan chiqishi, davlatlar va jamiyatlarning ijtimoiy-siyosiy tanazzuli, inson tarbiyasining muammoli holatga kelib qolgani hech kimga sir emas. Bu jarayonning nechog'lik tez kechayotgani matbuot, televideniye va Internet orqali ma'lum bo'lib turibdi va hammamizni jiddiy tashvishga solmoqda. Dunyo va insoniyatga xavf tug'diradigan asosiy tahdid tashqi ta'sirlardan ham ko'ra insonning ichki muammolariga bog'liq ekanligi odamlar tomonidan endi-endi anglatilmoqda. Shu boisdan ham, so'nggi yillarda tarbiya omiliga

dunyo, insoniyat va jamiyatlar halokatini saqlab qoluvchi soʻnggi imkoniyat, yagona kuch sifatida qaralmoqda.

Tarbiya samaradorligi esa koʻp jihatdan tarbiya muhiti, tarbiya jarayoniga bogʻliqdir. Tarbiya qanday tashkil etilganligi olinadigan pedagogik samarada roʻyi rost koʻrinadi.

Tarbiyaviy jarayon, «Avesto» kitobida taʼkidlanganidek, uch muqaddas birlikka tayanadi. Yaʼni, bu muqaddas uchlik – ezgu fikr, ezgu soʻz va ezgu amal, ish, faoliyat tarzida namoyon boʻladi. Tarbiyaviy jarayon insonni jamiyatga moslashtirishni ifoda etadi. Shu boisdan ham tarbiya ijodiy jarayon boʻlib, unga obyektning mutlaqo yangi, ilgari koʻrilmagan holatini, yangi narsalar, hodisalar, jarayonlarni vujudga keltiruvchi, insonning atrof olam bilan oʻzaro taʼsirga kirishish shakli, deb taʼrif berish mumkin.

Insonning ijodiy faoliyati uning hayotiy faoliyatining rang-barang, baʼzan kutilmagan, bir qarashda jumboqli sohalalarida namoyon boʻladi. Ishlab chiqarishdagi ijodiy jarayon esa, oʻz mehnati predmetiga yangicha innovatsion taʼsir koʻrsatish borasidagi mehnat faoliyati tarzida koʻrinadi. Insonning faoliyati bir qolipga tushib qolgan, bir yoqlama xususiyat kasb etgan joyda ijodga oʻrin boʻlmaydi.

Inson oʻz ishiga, oʻz kasbiga butun qalbini, isʼtedodini, qobiliyatini baxsh etgan, odamlarga imkon qadar koʻproq foyda keltirishga intilgan joyda esa, aksincha, ijodiy ilhom bilan yondoshish hollariga duch kelamiz.

Tarbiya jarayonida ijodiy bahs-munozaralar tashkil etish, ashula va musiqadan foydalanishning samarasi kattadir. Musiq va ashula qatnashchilarning estetik qobiliyatini, musiqiy hotira va didini oʻstiradi. Shu tariqa tarbiya jarayonida ilk ijodiy koʻnikmalar shakllantiriladi.

Tarbiya jarayonida adabiyotdan foydalanish katta imkoniyatlarga eshik ochadi. Zero, badiiy adabiyot qatnashchilarga hayotni chuqurroq anglashni oʻrgatadi. Tarbiya berish jarayonida madaniyat xodimi adabiyotdan ibrat omili sifatida foydalanishi lozimdir. Shoir va yozuvchilarning hayoti, ijodiy faoliyati, asarlari bilan tanishish, tahlil qilish madaniyat muassasalariga keluvchilarning bilim olishi va dunyoqa-

ushuni kengaytiradi, his-tuyg'usi va til boyligini takomillash-
tirmadi. Shuningdek, tarbiya berishda adabiyot estetik idrok
va estetik kechinmalarning yorqinligini, chuqurlashuvini ta'min-
laydi.

Madaniyat muassasalarida amalga oshiriladigan peda-
gogik munosabat – to'garak rahbari va to'garak qatnash-
chilarining o'zaro birgalikdagi harakati, faoliyat shakli va usullarining yaxlit sistemasidir. Bunda, avvalo, axborot ayir-
boshlash, to'garak rahbari tomonidan turli xildagi kommuni-
kativ vositalar yordamida qatnashchi bilan o'zaro hamjihat-
lik va o'zaro hamfikir munosabatlar, yondashuvlar o'rnatilishi
mazkur munosabatning mazmunini tashkil etadi.

Pedagogik munosabat deganda to'garak rahbari va qat-
nashchilar jamoasi o'rtasidagi o'zaro birgalikdagi harakatning
mazmunan axborot ayirboshlashdan, o'quv tarbiyaviy ta'sir
to'rsatish va o'zaro hamjihatlikni tashkil etishdan iborat sis-
temasi, usullari va malakasi tushuniladi. To'garak rahbari
ushbu jarayonning tashabbuskori sifatida maydonga chiqadi,
uni tashkil etadi hamda unga boshchilik qiladi. Shu tariqa
pedagogik munosabat, bir tomondan, to'garakdagi o'quv tar-
biya jarayonining hissiy holati bo'lib, ikkinchidan esa, uning
bevosita mazmuniy ta'rifi sifatida namoyon bo'ladi.

Atoqli pedagog V.Suxomlinskiy shunday deb yozgan
edi: «Inson o'zini, avvalo, insonda qoldiradi. Bizning umr-
boqiylikimiz ham ana shundadir. Hayot kechirishning oliy
baxt-saodat ekanligi va mohiyati ham ana shundadir. Biz o'z
naslimizni davom ettirarkanmiz, unga o'z go'zalligimizni,
ideallarimizni, yuksaklikka va oliyjanoblikka sodiqligimizni
qoldiramiz. Siz o'zingizni odamlarda qanchalik chu-
qur aks ettira va namoyon eta olsangiz, shunchalik boy-
badavlat erursiz va sizning shaxsiy hayotingiz shu qadar
baxtlidir»(Сухомлинский В.А. «Мы продолжаем себя в
вещах». М.: Педагогика, 1981, 3 том, 517–518 с.).

Shunday ekan, ijtimoiy-madaniy faoliyatning pedagogik
asoslari deganda biz ijodiy jarayonda odamlararo ta'sir, mu-
nosabat va tarbiyaviy natijalarni tushunishimiz lozim.

1. Tarbiya va ta'lim uyg'unligining mohiyatini izohlang.
2. Abdulla Avloniy tarbiya omilining ustuvorligini qanday asoslagan?
3. Global axborot asrida tarbiyaviy jarayonga ko'rsatiladigan tashqi va ichki ta'sirlar majmuini shakllantiring.
4. Tarbiyada anglanmagan taqlid qanday natijalarga olib keladi?
5. Tarbiyaviy jarayonda ota-onalar rolini ochib bering.
6. Tarbiyaviy jarayon samaradorligini ta'minlashda ijodkorlik omilining rolini izohlang.
7. Tarbiyaviy holatlarni tavsiflovchi bitta keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Ta'lim, tarbiya, pedagogik munosabat, bilish, qobiliyat, ijodiy jarayon.

2.4. Davlat, jamoat va boshqa tashkilotlar ijtimoiy-madaniy faoliyat subyekti sifatida

Bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish bosqichida davlat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy faoliyatini yanada takomillashtirish g'oyat muhim amaliy ahamiyatga molik bo'lib, uni mustaqil O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ulug'vor ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy islohotlar asosida amalga oshirish lozim. Zero, «Milliy davlatchiligimizni qayta tiklashda ko'p asrlik beqiyos ma'naviy merosimiz, tarixiy madaniyatimiz, dinu tilimiz, muqaddas urf-odatlarimizning yana qad rostlashida sezilarli qadamlar qo'yildi. Milliy g'ururimiz, oriyatimiz tiklanmoqda, qalbimizda asl vatanparvarlik tuyg'ulari uyg'onmoqda».¹

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy tiklanish jarayoni, xalqning madaniy hayotida kechayotgan islo-

¹ **Islom Karimov.** Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. –Toshkent: «O'zbekiston», 1996. 265-bet.

lot rejalarini amalga oshirishda jamoat tashkilotlarining faol ishtiroki talab etilmoqda. «Biz, – deb ta’kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov, – fuqarolik jamiyatini qurishga intilmoqdamiz. Buning ma’nosi, davlatimiz rivojlana borayotgan sari boshqaruvning turli xil vazifalarini bevosita xalqqa topshirish, ya’ni o’zini o’zi boshqarish organlarini yanada rivojlantirish demakdir»¹.

Milliy taraqqiyotimiz dadil odimlayotgan hozirgi davrda davlat, iqtisodiyot, madaniyat va ijtimoiy ongning barcha bo’g’inlari orasidagi o’zaro aloqadorlik va uzviy bog’liqlikning amaliy ahamiyatini e’tiborga olib, ijtimoiy-madaniy faoliyatni kuchaytirishga katta e’tibor berilmoqda.

Zero, mamlakatimiz oldida turgan dolzarb ijtimoiy muammolarni hal qilishda jamoat tashkilotlari, fuqarolarimiz o’zini o’zi boshqarish organlarining roli kattadir. Bu jihatda, ayniqsa, mahalla muhim ijtimoiy bo’g’in hisoblanadi. Shu bois mahallalar faoliyatini har jihatdan qo’llab-quvvatlash, ularning moddiy ta’minotini mustahkamlashga davlatimiz alohida e’tibor bermoqda. Mamlakatimizda kechayotgan islohotlarning tayanchi sanalgan mahallaning ijtimoiy hayotdagi o’rni haqida Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov shunday yozgan edi: «Jamoatchilik g’oyalari, jamoa manfaatlarining birligi, ko’pchilik fikrining ustunligiga asoslanish – jamiyatimizning muhim xususiyatidir. Shu bois jamiyatni demokratiyalash tizimida, uning asosiy qoidalarini, eng avvalo, ijtimoiy adolatni ro’yobga chiqarishda mahallaning roli g’oyat kattadir. Hozirgi vaqtda oilalarning haqiqiy moddiy ahvolini, ularning ma’naviy va madaniy qiziqishlari doirasini mahalladan ko’ra yaxshiroq biladigan boshqa tizim yo’q. Mahalla hozir xalq ishonchini qozongan adolat maskani hamda aholini ijtimoiy qo’llab-quvvatlash mexanizmi bo’lib qoldi. U jamiyatimizda islohotlarni

¹ **Islom Karimov.** O’zbekiston siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. Toshkent: «O’zbekiston», 1996. 11-bet.

amalga oshirishning ishonchli tayanchi va ta'sirchan vositasiga aylanishi darkor».¹

Jamoat tashkilotlarining milliy mustaqillik sharoitida ijtimoiy-madaniy faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatlarining asosiy maqsad va vazifalari Birinchi Prezidentimiz asarlarida² mukammal bayon etilgan bo'lib, bu fikrlar davlat va millat kelajagini belgilovchi ilg'or g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning rivojlanishida jamoat tashkilotlarining roli masalasi ko'pgina o'zbek olimlari tomonidan falsafa, sotsiologiya, pedagogika va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilgan. Davlat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy faoliyatlari bevosita aholi ma'naviy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lib, turli-tuman shaklda voqe bo'lishi bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat quyidagi umumiy jihatlari bilan ajralib turadi:

a) u faqatgina ustun rivojlangan madaniy faoliyatga borib taqalishi mumkin emas;

b) faoliyat mazmuni va natijalari madaniy faoliyatning yetakchi tamoyili hisoblanadi;

v) madaniy qadriyatlar yaratish va ommalashtirish ijodiy jarayon bo'lib, unda sustlikka yo'l qo'yilmaydi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat o'z tabiatiga ko'ra kommunikativ faoliyat hisoblanadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat jamoa miqyosidagi ijodiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsni madaniy faoliyatga jalb etishga yo'naltiruvchi ijtimoiy-madaniy faoliyatga nisbatan bunday yondashuvning asosiy sababi shundaki, madaniy faoliyatda subyekt sifatida alohida shaxs emas, balki

¹ **Islom Karimov.** O'zbekiston buyuk kelajak sari. –Toshkent: «O'zbekiston», 1998. 400-bet.

² **Islom Karimov.** O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura. –Toshkent: «O'zbekiston», 1996; O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari. –Toshkent: «O'zbekiston», 1996; O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. –Toshkent: «O'zbekiston», 1996; Halollik va fidoyilik – faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin. –Toshkent: «O'zbekiston», 1996;

jamo'a, birlashma, madaniy uyushma yoki keng xalq ommasi o'rtasida ma'naviy faoliyat olib boruvchi jamoat tashkilotlari belgilanadi. Ayni paytda jamoat tashkilotlari faoliyatining samaradorligi har bir fuqaro bilan individual ijodiy faoliyat yaratishga bog'liqligini ham hisobga olish zarur.

«Qishloq madaniyati turli shakl va ko'rinishlarga ega bo'ladi. Ayrim tadqiqotchilar subyekt–obyekt munosabatlarini faoliyat turlarini guruhlash uchun qabul qilsalar, ba'zi olimlar madaniy qadriyatlarni yaratish, taqsimlash va ommalashtirishni tasniflashadi. Ular belgilar miqdoriga ko'ra faoliyatni mahsuldor yoki nomahsul turlariga ajratadilar. Guruhlashtirish mezonini sifatida esa madaniy qadriyatlarni targ'ib etish vositalari – nashriyot, radio, televideniye yoki madaniy faoliyatni tashkil etuvchi institutlar belgilab olinadi».

Ijtimoiy-madaniy faoliyat tashkil etilishini shaklga ko'ra ham tasniflash mumkin: jamoa va individual madaniy faoliyat. Madaniy faoliyat subyekt xususiyatlariga ko'ra individ, guruh, uyushma, jamoa tashkilotlari faoliyati kabi turlarga bo'linadi. Madaniy faoliyatni amalga oshiradigan guruhlar tabiatiga ko'ra oilaviy, xizmatdoshlar va boshqa turlarga bo'linadi.¹

Ijtimoiy-madaniy faoliyat turlari hamda ularni tashkil etish shakllari tasnifi xususida to'xtalganda ta'kidlash joizki, madaniy faoliyatning shaxsiy va institut shakllarida ijodiy salohiyat bir xil darajada amalga oshishi mumkin emas. Ijodiy reja mazmuniga muvofiq faoliyatning u yoki bu shakli belgilab olinadi. Jamiyatda demokratiyalash jarayoni kechayotgan hozirgi bosqichda madaniy faoliyatni rivojlantirishning tashkiliy (institutlar darajasida) hamda shaxsiy shakllari keng ommalashib bormoqda.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat, ishtirok etuvchi subyektlar tabiatiga ko'ra, individual, guruhli va ommaviy kabi shakllarga ajratiladi. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning har bir turiga muayyan shakl mos keladi. O'qish, amaliy san'at asarlari

¹ М.С. Коган. Человеческая деятельность. –М.: 1974. 51-бет.

bilan tanishish san'at asarlarini ommalashtirishning individual shakli hisoblanadi. Badiiy ijrochilik, turizm va havaskorlik ijodiy birlashmalari badiiy qadriyatlarni ommalashtirishning guruhli shakli hisoblansa, spektakllar, filmlar, konsertlar tomosha qilish va bayramlarda ishtirok etish madaniy faoliyatning ommaviy shaklini vujudga keltiradi. Yuqorida bayon qilib o'tilgan individual, guruhli va ommaviy shakllar muayyan madaniy an'analarning uyg'unligini nazarda tutadi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining aholi ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, tarbiyaviy ishlarni olib borish va dam olishni tashkil etish kabi vazifalarini alohida ajratib ko'rsatish zarur. Chunki madaniy faoliyatning mazkur yo'nalishlari kishilar ma'naviy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamoat tashkilotlari pedagogik tizim sifatida xalqqa eng yaqin turuvchi bo'g'in hisoblanadi. Ular faoliyati orqali aholining madaniy va ma'naviy saviyasi o'sib boradi. Natijada, aholi o'zining ijodiy salohiyatini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsalar-da, ular o'zaro aloqadorlikda ish olib boradilar. Ular faoliyatidagi mushtaraklik maqsadning umumiyligida (huquqiy demokratik davlat qurishda ishtirok etish, xalq madaniyatini rivojlantirish), vazifa va uni ado etishning o'zaro bog'liqligida namoyon bo'ladi. Har bir tashkilotning o'ziga xos xususiyati esa estetik tarbiyaning muayyan shakli, uslub va vositasini qo'llashda ko'zga tashlanadi. Masalan, qishloqda aholi estetik ehtiyojini qondiruvchi ijtimoiy-madaniy faoliyatning turli-tuman shakllaridan, xususan, radioeshittirish, teleko'rsatuv, kino, fan va madaniyat arboblari bilan uchrashuv, suhbat, maslahat va boshqalardan foydalanish imkoniyatlari mavjud.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilinishi arafasida olib borilgan tadqiqotlar shundan darak beradiki, ko'p yillik mafkuraviy qullikda yashagan xalqimiz madaniy hayoti ham sho'rolar siyosati iskanjasida edi. Bunday inqirozli vaziyat qishloq aholisi madaniy faoliyatining turlari va man-

ulariga nisbatan bo'lgan munosabatlarda ham o'z ifodasini topgan. Davlat va jamoat tashkilotlarining diqqat markazida, asosan moddiy ishlab chiqarish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etgani holda qishloq madaniyatini rivojlantirish muammolariga (garchi qishloq aholisi uchun ularning zarurligi ta'kidlab turilsa-da) kam ahamiyat berilgan. Qishloq mehnatlashlarining e'tirof etishlaricha, madaniy faoliyatning, asosan san'at ijodiyoti, professional hamda havaskor jamoalarning tashkil etish kabi turlariga e'tibor berilib, madaniy faoliyatning boshqa shakl va uslublariga nisbatan befarq qaratilgan.

Jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy faoliyatlari muammosiga bog'ishlangan nazariy manbalar hamda O'zbekiston Respublikasi hukumatining ma'naviyat va madaniyatni rivojlantirish borasidagi hujjatlari davlat va jamoat tashkilotlarida ijtimoiy-madaniy faoliyatining uslubiy tizimini ishlab chiqishda muhim nazariy ahamiyat kasb etdi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining aholi madaniyatini rivojlantirish bilan bog'liq faoliyatlari tizimi – bu qishloqlarda madaniyatning shakllanishi, saqlanishi va mustahkamlanishiga qaratilgan tadbirlar majmuasidir. Shuningdek, aholi madaniyatini rivojlantirishda yuqori ijtimoiy faollikka erishish mazkur tizimning asosiy vazifasi hisoblanadi. Ushbu vazifa tashkiliy, ijtimoiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasidan iborat jarayon bo'lib, davlat, xo'jalik va jamoat tashkilotlarining o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlari orqali amalga oshiriladi.

Tizim tarkibiga quyidagi komponentlar kiradi:

1. Davlat va jamoat tashkilotlarining qishloq ma'naviy madaniyatini rivojlantirish borasidagi faoliyatlari.

2. Davlat va jamoat tashkilotlarining moddiy o'zgartiruvchanlik va yaratuvchanlik borasidagi madaniy faoliyati.

Aholi madaniyatini rivojlantirishning rejalashtirilayotgan darajasiga erishish butun aholi va har bir shaxs madaniy faoliyasining o'sishi bilan bevosita bog'liqdir. Tizimni ishlab chiqishda jamoat tashkilotlarining olib borayotgan madaniy faoliyatining hozirgi holatini tahlil etish, qishloqdagi

moddiy-madaniy va sport-sog'lomlashtirish muassasalari miqdorini aniqlash hamda sotsiologik tadqiqotlar olib borish nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi paytda qishloq turmush tarzini rivojlantirishga yo'naltirilgan madaniy faoliyat tizimini ishlab chiqish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a'zolarining madaniy rivojlanishga bo'lgan talablari va shaxsning ma'naviy komilikka bo'lgan ehtiyojlarini qondirish mazkur tizimning asosiy vazifasi hisoblanadi. Bu orqali madaniy faoliyat tizimida jamoat tashkilotlari faoliyatlarining samaradorligini oshirish, moddiy-madaniy yodgorliklar zaxirasini boyitish, madaniyat xodimlari va muassasalari faoliyatini tashkil etish mumkin bo'ladi. Tizimning maqsadi jamoat tashkilotlari, alohida shaxs va butun qishloq aholisining madaniy faoliyatini oshirishdan iboratdir. Jamoat tashkilotlarining madaniy faoliyati mazkur tizim predmeti hisoblangan madaniy qadriyatlar, ma'naviy boyliklarni bunyod etish, o'zlashtirish, saqlash va targ'ib etishni o'z ichiga oladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bosqichi aholi madaniyatining rivojlanishini rejalashtirishda dasturlash hamda yangicha yondashuvni joriy qilishni talab etadi. Chunki busiz ijtimoiy va madaniy jarayonlarni boshqarish mumkin emas.

Jamoat tashkilotlarining qishloq madaniyatini rivojlantirishdagi ishtiroki, tizimini ishlab chiqish tajribasi quyidagilarga asoslanadi:

a) O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilinishi arafasida qishloqlarda mavjud bo'lgan madaniy faoliyatning holati;

b) O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, yangi sharoitda yuzaga kelgan madaniy faoliyat imkoniyatlari;

v) Qishloq aholisining madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning yangi usul va zaxiralari mavjudligi.

Davlat va jamoat tashkilotlarida ijtimoiy-madaniy faoliyatni tashkil etish uchun uning tizimiy me'yorlari aniqlanadi:

1) qishloq aholisining u yoki bu madaniy tadbirlarga jalb etilganligi;

2) u yoki bu turga mansub madaniy faoliyatning izchilligi;

3) bo'sh vaqtni ko'ngilli o'tkazishning miqdor va sifat ko'rsatkichlari.

Davlat va jamoat tashkilotlari madaniy faoliyatlarining mazmuni har bir kishi o'zining bo'sh vaqtida tadbir va mashg'ulotlarning muayyan bir turini tanlashi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. U shaxs rivojida bir xillik va meyoriyligni nazarda tutmaydi. Faqatgina muayyan tadbirni tanlash erkinligi shaxs ma'naviyatining izchil rivojlanishini belgilab beradi. Davlat va jamoat tashkilotlarining madaniy faoliyatlarini o'z mazmuniga ko'ra aholining umumiy madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lib, quyidagilarni hisobga oladi:

a) umumiy madaniy ehtiyojlarning rivojlanish istiqbolari;

b) aholining madaniyat sohasidagi ijodiy faoliyati uchun yetarli sharoit yaratish.

Davlat va jamoat tashkilotlari ijtimoiy-madaniy faoliyatning turlarini yaxlitlashtirgan holda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Faoliyat vaqti va shaklini shaxsning o'zi tanlaydigan madaniy faoliyatning uy turi.

2. Klub, kutubxona, muzey, ko'rgazma va boshqa ijtimoiy-madaniy muassasalarda amalga oshiriladigan uydan tashqaridagi faoliyat turi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining mazkur tadbirlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyati uning samaradorligini muntazam ravishda oshirishni nazarda tutib, hamkorlikda ishlashga qaratilgan.

Bugungi kunda respublikamizda davlat va jamoat tashkilotlari tarkibi to'la shakllanib, faoliyat ko'rsatmoqda. Uning asosiy turlari:

– davlat idoralari (vazirliklar, qo'mitalar, agentliklar, hokimliklar, boshqarmalar, bo'limlar);

– jamoat tashkilotlari (kasaba uyushmalari, partiyalar, yoshlar va xotin-qizlar harakatlari, ijodiy uyushmalar, jamg'armalar va boshqalar);

– xalq havaskorlik jamoalari, mahalla fuqarolik yig'inlari va b.

Davlat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy ishlarni rivojlantirish borasidagi madaniy faoliyati tizimining mazmunini ishlab chiqishda quyidagi omillar asos qilib olinadi:

a) respublikamiz aholisining barcha qatlamini ma'naviyat va madaniyatni rivojlantirishga keng jalb etish; demokratik jarayonlarni jadallashtirish, turg'unlik davri qoldiqlarini bartaraf etish; milliy madaniyat va ma'naviy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish, o'zida Vatanga sodiqlik, el-yurtga muhabbat, yuksak ma'naviy sifatlarni shakllantirgan, o'z harakati va qarorlariga javob bera oladigan, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalab voyaga yetkazish.

Davlat va jamoat tashkilotlarining faoliyati shaxsda xuddi shu sifatlarni tarbiyalashga qaratilgan. Bunday faoliyat samaradorligi nafaqat amalga oshirilgan tadbirlar miqdori va sifatiga ko'ra, balki ularni kim tashkil etgani hamda amalga oshirgani, shuningdek, ularda aholining ishtirok etish darajasiga ko'ra ham baholanadi.

b) umumahamiyatga molik vazifalarni hal etishga qaratilgan xalq ijodiyotini rivojlantirish maqsadga muvofiqligi, davlat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy faoliyatga to'g'ri pedagogik rahbarlik qila olishi buning asosiy omili hisoblanadi. Pedagogik rahbarlik esa vaziyatni, bilim va ko'nikmalarni oqilona uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Davlat va jamoat tashkilotlari xalq o'rtasida amalga oshiriladigan ma'naviy-ma'rifiy muloqotlarda shaxsning siyosiy va ijtimoiy faolligini oshiruvchi vositaga aylanadi, shuningdek, jamiyat tafakkurining shakllanishida ham faol ishtirok etadi.

v) qahvaxonalar, videosalonlar, studiyalar, o'yin xonalari, musiqa va sport anjomlarini ijaraga berish. Ularda oilaviy tantanalarni o'tkazish bo'limlarini tashkil etish orqali aholining pullik xizmatga bo'lgan talabini qondirish mumkinligi.

g) bozor iqtisodiyoti sharoiti va munosabatlari madaniyat muassasalarining moddiy-texnik salohiyatini rivojlantirish hamda mustahkamlashda mahalliy korxonalar yordamidan va homiylar ko'magidan kengroq foydalanishni talab qilayotgani.

Davlat va jamoat tashkilotlari o'z madaniy-ijodiy faoliyatini fuqarolarning dam olish vaqtida amalga oshiradilar. Dam olish faoliyati, o'z navbatida, shaxsning mustaqil ijodiy salohiyati ro'yobga chiqishiga ko'mak beradi, shuning uchun ham u qiziqarli, aqliy va ruhiy jihatdan boy bo'lishi lozim.

Ijtimoiy-madaniy muassasalar qoshida va ulardan tashqari badiiy uyushmalar, kolleksioner va texnik ijodkorlar jamiyatlari, oilaviy hamda o'smirlar sport klublari va birlashmalari tashkil etilib, faoliyat ko'rsatadi. Ushbu ijodiy birlashmalar faoliyati xalqning tadbir hamda muloqotga bo'lgan ehtiyojlari asosida yuzaga keladi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining tarbiyaviy salohiyati xalq hayotini demokratiyalash vazifasini o'z zimmasiga olib, unda namoyon bo'ladi. Bu esa aholiga siyosiy, iqtisodiy, axloqiy, huquqiy madaniyatni o'zlashtirish, ijtimoiy faollik samaradorligini oshirish borasidagi bilim hamda ko'nikmalarni chuqur egallash imkoniyatini beradi.

Davlat va jamoat tashkilotlarining madaniy faoliyat tizimini tavsiflashda sotsiologik tadqiqot natijalariga tayanish muhim ahamiyatga ega. Ana shunday tadqiqotlardan biri qishloq hayotida mahalla instituti mavqeining oshib borayotganligini ko'rsatdi. Mahalla fuqarolar yig'ini aholi bo'sh vaqtining ko'ngilli o'tishiga muhim ta'sir ko'rsatadi (4,3 foiz); kishilar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikni mustahkamlashga katta hissa qo'shadi (25,8 foiz); hasharlar, muhtojlarga yordam ko'rsatishni amalga oshirishda ko'maklashadi (39,6 foiz).

Kishilar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikni mustahkamlashga MFYdan so'ng kasaba uyushmalari, fermer xo'jaliklari rahbarlari, qishloq kengashlari katta hissa qo'shishi ma'lum bo'ldi.

Urf-odat va an'analar hech kimni befarq qoldirmaydi. Xalq udumlarining tiklanishi, mustahkamlanishi va rivoj-

lanishi jamoat tashkilotlari faoliyatidagi katta ijtimoiy masala hisoblanadi. Udum va an'analar muhim estetik tarbiya vositasi bo'lib, xalqimizning milliy qadriyatlarini ulug'lash g'oyasini mustahkamlaydi, kishilarda axloqiy sifatlarni shakllantiradi.

Xulosa qilib aytsak, madaniyat kishilarning ijtimoiy yaratuvchanlik jarayonidagi ishtirokining me'yorlari hamda shaxs ijodiy salohiyatini faollashtirish vositasi hisoblanadi. Madaniyat, ijodiy faoliyat sifatida, ko'pgina bilim va tajribalarni egallashni, ulardan faoliyatning turli shakllarida samarali foydalanishni nazarda tutadi.

O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining yangi sharoitida siyosiy madaniyat ijodiy faoliyat sifatida tushuniladi va bu faoliyat natijasi mintaqaviy barqarorlik va xalqaro hamkorlikni, respublikamizning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash, huquqiy-demokratik davlatni barpo etishdan iborat.

Madaniyat tarkibini tahlil etish davlat va jamoat tashkilotlarining madaniyatni rivojlantirish borasidagi faoliyatining asosiy yo'nalishlari hamda mazmunini aniqlash imkoniyatini beradi:

1. Madaniyat, inson ijodiy faoliyatining o'ziga xos ko'rinishi sifatida, ijtimoiy uyushmalar, jamiyat, jamoa, shaxs tomonidan amalga oshiriladi.

2. Madaniyat o'z tarkibiga kishilarning moddiy hamda ma'naviy faoliyati va uning natijalarini qamrab oladi. Bundan tashqari, u siyosiy, huquqiy, ekologik, mehnat, maishiy turmush va jismoniy tarbiya madaniyati kabi tarkibiy uzvlarga ajratiladi. Madaniyatning mazkur tur va tushunchalari birligi ularning jamiyat hamda shaxs umumiy madaniyatini tashkil etishida, shu bilan birga, har biri alohida tarzda ijodiy faoliyatni va uning natijalarini ifodalashda namoyon bo'ladi.

3. Madaniyatning ko'rib o'tilgan har bir turidagi ijodiy faoliyatda quyidagilar farq qiladi: ma'lum ijtimoiy va siyosiy hodisa yuzasidan bilimlarni egallash, ularni mushohada etish hamda qayta ishlash jarayoni va nihoyat, mazkur madaniyatni rivojlantirishda faol ishtirok etish.

Madaniyatning mohiyati, tarkibi hamda turlarini tadqiq qilishga bunday yondashuv jamoat tashkilotlarining qishloq madaniyatini rivojlantirishdagi ishtirokining o'ziga xos uslub va me'yorlarini ochib berish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda, siyosiy partiyalar, birlashmalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari, turli xil xayriya va ijodiy tashkilotlari hamda uyushmalardagi ishtirokini yanada kuchaytirish, ularning davlat oldidagi mavqeini mustahkamlash vazifasi qo'yilmoqda.

Jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy faoliyat xususiyatlari quyidagilardan iborat:

a) ushbu faoliyatning maqsadi shaxsda muayyan xususiyat hamda sifatlarni tarbiyalashdan iborat;

b) kishilar o'rtasidagi muloqot jarayonida g'oyalar, malaka va bilimlar almashinuvi mazkur faoliyat vositasi hisoblanadi;

v) jamoat tashkilotlari faoliyati yoki individual faoliyat madaniy faoliyatni amalga oshirish usulidir.

Qishloqda madaniy faoliyat o'zining turlari va shakllariga ko'ra farqlanadi. Madaniy faoliyat shakllarini ularning tashkil etilish tavsifiga ko'ra jamoaviy va individual; madaniy faoliyat subyekti tavsifiga ko'ra individ, guruh, uyushma, jamoat tashkilotlari; madaniy faoliyat olib borilayotgan guruh turlariga ko'ra esa oilaviy, xizmatdagi do'stlar va boshqa turlarga bo'lib tasniflash mumkin.

Jamiyatni demokratiyalashning hozirgi bosqichida madaniy faoliyat taraqqiyoti uyushgan (tashkilotlar darajasida) hamda shaxsiy shakllarda amalga oshiriladi.

Aholi madaniyatini rivojlantirishda yuqori ko'rsatkichlarga erishish jamoat tashkilotlari, ijtimoiy-madaniy muassasalar va boshqa tashkilotlarning eng oliy vazifasi hisoblanadi. Bu vazifani hal etish yo'llaridan biri jamoat tashkilotlarining madaniyatni rivojlantirish borasidagi faoliyatini boshqarishni takomillashtirish va ilmiy yondashishdan iborat bo'lishi mumkin.

Davlat va jamoat tashkilotlarining qishloq madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatining eng samarali vositalaridan biri – muloqotdir. Zero, muloqot uslubiy tizimning muhim komponenti, milliy madaniyatni rivojlantirishning qadimiy vositasi, o'zbek xalq pedagogikasining yetakchi unsurlaridan biri hisoblanadi.

Davlat va jamoat tashkilotlari o'z faoliyatida muloqotning, mashhur kishilar bilan uchrashuv, oila kunlari, qiziquvchilar birlashmalari kabi shakllaridan foydalanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Milliy-ma'naviy tiklanish jarayonida davlat va jamoat tashkilotlarining roli qanday?
2. Birinchi Prezidentimizning qaysi asarlarida jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-madaniy rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatining asosiy maqsadi va vazifalari bayon etilgan?
3. Jamoat tashkilotlarining qishloq madaniyatini rivojlantirishdagi ishtiroki tizimini ishlab chiqish nimalarga asoslanadi?
4. Jamoat tashkilotlari ijtimoiy-madaniy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Tayanch so'z va iboralar:

Havaskorlik jamoalari, xalq ijodiyoti, jamoat tashkilotlari, madaniy ijodiyot, uchrashuv, oila kunlari, qiziquvchilar birlashmalari.

2.5. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalari

Ijtimoiy-madaniy faoliyatni g'oyaviy, emotsional vositalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Maxsus qurilish ashyolarisiz uy qurib bo'lmaganidek, madaniy faoliyat vositalarisiz madaniy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil qilish mushkul. Vositalar tadbirning tarkibiy qismi, asosiy mexanizmlari hisoblanadi.

Vosita deganda, kishilarning hissiyotiga, psixologiyasiga va ongiga ta'sir etuvchi hamda bilim olish samaradorligini oshiruvchi g'oyaviy-hissiy qurollarni tushunamiz. Ijtimoiy-

madaniy faoliyatda qo'llanadigan vositalarning diapozoni juda keng va ularning soni ham ko'pdir. Madaniy-ma'rifiy tadbirlarda jonli so'z, matbuot, ko'rgazmali qurollar, adabiyot va san'at, har xil texnik apparatlar kabi vositalardan keng foydalanamiz.

Jonli so'z. Asosiy ta'sirchan vositalardan biri – bu jonli so'zdir (ba'zi hollarda «og'zaki so'z» deb ham yuritiladi). Jonli so'z madaniy-ma'rifiy tadbirlarning hammasida eng asosiy vosita sifatida qo'llaniladi. Ijtimoiy-madaniy tadbirlarda jonli so'z faqatgina mazmuni yoritishga xizmat qilmasdan, balki, tadbir syujeti bilan ommaviy holatlarni ham bir biriga uyg'unlashtirib boradi. Aynan jonli so'z voqea yoki tadbirning ma'nosini tomoshabinga yetkazadi, bir epizodni ikkinchisiga bog'laydi, boshlovchining auditoriya bilan muloqotda bo'lishi uchun sharoit yaratadi. Jonli so'zning yana bir afzallik tomoni shundaki, ba'zan fikrni hech qanday boshqa ta'sirchan vosita tomoshabinga yetkazib bera olmaydigan vaziyatlarda jonli so'z yordamga keladi.

Ommaviy tadbirlarda boshlovchi so'zi asosiy o'rinni egallaydi, ba'zi hollarda esa u kechaning boshidan to oxirigacha yetakchi vosita sifatida qo'llaniladi. U kirish so'zi (monolog) shaklida yoki muqaddima sifatida yaxshi xizmat qilishi mumkin. Tadbir davomida esa boshlovchi, sharhlovchi, hikoyachi yoki intervyu beruvchi shaxslar aynan jonli so'zdan foydalanadi. Ommaviy tadbirlarda jonli so'z vositasidan foydalanish imkoniyatlari juda ko'p.

Jonli so'z boshlovchining gapidan tashqari, tadbir qahramonining nutqi yoki undagi ishtirokchining so'zi, kecha qahramoniga atalgan tabrik, mehnat faxriylari, urush qatnashchilarining so'zi bo'lishi mumkin.

Badiiy so'z – aytilmoqchi bo'lgan fikrni badiiy-emotsional tarzda yetkazib berishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat shakllarida badiiy so'zning she'r o'qish, prozaik va she'riy monologlar, yakka holda yoki ko'pchilik tomonidan o'qiladigan she'rlar kabi turlaridan keng foydalaniladi.

Badiiy so'z boshqa qo'shimcha vositalar bilan bir vaqtda qo'llanilishi mumkin. Masalan, she'r o'qilayotgan bir vaqtda

she'ning mazmuniga hamohang video tasvirlar ko'rsatilishi mumkin.

Badiiy so'zni vujudga keltirish uchun badiiy asarlardan parcha yoki namuna keltirishning o'zi kamlik qiladi. Unda ijro etuvchidan she'r yoki badiiy asar parchasidagi fikrga munosabat, ijrochining ruhiy kechinmasi, his-hayajoni talab etiladi. Aks holda she'r yoki adabiy parchaning oddiy, jonli so'zdan farqi qolmaydi. Yana shuni ham unutmaslik kerakki, chuqur anglash, fikrning tub mazmuniga yetib, his-hayajon bilan aytilgan har bir jonli so'z badiiy so'zga aylanib ketishi mumkin. Agar «1941» yoki «1991» degan iborani shunday aytib o'tsak, u quruq raqamning o'zi bo'lib qoladi. Lekin ko'z oldimizga urushning boshlanishini keltirib, dahshatli voqealarni his qilib, shu voqealarga mos kayfiyatda, ma'noli ohangda «ming... to'qqiz yuz.... qirq bir...» desak bu so'z badiiy-emotsional ta'sir etadi. Shunday qilib, oddiy so'z badiiy so'zga aylanib ketishi uchun undagi fikriy mantiq his qilinib, ijro etilishi kerak.

Matbuot vositalari. Ma'lumki, madaniy-ma'rifiy tadbirlarga aholi yangi, ularga hali ma'lum bo'lmagan va qiziqarli voqealardan xabardor bo'lish uchun keladi. Bu ishda targ'ibotchi uchun matbuot vositalari, ya'ni gazeta, jurnal, ayniqsa, kitoblar bitmas-tuganmas manba bo'lishi mumkin.

Matbuot eng asosiy axborot tarqatuvchi va saqlovchi vositadir. Shunday ekan, tadbirni tayyorlovchilar tadbirning mazmunini boyitish uchun ularga har doim murojaat qilmog'i lozim. Tadbirlarda ko'proq tomoshabinlarning nazariga tushmagan materiallardan foydalanishga harakat qilish kerak.

Musiq. Ijtimoiy-madaniy tadbirlarda musiqa yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Tadbirlarda musiqadan ikki xil variantda foydalanish mumkin.

1. Tadbirning alohida nomeri sifatida.

2. Tadbirda aks ettirilayotgan voqealarning ta'sirini oshirish uchun qo'shimcha vosita (musiqiy fon) sifatida. Birinchi variantda badiiy havaskorlik jamoalarining tayyor yoki maxsus tayyorlangan nomeridan foydalaniladi. Masalan, xotin-qizlar bayramiga bag'ishlangan tadbirlarda onalarga bag'ishlangan

«Onajonlar, assalom» qoʻshigʻi ijro etiladi. Bu qoʻshiq alohida nomer sifatida beriladi. Musiqadan foydalanishning ikkinchi varianti tadbirlarda juda keng qoʻllanilib, sheʼr oʻqilayotganda, kino lavhalar koʻrsatilayotganda yoki dramatik parchalar taqdim etilayotganda bu vositalarning taʼsirchanligini oshirish uchun ishlatiladi.

Dramatik parchalar. Sanʼatning bu turi boshqa vositalardan farq qilib, unda gʻoyalar kurashi, qarama-qarshi kuchli toʻqnashuvi, konfliktlar va badiiy toʻqimalar yordamida hayotni obrazli aks ettirish yetakchilik qiladi. Shuning uchun teatrlashtirilgan tadbirlarda uning mazmunidan kelib chiqib, dramatik parchalardan ham keng foydalaniladi.

Tadbirlarda dramatik parchalardan foydalanishning ikki usuli bor:

1. Tayyor asarlardan olingan parchalardan foydalanish;
2. Ssenariy yozuvchi tomonidan tadbir uchun maxsus yozilgan dramatik parchalar.

Dramatik parchalardan foydalanishning ikki usuli ham keyingi paytda keng qoʻllanilmoqda. Tadbirning asosiy vazifalaridan biri mahalliy voqealarni aks ettirish boʻlgani uchun, ssenariy mualliflari joylarda boʻlgan voqealarni kichik dramatik lavha shakliga keltirib, undan samarali foydalanishi mumkin.

Fajribalar shuni koʻrsatmoqdaki, ijtimoiy-madaniy tadbirlarga boʻlgan qiziqishning sabablaridan biri bu mahalliy faktlarni, voqealarni inssenirovka shaklida koʻrsatishdir. Ayniqsa, mahalliy voqealar asosida yaratilgan sahna koʻrinishlari aholiga koʻproq manzur boʻlmoqda. Shuni unutmaslik kerakki, dramatik parchalar vositasidan foydalanish tadbir mazmunining boyishiga yordam bermogʻi kerak.

Kinolavha – badiiy yoki hujjatli filmlardan olinib, bu vosita ham tadbir tashkilotchilariga keng imkoniyatlar yaratadi.

Kinoning sehrli kuchi shundan iboratki, u boʻlib oʻtgan voqealarni haqqoniy tasvirlaydi va jonli aks ettiradi. Bu vosita voqealarning tarixiy guvohi sifatida xizmat qiladi. Ulardan foydalanish tadbirning mazmunini boyitadi, voqelikning

haqqoniy obrazini ko'rgazmali gavdalantiradi. Kinolavhalaridan foydalanish tadbir ssenariysi yozilayotgan jarayonda rejalashtiriladi va tanlanadi. Ko'pgina tadbirlarda filmdan olingan lavhalarining o'zi yaxlit bir epizodni tashkil qilishi mumkin. Ba'zida kinolavhalar boshqa vositalar, ya'ni jonli va badiiy so'z, qo'shiqlar bilan parallel aks ettiriladi.

Texnik vositalar. Hozirgi kunda ijtimoiy-madaniy faoliyatni, jumladan, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni texnik vositalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki tadbir maxsus texnik effektlar bilan boyitilmasa, tashkil qilinayotgan tadbir shakli ko'rimsiz va mazmuni ta'sirsiz bo'lib qoladi.

Texnik vositalarning yana bir vazifasi sahnaga har xil ranglar berish, proyeksion tasvirlar tushirish orqali tadbirni go'zallashtirish va badiiy-g'oyaviy bezashdan iboratdir. Ijtimoiy-madaniy tadbirlarda foydalaniladigan texnik vositalar, asosan, ikki guruhga bo'linadi:

1. Nurli-proyeksion apparatlar.
2. Ovozli texnik vositalar.

Nurli-proyeksion apparatlar tomoshabinlarning kayfiyatini ko'tarishda, ularning diqqatini tadbir voqealarining kerakli tomoniga jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Proyeksion apparatlar yordamida sahnaning to'riga, ya'ni ekranga xohlagan kattalikda tasvir tushirish mumkin. Ovozli texnik vositalarga ovozlarni yozadigan va tarqatadigan apparatlar, ya'ni magnitafon, diktafon, radio, audio, video apparaturalar, mikrafon va ovoz kuchaytirgichlar kiradi. Ular kerakli ovozni, shovqin-suron effektlarini, musiqa, ashula va nutqlarni oldindan yozib olib, tadbir davomida eshittirish uchun yaxshi imkoniyat yaratib beradi.

Ko'rgazmali vositalar. Tadbirlarda ko'rgazmali vositalardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. U tadbir mazmunining yaxshiroq yoritilishiga yordam beradi, tomoshabinning kayfiyatini ko'taradi va taassurotlarini boyitadi. Ko'rgazmali vositalardan ijtimoiy-madaniy tadbirlarning barchasida foydalanish mumkin.

Tomoshabinni bo'lajak tadbir haqidagi ma'lumot bilan tanishtiruvchi dastlabki ko'rgazmali vosita – bu afisha va

al iftomalardir. Ko'rgazmali vositalarda tadbir bo'lishi haqida xabarning o'zinigina yozib qo'yish kifoya qilmaydi, balki uning tuzilishiga qarab, tasviriy effektlar bilan bezash, she'rlar yoki shior yozish, shuningdek, tadbir mazmunini to'g'risida ommani qiziqtiradigan anotatsiya kiritish mumkin. Bu tomoshabinning tadbirga qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Ko'rgazmali vositalar tadbir mazmuniga mos bo'lishi kerak.

Yuqoridagilardan tashqari ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlarida yana xalq ijodidan ham foydalaniladi.

Xalq ijodi mehnatkash xalq ommasi tomonidan yaratilib, ondan og'izga, avloddan avlodga, ustozdan shogirdga o'tib tobora takomillashib, sayqal topib, taraqqiy etib kelayotgan qod mahsulidir. Unda xalqning mehnat faoliyati, ijtimoiy va maishiy hayoti, turmushi, tabiat haqidagi tushunchalar, madaniyati, e'tiqodi, orzu-istaklari, his-tuyg'ulari va talakkurining boy olami, baxtli va adolatli zamon haqidagi o'ylari o'z ifodasini topadi.

O'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan xalq ijodini mutaxassislar shartli ravishda quyidagi turlarga bo'ladilar:

- 1) Xalq og'zaki ijodi;
- 2) Xalq musiqasi, folklor musiqasi;
- 3) Xalq raqs san'ati;
- 4) Xalq teatri.

Ijtimoiy-madaniy tadbirlarda xalq og'zaki ijodi janrlaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ssenariylarda so'z ko'rki – maqoldan, xalq donishmandligi hisoblangan afsona va rivoyatlardan foydalanish tadbir «tili»ni boyitadi, ta'sirchanligini oshiradi.

Latifa, lof, askiya tadbirlarning qiziqarliligini oshiradi, mazmunini boyitadi, tomoshabinlarni faollashtiradi. Topishmoqlar tadbir ijrochilari bilan auditoriya o'rtasida «jonli» aloqa o'rnatishga yaxshi imkon beradi. Ayniqsa, bolalar uchun tayyorlangan tadbirlarda ertak va doston qahramonlarining g'oyaviy-estetik jihatdan tarbiyaviy ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Alpomish, Go'ro'g'li, Zumrad, Kenja botir...

Inson hayotining boshlanishidan to so'nggi xotimasi-gacha bo'ladigan har bir marosim, to'y, bayram va boshqa anjumanlarda ijro etiladigan qo'shiqlar mavjud. Jumladan, bola tug'ilishi, tarbiyalanishi, ilk bor sochini oldirishi, tishi chiqishi, birinchi mustaqil qadam tashlashiga bag'ishlangan qo'shiqlar, nikoh to'ylarida aytiladigan yor-yor, lapar, o'lanlar, motam marosimlaridagi marsiya, yig'i-yo'qlov kabi aza qo'shiqlari oilaviy tadbirlarning muhim elementi hisoblanadi. Xalqining tabiat va mehnat bayramlari ham maxsus ijro etiladigan qo'shiqlarsiz o'tmagan. Ijtimoiy-madaniy faoliyat shakllarini tayyorlashda har bir tadbirga mos xalq qo'shiqlarini izlab topish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq raqs san'ati voqelikni harakatlar orqali tasvir etadigan ijod turidir. O'zbek xalqida raqs san'ati ashula va musiqa bilan chambarchas bog'lanib ketgan va shu an'ana hozirgacha davom etmoqda. Hozirgi kunda respublikamiz badiiy havaskorlik ijodining eng rivojlangan janri – bu ashula va raqs ansamblaridir. Xalq raqs san'atidan vosita sifatida ijtimoiy-madaniy tadbirlarda foydalanish katta ahamiyatga ega.

Xalq teatr san'ati, asosan, so'z va harakat san'atidan tashkil topgan. U qadimdan o'zida qo'shiq, musiqa, qiziqchilik, akrobatika, nayrangbozlik, ko'zboylag'ichlik kabi elementlarni birlashtirgan. Dastlab u ovchilik, dehqonchilik voqealarini obrazli harakatlar (o'yinlar) orqali tasvirlash asnosida vujudga kelgan va xalq bayramlari, marosimlarida rivojlanib, xalq teatr san'ati darajasiga ko'tarilgan. Jamiyat taraqqiyoti davomida xalq teatr san'ati ijrochilari bir necha sohalar bo'yicha mutaxassislasha borishgan. O'zbek an'anaviy xalq teatrining quyidagi asosiy turlari shakllangan:

1. Masxarabozlik va qiziqchilik.
2. Dorbozlik, nayrangbozlik (sirk san'ati).
3. Qo'g'irchoqbozlik.

Keyingi vaqtlarda darbozlik va masxarabozlik san'atiga qiziqish ortib bormoqda. Ko'proq unga yoshlar qiziqishyapti. Tomosha repertuarlarining rang-barangligi, ijrochilarning mahorati ortayotgani quvonarli holdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalari deganda nimalarni tushunasiz?
2. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalari turlari qaysilardan iborat?
3. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning g'oyaviy-emotsional vositalariga kamida o'nta misol topib yozing.
4. Hozirgi kunda ijtimoiy-madaniy faoliyatda yana qanday yangi vositalardan foydalaniladi?

Tayanch so'z va iboralar:

Jonli so'z, badiiy so'z, matbuot vositalari, musiqa, dramatik parchalar, kinolavhalar, texnik vositalar, ko'rgazmali vositalar, xalq og'zaki ijodi janrlari, ovozli texnik vositalar.

2.6. Ijtimoiy-madaniy faoliyat usullari

Ijtimoiy-madaniy faoliyat ko'p qirrali faoliyat bo'lgani uchun unda juda ko'p usullardan foydalaniladi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat – bu tarbiyaviy, ma'rifiy, ijodiy va dam olish ishlarining o'ziga xos birlashuvi natijasida vujudga keladi. Shunday qilib, ijtimoiy-madaniy faoliyatda foydalaniladigan usullar quyidagilardir:

1. Tarbiyaviy usullar.
2. Ma'rifiy usullar.
3. Hordiq chiqarish va ijodiy jarayonni tashkil qilish usullari (buni faollashtirish usuli deyish ham mumkin).
4. Tashkiliy usullar.

1. **Tarbiyaviy usullar.** Ijtimoiy-madaniy faoliyat, eng avvalo, tarbiyaviy jarayon bo'lgani uchun ularda pedagogikaga oid tarbiyaviy usullardan foydalanish qonuniydir. Lekin bu ularni to'g'ridan-to'g'ri, ko'r-ko'rona qo'llash, degan gap ham emas. Tarbiyaviy usul quyidagi turlarga bo'linadi: shuntirish usuli, namuna ko'rsatish, taqdirlash, tandiq qilish usullari.

Ishontirish usulining asosiy vazifasi auditoriyaga ta'sir ko'rsatishdir. Buning uchun tadbirning mazmunini ishonarli, haqqoniy qilib tuzish kerak. Omma tashkilotchilarning fikriga qo'shilmasa, berilgan ma'lumotlarga ishonmasa, u holda tadbirning maqsadi amalga oshmaydi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun tadbirda haqqoniy, mantiqli, ishonarli va qiziqarli hujjatlardan, manbalardan foydalanish kerak. Tadbir mazmuni ishonarli bo'lishi uchun uni umumiydasturlashtirilgan badiiy to'qima vositasida emas, balki real hayotda bo'lib o'tgan haqqoniy voqealar va hujjatli materiallar asosida tuzish lozim.

Namuna usuli orqali yurtimiz kishilarining eng yaxshi fazilatlarini tarannum etiladi. Yaxshi o'qiyotgan, yaxshi ishlayotgan, namuna ko'rsatayotganlardan o'rnatib olishga da'vat qilinadi.

Taqdirlash usuli. Ijtimoiy-madaniy tadbirlarning asosiy maqsadlaridan biri shundaki, ular kishilarni ma'naviy taqdirlaydi. Masalan, tadbirlarda g'oliblarga faxriy yorliqlar, maqtov qog'ozlari, kitoblar va boshqa qimmatbaho buyumlar tuhfa etish bilan boshqalarni ham o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishga, yaxshiroq ishlashga, xalqqa halol xizmat qilishga undaladi.

Tanqid qilish usuli. Pedagogikada bu usul jazolash deb ham yuritiladi. Jazolash usuli muntazam ishlaydigan jamoalarda: ishlab chiqarishda, o'quv yurtlarida qo'llaniladi. Ijtimoiy-madaniy tadbirlar vaqtincha yig'ilgan auditoriya bo'lgani uchun unda tanqid qilish usulidan o'ziga xos yo'l bilan foydalaniladi. Tanqid obyektiga hayotning rivojiga haqiqat beruvchi barcha «salbiy qahramonlar» kirishi mumkin. Tadbirlarda ularning satira va yumor orqali tanqid qilinishi, omma orasida fosh etilishi, birinchidan, ularni o'zi haqida chuqur o'ylashga olib keladi, ikkinchidan, kishilarni bundaylarga qarshi kurashishga undaydi.

2. Ma'rifiy usullar. Ijtimoiy-madaniy tadbirlarning asosiy vazifalaridan biri ommaga yangi axborot va bilim berishdan iboratdir. Tadbirlarda keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan ma'rifiy usullar – bu bayon etish va namoyish qilishdir.

Bayon etish usulining asosiy maqsadi shundan iboratki, o'tadbirning g'oyasi, mazmuni, axborot va faktlarni auditoriyaga jonli so'z orqali bayon qilish shaklida yetkazib beradi. Ommaviy tadbirlar tarkibida ko'pincha shunday faktlar va ma'lumotlar bo'ladiki, ular batafsil tushuntirishni talab qiladi. Xuddi shunday daqiqalarda bayon etish katta yordam beradi. Bu usul yordamida ma'lumotlarning mohiyati ochiladi, xususiyatlari yoritiladi va to'liq bilim beriladi. Bu usul ko'proq mavzuli kechalarda qo'llaniladi.

Namoyish qilish usuli tadbir mazmunidagi voqealarning obrazli tasvirini ko'rgazmali shaklda auditoriyaga yetkazishga yordam beradi. Namoyish qilish usuli, asosan, ta'sirchan vositalar orqali bajarilib, unda voqealar yoki kecha qahramonlarining hayotiga oid ma'lumotlar hujjatli, real aks ettiriladi.

3. Hordiq chiqarish va ijodiy jarayonga qo'shilish va'ni faollashtirish usullari. Ma'lumki, ijtimoiy-madaniy tadbirlar ommaning ishdan bo'sh, dam olish vaqtida ijodiy jarayonga qo'shilishi natijasida vujudga keladi.

Hordiq chiqarish va ijodiy jarayonga qo'shilish usulida ommani faollashtirish muhim o'rin egallaydi. Buning uchun tadbir qatnashchilaridan intervyu olish, ular bilan savol-javob uyushtirish, ba'zilarini so'zga chiqarib, fikrini bilish, viktorina uyushtirish kabilarni bajarish mumkin.

Ba'zan sahnaviy harakatlarni zal, omma ichiga ko'chirish ham auditoriyani faollashtirishga ko'maklashadi. Ommani tadbir qatnashchisiga aylantirish uchun boshqa barcha usullar bilan birga maxsus holatlardan ham samarali foydalanish ko'zda tutiladi. Masalan, auditoriya ichida ashula aytish, ommaviy raqslar tashkil qilish, xalq o'yinlaridan foydalanish, umumiy qarorlar qabul qilish va boshqa holatlar, so'zsiz auditoriyani tadbir qatnashchisiga aylantirib yuboradi.

4. Tashkiliy usul illyustratsiyalashtirish va teatrlashtirish usullari orqali amalga oshiriladi.

Ilyustratsiyalashtirish usuli – bu boshlovchining so'z mazmuniga va maqsadiga mos keladigan turli-tuman badiiy va san'at vositalaridan foydalanishidir. Bu usulda asosiy

urg'u jonli so'zga qaratilib, uni kuchaytirish va to'ldirish uchun xizmat qiladi. Musiqa, qo'shiq, raqs, she'r, monolog, kinolavhalardan illyustratsiya sifatida foydalaniladi. Bu usul asosida tayyorlangan tadbirlarda ko'pincha yagona syujet liniyasi bo'lishi shart emas. Chunki tadbirdagi qismlar bir-birlari bilan mexanik birlashib ketadi.

Ilyustratsiyalashtirish usulida boshlovchi ma'lum mavzular haqida so'z yuritadi, nutqining mazmuni ko'rgazmali va jonli bo'lgani uchun bayon etilgan voqealarga oid kinolavhalar ko'rsatiladi. Nutq mazmuni tasviriy lavhalar bilan boyitiladi. Bu usul ijtimoiy-madaniy tadbirlardan mavzuli kechalarda, badiiy kompozitsiyalarda keng qo'llaniladi. Ilyustratsiyalashtirish usuli orqali sof targ'ibot-tashviqot faoliyat shakllari badiiyashtirilgan tadbirga aylanib ketadi.

Teatrlashtirish usuli – alohida maqsadga qaratilgan, badiiy obrazli tarzda tashkil etilgan. teatr qonunlari asosida, dramaturgiya talablariga javob bera oladigan tadbirlarda o'z ifodasini topadi. Bunda tadbir jarayonida qo'llaniladigan barcha g'oyaviy-emotsional vositalar hamda og'zaki chiqishlar kompleks tarzda birlashadi va yagona syujet tizimini vujudga keltiradi.

Teatrlashtirish usulida quyidagi talablarga rioya qilish kerak:

1. Teatrlashtirilgan tadbirlarda, eng avvalo, yagona g'oyaviy-badiiy syujet va kompozitsion tuzilish bo'lishi lozim. Bu kompozitsion tuzilish – muqaddima, asosiy voqea, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va final kabi qismlardan iborat bo'lishi kerak.

2. Teatrlashtirilgan tadbirda foydalanadigan vositalar alohida ajralib qolmasdan syujetga singib ketishi, uning rivojlantirishiga yordam berishi lozim. Shuning uchun unda syujet mazmuniga qarab kerakli ta'sirli vositalar mantiqan tanlanadi.

3. Teatrlashtirilgan tadbirlarga real qahramon obrazi yoki badiiy asarlardan olingan obrazlar kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

4. Teatrlashtirilgan shakllarda omma oddiy tomoshabin emas, balki tadbir qatnashchisiga aylanib ketishi kerak.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, illyustratsiyalashtirish usulining ham, teatrlashtirish usulining ham o'zi talab qiladigan tadbirlari bor. Masalan, illyustratsiyalashtirish usulini ommaviy bayramlarga qo'llash yaxshi natija bermaydi, lekin yoki suhbatni esa teatrlashtirishning hojati bo'lmasa kerak. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, illyustratsiyalashtirish usulidan tashkil qilinishi oson tadbirlarda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Teatrlashtirish usulini esa buyuk shaxslar tavalludiga bog'ishlangan bayramlarga va alohida sanalar uchun tashkil etilgan tadbirlarda qo'llash lozim.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarbiyaviy, ma'rifiy, ijodiy va dam olish ishlarining o'ziga xos birlashuvi natijasida vujudga keladi. Shunday ekan, ijtimoiy-madaniy faoliyat usullarini mazkur yo'nalishlar bo'yicha tasniflab bering.
2. Ommaga yangi axborot va bilim berishdan iborat usul qanday ataladi?
3. Hordiq chiqarish va ijodiy jarayonga qo'shilish usulida ommani faollashtirish yo'llarini ayting.
4. Teatrlashtirish usulida qanday talablarga rioya qilish kerak?
5. Teatrlashtirish usulini qanday tadbirlarda qo'llash ko'proq samara beradi?
6. Ijtimoiy-madaniy faoliyat usullarining o'zaro bir-biri bilan bog'liqligini izohlab bering.

Tayanch so'z va iboralar:

Tarbiyaviy usullar, ma'rifiy usullar, hordiq chiqarish, ijodiy jarayonni tashkil qilish usuli, faollashtirish usuli, tashkiliy usullar, namuna usuli, taqdirlash usuli, ishontirish usuli, tanqid qilish usuli, namoyish qilish usuli, bayon etish usuli, illyustratsiyalashtirish usuli, teatrlashtirish usuli.

2.7. Ijtimoiy-madaniy soha xodimining faoliyat bilan bog'liq fazilatlari

O'zbekiston Respublikasining kadrlar tayyorlash siyosati madaniy soha rivojida muhim tayanch hisoblanadi. U respublikamizda ma'naviy hayotni yangilash masalalari bilan bog'liq bo'lib, milliy madaniyatni rivojlantirish va tiklash sohasi xodimlarini tayyorlashni taqozo etadi.

Respublikamiz madaniy hayotida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, huquqiy o'zgarishlar yuz berayotganligi ijtimoiy-madaniy faoliyatga bo'lgan talab va ehtiyojni yanada oshirdi. Ijtimoiy-madaniy soha xodimining faoliyati inson faoliyatining barcha sohalari singari o'z xususiyatiga ega. Uning eng birinchi xususiyati ijtimoiy-madaniy faoliyatning hayot bilan, mustaqillik davri vazifalari bilan uzviy bog'langanidir.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining hayotdan uning muammolaridan, kishilarning ehtiyojlaridan ajralib qolishi, ularni muhim ma'rifatchilardan quruq safsatabozlarga aylantirib qo'yadi. Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, u muntazam izlanishni, ishga hamma vaqt ijodiy yondashishni talab qiladi.

Mustaqillikni qo'lga kiritgan respublikamiz jahon hamjamiyatida o'z o'rnini egallab, tobora rivojlanib bormoqda. Respublikamizda sodir bo'layotgan o'zgarishlar natijasida kishilarimizning ma'naviy-madaniy ehtiyojlari kundan-kunga o'sib, o'zgarib bormoqda, axloqiy qiyofasi va fe'l-atvorida ham o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bunday sharoitda ijtimoiy-madaniy ishlarning sho'rolar davrida maqbul bo'lgan shakl va usullari talabga javob bermayapti. Mustaqillik sharoitida kishilarning o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirish, unga g'oyaviy ta'sir etishning yanada yangi, samarali usul va vositalarini qo'llashni talab qilmoqda. Bu esa ijtimoiy-madaniy ishlarning mazmunini takomillashtirib, yangilab borishni taqozo etadi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat pedagogik faoliyatning boshqarturilaridan o'zining mazmunan murakkabligi, ko'p qirraliligi

shakllan xilma-xilligi, ish shakllarining o'ziga xos tarzda bir-biriga chatishib ketgani bilan farq qiladi.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimining faoliyati tarbiyaviy faoliyat ham hisoblanadi. Lekin u tarbiyaviy ishlarni maktab va o'quv yurtlari pedagogik jamoalarida bo'lganidek bir xil yoshdagi, bir xil tayyorgarlikka ega bo'lgan qatnashchilar yoki talabalar bilan emas, balki yoshi, kasbi, bilim darajasi, qiziqish va ehtiyojlari turlicha bo'lgan kishilar orasida olib boradi. O'quv yurtlarida tarbiya jarayoni majburiy mashg'ulotlar orqali amalga oshirilsa, ijtimoiy-madaniy soha xodimlari kishilarning bo'sh vaqtini mazmunli uyushtirish, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, qobiliyat va iste'dodlarini rivojlantirishni ijtimoiy-madaniy muassasalarda xilma-xil omamaviy tadbirlar tashkil etish yo'li bilan hal qiladilar.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining yana bir xususiyati – ijtimoiy-madaniy tadbirlarda kishilarning aql-idrok bilan birga ularning hissiyotiga ham ta'sir ko'rsatishdir. Ijtimoiy-madaniy muassasalarda o'tkaziladigan har bir tadbir chuqur mazmunli, g'oyaviy yuksak darajada bo'libgina qolmay, qiziqarli, jozibali, odamlarga estetik zavq bag'ishlaydigan va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadigan bo'lishi ham kerak. Jonsiz, quruq o'qilgan ma'ruza, puxta tayyorlanmay ko'rsatilgan konsert, bahs-munozara kechasi yoki boshqa tadbirlar qatnashchilarni qiziqitirmaydi, bekor o'tkazgan vaqt uchun achinish hissini uyg'otadi.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimining kasbiy (professional) faoliyati o'z mohiyati bilan tarbiyaviy ish ekanini biz yuqorida ta'kidlab o'tgan edik. Uning asosiy vazifasi har tomonlama kamol topgan shaxsni shakllantirishdan iboratdir. U kishilarning madaniy dam olish, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, iste'dod va qobiliyatlarini o'stirishga qaratilgan ijtimoiy-foydali faoliyatni uyushtiruvchidir. Ijtimoiy-madaniy soha xodimi ommaning pedagog-tarbiyachisi, ular orasida o'tkaziladigan ijtimoiy-foydali ishlarning tashabbuskori, havaskorlik jamoalarining rahbaridir. Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining bunday ko'p qirraliligi uning shaxsiyatiga, axloqiy qiyofasiga yuksak talablar qo'yadi.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi chuqur g'oyaviy-nazar va kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishi, o'z kasbiga mehr-muhabbatli, sadoqatli bo'lishi lozim. Ishda qat'iyatli va o'ziga nisbatan talabchanlik ham mazkur soha xodimining asosiy xislatlaridandir. Shuningdek, bu sohada faoliyat yurituvchilarga ishga ijodiy yondashish, tashabbuskorlik, yangilik intilish xislatlari ham xos bo'lishi talab etiladi. Bularsiz ijtimoiy-madaniy ishlarning mazmuni, shakl va usullarini to'xtovsiz takomillashtirib borishdek muhim vazifani muvaffaqiyatli bajara olmaydi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining qiyofasini vatanparvarlik, insonparvarlik kabi yuksak axloqiy sifatlarni tasavvur qilish mumkin emas. Chunki madaniyat muassasasida o'tkaziladigan har bir ommaviy tadbir, to'g'aramashg'ulotlari kishilar yuragida Vataniga, xalqiga nisbatan chuqur mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirishga, vatanparvarlik hissini mustahkamlashga yordam berishi kerak. Buning uchun, eng avvalo, ijtimoiy-madaniy soha xodimining suratsiyratida vatanparvarlik tuyg'ulari qanchalik chuqur va mustahkam o'rin olganiga, o'tkaziladigan tadbirlar mazmunini yanayagona maqsadga yo'naltira bilishiga bog'liq.

Hayot sinovidan o'tgan bir naql bor: «Boshqalarni tarbiyalaydigan kishining avvalo o'zi yaxshi tarbiyalangan bo'lishi kerak». Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatiga bo'lgan talablari ana shu hayotiy haqiqatdan kelib chiqadi.

Bu soha xodimi yuksak darajadagi dunyoqarash, madaniyat, go'zal axloqiy fazilatlarga ega va qomusiy bilimlar majmuini egallagan bo'lishi lozim. Chunki uning darajasi u ish olib borayotgan kishilar bilim darajasi va saviyasidan ancha yuqori bo'lishi kerak. Ijtimoiy-madaniy soha xodimi uchun eng zarur bilim tarmoqlaridan biri – bu pedagogik bilimlar hisoblanadi. Pedagogika ijtimoiy-madaniy soha xodimiga faoliyatining mazmun-mohiyatini chuqur tushunib olishda, kishilarga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishning yangi usullarini o'zlashtirishda va ulardan oqilona foydalanishda yordam beradi.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi kasbiy madaniyatining yana bir muhim ko'rsatkichi – bu psixologik (ruhiyatshunos-

lik) bilimlardir. Ruhiyatshunoslik qonuniyatlarini chuqur o'zlashtirib olish ijtimoiy-madaniy muassasalardagi tarbiyaviy jarayonni to'g'ri uyushtirish va uning samarali bo'lishini ta'minlashda katta yordam beradi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining tashkilotchilik qobiliyati esa quyidagilarni o'z ichiga oladi:

kommunikativ xususiyatlarni, ya'ni kishilar bilan tezda ul topishishni, bir-birini tezda tushunishni, jamoaning har bir a'zosi imkoniyatini, uning ijtimoiy layoqatini to'g'ri baholay olishni;

vujudga kelgan vaziyatni tez va to'g'ri baholashni, muayyan holatda to'g'ri yo'l topib, uni zudlik bilan ishga solay bilishni;

ishga ijodiy yondashishni, ishning samarali shakllari va usullarini tezda topib, ijtimoiy-madaniy faoliyat amaliyotiga joriy qila bilishni;

ishni amalda tashkil etishni, maqsadga intilgan holda tez harakat qilishni, topshirilgan ishning ijrosini nazorat qila bilishni.

Ko'rsatib o'tilgan fazilatlarning ko'pchiligi kishida bolalik chog'idan boshlab o'qish, ayniqsa, jamoat ishlarida qatnashish jarayonida namoyon bo'ladi va rivojlanib boradi. Maxsus o'quv yurtlari – kollej va institutlardagi ta'lim bu sifatning yanada rivoj topishiga yordam beradi. Lekin ijtimoiy-madaniy soha xodimining tashkilotchilik qobiliyatini o'stirish va shakllantirishda uning ommaviy faoliyati hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi doimo kishilar bilan aloqada bo'ladi, ijtimoiy-madaniy muassasaga keluvchilarning, barga ishlaydigan hamkasblarining «diqqat markazida» tura-di. Shuning uchun ham u har bir ishda ibrat bo'lishga intilishi, odamlarni o'z shaxsiy namunasi, yuksak odobi, xulqi bilan ishontirishi va tarbiyalashi kerak.

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining ta'sirchanligini oshiradigan omillardan yana biri bu madaniyat xodimining pedagogik odobidir.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining pedagogik odobi – bu uning muayyan vaziyatda shaxsga yoki jamoaga tarbiyaviy ta'sir etishning maqsadga muvofiq usullari va yo'llari tanlay va qo'llay bilishidir. Pedagogik odobi amaliy faoliyatda, kishilar bilan muloqotda bo'lish jarayonida namoyon bo'ladi va mustahkamlanadi. Pedagogik odob avvalo kishilar bilan muomalada, insonlar bilan muloqotda samimiy, rostgoy bo'lishda namoyon bo'ladi.

Ishdan bo'sh vaqtda o'z bilimini boyitish, qobiliyatini o'stirish, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun madaniy ma'rifiy muassasaga keluvchilarga mehr-muhabbat va g'amxo'rlik ko'rsatish ijtimoiy-madaniy soha xodimidan talab etiladigan pedagogik odobning muhim xususiyatidir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy soha xodimi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Mustaqillik sharoitida ijtimoiy-madaniy soha xodimi qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
3. Ijtimoiy-madaniy muassasa xodimining pedagogik odobi va tashkilotchilik qobiliyatlari deganda nimalarni tushunasiz?
4. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalari deganda nimalar tushunasiz?
5. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalarining turlari nimalardan iborat?
6. Hozirgi kunda ijtimoiy-madaniy faoliyatda yana qanday vositalardan foydalanish mumkin?

Tayanch so'z va iboralar

Ijtimoiy-madaniy soha xodimi, tarbiyaviy ishlar, tarbiyaviy ta'sir etish, tarbiyaviy faoliyat, pedagogik odob, adolati, talabchanlik, kommunikativ xususiyatlar, ishga ijodiy yondashish, suhbatdoshga, tinglovchilarga emotsional ta'sir etish.

2.8. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining maqomi va kasb axloqi

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning maqomi o'tgan davrlar mobaynida doimiy evolyutsiyada bo'lib keldi. Sho'rolar davrida mazkur kasb xodimining professional fazilatlari kommunistik mafkuraga sadoqat negizida shakllantirib kelingan bo'lsa, istiqlolga erishilgandan so'ng ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining maqomi va uning kasbiy fazilatlari tubdan o'zgardi. Yangi mohiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining maqomi va uning kasbiy fazilatlari mamlakatimizda qabul qilingan milliy istiqlol g'oyasi hamda Vatanimizda demokratik, fuqarolik jamiyati qurish maqsadlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, komil insonni tarbiyalash nuqtai nazaridan shakllantirilmoqda. Ana shu euzu maqsadlar asosida ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining maqomi va uning kasbiy fazilatlari quyidagi jihatlarni o'zida namoyon etishi ko'zda tutiladi:

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi ma'naviy yuksak fazilatlarga ega bo'lishi, o'zining har bir xatti-harakatiga axloq nuqtai nazaridan e'tibor berishi;

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi o'z ehtiyojini qondirishda boshqalarning manfaatlariga zarar yetkazmasdan harakat qilishi va jamiyat farovonligini oshirishga o'z hissasini qo'shishi;

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi ijtimoiy adolat tamoyillariga rioya qilishi;

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi o'zining bilimi, ko'nikma va malakasini alohida odamlar, guruhlar, jamoa va jamiyatlarning taraqqiy etishi uchun yo'naltirishi;

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi milliy, irqiy-mulkiy va boshqa diskriminatsiyani rad etishi, madaniyat muassasasiga keluvchilarning jinsi, yoshi, millati, tili, diniy e'tiqodidan qat'i nazar, ularni badiiy, estetik ijodga jalb etishi;

– ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi har bir odam, ijtimoiy guruh huquqlari, ma'naviyati va sha'nini hurmat qilar ekan, BMTning «Inson huquqlari xartiyasi» va boshqa xalqaro hujjatlarning axloqiy andozalariga asoslanishi;

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning axloqiy andozalari bezguruhga bo'linadi:

- axloqiy xulq-atvor andozalari;
- madaniyat muassasasiga keluvchilar bilan o'zaro samimiy munosabatlar;
- boshqa davlat va nodavlat tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlar;
- hamkasblar bilan o'zaro munosabatlar;
- kasbga munosabat.

Axloqiy xulq-atvor andozalari

1. Har bir inson unikal ekani, inson xulq-atvorini va uning ko'rsatiladigan ma'naviy yordam xarakterini belgilaydigan sharoitlar unikal ekanini tushunishga intilish.

2. Kasbiy qadriyatlarni tatbiq qilish, bilim va ko'nikmalarni takomillashtirish; kasb obro'sini tushiradigan xatolik harakatlar qilmaslik.

3. Shaxsiy va kasbiy imkoniyatlarga ortiqcha baho bermaslik.

4. Har doim paydo bo'layotgan muammolarni hal qilishda bilim, ko'nikma va ilmiy bilish metodlaridan foydalanish.

5. Ijtimoiy ehtiyojlar, shaxsiy, guruh va jamoa, milliy va xalqaro ijtimoiy muammolarning mohiyati va xarakterini aniqlash va ularni tushuntirish.

6. O'z shaxsini namoyon qilish sifatida ham, kasbiy, uyushma, tashkilot vakili sifatida ham bajarayotgan harakat va yondashuvlarni tushunarli shaklda aniq va ravon izohlash.

Madaniyat muassasalariga keluvchilar bilan o'zaro munosabatlar

1. Madaniyat muassasalariga keluvchilarga nisbatan hurmat va majburiyatni birinchi o'ringa qo'yish, boshqa odamlarning axloqiy yondashuvlarini hurmat qilish.

2. Madaniyat muassasalariga keluvchilarning o'zaro ishonch, sir va konfidensiallikka, axborotdan mas'uliyatli foydalanishga bo'lgan huquqlarini himoya qilish.

3. Madaniyat muassasalariga keluvchilarning shaxsiy intilishlari, tashabbuslari va xususiyatlarini qadrlash va hurmat qilish, ijtimoiy-madaniy faoliyat doirasida badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarga ko'maklashish, biror sababga ko'ra mana shu darajada kasbiy yordam ko'rsatishning imkoni bo'lmasa, bu haqda shug'ullanuvchilarga xabar berish.

Davlat va nodavlat tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar madaniyat muassasalariga keluvchilarga yordam ko'rsatish maqsadida ijtimoiy-madaniy faoliyatni qo'llab-quvvatlashga mas'ul bo'lgan davlat va nodavlat tashkilotlar bilan mustahkam hamkorlikda ishlashi.

2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatni tashkil etishda davlat va nodavlat tashkilotlarning nizomidagi maqsad va vazifalariga to'la mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish; faoliyatni amalga oshirishning uslubiyoti va amaliyotini ishlab chiqish.

3. Madaniyat muassasalariga keluvchilar taqdiriga to'la mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish; ijtimoiy-madaniy faoliyat uslubiyoti va amaliyotiga zarur o'zgarishlarni tegishli davlat va nodavlat tashkilotlar orqali kiritish.

4. Madaniyat muassasalariga keluvchilar haqida yoki ijtimoiy-madaniy faoliyat samaradorligi to'g'risida tegishli davlat va nodavlat tashkilotlariga hisobot berish, madaniyat muassasalariga keluvchilar bilan vujudga keladigan muammolarni birgalikda tahlil qilish.

5. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning axloqiy tamoyillari, protsedurasi va amaliyotiga zid bo'lgan harakatlarni qilmaslik.

Hamkasblar bilan o'zaro munosabatlar

1. Hamkasblar va boshqa mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi va amaliy faoliyatiga hurmat bilan munosabatda bo'lish, ularga ijtimoiy-madaniy faoliyat samaradorligiga erishishda yordam ko'rsatish.

2. Hamkasblar va boshqa mutaxassislarining fikrlari va amaliy yondashuvlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish zarur bo'lgan hollarda tanqidiy mulohazalarni to'la mas'uliyat bilan bayon qilish.

3. Hamkasblar, boshqa mutaxassislar bir-birlarini o'zaro qo'llab-quvvatlashi, kasbiy mahoratini namoyon qilishiga va bilim hamda ko'nikmalarini oshirishiga ko'maklashish.

4. Hamkasblarni tashqi va ichki nohaqliklar, adolatsizliklardan himoya qilish.

Kasbga munosabat

1. Kasbning qadrini, obro'sini himoya qilish, uni ommalashtirish va takomillashtirish.

2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi professionalizmni har tomonlama takomillashtirishga harakat qilish.

3. Kasbni o'rinsiz tanqiddan himoya qilish, uning ijtimoiy zarur ekani to'g'risidagi ishonchni mustahkamlash.

4. Kasbni, uning nazariyalari, usullari va amaliyotini konstruktiv takomillashtirib borish.

5. Yangi va mavjud bo'lgan ehtiyojlarni qondirish, ijtimoiy-madaniy faoliyatning yangicha yondashuvlari va usullarini ishlab chiqish va har tomonlama rag'batlantirish.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining majburiyatlari

1) Badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarning sha'ni va unikaligini hurmat qilish, ularni harakatga, tashabbusga, ijodga undash.

2) Muloqotda ochiq bo'lish, badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarning iste'dodini ro'yobga chiqarishda duch kelingan muammolarga birgalikda yechim topish, atrofdagilar uchun kerakli va qiziqarli bo'lish.

3) Madaniyat muassasalariga keluvchilar bilan ishlashda norasmiy bo'lish, ularning muammolarini hal qilishda maslahatchi, ko'makchi vazifasini bajarish.

4) Xulq-atvorining yuksak axloqiy andozalarga mosligini saqlash.

5) Faqatgina o'zi vakolatli bo'lgan doirada ish yuritish, o'z ishining sifati uchun shaxsan mas'ul bo'lish, tashqi ta'sir va bosimlarga berilmaslik.

6) O'zining kasbiy munosabatlaridan shaxsiy maqsadli yo'lida foydalanmaslik, vaziyatlarni muhokama qilish va baholashda faqat kasbiy maqsadlar bilan ishtirok etish, ko'rsatilgan xizmatlar haqini qonuniy asosda olish, bajarilgan ish uchun qimmatbaho sovg'alar olmaslik.

Malaka tavsifi bilan belgilangan majburiyatlarni bajarish uchun ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi o'zining quyidagi huquqlaridan keng foydalanishi mumkin:

- badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilar manfaatlarini qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarida ifodalash va himoyalash;
- maxsus oliy ma'lumot to'g'risidagi va litsenziyaga mos bo'lgan diplom yoki sertifikat bo'lgan taqdirda davlat yoki xususiy ijtimoiy-madaniy faoliyatni yuritish;
- aholining madaniy ehtiyojlari bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plash, aholi orasida sotsiologik so'rovlar, diagnostik tadqiqotlar o'tkazish;
- madaniyat muassasalariga keluvchilarning ijtimoiy va shaxsiy muammolarini hal qilish to'g'risidagi rasmiy so'rovlar va iltimoslar bilan jamoat tashkilotlariga, davlat muassasalariga murojaat qilish;
- o'z faoliyati doirasidagi u yoki bu muammoning holati to'g'risida davlat idoralariga axborot berish;
- madaniyat muassasasidagi tajribani ommaviy axborot vositalari yordamida targ'ib qilish;
- muayyan ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan jamoat tashabbuskorlik harakatlariga boshchilik qilish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining maqomi va uning kasbiy fazilatleri qanday ma'naviy-huquqiy asoslarga ko'ra belgilanadi?

2. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi ijtimoiy adolat tamoyillariga rioya qilishi shart deganda nimani tushunasiz?
3. BMTning «Inson huquqlari xartiyasi» ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining xatti-harakatlari va axloqiga taalluqligi? Bo'lsa, qay darajada?
4. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning axloqiy andozalarini sanab bering.
5. Aholining madaniy ehtiyojlari bilan bog'liq ma'lumotlarni qanday to'planadi?
6. Qanday ma'lumot va malaka asosida ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanish mumkin?
7. Badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarning rasmiy so'rov va iltimoslariga qanday yondashiladi?
8. Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining kasb axloqiga doir bitta keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar

Axloqiy xulq-atvor andozalari, madaniyat muassasasiga keluvchilar bilan o'zaro samimiy munosabatlar, boshqa davlat va nodavlat tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlar, hamkasblar bilan o'zaro munosabatlar, kasbga munosabat.

II-bo'limga oid uslubiy ko'rsatmalar

«Xonaqoh», «guzar», «musofirxona», «karvonsaroy», «robot», «masjid», «madrasa», «madaniy-oqartuv ishi» kabi tushunchalarga keng ijtimoiy-madaniy tavsif berishga harakat qiling. Ularning har biri uchun muayyan tarixiy va ijtimoiy kontekst yaratilgan keys tuzing.

Televideniyeining biror ommaviy-publitsistik ko'rsatuvini kuzatib tahlil qilgan holda, unda qaysi madaniy guruhning (masalan, yoshi, ijtimoiy holati, kasb-kori jihatidan) an'analari: a) atroficha o'z aksini topgani; b) qisman, yuzaki o'z aksini topgani; v) umuman o'z aksini topmaganini aniqlang. Mazkur ko'rsatuvning sifatini oshirish, kam aks ettirilgan guruhlarining madaniy ehtiyojlarini qondiradigan darajaga yetkazish uchun bir nechta takliflar ishlab chiqishga harakat qiling.

III. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNI AMALGA OSHIRISH SOHALARI

3.1. Xalq badiiy madaniyati va ijodiyoti

Mustaqillik yillarida madaniyat va san'at sohasiga davlatimiz tomonidan juda katta e'tibor berilmoqda. Chunki turmush madaniyatini rivojlantirishni madaniy faoliyatdan ayro tarzda amalga oshirib bo'lmaydi. Ijtimoiy madaniy faoliyatni amalga oshirishda badiiy madaniyat va san'at muhim ahamiyat kasb etadi. San'at va uning turlari: musiqa, raqs, teatr, tasviriy san'at, sirk kabilar insonning qalbini quvvatlantirib, ruhini tetiklashtiradigan sehrli kuchdir. O'zbek san'ati nihoyatda boy va rang-baranglikka ega bo'lib, u tarixning eng qadimgi davrlaridan to hanuzgacha jahon madaniyati rivojiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Amaliy san'at. O'zbekiston amaliy san'atining ildizlari qadim o'tmishga borib taqaladi. Amaliy san'atga oid bo'lgan dastlabki buyumlar kundalik ro'zg'orda ishlatilgan bo'lib, ular mil. av. 5–2 ming yilliklarda yuzaga kelgan. O'zbekiston amaliy san'atining asosiy manbalari arxeologik topilmalar, bizgacha saqlanib qolgan amaliy san'at asarlari va devoriy rasmlar, tarixiy haykaltaroshlik va miniatyura san'atidan olingan ma'lumotlardir.¹

Neolit davrida amaliy san'atning dastlabki namunalari vujudga kelgan. Bu buyumlar turli vazifalarni bajargan: ehtiyojni qoniqtirish bilan birgalikda, kulfatlardan asrash va bezash kabilar. O'zbekiston amaliy san'atining qadimgi turlaridan biri bo'lmish kulolchilik san'ati qozon, xum, tovoq, piyola shakllari o'sha davrlardayoq amaliy san'at ancha rivoj-

¹ Qarang: U.X. Qoraboyev. Madaniyat masalalari. 2009-y. 266–268-betlar.

langanidan dalolat beradi. Mil. av. 2–1-ming yilliklarda kulolchilik charxi paydo bo‘lib, birinchi naqshlar va uslublar yaratilgan. Archa, taroqsimon, uchburchak, romb, to‘rsimon nuqtali naqshlar, ilon izi, bo‘yoq dog‘lari kabi naqshlar bo‘lma, chizma, bo‘yama usullarda ifodalanilgan. Ibtidoiy jamo davrida har bir naqsh ramziy ma‘noga ega bo‘lib, o‘ziga ilohiy mazmunni qamrab olgan. Neolit davriga oid zargarlik buyumlari ham bizgacha yetib kelgan. Ular bilakuzuk, uzuk, munchoqlar, pardoziy buyumlarini tashkil qiladi. Mil. av. 3-ming yillikda taqinchoqlarda chig‘anoq, tosh va feruza, lojuvard, aqiq, nefrit kabi qimmatbaho toshlar ishlatilgan. Ana shu davrning zargarlik san‘atida «hayvonsimon tasvirlash uslubi» ustun turadi.

Badiiy to‘qimachilik anjomlari ham ana shu davr mahsuli bo‘lib, unda yaratilgan buyumlar bizgacha yetib kelmagan.

Ahamoniylar davri (mil. av. VI–IV-asrlar) O‘zbekiston amaliy san‘ati tarixida ikkinchi katta bosqich hisoblanadi. Bu davr san‘ati haqida bizga Amudaryo xazinasiga mansub buyumlar ma‘lumot beradi. Xazina buyumlarini uch turga bo‘lish mumkin. Birinchisi, bu ahamoniylar usulida ishlangan buyumlar, ikkinchisi mahalliy xususiyatlarni o‘zida qamrab olgan buyumlar va uchinchisi, «hayvonsimon tasvirlash uslubi»da yaratilgan buyumlar. Ko‘pchilik asarlarda shartlilik saqlanib qolingan.

Keyingi tarixiy davr – antik davr (mil. av. III-asr – mil. III-asr) bo‘lib, bu davr amaliy san‘at sohasiga keskin o‘zgarishlarni kiritadi. Bu davr san‘ati ellinizm, Rim va Hind badiiy an‘analarini o‘zlashtirgan san‘atdir. Shunisi qiziqki, bu davr amaliy san‘ati o‘zida tasviriy san‘at poetikasini ham qamrab olgan. Masalan, muhr va tangalarda portret janri unsurlarini ko‘rish mumkin. Ularda tasvirlangan rasmlarda yunon-baqtriya shohlarining ruhiy olamini ochishga harakat qilingan. Bu davrda kulolchilik san‘ati ham keng rivojlangan va mukammalikka erishgan. An‘anaviy shakllar bilan birgalikda nozik ishlangan qadahlar, kosa, piyola, ko‘za va boshqa idishlar tayyorlash ham qo‘shilgan. Badiiy shishasoz-

ilk, suyakdan buyumlar yasash ham rivojlangan. Ana shu davrga oid zargarlik san'ati haqida Dalvarzintepa xazinasi katta ma'lumot beradi. Umuman olganda, bu davrning amaliy san'atida gandhar, ellinizm va sak an'analariga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Unda real mavzular bilan birgalikda mitologiya syujetlari ham o'z aksini topgan.

IIk o'rta asrlarda (V–VIII-asr) amaliy san'at sohasiga yangi g'oyalar va yo'nalishlar kirib keldi. Bu davrda amaliy san'at buyumlarini yasashda turli metallardan foydalanish katta yutuqlarga erishdi. Oltin, kumush, jezdan turli shakldagi buyumlar tayyorlandi. Metallardan tashqari amaliy san'at turlaridan kulolchilik, zargarlik, to'qimachilik, mayda shakllar haykaltaroshligi shakllandi. Masalan, o'sha davrdagi O'zbekiston to'qimachilik san'ati namunalari xorijiy mamlakatlarda ham keng tarqalgan va unga yuqori baho berilgan. Buxoro viloyatida ishlab chiqarilgan Zandonachi matolari mukammal gulli, rangdor, nafis mato sifatida mashhur bo'lgan.

Mayda shakllar haykaltaroshligi diniy tushunchalar bilan birgalikda, jonli, hayotiy kuzatishlarni ham aks ettirgan.

Kulolchilik san'ati bu davrda yanada rivojlandi. An'anaviy shakllar bilan birga yangi nozik hajmli idishlar tayyorlana boshlangan. V–VIII-asrlarda kulolchilik buyumlari asosan sirlanmagan, bezaksiz bo'lgan, VIII-asrdan keyin ularni bezash uslubi o'zgarib, sir keng ishlatilgan.

VIII–XIII-asrlarda amaliy bezak san'atiga islom estetikasi juda katta ta'sir qilgan. Lekin shu bilan birga unda islom davridan oldin paydo bo'lgan mavzular, yo'nalishlar, uslublar ham saqlanib qolingan. Buyumlar bezagida naqsh mujassamoti o'simliksimon, geometrik, handasiy, hayvon shakllari va yozuvli naqshlar bilan to'ldirilgan. Yog'och va ganch o'ymakorligi, badiiy metall, kulolchilik sohalarida yangi, islom estetikasi hukmronlik qilsa, amaliy san'atning kashtachilik, gilamdo'zlik turlarida xalq hunarmandchiligining badiiy an'analari o'z aksini topgan.¹

¹ *Qarang: U.X. Qoraboyev. Madaniyat masalalari. 2009-y. 266–268-betlar.*

XIV–XV-asrlarda amaliy bezak san'atining yuksak taraqqiyotini ko'rishimiz mumkin. Temuriylar davrida mahalliy an'analar bilan bir qatorda O'rta Sharq mamlakatlarining badiiy uslublari ham o'zlashtirilgan. Buyumlar bezagida o'simliksimon, «girihi» ko'rinishidagi geometrik naqshlar arab hattotligi hukmronlik qilgan. Shu bilan birga hayvon va osmon jismlari mavzui uyg'unlashgan. Temuriylar davri amaliy san'at tarixida bu mavzu juda katta o'rin egallaydi. Ushbu davrdagi me'moriy bezaklar, kulolchilik san'ati, badiiy shishasozlik, naqqoshlik san'ati yutuqlari butun O'rta Sharqda tan olingan. Masalan, kulolchilikda XV asrdan boshlab «kobalt» uslubidagi xitoy chinnisi ta'sirida yangi usul shakllangan. Kulolchilikda ko'proq yangi usuldagi oq-ko'k sir ishlatilgan.

XVI-asr oxiri – XVIII-asrda amaliy san'at rivoji sustlashgan va unda asosan o'tgan davrlar badiiy an'analari saqlanib qolingan. Ularning bezagida geometrik naqshlar, osmon jismlari, buyumlar, yozuvlar va hayvon shakllari uyg'unlashgan. Bu davr amaliy bezak san'atining barcha sohalari shakl, rasm va o'ziga xoslikni XIX asr ikkinchi yarmiga qadar saqlab qolgan.

XIX-asr oxiri – XX-asr boshlarida amaliy san'atning taraqqiyoti murakkab kechgan. Buning asosiy sababi yangi uslublar, yangi siymolar, yangi yechimlar paydo bo'lishi bilan izohlanadi. Chor imperiyasi istilosidan so'ng, mahalliy an'anaviy san'atning badiiy to'qimachilik sohasida Rossiya-dan keltirilgan ko'pdan-ko'p anilin bo'yoqlar ishlatilgan, kulolchilikda ruhli sirlar qo'llanilgan va hokazo. Bu esa asta-sekin badiiy an'anani o'zgarishiga olib kelgan.

XIX-asr zargarlik san'ati usullarning xilma-xilligi, shakllarga boyligi bilan ajralib turadi. Bosh, soch, peshona, chakka, bo'yin, ko'krak, qo'ltiq, yelka, bel, quloq, bilak, burun taqinchoqlari shabaka, qoplama, qadama, zig'irak, bosma, sovtkori, chizma, kandakori, sirlash, o'yma, quyma ijro usullari bilan ishlangan. XIX-asr yog'och o'ymakorligida ro'zg'or buyumlari, uy jihozlari, musiqa asboblari bezashda ustalar o'yma, bo'yama va qadama usullaridan unumli foydalanish-

gan. O'zining ikki turi – zaminsiz va zaminli turida yaratilgan naqqoshlik badiiy ifodaliligi bilan ajralib turgan. Naqqoshlik san'ati ham keng tarqalgan holda rivojlanib borgan.

XX-asrda O'zbekiston amaliy san'atining taqdiri bir qadar mashaqqatli kechdi. Badiiy jihatdan bu davr tushkunlik an'alarini yengib o'tish, o'tmishning yaxshi an'alariga tayangan holda yangi taraqqiyot yo'llarini izlash davri bo'ldi. Umuman XX-asr amaliy san'atining rivojlanishi yirik namoyondalar izlanishi bilan bog'liq. Masalan, abrli matolarda A.Ahmedova izlanishlari, an'anaviy matoga gul bosishda A.Abdug'ofurov, G.Qo'ziyev, K.Qo'ziboyev, kashtachilikda R.Rajabova, gilamdo'zlikda G.Abdullayev, zargarlikda A.Abdurasulov, S.Pochchayev, K.Miroqovlar, kandakorlikda A.Hamidov, kulolchilikda T.Miraliyev, M.Ismoilov, U.Shermatov va boshqalarning hissasi katta.

XX-asrda amaliy san'atning ayrim turlari notekis rivojlandi. To'qimachilik, gilamchilik, do'ppido'zlik, kulollik taraqqiy etdi. Kandakorlik, yog'och o'ymakorligi va naqqoshlik o'zining ahamiyatini yo'qota bordi. Zardo'zlik, mag'zi paxtadan qilingan buyumlarni bezash kabi sohalar yo'qolib ketdi. Mahalliy maktablar yo'nalishlari asosida umummilliy xususiyatlar ortib bordi.

Mustaqillik yillarida amaliy san'atga e'tibor kuchayib, Hinch Prezidentimiz farmoni bilan bir qator yangi korxonalar vujudga keldi. 1997-yil «Musavvir» ilmiy-tekshirish markazi qoshida «Hunarmand» uyushmasi tashkil qilinib, respublikamizning turli hududlarida hunarmandchilik bilan ijod qilib kelayotgan ustalarni qamrab oldi. Bugungi kunda an'anaviy hunarmandchilikning yo'q bo'lib ketgan turlarini, mahalliy markazlarini tiklash jarayoni ketyapti. Hozirgi kunda badiiy kulollik, kandakorlik, zargarlik, zardo'zlik, an'anaviy to'qimachilik, kashtachilik, gilamdo'zlik, do'ppido'zlik, yog'och va ganch o'ymakorligi, naqqoshlik turlari yaxshi rivojlanmoqda.

Tasviriy san'at. Tasviriy san'atning rivojlanishi mil. av. IV-asr – milodiy IV-asrlarda namoyon bo'ldi. Bu davrda nafaqat rangtasvir yoki haykaltaroshlik rivoji, eng muhimi

– bu tasviriy san’at turlarining me’morchilik bilan uyg’ulashganligini ko’ramiz. Ushbu davr haykaltaroshligi legips, tosh kabi materiallarni o’zlashtirib, inson qiyofali (shohlar, ma’budlar, jangchilar, sozandalar, masxarabozlar, bolalar)ni gavdalantirgan. Dalvarzintepa devoriy rasmlari mavzularning xilma-xilligi va ularning mahorat bilan ishlanganiga guvoh bo’lishimiz mumkin. Devoriy rasmlar haykaltaroshlikning bu davrdagi rivojlanishida diniy tushunchalar, turli etnomadaniy oqimlar katta ta’sir qilgan. Masalan, O’zbekistonning janubiy hududi haykaltaroshligi (Ayritom frizi, Dalvarzintepadagi budda ibodatxonasi, Fayotepa, Qoratepa) budda dini bilan bog’liq bo’lgan Gandhavi haykaltaroshligi maktabi bilan aloqalar bor¹.

V–VI-asrlarda diniy e’tiqod va tasavvurlar bilan uzviy bog’liq bo’lgan tasviriy san’atda ma’budlarning haykalchalarini yasash keng tarqalgan. Bu haykalchalar O’zbekistonning turli hududlarida yashagan qadimgi odamlarning antropologik ko’rinishi, kiyim-boshlari, qurol-yarog’lari va boshqalar to’g’risida tasavvur beradi.

VI–VIII-asrlar tasviriy san’atning taraqqiy etgan davri sifatida ajralib turadi. Bu davr tasviriy san’atida turli dinlar bilan bog’liq mavzular o’z ifodasini topgan. Budrach, Afrosiyob devoriy suratlarida o’sha davr ruhi katta mahorat bilan aks ettirilganini ko’rish mumkin. Islom dinining kirib kelishi sekin-asta devoriy rasmlarni chekladi. Lekin tasviriy san’at umuman yo’q bo’lib ketmadi. U o’zining aksini mayda plastikada, bezak san’atining tasvirlarida topdi.

XIV–XV-asrlar tasviriy san’atimiz tarixida Uyg’onish davri deb ataladi. Bu davr san’atining baravj rivoji Amir Temur va ma’rifatparvar temuriy hukmdorlar g’amxo’rlik hamda rahnamoligi bilan izohlanadi. Temu’fiylar davrida ayniqsa, miniatyura san’ati gullab-yashnadi. Miniatyurachil rassomlarning ijodida chuqur diniy falsafa, tasavvuf tushunchalari va g’oyalari o’z aksini topdi. Bu jarayonda Behzod

¹ *Qarang:* U.X. Qoraboyev. Madaniyat masalalari. 2009, 256–260-betlar.

ijodi va u asos solgan maktab alohida o'rin tutadi. Uning shogirdlari qatorida Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib kabilarni qayd etishimiz mumkin. Behzod va shogirdlari noyob san'at asarlari yaratib, o'z ijodi bilan butun dunyo tasviriy san'at madaniyatini boyitdi. Temuriylar davrida tasviriy san'atning faqatgina miniatyura janri emas, mahobatli bezatish san'ati, hukmdorlar, ularning oila a'zolari va siddoshlari suratlari, jang lavhalarini, turli bazmlar tasvirilaridan iborat boshqa yo'nalishlarning rivojlangani haqida ham ma'lumotlar mavjud.

XVI–XVII-asrlarda Buxoro, Samarqand, Shohruhiya shaharlarida kitobat san'atida ancha muvaffaqiyatlarga erishilgan. Bunga Mahmud Muzahhib, Chag'ri Muxassin, Muhammad Murod Samarqandiy ijodlari namuna bo'lishi mumkin.

XVIII–XIX-asrlarda madaniy hayotning keskin pasayishi kuzatiladi. Bu davrda yaratilgan qo'lyozmalar va ularga ishlangan suratlarda avvalgi badiiy nafosat ko'rinmaydi. Aksincha, hind, qoshg'ar, eron tasviriy san'at maktablariga taqlid ortgani seziladi.

XX-asr boshida O'zbekistonda ilk dastgohli rangtasvir san'ati paydo bo'ladi. Uni rus rassomlari, Badiiy akademiya talabalari V.Vereshchagin, N.Karamzin, M.Zommer, S.Yudin, L.Bure, I.Kazakov va boshqalar olib kirishadi. Ularning asarlarida mahalliy mavzular, xarakterli etnik tipajlar, tarixiy obidalarni aks ettirgan manzaralar o'z ifodasini topgan edi.

Dastgohli rangtasvirdan tashqari kitob grafikasi, dastgohli grafika, haykaltaroshlik sohalari ham rivoj topdi. Masalan, dastgohli grafikada asosan portret va manzara janrlari rivojlandi. Mahobatli bezak haykaltaroshlik asarlari me'moriy majmualar tarkibiga kirib bordi. Bu davrda teatr rassomligi ham rivojlandi. 50-yillarda o'zbek tasviriy san'ati sohasida Ch. Ahmarov, O'. Tansiqboyev, N. Karaxan, R. Temurov kabilalar samarali ijod qilgan. Ular qatoriga R. Ahmedov, M. Saidov, N. Qo'ziboyev, T. Oganegov, Z. Inog'omov va boshqalar qo'shilgan. Ular maishiy va portret janrining rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. Bu davrda grafika san'ati va haykaltaroshlik ham rivojlandi.

XX-asrning 70–80-yillarida O‘zbekiston tasviriy san‘atida yanada yuqori pog‘onalarga erishdi. Rassomlar ijodida milliylikka xos bo‘lgan ifoda vositalariga e‘tibor, an’anaviy qadriyatlarga intilish kuchayadi. Milliylik bilan bir qatorda avangard yo‘nalishlari (simvolizm, abstrakt san‘ati, ekspresionizm va boshqalar)ga qiziqish kuchayib bordi. Bu jarayonda o‘zbek rassomlari J. Umarbekov, M. To‘xtayev, B. Jalolov, A. Mirzayev, V. Oxunov kabilar ijodida o‘z aksini topdi.

Mustaqillik yillarida ijodiy izlanishlar yanada yuksaldi, ravnaq topdi. Bu davr rangtasvir san‘ati turli uslub va yo‘nalishlari ko‘lamining kengligi bilan ajralib turadi. Akademik realizm, dekoratizm, milliy romantizm, abstraksionizm, instalyatsiya ko‘rinishlari ijodiy dunyoqarashning kengayganidan dalolat beradi. Mustaqillik yillarida uslub jihatdan o‘ziga xos rassomlar guruhi ham shakllandi. Ushbu davrda serqirra ijodkor rangtasvirchilardan R. Ahmedov, N. Qo‘ziboyev, R. Choriyev, M. Nabiyev, A. Ikromjonov, B. Jalolov, S. Rahmetov, A. Mirzayev, N. Shin, V. Oxunov, J. Umarbekov, S. Alibekov, A. Isayev, J. Usmonov, N. Shoalurahimovlarni aytishimiz mumkin.

1997-yilda O‘zbekiston Badiiy akademiyasining tashkilot etilishi tasviriy san‘atning rivojlanishida katta ahamiyatga ega voqealardan biri bo‘ldi.

Ushbu yillardagi mahobatli san‘at rivoji ijodiy erkinlik badiiy merosimizning boy an‘analariga murojaat qilish bilan bevosita bog‘liq. Bu davrda yangi ma‘muriy-ijtimoiy inshootlar qurish, ko‘hna binolarni qayta ta‘mirlash hamda yangi shahar ansambllarini barpo etish ishlarining jadallashib ketishi mahobatli rangtasvirchilar ijodida yangi vosita va imkoniyatlarni qidirib topishga bo‘lgan urinishlarni sezilarli darajada faollashtirdi. Mahobatli san‘at sohasida ijodiy izlanishlar olib borgan rassomlardan A. Aliqulov, O. Habibulin, «Sanoyat nafisa» guruhi, A. Buxorboyev, A. Ahmedshin kabi rassomlarni aytishimiz mumkin¹.

¹ Qarang: U.X. Qoraboyev. Madaniyat masalalari. 2009, 261–264 betlar.

Shuningdek, mustaqillik yillarida ko'plab tadbirlar, xalqaro ko'rgazmalar, ko'rik-tanlov, festivallar hamda anjumanlarning o'tkazilayotgani tasviriy san'atimiz rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Xorijlik ijodkorlar, san'atshunos olimlar va tanqidchilar ishtirokida Toshkent xalqaro badiiy ko'rgazmasi doirasida, «Zamonaviy badiiy jarayon: dolzarb muammolar va yo'nalishlar» mavzuida o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman, Toshkent «Biyennale»si, «Shu aziz Vatan barchamizniki» mavzuida bo'lib o'tadigan an'anaviy respublika festivali tasviriy san'at muammolarini hal qilishga va rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Musiqqa san'ati. Musiqqa san'ati ham o'zbek xalqining eng qadimgi san'at turlaridan biridir. Asrlar mobaynida og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib kelgan musiqiy merosimiz davrlar osha saralanib, sayqallanib kelmoqda. O'zbek musiqqa merosi deganda biz mehnat va marosim qo'shiqlaridan tortib doston, ashula, katta ashula va maqom kabi san'at namunalarni nazarda tutamiz. Tarixiy manbalar qadimgi musiqqa san'atimiz juda boy va katta tarixga ega ekanidan dalolat beradi.

O'zbek xalqining turmush tarzi musiqqa san'ati bilan bevosita bog'liqdir. «Alla», «Yor-yor», «O'lan», «To'ylar muborak», «Kelin salom», «Yig'i» (marsiya) kabi qo'shiqlar xalqimizning qadriyatlari sanalgan urf-odat va marosimlar bilan chambarchas bog'lanib ketgan.

Mehnat folklori o'zbek xalqi musiqiy merosining beqiyos xazinasini tashkil qiladi. Undan «Boychechak», «Sustxotin», «Xo'sh-xo'sh», «Laylak keldi», «Choy momo», «Mayda», «Charx», «Cho'poncha», «Lola», «Navro'z», «Qovun sayli» va boshqalar o'rin olgan.

Mumtoz janrlarning eng qadimgilaridan biri dostonlardir. Ularning ijro etish usuliga ko'ra ikki turi mavjud: Surxon-daryo, Qashqadaryo, Samarqand (ba'zan Toshkent, Namangan va boshqa) viloyatlarida do'mbira, Xorazmda esa turli sozlar jo'rligida ijro etiladigan turlaridir¹.

¹ Qarang: U.X. Qoraboyev. Madaniyat masalalari. 2009, 266–268-betlar.

Musiqqa san'atimizning katta ashula yo'nalishi Farg'ona vodiysi ahli tomonidan yaratilgan. Mazkur janr faqat musiqiy bilimga ega hofizlar tomonidan ijro etilib, unda falsafiy yondashuvlar keng o'rin olgan. Katta ashulalar orasida diniy kitoblardan olingan matnlar bo'yicha va erkin mavzuda aytiluvchi, Sharq shoirlari g'azallariga (Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Huvaydo, Mashrab, Muqumiy, Furqat) kuylanuvchi katta ashulalar keng tarqalgan.

Musiqiy janrlar orasida eng mukammal janr – bu maqomlardir. Hozirgi kunda o'zbek musiqqa san'atida Buxoro shahar maqomi, Xorazm maqomi, Farg'ona – Toshkent maqomi yo'llari hamda cholg'u maqomlari amaliyotda saqlanib kelmoqda.

Maqom, katta ashula, ashula, doston kabi mumtoz musiqiy janrlarning yuzaga kelishi, umuman, musiqqa san'atini barcha yo'nalishlari doimo folklorga tayanib kelgan.

Tadqiqotchilarning fikricha, XVI-asr oxiri – XVIII-asrda Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarining yuzaga kelishi musiqqa san'atida mahalliy (lokal) xususiyatlar ustuvorlashishiga olib keladi. Natijada, Buxoroda mukammal «Shashmaqom» (1. Buzruk; 2. Rost; 3. Navo; 4. Dugoh; 5. Segoh; 6. Iroq) Xivada Xorazm maqomlari (1. Rost; 2. Buzruk; 3. Navo; 4. Dugoh; 5. Segoh; 6. Iroq, ayrim manbalarda o'zgarishlar kiritilgan), Qo'qon xonligi doirasida (Chorgoh, Bayot, Shahnoz-Gulyor, Dugoh Husayniy) ashula yo'llari shakllangan.

Turkistonning Rossiya tomonidan istilo qilinishi natijasida musiqqa san'atimizning ayrim an'analari katta yo'qotishlarga yuz tutdi. Buning oqibatida milliy san'atimiz yevropacha musiqqa janrlari, ijrochiligi va uslublari bilan «boyidi».

XX-asrda o'zbek musiqqa va qo'shiqchilik san'atida individuallik emas, balki «hammaboplik» alomatlariga urg'u berila boshlandi. Bu nuqson keyinchalik mualliflik qo'shiqlaridan kantata, opera, oratoriya, musiqali drama, komediyalarga ko'chib o'tadi.

Turkiston xalq konservatoriyasi (1918-yil), musiqqa texnikumi (1924-yil), davlat konservatoriyasi (1936-yil) va boshqa musiqqa san'atiga ixtisoslashgan ta'lim muassasalarining

shakl etilishi musiqa san'atining rivojida turtki bo'ldi. 40 yillarda T. Jalilov, Y. Rajabiy, F. Sodiqov, K. Jabborov, N. Hasanov, I. Ikromov, S. Kalonov, G'. Toshmatov, T. Sodiqov, D. Zokirov, S. Yudakov, M. Leviyev, A. Muhammedovning o'zbek musiqa san'atini dunyoga tanitgan bastakorlar yettishib chiqdi.

Bu davrda o'zbek musiqali dramasida ham e'tiborga sazovor asarlar paydo bo'ldi. T. Jalilovning «Muqimiy», «Tohir va Zuhra», «Surmaxon», M. Leviyevning «Oltinko'l», «Toshibolta oshiq», S. Boboyevning «Vatan ishq», A. Muhammedovning «Jon qizlar», I. Akbarovning «Momo yer» asarlari ana shu davr mahsulidir.

50-yillar va keyingi davrlarda opera janri ham rivojlandi. Bu jarayonda S. Yudakovning «Maysaraning ishi», T. Sodiqov, Y. Rajabiy va B. Zeydmanlarning «Zaynab va Omon», T. Jalilov va B. Brovsinlarning «Tohir va Zuhra», I. Akbarovning «So'g'd elining qoplani», S. Boboyevning «Hamza», M. Burxonovning «Alisher Navoiy» operalari yaratildi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng o'zbek an'anaviy musiqasiga e'tibor yanada kuchaydi. Milliy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlarning tiklanishi musiqa sohasida ham ancha o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Qadimiy milliy musiqa-ning boy badiiy-tasviriy vositalari bilan bir qatorda, yangi janr va turlarini o'zlashtirish natijasida o'zbek musiqa san'ati yuksak darajaga ko'tarildi. O'zbek musiqa san'ati shu kunga qadar ikki asosiy qatlamda rivojlanib kelgan bo'lib, biri «xalq musiqasi» yoki «musiqiy folklor», ikkinchisi «mumtoz-kasbiy» yoki «ustozona» musiqa deb yuritiladi.

Zamonaviy o'zbek musiqa san'ati o'ziga xos izlanishlar, yutuqlar va ijodiy muvaffaqiyatlarni vujudga keltirgani bilan ahamiyatli. Bu davrda an'anaviy uslubda M. Uzoqov, I. Sultonov, K. Otaniyozov, O. Alimaxsumov, O. Otaxonov, O. Imomxo'jayev, F. Mamadaliyev, B. Davidova; zamonaviy milliy yo'nalishda K. Rahimov, Sh. Jo'rayev, G'. Yoqubov; milliy estrada xonandalari B. Zokirov, F. Zokirov, N. Abdullaeva; sozandalar T. Alimatov, G'. Hojiqulov, A. Ismoilov; musiqali drama, opera va balet janrida L. Sarimsoqova,

H. Nosirova, S. Qobulova, K. Zokirov, G. Abdurahmonov, N. Ahmedova, S. Yarashev, E. Yo'ldoshev, N. Hoshimov, rijyorlar M. Ashrafiy, F. Shamsiddinov, D. Abdurahmonov, Z. Haqnazarov kabi san'at darg'alari o'zbek musiqa san'at rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

Musiqa san'atimizning rivojida o'tkazilayotgan tashkilotchi anjuman, ko'rik-tanlov, festival va tadbirlar ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. «O'zbekiston – Vatanim manzari» qo'shiqlar ko'rik-tanlovi, «Yangi avlod» bolalar festivali, «Nihol», «E'tirof» ko'rik-tanlovlari, «Sharq taronalari» musiqa festivali va boshqa ko'pgina tadbirlarning tashkil etilishi musiqa san'atimizni yanada ravnaq toptirishdan iborat. Ayniqsa, har ikki yilda bir marotaba o'tkazilayotgan «Sharq taronalari» xalqaro festivali musiqa san'atimiz tarixida ullaq voqeaga aylanib bormoqda desak, xato bo'lmaydi. Mazkur an'anaviy musiqa festivali o'zbek mumtoz musiqa madaniyatini jahonga kengroq tanitishda, ayni paytda dunyo musiqa madaniyati yangiliklarini yurtimizda namoyish etishga katta hissa qo'shmoqda. Festival xalqlar o'rtasida madaniy xalq ma-xillikni targ'ib etish vositasiga aylanib, Sharq va G'arb dunyosi san'at namoyandalari va ixlosmandlarini o'ziga jalb etayotgani, uning xalqaro miqyosda katta nufuzga ega bo'lib borayotganidan dalolat beradi.

Bu festival jahon ahlining o'zaro madaniy muloqot bo'lgan hayotiy ehtiyojini, har bir xalq, har bir millat ruhini azaldan yashab kelayotgan yaxshilik, go'zallik va nafosat intilish hissini ro'yobga chiqarishda beqiyos vosita bo'lib xalq mat qilmoqda.

Teatr san'ati. O'zbek an'anaviy teatr san'atining dastlabki shakllari ibtidoiy jamoa davridayoq taqlidiy raqslar, tabiiy kuchlariga topinish natijasida yuzaga kelgan marosimlar doirasida paydo bo'lgan. Birinchi teatr shakllari tabiatga, qurbon va hayvonlarga, ruhlarga bo'lgan e'tiqodlar, zardo'shtiylik bilan bog'liq urf-odatlar, marosimlar bilan chatishib ketgan.

Mutaxassislar fikricha, mil. av. VII–VI-asrlarda Turon zaminda zardo'shtiylik bilan aloqador ikki toifa – kulgili va qayg'uli tomoshalar shakllangan.

Keyinchalik makedoniyalik Iskandar tomonidan istilo qilinishi natijasida, bu hududlarga yunon madaniyati kirib kelgan va teatr san'atiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuni aytish lozimki, yunon madaniyati asosan Baqtriya shaharlari madaniyati bo'lib qolgan. Xorazm, Sug'diyona, Farg'ona yerlarida teatr san'ati an'anaviy shaklda rivojlangan. Uning shakllanishida Eron, Hindiston, Xitoy san'ati bilan o'zaro aloqalar katta o'rin egallagan. Manbalarga ko'ra, mil. av. I-asr mil. IV-asrlarda Kushon davlatida budda dini bilan bog'liq turli teatrlashgan tomoshalar mavjud bo'lgan.

Iron zaminiga arab-islom madaniyatining kirib kelishi aholining nafaqat ijtimoiy, balki madaniy hayotiga, xususan, teatr san'atiga ham ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Shaharlarda qadimgi tomoshagohlar buzib tashlandi, teatr ko'proq og'zaki ijodga, badihago'ylikka asoslandi.

Temuriylar davriga kelib teatr san'ati yaxshi rivojlanadi. Ma'lumotlarga qaraganda, turli shaharlarda maxsus tomoshagohlar, tarabxonalar, sayilgohlar bo'lib, bu erda turli teatrlashtirilgan tomoshalar uyushtirilib turilgan. Tomosha san'ati temuriyzoda hukmdorlar Mirzo Ulug'bek va Husayn Hoyqaro davrida, ayniqsa, taraqqiy topadi. Bu davrda G'iyos maxsara, Abdullo Devona, Abulvose' Munshi, atoqli voiz Husayn Koshifiy kabi teatr san'ati ustalari ijod qilib, tomosha san'ati rivojiga o'z hissalarini qo'shgan.

XIV–XV-asrlarda va XVI-asrning boshida teatr san'ati quyidagi yo'nalishlarda shakllandi:

masxara (xalq komediyalari ijrochiligi);

taqlid (hayotiy voqealarni kulgili qilib ko'chirish);

zarofat (badiha yo'li bilan so'z va bayt to'qib aytishdagi bellashuvlar);

qissago'ylik, maddohlik (yakka ijrochilarning chiqishlari);

qo'g'irchoq o'yin.

An'anaviy teatr tomoshabinlarga turlicha ta'sir qilgan: kulgi uyg'otgan, hayotga tanqidiy munosabatda bo'lishga o'rgatgan, nozik his-tuyg'ular paydo qilgan.

Shayboniylar davrida teatr san'ati, umuman san'atni barcha yo'nalishlari inqirozga uchraydi.

XVIII-asr oxiri – XIX-asr boshiga kelibgina an'anaviy teatr sohasida o'ziga xos ko'rinishlar paydo bo'la boshlaydi. Masalan, Buxoro amirligida masxaraboz, qo'g'irchoqboz, raqqos va boshqa o'yinchilarning uyushmalari vujudga kelgan bo'lsa, Xorazm an'anaviy teatrida to'kma va xatarli o'yin shakllangan. Farg'ona vodiysi va Toshkentda qiziqchilik va askiya san'ati taraqqiy etgan. Ma'lumki, XIX-asrning ikkinchi yarmida Qo'qonda Zokir eshon (30 ga yaqin qiziqchi) Buxoroda To'la masxara (20 ga yaqin masxaraboz uyushgani) kabi to'dalar shuhrat qozongan.

Rossiya mustamlakachiligi davrida Turkiston o'lkasiga rus, keyinroq tatar, ozarbayjon teatr madaniyati kirib keldi. Yangi kirib kelgan teatr madaniyatini o'zlashtirish va uning asosida yangi ko'rinishdagi milliy teatrnı yaratish harakatini jadidlar, ya'ni Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniy Hamza kabi marifatparvarlar boshqaradi. Bu jarayonga, ayniqsa, Mahmudxo'ja Behbudiyning qo'shgan hissasi juda katta. 1914-yil Samarqandda Behbudiy boshchiligidagi tashkil etilgan birinchi o'zbek havaskorlik teatr guruhi uning «Pardakush» dramasi bilan sahnalashtirish bilan ish boshladi. Bu pyesa Toshkentda Abdulla Avloniy teatrida ham sahnalashtirilgan.

Shu tariqa O'zbekistonning boshqa shaharlarida ham sekin-asta teatrlar tashkil qilina boshlangan. Bu teatrlarda endi havaskor yoshlar emas, Moskva, Boku kabi shaharlarda tashkil etilgan teatr studiyalarida ta'lim olib qaytishgan professional o'zbek aktyorlari ijod qilishni boshlagan.

30-yillarda Toshkentda M.Gorkiy nomidagi rus drama teatri (1934-y.), Respublika Qo'g'irchoq teatri (1939-y.), O'zbek davlat opera va balet teatri (1939-y.), Davlat komediya teatri esa Muqimiy nomidagi respublika musiqali drama va komediya teatriga aylantirilgan (1939-y.) holda faoliyat yuritib boshladi.

50–60-yillarda Abdulla Qahhorning «Shohi so'zana», Maqsud Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek», U. Shekspirning

«Yuliy Sezar» va «Qirol Lir» asarlari sahnalashtirildi va yirik ijodiy yutuqlar sifatida baholandi.

1976-yil «Ilhom» yoshlar tajriba teatr studiyasi tashkil qilindi. 1986-yil Respublika satira teatri vujudga keldi va unga Abdulla Qahhor nomi berildi.

Mustaqillik sharofati bilan milliy qadriyatlar, jamiyat ma'naviyati haqidagi yangilangan tushunchalar, tarix va zamonaviylik muammolari bugun ushbu teatrlar e'tiborida turibdi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 1998-yildagi «O'zbek teatr san'atini rivojlantirish to'g'risidagi» Farmoni milliy teatr san'atining istiqbolini belgilab bergan muhim hujjat bo'ldi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi Qaroriga (1998-yil, 22-may) asosan respublikadagi mavjud 37 ta teatrnı birlashtiradigan yagona tizim vujudga keldi. «O'zbekteatr» ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi o'z faoliyatini milliy tomosha va teatr san'atining eng yaxshi an'analarini asrab-avaylashga hamda boyitishga xizmat qilmoqda.

O'zbek teatr san'ati ayni damda tomoshabinlarga sidqidildan xizmat qilish yo'lida tinimsiz izlanishda. O'zining shonli tarixiga va albatta, ertasiga ega o'zbek milliy teatr san'ati bugungi kunda taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilish yo'lida dadil odimlamoqda.

Raqs san'ati. O'zbek raqs san'ati ham qadim va boy tarixga ega. Samarqand, Buxoro, Toshkent raqqosalari IV VIII-asrlardayoq butun Sharq mamlakatlarida mashhur bo'lgan. Zamonaviy o'zbek raqsining tipologiyasini gavdaning nafis harakatlari, qo'l, barmoq, yelka, bel harakatlari-ning uyg'unligi tashkil qiladi.

O'zbek raqsi ikki turga bo'linadi: an'anaviy mumtoz raqs va xalq raqsi. An'anaviy mumtoz raqs Farg'ona («Katta o'yin»), Buxoro («Maqom raqsi»), Xorazm («Maqom ufori») maktablaridan iborat. O'zbek an'anaviy raqsida lirika, osmon va tabiat hodisalari, mehnat mavzulari, o'lim qayg'usi, baxt va baxtsizlik ifodalari aks ettiriladi.

Xalq raqsi o'z rang-barangligi bilan ajralib turadi. U turk janr va mavzularga boy. Uning mazmunini inson va tabiatning o'zaro munosabatlari, mehnat va turmush mavzulari tashkil qiladi. Xalq raqsi ikki turga bo'linadi: yilning ma'lum davrida ijro etiladigan raqslar (bahorni qarshilash, hosil yig'ish, birinchi egatni olish va h.k.) va bo'sh vaqtlarda ijro etiladigan raqslar. Xalq raqslarida musiqa asboblari o'rniga yog'och qoshiq, qayroq toshlardan foydalaniladi, imo-ishonim mimika qo'llaniladi.

Birinchi o'zbek davlat konsert-etnografik ansambli 1926-yilda tuzildi. Uning asoschilari Yusufjon qiziq Shakarjonov doirachi usta Olim Komilov va uning shogirdi Tamaraxonim bo'lishgan. 1936-yilda esa birinchi o'zbek ashula va raqs ansambli tuzildi. U keyinchalik «Shodlik» nomi bilan atalgan. Bu ansamblning rivojlanishida xoreografiya Usta Olim Komilov, I.Oqilov, L.Petrosova, Ye.Baranovskiy, M.Turg'unboyeva, keyinchalik A.Mo'minov, Q.Mo'minovlar katta hissa qo'shishgan.

1957-yilda mashhur raqqosa M. Turg'unboyeva tomonidan «Bahor» o'zbek xalq raqs ansambli tashkil qilindi. Uning baletmesterlari: M. Turg'unboyeva (1957–1978), Q. Mirkarimova (1979–1988), R. Sharipova (1988–1990), M. Ergasheva (1990-yildan) bo'ldi. 1958-yilda esa «Lazgi» Xorazm ashula va raqs ansambli tuzildi. Bu raqs ansambllari o'z ijodi bilan zamonaviy o'zbek raqs san'atining ravnaqiga katta hissa qo'shishdi.

XX-asrda o'zbek madaniyatiga balet san'ati ham kirib keldi. 1929-yildan O'zbek Davlat musiqali teatri, uning qoshida tashkil qilingan raqs studiyasida o'zbek raqqoslari Yevropa klassik baleti bilan tanishdi. 1933-yilda respublika balet maktabi ishga tushdi. 1933-yilda birinchi milliy balet-pantomimasi «Paxta» baleti sahnalashtirildi. 1939-yilda Davlat musiqali teatri O'zbek Davlat opera va balet teatriga aylantirildi. (1947-yildan Alisher Navoiy nomida).

O'zbek baleti tarixida «Shohida» baleti (baletmeyster A. Tomskiy, Usta Olim Komilov, M. Turg'unboyeva), «Gulandom» (baletmeyster I. Arbatov, Tamaraxonim, Usta Olim

Komilov, V. Gubskaya), «Oqbilak» (baletmeyster Usta Olim Komilov, M. Turg'unboyeva) spektakllari ilk qadamlar sifatida tanildi.

O'zbek balet san'atini rivojlantirishda B. Qoriyeva, B. Zavyulov, V. Proskurina, K. Soatov, I. Yusupov, R. Sultonov, A. Abdurahmonov kabi san'atkorlar katta hissa qo'shishdi.

Kino san'ati. O'zbek kino san'atining yuzaga kelishida birinchi o'zbek kinooperatori Xudoybergan Devonovning hissasi katta. U milliy urf-odatlar, xalq turmushi, mehnat yumushlari, quvonch-tashvishlarini jonli lavhalarda muhrlagan kino san'atimizning asoschilaridan biri hisoblanadi.

Kino san'atimizning faoliyati 1919-yilda Respublika xalq maorifi komissarligi qoshida tashkil etilgan kinobo'limida boshlanadi. 1923-yilda bo'lim o'rniga Turkiston Davlat kino tashkiloti («Turkgoskino») yuzaga keldi. 1924-yilda esa O'rta Osiyoda birinchi kino tashkiloti «Buxkino» tashkil bo'ldi. 1925-yilda bu ikki tashkilot, «Buxkino» va «Turkgoskino» birlashtirilib, «O'zbekdavlatkino» tresti («O'zbekgoskino»), uning qoshida esa «Sharq yulduzi» kino fabrikasi oehildi.

Dastlab «Mirzacho'ldagi paxta», «Moy ishlab chiqarish sanoati», «Tabiat va sog'liq», «O'zbekiston ayoli», «Eski shaharlar», «O'zbekistonda xalq sayli» kabi o'zbek xalqi hayoti tasvirlangan xronikal kino rivoj topdi.

XX-asrning 30-yillari kino san'atida ovozsiz kino davri hisoblanib, bu davr o'zbek kinosining shakllanish va rivojlanish davri bo'ldi. Kino san'atimiz rivojiga rus rejissyor va aktyorlari bilan birga N. G'aniyev, K. Yormatov, R. Pirmuhamedov, S. Xo'jayev, E. Hamroyev, Y. A'zamov, M. Qayumov kabi o'zbek ijodkorlari ham salmoqli hissa qo'shishdi. 1937-yilda yaratilgan birinchi o'zbek ovozli «Qasam» (rej. A.Usolvev) badiiy filmi madaniy hayotda muhim voqea bo'ldi. «Qasam» filmida ilk bor chuqur va hayotiy yoritilgan ayol obrazi berilgan. Birinchi ovozli filmlar qatorida «Azamat» (rej. A.Kordyum), «Asal» (rej. M.Yegorov, B.Kazachkov) singari filmlarni ham keltirish mumkin.

1941–1945-yillarda rus kinematograflari bilan hamkorlikda o'zbek rejissyorlari bir qator filmlar suratga olishdi.

Ular tomonidan suratga olingan «Tohir va Zuhra», «Nasridinning sarguzashtlari» (1945, 1946, rej. N. Gʻaniyev), «Alishe Navoiy» (1947, rej. K. Yormatov) kabi filmlar oʻzbek kinematografiyasining oltin fondidan oʻrin oldi.

50-yillarda oʻzbek kinematograflari safiga yangi avlod vakillari kelib qoʻshildi (rejissyorlar U. Nazarov, Sh. Abbosov, A. Hamroyev, D. Salimov, E. Eshmuhamedov, Q. Kamolova; operatorlar H. Fayziyev, D. Fathulin, L. Travitskiy, G. Eftimovskiy; rassomlar E. Kalantarov, Ye. Puigin, N. Rahimboyev). Ularning mehnati samarasi sifatida «Boy ila xizmatchi», «Qutlugʻ qon», «Maftuningman», «Furqat», «Fazl zandlar» kabi filmlar yuzaga keldi.

60-yillarda oʻzbek kinosi yanada yuqori pogʻonaga koʻtarilib, filmlarning janr va mavzusi sezilarli darajada kengaydi. Tarixiy va sarguzasht, film-spektakllar, zamonaviy mavzudagi filmlar kinostudiya repertuarini boyitdi.

Tadqiqotchilar fikriga koʻra, inson ichki dunyosini ochib beruvchi filmlar kino rivojining asosiy tendensiyasiga aylandi. Zamonaviy filmlarda qahramonlarning kundalik hayot, orzu-umidlari, muhabbat, odob-axloq muammolari koʻtarildi. «Mahallada duv-duv gap» (1960, rej. Sh. Abbosov), «Oʻtgan kunlar» (1969 y., rej. Y. Aʼzamov), «Osiyo ustida boʻron» (1964, 1968, rej. K. Yormatov), «Inqilob chavandozlari» (1964, 1968, rej. K. Yormatov), «Ulugʻbek yulduzi», «Natashaxonim» (1965, 1966, rej. L. Fayziyev) kabi koʻpdan-koʻp filmlar oʻzbek kinosi fondidan joy oldi.

70-yillar kinosi janr va mavzular koʻlamining kengligi bilan ajralib turadi. Bu davrda ishlangan «Qora konsulning halokati» (1970, rej. K. Yormatov), «Yoz yomgʻiri» (1970, rej. A. Kabulov), «Sevgi fojiasi», «Abu Rayhon Beruniy», «Olovli yoʻllar» (1971, 1974, 1975–1984, rej. Sh. Abbosov) ana shunday filmlar jumlasidandir.

80-yillar oʻzbek kinosiga yangi aktyorlar avlodi qoʻshildi. Bu avlod safida O. Alixoʻjayev, M. Rajabov, Sh. Ergashev, P. Saidqosimov, R. Saʼdullayev, R. Zokirova, T. Shokirova, B. Zokirov, D. Qambarova, O. Bakirova, D. Egamberdiyevlar bor edi. Ular ishtirokida «Alibobo va qirq qaroqchi» (1980

rej. I. Fayziyev), «Parol' «Regina» mehmonxonasi» (1984, rej. Y. A'zamov), «Kelinlar qo'zg'oloni» (1984, rej. M. Abzalov), «Bo'ysunmas» (1983, rej. A. Kabulov) kabi turli mavjudagi filmlar suratga olindi.

Mustaqillik yillarida ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli o'zbek kinosida ham keskin burilishlar yuz berdi. Shu davrda «Inson», «Yulduz», «Iymon», «Vatan», «5-studiya» kabi mustaqil studiyalar yuzaga keldi. Natijada, kino sohasi yana ham kengaydi. Uzbek kinematografiyasida bolalar kinosi, ilmiy ommabop va hujjatli filmlar, multiplikatsion kino ham muhim o'rin egallay boshladi.

Shuni e'tirof etishimiz lozimki, kino san'atimiz o'zining milliy qiyofasi bilan dunyoga chiqa oldi. Sh. Abbosov, R. Muhammadjonov, Y. Roziqov, Z. Musoqov, J. Qosimov va boshqa mahoratli rejissyorlarimiz kinofilmlari ko'pgina xorij festivallarida ishtirok etib, mukofot va sovrinlarga sazovor bo'ldi.

Sirk san'ati. Arxeologik topilmalar, qadimgi devoriy rasmlar yurtimizda sirk san'ati ham juda qadimdan rivojlanganini ko'rsatadi. Tuproqqal'a, Bolaliktepa, Xolchayon, Dalvarzintepa, Afrosiyobdan topilgan masxarabozlarning haykalchalari qadimgi sirk san'atining noyob namunalaridir. «Avesto»da bayramlar, sayillarda chavandoz, masxaraboz, polvonlar ham ishtirok etishib, chavandozlik mashqlari, tuyani boshqarish san'ati va turli o'yinlar orqali tomoshalar ko'rsatishgani haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Amir Temur va temuriylar davrida o'tkazilgan katta tantanalarda dorbozlik o'yinlari namoyish qilinib, chavandozlar mashqlar bajargan, muallaqchi, nayrangbozlar o'z hunarini ko'rsatgan. Shu davrga oid qo'lyozmalarda, masalan, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» asarida, Vosify asarlarida shunday ma'lumotlar uchraydi.

XVII–XVIII-asrlarda turkistonlik sirk ustalari hatto Rossiya shaharlarida o'z tomoshalarini ko'rsatishgan. XX-asr boshigacha Xorazm, Buxoro saroylarida hayvonlar ishtirokidaagi sirk tomoshalar ham keng tarqalgan.

O'zbek sirkining rivojiga dorboz Toshkenboyevlar, chavandoz Zariopovlar, ot ustida turli murakkab mashqlar baja-

ruvchi Xo‘jayevlar, muallaqchi Madaliyev-Ro‘zixo‘jayevlar qiziqchi, masxaraboz Yusupov va boshqalar katta hissa qo‘shganlar. O‘zbekistonda sirk san‘ati avlod-dan-avlod o‘tib, saqlanib kelmoqda. O‘zbek sirk ustalari turli mamlakatlarga ijodiy safarlarga chiqib, o‘zbek sirk san‘atini jahon namoyish etmoqda.

Mustaqillik davrida zamonaviy o‘zbek sirk san‘ati ilki kita yo‘nalishda rivojlandi: professional va an’anaviy sirk. Professional sirk namunalari Toshkent sirk maydonida va «Sahnadagi sirk» ko‘chma jamoalari tomonidan namoyish etilsa, an’anaviy sirk respublikamizda keng tarqalgan bo‘lib, asosan, oilaviy guruhlar va boy an’analar bilan shakllanmoqda. Milliy o‘zbek sirk san‘ati qisqa vaqt ichida ravnaq topdi va xalqaro sirk maydonida munosib o‘rin egalladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiy madaniyat nima?
2. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va xalqning badiiy madaniyat o‘rtasidagi aloqadorlikni izohlab bering.
3. Xalq badiiy madaniyatining evolyutsiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Mustaqillik davrida madaniyat va san‘atning rivojlanishiga ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlik, qabul qilingan qarorlar to‘g‘risida yozma referat tayyorlang.

Tayanch so‘z va iboralar

San‘at turlari, musiqa san‘ati, amaliy san‘at, raqs, teatr, tasviriy ijod, sirk, doston, katta ashula, murakkab shakllashula, cholg‘u kuylar, maqomlar, badiiy san‘at.

3.2. Madaniy hordiq faoliyati.

Xalqimizda «Vaqtning ketdi – naqding ketdi», degan gap bor. Darhaqiqat, vaqtdan oqilona foydalana olgan kishilarga hayotda ko‘p narsaga erishadilar, jamiyat uchun foydali ish qilib, munosib nom qoldiradilar. Bo‘sh vaqtdan oqilona

foydalanish xayrli ishlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bo'sh vaqt tushunchasi nisbiy bo'lib, uni «erkin vaqt» deb ham atash mumkin. Chunki insonning kundalik mehnatdan, turmush tashvishlaridan xoli bo'lib, madaniy dam olishi bo'sh vaqtdir.

Bo'sh vaqt – dam olish, charchoq chiqarish, ma'nan va jismonan rivojlanish uchun sarflanadigan vaqt. Undan qanday foydalanish har kimning o'z ixtiyorida. Bo'sh vaqtda bilim va malaka oshirish, ijtimoiy-siyosiy faoliyat, sport va huvaskorlik ijodiyoti bilan shug'ullanish, madaniy hordiq chiqarish, sayr qilish kabi ko'plab faoliyatlar bilan mashg'ul bo'lish mumkin.

Agar kishilarning kundalik (24 soat) umumiy vaqt byudjetini to'rt qismga bo'lsak, uning bir qismini ish vaqti (7-8 soat), ikkinchi qismini – bo'sh vaqt (4-5 soat), uchinchi qismini – uyqu (7-8 soat), qolgan qismini boshqa zaruriy faoliyatlar – ishga borish uchun sarflanadigan vaqt (transportda, piyoda) va hokazolar (4-5 soat) tashkil qilar ekan.

Bo'sh vaqt miqdoriga ko'ra dam olish, haftalik va yillik dam olish kunlari, bayram kunlari va boshqalarga bo'linadi.

Kundalik dam olish – bir kun davomida, ya'ni ish vaqti tugagandan keyingi faoliyatni o'z ichiga oladi. Kundalik dam olish ichiga uning keng tarqalgan shakllari – toza havoda sayr qilish, radio va televideniye dasturlarini eshitish va tomosha qilish, kitob mutolaa qilish, badan tarbiya bilan shug'ullanish kabilarni kiritish mumkin.

Haftalik dam olish – shanba va yakshanba kunlari bajariладigan faoliyatlarni o'z ichiga oladi. Bu dam olish kunlari tavsiya etiladigan faoliyatlarga shahar tashqarisidagi dam olish maskanlarida va tabiat qo'ynida hordiq chiqarish, qarindosh-urug', yoru do'stlardan xabar olish, tomorqa ishlari bilan shug'ullanish nazarda tutiladi. Kundalik va haftalik dam olish vaqtining mazmunli va maroqli o'tishida madaniyat va san'at muassasalari hamda sport to'garaklari faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi.

Odatda xursandchilik, shodlik va quvonchga boy dam olish lahzalari bayram kunlari namoyon bo'ladi. Unga oldindan tayyorgarlik ko'riladi, eng yaxshi liboslar kiyiladi, lazzatli taomlar tayyorlanadi. Aynan shu kunlarda televideniya, radio, madaniyat va san'at muassasalari o'zlarining eng yaxshi dasturlarini namoyish etadi.

Har yilda bir marta dam olish – har yil qonuniy ravishda haq to'lanib, hordiq chiqarishga imkoniyat beruvchi ta'tillardir. Bunga sog'likni tiklash uchun sanatoriylar va hatgohlarda davolanish, dam olish kabilar kiradi.

Bo'sh vaqt shaxs kamoloti va jamiyat taraqqiyoti uchun bebaho ne'matdir. Chunki bo'sh vaqt ijtimoiy boylik hisoblanib, shaxs ma'naviyatining yuksalishi uchun xizmat qiladi. Pirovard natijada bo'sh vaqt mehnat unumdorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Agar inson qanchalik yaxshi va unumli mehnat qilsa, shunchalik samarali va mazmunli dam olishga ehtiyoj sezadi. O'z navbatida shu narsa e'tiborga molikki, yaxshi hordiq chiqara olmagan kishi ko'ngildagidek mehnat qila olmaydi. Shunday ekan, bo'sh vaqtdan samarali foydalanish kishilarning mehnat jarayonida sarf bo'lgan kuch-quvvatini tiklash, sog'lig'ini mustahkamlash, ruhiyatini tetiklashtirish demakdir.

Fan-texnika taraqqiyoti ijtimoiy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib, qo'l mehnatining mexanizatsiyalashuvi natijasida bo'sh vaqt tobora ko'payib borayotgan hozirgi paytda aholining madaniy dam olish faoliyatini tashkil etish muhim masalalardan biriga aylandi. Binobarin, bo'sh vaqt zamirida shaxs va butun jamiyatning rivoji, kishilarning ma'naviy hamda jismoniy sog'lom bo'lishi, ular hayotini yanada mazmunli va rang-barang qilish uchun cheksiz sharoitlar mavjud. Bu esa, o'z navbatida, dam olish madaniyatini yuksaltirish imkonini bermoqda.

Dam olish madaniyatini yuksaltirishdan asosiy maqsad – kishilarning madaniy hordiq chiqarishlarini ta'minlash bilan birga, ularning har tomonlama ravnaq topishiga ko'maklashishdan iboratdir.

Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko'ra, asosiy ishdan tashqari shug'ullanish mumkin bo'lgan faoliyat turlari 500 taga yetar ekan.

Madaniy dam olish va bo'sh vaqtdan oqilona foydalanishning turlari va imkoniyatlari shunchalik ko'pki, ularni maxsus turkumlash kerak bo'ladi. Bo'sh vaqtdan unumli foydalanish va madaniy dam olish shakllarini shartli ravishda turkumlarga bo'lish mumkin. Har bir turkumda dam olish shakllari murakkablashib, samaradorligi ortib boradi.

Birinchi turkumga dam olishning eng oddiy shakllari kam harakatli hordiq chiqarish, charchoqni tarqatish faoliyatlari kiradi. Bunday passiv dam olishga ishdan keyin uyda divan, karavotda yotib charchoq chiqarish, ko'cha, xiyobonlardagi o'rindiqlarda o'tirib hordiq chiqarish, ochiq havoda sayr qilish, mehmonga borish kabilar kiradi. Bu hordiq chiqarishni «faoliyatsiz dam olish» deyish ham mumkin.

Ikkinchi turkum dam olish shakllari madaniy-ma'naviy vositalar, ya'ni kitob, gazeta, jurnallarni mutolaa qilish, radio tinglash yoki televizor ko'rish, teatr, kinoteatrlarda spektakl yoki film tomosha qilish orqali hordiq chiqarish kabilardir.

O'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan, avloddan-avlodga ma'naviy boylik sifatida o'tib kelayotgan an'anaviy dam olish usullari mavjud. Jumladan, ko'ngil yozish tadbirlari. Bu tadbirlarda asosan insonning mehnat faoliyatidan keyingi ham jismoniy, ham ruhiy charchog'ini chiqarish maqsad qilib qo'yiladi. Bularga: choyxo'rlik, oshxo'rlik, harifona (harfana, halfana), sayr, sayil – dala sayli, tog' sayli, bog' sayli, gul sayli, suv sayli, do'stlar davrasi, suhbat va shu kabilar kiradi. Bunday tadbirlarda inson ko'ngil yozib, charchoqlarini ma'lum darajada unutadi, kayfiyati ko'tariladi.

Ma'rifiy-hordiqiy tadbirlarlarda dam olish madaniyatining asosan ma'rifiy jihatiga e'tibor qaratiladi. Bunda maxsus bilim, tajriba, mushohada kabi aqliy jarayonlar bilan bog'liq xususiyatlar talab etiladi. Bo'sh vaqtda hayot uchun zarur bo'lgan bilim, malaka, tajribalarni dostonxonlik, ertakxonlik, lofchilik, topishmoqtoparlik, maqolbilarlik, mushoira, bahribayt, munozara, aytishuv, masalchilik, kitobxonlik,

g'azalxonlik, ruboiyxonlik, qasidaxonlik, chistonxonlik shu kabi ma'rifiy tadbirlar orqali olish mumkin.

Bo'sh vaqtda sevimli ijodiy mashg'ulot bilan shug'ulinish an'analari ham mavjud. O'zbek xalq an'anaviy ijodam olish turlarini quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. Og'zaki ijod – baxshi-shoirlik, askiyachilik, ertakchilik, lofchilik kabilar.

2. Musiqa-qo'shiq – musiqa ijro qilish, terma, qo'shiq, alla, yalla, laparlar ijro etish.

3. Teatr-tomoshaviy ijod – masxarabozlik, qiziqchilik, dorbozlik, qo'g'irchoqbozlik, ko'zboylog'ichlik va hokazo.

4. Amaliy san'at – tikish, to'qish, kashtachilik, kulolchilik, misgarlik, o'ymakorlik va shu kabilar.

Bayram-marosim hordig'i. Hayotdagi muhim voqea yod sanalarni nishonlash jarayonida dam olish. Bayram-marosim hordig'larini ham o'z navbatida quyidagicha tasnif qilamiz:

1. Tabiat bilan bog'liq mavsumiy bayram-marosimlar – «Navro'z», «Sumalak bazmi», «Boychechak», «Lola sayli», «Qizil gul sayli», «Tut sayli», «Suv sayli», «Qovun sayli», «Anor sayli», «Uzum sayli» va boshqalar.

2. Inson hayoti bilan bog'liq bo'lgan marosimlar – «Suyunchi», «Ismlash», «Beshik to'yi», «Ilk qadam», «Sunnat to'yi», «Muchal yoshi», «Nikoh to'yi», «Payg'ambar yoshi» va hokazo.

3. Diniy marosimlar – Ro'za hayiti, Qurbon hayiti, Mavlud va boshqalar.

Bayramlar qadim davrlardan boshlab insoniyat hayotining eng muhim va ajralmas qismiga aylanib qolgan. Ularning hayotni mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydi. Bayramlar xalq hayotining eng yaxshi va go'zal tomonlarini aks ettiruvchi ko'zgidir. U insoniyatning o'zi bosib o'tgan yo'lini chuqur anglashi, qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlardan g'ururlanishi, ertangi kunga umid bilan qarashiga yordam beradi. Har bir millat va davlatning o'ziga xos va qadrlil bayramlari bo'lganidek, O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbeklarning ham eng qadimiy davrlardan shakllana boshlagan, avloddan-avlodga o'tib, takomillashib, bebaho merosga aylanib qolgan

bayramlari ko'p. Bu bayramlarning ma'lum qismi tarixning «sovuq shamollari» – bosqinchilik siyosati va turli hukmdorlar taziyiqiga uchrab, nohaq yo'qotilgan, unutilgan, ayrimlari esa qarama-qarshiliklarni yengib, ko'pgina xususiyatlaridan ajralsa-da, butunlay yo'qolib ketmagan, xalq hayotidan mustahkam o'rin olib, bizning zamonamizgacha yetib kelgan.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng, eng avvalo, xalqimizning ehtiyoji, orzu-istaklarini hisobga olib, azaliy bayramlarimizni tiklashga katta e'tibor berildi. Jumladan, Prezidentimiz farmoniga binoan «Navro'z», «Ro'za hayiti», «Qurbon hayiti» bayramlari rasman tiklanib, xalqimiz tomonidan keng nishonlana boshlandi. Shuningdek, istiqlol sharofati bilan – «Mustaqillik kuni», «Konstitutsiya kuni», «O'qituvchi va murabbiylar kuni» ham alohida bayram sifatida rasman qabul qilindi.

Bayramlar vaqtning monotonligiga (bir xilligiga) barham berib, unga muayyan «shodlik surati», rang-baranglik baxsh etadi. Shu sababli qadimdan bayramlar vaqtning o'ziga xos o'lchovi hisoblangan.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar ta'sirida talabga javob bermay qolgan an'ana va bayramlar asta-sekin unutila boshlaydi. Mohiyatan xalqchil, ijtimoiy salmoqqa ega bo'lgan an'analar taraqqiy etadi. Masalan, Navro'z, Hosil to'yi, Sumalak sayli va hokazo bayramlar ana shu talablarga javob bergani uchun asrlar davomida yashab kelmoqda.

Navro'zni bayram qilish O'rta Sharq va O'rta Osiyoda qadimda tarkib topgan an'anadir. Bizgacha yetib kelgan qadimiy manbalarga qaraganda, yilboshi – Navro'z bayramini o'tkazish an'anasi miloddan avvalgi IV asrlardan e'tiboran keng tarqalgani ma'lum bo'ladi. Ya'ni, bu qadimiy bayramning tarixi yigirma to'rt asrdan ortiqroq tarixga ega. U insonning juda qadimdan shakllana boshlagan udumlari, urf-odatlari, kundalik turmush ehtiyojlari, atrof muhit, tabiat omillari bilan munosabatlari zaminida vujudga kelgan. Asrlar o'tishi bilan bu urf odatlar mamlakatlar, xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanishi zami-

rida keng yoyila borgan, mazmunan boyigan hamda ma'lum o'lkalar doirasida tarqalib, mustahkam an'anaga aylangan.

Ko'hna va navqiron Navro'z bayrami qadimda O'rta Osiyoning turli joylarida o'ziga xos shaklda nishonlanib, uchi kundan to o'n besh kungacha davom etgan. Navro'z bozori qoshidagi joylarda, katta maydonlarda, shahar chekkalarida va qishloq sayilgohlarda uyushtirilgan. Odatda, bayramning birinchi kuni quyidagicha o'tgan: ertalab bayram boshlanganda keyin dorbozlar va polvonlarning chiqishlari, kun o'rtasida sozandalar, navozandalar va boshqa san'atkorlarning ijrolari, kechki payt esa sayillar, xalq o'yinlari, bazmlar tashkil etilgan. Navro'z bilan bog'liq tomoshalar – har xil musobaqalar, ko'pkari (uloq), poyga bayramning ko'rki bo'lgan.

Navro'z kunlari katta bozorlar (savdo-sotiqalar) tashkil qilingan va shirin taomlar tayyorlangan. Odatdagi ovqatlardan tashqari do'lma, yalpiz, ko'k piyoz va boshqa ko'katlar solingan maxsus taomlar pishirilgan. Navro'z taomlari orasida sumalak alohida o'rin tutgan.

Navro'z arafasida uy-joylarni tozalash, ko'kat va gullar bilan bezash, ota-ona, yaqin kishilar bilan diydorlashish, marhumlarning qabrlarini ziyorat qilish xalqimiz orasida bugungi kunda ham odat tusiga aylanib qolgan. Qadimiy Navro'z odatlari ichida, odamlarning hayotimiz shirin bo'lsin degan ma'noda bir-biriga shakar va shirinliklar hadya etishi, gullar taqdim qilishi, bir-biriga suv sepishi kabi o'yinlar keng tarqalgan. Odatlar zahirida xalqning Yangi yil hosildorlik, mo'l-ko'lchilik yili bo'lsin, degan ezgu orzusi yotadi.

Ajdodlarimiz madaniy-ma'naviy qadriyatlarining gultoji hisoblangan Navro'z bayrami qadimiy an'alarimizni bugungi zamondoshlarimiz estetik qarashlari bilan bog'lovchi muhim vosita sifatida elimizga xizmat qilib kelmoqda.

«Sumalak sayli» (yoki «Sumalak bazmi») Navro'zning «shohona taomi» – sumalak tayyorlash, sumalakxo'rlikka bag'ishlangan marosimdir. Sumalakni asosan ayollar tayyorlab, uni pishirish jarayonida suhbatda bo'lishgan, hikoyalar, ertaklar va latifalar aytishib, o'yin-kulgi qilishgan. Sumalak tayyor bo'lgach, uni pishirishda qatnashganlar va mahalla

shl sumalakxo'rlik qilish uchun «sumalak sayli»ga taklif etilgan.

Ma'lumki, oilaviy marosimlar o'zbek xalq an'analariining asosiy va muhim qismini tashkil etadi. Oilaviy marosimlarning ko'pi bolalar hayotidagi muhim voqealarga bag'ishlangani uchun ham yoshlarning ma'naviy kamol topishida muhim o'rin tutadi.

Ijtimoiy foydali dam olish an'alariga bo'sh vaqtda odamlar uchun xayrli va foydali xizmatlar qilish – ota-ona, yaqin qarindosh, ustozlardan xabar olish, kambag'al, yetim-olim, kasal, qariya, ojizlarga yordam berish, to'y-ma'raka, hashar, xayriya ishlarida qatnashish, muqaddas qadamjolarini ziyorat qilish kabilar kiradi.

Bundan tashqari aholining turli qatlamlari, guruhlari orasida ham o'ziga xos dam olish an'analari bo'lib, bolalar, qizlar, erkaklar, ayollar, yoshi ulug'larning madaniy dam olish shakllari bir-biridan farq qiladi.

Dam olish shakllarining turi, usullari, uslublari, yo'l-yo'riqlari anchayin ko'p bo'lsa-da, ularning bitta umumiy xususiyati bor. U ham bo'lsa, dam olish bilan bir qatorda madaniy hordiq faoliyatining millatimizga xos an'alarini asrash va ularning o'rnak, namuna bo'ladigan jihatlari orqali yoshlarni tarbiyalash hamda xalqimizga munosib farzandlar etib voyaga yetkazishdan iboratdir.

Ajdodlarimiz asrlar davomida ma'rifiy-ijodiy dam olish maqsadga muvofiq tashkil etilganda, kelajak avlodning sog'lom va yuksak fazilatlariga ega bo'lib voyaga yetishi, sog'lom, quvnoq, tetik tanda ruhiy sog'lik bo'lishini juda tiran anglaganlar, eng asosiysi – bolani ma'naviy sog'lom ruhda tarbiyalash omillarini qo'llaganlar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Odamlar o'z millatiga, davlatiga, diniga aloqadorlik, shuningdek, o'z qiziqishlari, ideallariga mansublik asosida birlasha boshlashi natijasida ijtimoiy-madaniy faoliyatning shakllanishini Siz qanday izohlaysiz?

2. Hordiqiy muassasalar deganda nima ko'zda tutilgan?
3. Jamiyatdagi an'ana, marosim, bayram, urf-odatlarning o'tkazilishini ma'lum tartib asosida muvofiqlashtirib borish bo'yicha turmushdan olingan misollarni keltiring.
4. Turli ijtimoiy harakatlar, nodavlat tashkilotlar, partiyalar, milliy-madaniy markazlar bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yish ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining vazifasiga kiradimi?
5. Odamlarni milliy an'analar, urf-odatlar doirasida birlashtira olish malakasiga egalik ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining imkoniyatlarini baholashga xizmat qiladimi?

Tayanch so'z va iboralar

Tosh, bronza, temir davrlari, choyxonalar, guzartur, musofirxonalar, karvonsaroylar, rabotlar, masjidlar, madrasalar, bo'sh vaqt, madaniy rivojlanish.

3.3. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va jamoatchilik nazorati

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy islohotlarning natijalari har bir O'zbekiston fuqarosi hayotida namoyon bo'lmoqda hamda bu baravj taraqqiyot sur'ati dunyo hamjamiyati tomonidan yakdil e'tirof etilmoqda. Istiqlol yillarida aholining farovonlik darajasi 1990 yilga nisbatan 4 barobarga yuksalgani va Angliyadagi nufuzli «Inssad» instituti tadqiqotlariga ko'ra, O'zbekistonning umumiy farovonlik darajasiga ko'ra 64-o'ringa ko'tarilganligi alohida e'tiborga loyiqdir. Taqqoslash uchun 1988 yilda Sobiq SSSR o'zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasiga ko'ra dunyodagi nafaqat rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlardan ham ancha ortda edi. O'zbekiston Respublikasi esa umumiy rivojlanish darajasiga ko'ra, har tomonlama qoloq bo'lgan SSSR tarkibidagi 15 ta respublika orasida 12-o'rinda turardi. Demak, istiqlool sharo-fati bilan o'tgan yillar ichida misli ko'rilmagan o'zgarishlar guvohi bo'lib turibmiz.

Istiqlol tufayli hamda izchil joriy etilayotgan oqilona islohotlar natijasida mamlakatimiz iqtisodiyoti, madaniyati, aholining intellektual salohiyati barqaror rivojlanib bormoqda. Mamlakatimiz bilan turli yo'nalishlarda hamkorlik qilayotgan davlatlar, iqtisodiyotimizga investitsiya kirituvchi xorijiy firma va tashkilotlar safining kundan-kunga kengayib borayotgani ham buni tasdiqlab turibdi.

Ayni paytda shuni ta'kidlash lozimki, tezkor hayot sur'atlari davlat va jamiyat farovonligi yo'lida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı faoliyat ustidan jamoatchilik nazoratini tizimli yo'lga qo'yishni kun tartibiga qo'ymoqda. Hnobarin, jamoatchilik nazorati ijtimoiy adolatni ro'yobga chiqarish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy sohaga davlatimiz tomonidan har yili byudjet mablag'larining 60 foizi yo'naltirilishi ham jamoatchilik nazoratining moddiy potensialini kuchaytiradi.

Bugungi kunda tadbirkorlar, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari, o'rta umumiy ta'lim pedagoglari, qo'shma korxonalarining ishchi-xodimlari, tijorat sohasi bilan mashg'ul aholi vakillari, bank xodimlari, individual tarzda faoliyat yurituvchilar kasanachilik, qurilish, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanayotgan aholi vakillarining aksariyati o'ziga to'q va farovon hayot kechirayotganlari barchaga ma'lumdir. Ta'kidlash zarurki, ana shu yuqorida amalgan soha va kasb sohiblarining umumiy statistik miqdori ham mamlakatimizda amalda bo'lgan jami mehnat resurslarining deyarli yarmini tashkil etadi.

Ma'lumki, O'zbekiston o'zining milliy strategiyasini e'lon qildi. Bu strategiya rivojlangan demokratik davlatlar qatoridan munosib va mustahkam o'rin olishdan iboratdir. Hozirgi bosqichda mamlakatimiz dunyo hamjamiyati davrasidan o'zining munosib o'rniga ega bo'ldi. Endigi vazifa esa yuksak taraqqiy etgan davlatlar qatoriga qo'shilishdir. Ana shu oliy maqsadlarga erishishda subyektiv omil, ya'ni, odamlarning ijtimoiy-intellektual, madaniy faolligi, yangi faol informatson-madaniy muhitga aholining nafaqat adaptatsiya bo'lishi, balki, shu yuksak intellektual, bunyodkorlik, madaniy-

estetik muhitini yaratish harakatini keng targ'ib etish muhim ahamiyatga egadir.

Jamoatchilik nazorati konsepsiyasi xalqimiz tarixida asrlar davomida erishilishi mushkul bo'lgan orzu, ideal bo'lib kelgan. Forobiy «Fozil odamlar shahri» asarida ijtimoiy nazoratga erishish faqat yuqori madaniyat, ilm-fan, ma'rifat darajalariga ega bo'lgan orif jamoalargagina nasib etadi, ma'rifatga ega bo'lmagan xalqlar esa, hukm bilan boshqarilishga moyil bo'ladilar, deb ta'kidlaydi. Xitoy mutafakkiri Konfutsiy ham aholi axloq, madaniyat, ma'rifat bilan tarbiyalansa, jamiyatda jamoatchilik nazorati yo'lga qo'yilsa, mamlakatdagi tinchlik, ijtimoiy barqarorlik mustahkam bo'ladi deydi: «Raiyat amru farmonlar bilan idora qilinib, jazo choralari bilan tizginlab turilsa, garchi xalq faqat jinoyat sodir etishdan vaqtincha forig' bo'lsalar-da, jinoyatning isnod ekanini his qilmaydilar. Axloqiy meyorlar bilan idora qilinib, adab-taomil (ma'rifat) bilan tiyib turilsagina raiyat halol va or-nomusli bo'libgina qolmay, balki o'zini o'nglab ham olgay»¹.

Demak, jamoatchilik nazorati nafaqat odamlarni jamiyat talablari asosida mo'tadil yashashlarini ta'minlaydi, balki, ularning hayot sifatini yaxshilash, o'zlarini o'nglab olish imkoniyatlarini ham oshiradi.

Abu Mansur al-Moturudiy ham inson shaxsi ma'naviyati va mavqeini turli ijtimoiy-siyosiy, kerak bo'lsa, diniy tazyiqlardan himoya qiluvchi jamoaviylik zarurligini asoslab, bu jamoaviylikka o'zaro kelishuv negizida erishish mumkinligini orzu qilib, xalq tinchligi, totuvligi va taraqqiyoti faqat insonlararo murosa muvozanati yuzaga kelgandagina amalga oshishini bashorat qilgan edi. Ulug' bobomiz bashorat qilgan ana shu murosaviy muvozanat holatlariga istiqloqlarning o'tgan murakkab yillari davomida erishganimiz ulug' saodatlardan sanaladi.

Sobiq ittifoq davrida katta avlod vakillariga yaxshi tanish bo'lgan «Davlat nazorati», «Xalq nazorati», «Davlat inspeksi-

¹ **Konfutsiy.** Muhokama va bayon. –T.: «Yangi asr avlodi», 2013, 56-bet.

ya'ni», «KGB», «Partiya nazorati» singari tekshiruvlar orqali odamlarni qattiq siquvga olish siyosati amal qilar edi.

Sho'rolar davrida davlat odamlarni yalpi tarzda o'z nazorati ostida ushlab kelgan bo'lsa, istiqlol tufayli odamlar, ya'ni, jamoatchilik davlat ishlarini-da o'z nazoratiga olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu ijtimoiy holat mustaqillik davrida erishilgan eng muhim yutuqlarimizdan biridir.

Mamlakatimizda tinchlikni asrash, qadrlash va tinchlik uchun kurashish muhim, umummilliy vazifalardan sanaladi. Tinchlik omilining ijtimoiy hayotimizdagi o'rni va rolini qadriyat darajasida targ'ib etish, jamiyatning turli qatlamlari orasidagi uning holatini o'rganib borish ham jamoatchilik nazorati vazifalaridandir.

Birinchi Prezidentimiz jamoatchilik nazoratining saviyasi yuqori bo'lishi kerakligi haqida to'xtalib, bir usul o'rniga ikkinchi yaxshiroq usulni joriy etish jarayonlarida jamoatchilikning nazorati ayniqsa, kerakligini alohida qayd etgandilar. Shu boisdan ham hozirgi kunda jamoatchilik nazorati samaradorligini ta'minlash uchun ijtimoiy sherikchilik, ommaviy axborot vositalari haqida, jamoatchilik nazoratiga doir yangi qonunlar qabul qilinayotgani muhim ahamiyatga egadir.

Jamoatchilik nazorati mohiyat-e'tiboriga ko'ra, davlat tashkiloti mutasaddi shaxs va rahbarlarining o'z mas'uliyatini qay darajada zimmasiga ola bilish holatini baholashni ifoda etadi: «Mas'uliyat uchun esa, – deb ta'kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz, – rahbarlarda, dastavval, yuksak malaka va chuqur javobgarlik hissi rivojlangan bo'lishi kerak».

Kuchli fuqarolik jamiyatining muhim jihatlaridan biri odamlarning davlat tuzilmalari bilan o'zaro aloqalari bevosita, ya'ni, individual yondashuv tarzida emas, balki, bu munosabatlarning asosan jamoat tashkilotlari orqali amalga oshirilishidir.

Istiqlol yillarida mamlakatimizda jamoat tuzilmalari tashkil etilishi jarayonlarini har tomonlama rag'batlantirish, aholini imkon qadar ko'proq korporativ asoslarda birlashu-

vini ta'minlash bilan birga, davlat tuzilmalarining faoliyati ustidan tizimli jamoat nazoratini yo'lga qo'yishdan iborat yalpi ijtimoiy harakatga ham asos solindi.

Ijtimoiy nazorat jarayonlari kishilarning o'zaro jamoaviy birikuvlari, nodavlat tashkilotlar mavqeining mustahkamlanishiga bevosita bog'liq bo'lganligi bois, mazkur harakatni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida aholining turli tabaqalari, ijtimoiy qatlamlari psixologiyasi va intilishlariga monand faol jamoatchilik nazoratini amalga oshiruvchi klublar, uyushmalar tashkil etish.

2. Madaniyat muassasalarida o'zbek xalqi mentalitetiga xos jamoaviylik tabiatini inobatga olib, ma'raka, marosim hamda to'y tadbirlarini ixcham va tartibli o'tkazishni ta'minlaydigan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

3. Yoshlar faolligini ta'minlovchi turli to'garaklar faoliyatini aholining turarjoylari (mahalla, qishloq guzarlari), mehnat faoliyatini olib boradigan muassasalar hamda madaniyat va aholi dam olish markazlarida tashkil etish ishlarini jamoatchilik nazoratiga olish.

4. Aholining etnik-sulolaviy yoki mintaqaviy birlashuvlariga emas, balki ma'naviy ehtiyojlari, saviya, did, qiziqishlaridan iborat korporativ asosdagi uyushuvga intilishlarini rag'batlantirish.

5. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida atrof-muhit va ekologiya himoyasi yuzasidan jamoatchilik nazoratini amalga oshiruvchi uyushma va to'garaklarni tashkil etish muhim ahamiyatga egadir.

Birinchi Prezidentimizning jamoatchilik nazorati konsepsiyasi ayni chog'da aholining ishlab chiqarish, ta'lim va boshqa tuzilmalar bilan qamrab olinmagan qatlamlari orasida ham jamoatchilik nazorati ishlarini faollashtirishni ko'zda tutadi. Shu boisdan ham jamoatchilik nazorati konsepsiyasi nafaqat davlat tuzilmalari ishini, balki o'zgarayotgan makon va zamon jarayonlari mahsuli bo'lgan jamiyat tarkibini ham doimiy e'tiborda tutib borishni kun tartibiga qo'yadi.

Jamoatchilik nazorati ayni paytda mavjud nodavlat tashkilotlar, jamg'armalar, partiyalar ishlarining samaradorligini ham muntazam ravishda orttirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, bugungi kunda mamlakatimizda 4 ta partiya, «Kamolot» YOIH, ko'plab nodavlat-notijorat tashkilotlar va jamg'armalar faoliyat yuritmoqda. Mazkur jamoat tashkilotlari ham nodavlat institutlar sifatida muayyan faoliyatni amalga oshirayotgan bo'lsa-da, ularning aksariyati asosan o'zining ijtimoiy negiziga, o'z qatlamlari, xayrixohlari manfaatlarini ifoda etishga e'tibor qaratadi. Tabiiyki, partiyalarning hokimiyatga intilishlari nechog'li tabiiy hol bo'lsa, joriy, kundalik va muntazam faoliyatlarda o'z firqadoshlari qiziqishlari, maqsad va intilishlari, turmush tarzi, manfaatlarining eng tayinli ifodachisi bo'lishi ham shunchalik zarurdir. Zero, insonlar maqsad va manfaatlari mushtarakligi negizida o'z hayotini tashkil etadi. Xalqimizning o'z tomiriga tayanishga bo'lgan kuchli maylini inobatga olish, mentalitet xususiyatlaridan kelib chiqib ish tutish nodavlat tashkilotlar faoliyati samaradorligini ta'minlashi shubhasizdir. Binobarin, jamoat nazoratining ijtimoiy kuchi fuqarolik institutlarining davlat va jamiyat hayotiga ko'rsatadigan ta'sir darajasining nechog'li ekanligiga bevosita bog'liqdir.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan xalqimizning bunyodkorlik faoliyatini ulug' mo'ljallar yo'liga effektiv yo'naltirish borasida amalga oshirgan sa'y-harakatlari negizida ana shunday maqsadlar mujassam edi. «Bunday tadbirlarning asosiy maqsadi, – deb ta'kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz, – avvalo jamoatchiligimiz, keng ommaning faolligini oshirish va shu bilan birga ularning davlatimiz va jamiyatimizni boshqarish masalasiga ko'proq jalb etishdir, desak ayni haqiqat bo'ladi».

Madaniyat muassasalarida ijtimoiy ijodiyot turi sifatida rivojlantiriladigan jamoatchilik nazorati uchun mas'ul shaxslarda uchta kasbiy-insoniy jihatlar ustuvor bo'lishi zarur. Birinchisi, Vatan, jamoa manfaatini fidoyilik bilan himoyalay olish, ikkinchisi, jamoada yuz bergan muammoviy vaziyatlarni ijobiy hal etishga intilish bo'lsa, uchinchisi, har bir

holatda me'yorni saqlay olish, har qanday vaziyatlarda ham inson shaxsiyatini toptamaslik, sha'nini yerga urmaslik fazilatlaridan iboratdir.

Agar jamoatchilik nazorati uchun mas'ul shaxsda me'yor tamoyiliga rioya qilish sust bo'lsa, jamoada guruhbozlik shakllanadi, muhit buziladi. Shuningdek, jamoatchilik nazorati xodimi tashkilotdagi har qanday kamchilikni aniqlashi bilanoq, bu kamchilikni birdaniga butun jamoa a'zolariga oshkor qilish payida bo'lsa, jamoada sog'lom raqobat emas, balki, negativ oppozitsiya yuzaga keladi. Shu boisdan ham jamoatchilik nazorati uchun mas'ul shaxslar odamlardagi xato bilan kamchilikni, muhim bilan zarurni, ijtimoiy havfl katta bo'lgan xato bilan, xavfi uncha katta bo'lmagan xatoni, ishga bog'liq nuqson bilan xodimning shaxsiy hayotiga doir nuqsonni, mas'uliyatsizlik sabab qilingan ayb bilan xodimning kasbiy saviyasi, kompetentligi sustligi uchun yuzaga kelgan aybni, tasodifan yuz bergan hodisa bilan mantiqan amalga oshgan rejani farqlay bilishi zarur. Jamoatchilik nazorati uchun mas'ul shaxs barcha ishlarga ratsional, ya'ni, bosiq aql bilan yondasha olishi kerak.

Madaniyat muassasalaridagi badiiy ijodiyot to'garaklari sifatini o'rganish sohasidagi jamoatchilik nazorati asosan ta'lim subyektlari bo'lgan pedagog va o'quvchi-talaba faoliyatining sifat jihatlarini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Shuningdek, madaniyat muassasalaridagi jamoatchilik nazorati ma'muriy nazorat doirasiga kirmaydigan masalalarni hal etish imkoniyatiga ham egadir. Masalan, madaniyat xodimi va to'garak a'zolarining tashqi ko'rinishi, salomlashish odobi, bo'sh vaqtdan nechog'lik unumli foydalanishlari, kitob mutolaasiga muhabbat, Internetdan foydalanish madaniyatini tarkib toptirish, ayollarga hurmat ko'rsata bilish singari masalalar shular jumlasidandir.

Madaniyat muassasalaridagi jamoat nazorati ustoz-shogird tizimini samarali yo'lga qo'yishda ham namoyon bo'ladi. Bunda yangi ishga kelgan xodimlarni chuqur bilim va malakaga ega bo'lgan ustozlarga birlashtirib qo'yish hamda ularning

baʼbiy rivojlanish dinamikasini jamoatchilik nazorati ostiga olib kutilgan samarani beradi.

Madaniyat muassasalarining mahalla bilan hamkorlikdagi jamoat nazorati ijtimoiy va badiiy ijodiyot rivojiga kuchli turtki beradi. Birinchi Prezidentimiz O'zbekiston Konstitusiyasining 21 yilligiga bag'ishlangan tadbirda qilgan ma'ruzasida mahalla institutining faoliyat doirasini yanada kengaytirish zarurligini qayd etib: «Bugun oldimizda turgan demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish vazifasi haqida gapirar ekanmiz, eng avvalo, davlat hokimiyati faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining yaxlit tizimini tashkil qilish, buning uchun huquqiy normalarni mustahkamlash, kerak bo'lganda, maxsus qonunlarni qabul qilish lozim» deb ta'kidlagan edi.

Ma'lumki, bugungi kunda hududdagi madaniy, ijtimoiy-ma'naviy muhitni tarkib toptirishda mahallaning roli ustuvor sanaladi. Xususan, oilalardagi ajralishlar, qizlarni kollejni tugatmasdan turib erta turmushga uzatish, mahalla hududiga turli yot g'oyalarning kirib kelish holatlarini keskin kamaytirish borasida muayyan yutuqlarga erishildi. Endigi vazifa esa hududdagi barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni asrash, aholi madaniyatini yuksaltirish, ularni bunyodkorlik ishlariga kengroq jalb qilish, madaniy-ma'naviy yuksalish imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishdan iboratdir.

Bugungi tez o'sib borayotgan ma'naviy-intellektual ehtiyojni madaniyat muassasalari, maktab, kollejlardagi fan va ijod to'garaklari to'la ravishda ta'minlab bera olmayotir. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Navoiy, Andijon shaharlaridagi har uch oilaning biri o'z farzandini turli to'garaklarda shug'ullantirish xohishlari mavjudligini bildirdilar. Shu boisdan ham, mahallalardagi jamoat nazorati nafaqat kam ta'minlangan oilalarni moddiy jihatdan yuqori darajaga ko'tarish ishlarini, balki, yuqori darajadagi ta'minlangan oilalarning ijtimoiy-ma'naviy muammo va ehtiyojlarini yechishda ham amaliy ko'mak beruvchi institutga aylanishi taqozo etilmoqda. Shu boisdan ham, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan yak-

ka tartibda faoliyat yurituvchi enaga, repititor, ijodiyot turlari bo'yicha konsultant – madaniyat xodimi, oilani maishiy jihatdan boshqaruvchi singari individual tarzdagi mehnat faoliyati turlarini belgilangan tartibda rasmiylashtirishi zarurligini bugungi farovonlashayotgan turmushimiz talab etmoqda.

Demak jamoatchilik nazorati nafaqat bajarilayotgan ishlar sifatini nazorat etish, balki, foydalanilmayotgan imkoniyatlarni ishga solishni ham nazarda tutadi.

Shu narsaga e'tibor berish kerakki, jamoatchilik nazoratini hammani baravar qo'llab-quvvatlash yoki odamlarni davlat organlari ta'siridan himoyalash, deb tushunmaslik kerak. Jamoatchilik nazorati – bu xodimlarning to'g'ri va halol ishlashi, rahbarlarning maqbul qarorlar qabul qilishi va manfaatlar muvozanatini saqlashga bo'lgan ijtimoiy e'tibordir. Zero, jamoatchilik nazorati jamoadagi ijtimoiy me'yorlarning tarozisi, to'g'ri yo'lning himoyachisi vazifasini bajaruvchi faoliyatdir.

Istiqlolimiz davrida, xuddi insoniyat tarixidagi ulug' o'zgarishlar davrida bo'lgani singari, inson ongi va tafakkuridagi bosh mezonlar – imon, ishonch, to'g'rilik, tartibotlarga hurmat so'z va tushunchalarining mazmunini ham isloh etishga erishildi. Davlat siyosatida so'z va ish, maqsad-reja hamda amaliyot birligi ta'minlanmoqda. Bugungi kunda odamlar davlat tomonidan belgilanayotgan dastur va rejalar ijrosining albatta bajarilishiga to'la ishonadilar. Davlat faoliyatiga xos bo'lgan to'g'rilik, adolatlilik, rejaviy ish tutish xususiyatlari jamiyat va odamlar fe'l-atvori, turmush tarziga ham ko'cha boshladi.

Mustaqillik tufayli davlatimiz jamoatchilik nazorati ostida bo'lgan holda faoliyat yuritishni xohlamoqda. Qachon davlat xalqning nazorati ostida bo'lishini xohlaydi? Qachonki, davlat o'zining to'g'ri yo'lda ekanligiga, faoliyati to'laligicha inson manfaatlariga xizmat qilayotganiga ishonsa. Bugun davlatimizda ana shu ishonch qadriyati mustahkam o'rnatilgan. Xalqimizning davlatimiz olib borayotgan ishlarga ishonchi esa davlatimizning barqaror rivojlanishiga poydevor bo'lmoqda.

Jamoatchilik nazorati samaradorligi aynan ana shu sof insoniy fazilatlar – to'g'rilik, ishonch, so'z va ish birligi asosiga

quriladi. Mamlakatimizda ezgulik asosiga qurilgan jamoatchilik nazorati ikki mustahkam poydevorga asoslanib amal qiladi. Bu ikki poydevor, bir tomondan, to'g'rilik, tartibotlarga hurmat, bunyodkorlik, vatanparvarlikdan kuch olsa, ikkinchi jihatdan davlatimiz tomonidan odamlarning yara-joychanlik faoliyatini olib borishlari uchun barcha huquqiy, iqtisodiy, moliyaviy, ma'naviy imkoniyatlarning to'la-to'kis yaratib berilganidan quvvatlanmoqda. Davlat faoliyatini nazorat etishdek muhim ishda jamiyat tomonidan qo'llaniluvchi to'g'rilik tamoyili mamlakatimizning rivojlangan, demokratik davlatlar qatoridan munosib o'rin olishdek ezgu maqsadiga kuch va qanot bag'ishlaydi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Madaniyat muassasalarida jamoatchilik nazorati qanday tashkil etiladi?
2. Jamoatchilik nazorati va oila hamkorligi qanday amalga oshiriladi?
3. Jamoatchilik nazorati va mahalla hamkorligi-chi?
4. Jamoatchilik nazorati va «Kamolot» YOIH hamkorligi qanday amalga oshiriladi?
5. Jamoatchilik nazorati uchun qaysi insoniy sifatlar ko'proq samara beradi?
6. To'garakdagi ish sifatini oshirishda ustoz-shogird tizimi qanday samara beradi?

Tayanch so'z va iboralar:

Davlat boshqaruvi, jamoatchilik nazorati, murosaviy muvozanat, madaniyat xodimi, to'garak a'zolari.

3.4. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda muzeylarning roli

Muzeylar madaniy-ma'rifiy muassasa hisoblanib, uning vazifasi tarixiy hujjatlar, madaniy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, tabiiy boyliklardan namunalarni jamlash va saqlash, ularni ilmiy jihatdan o'rganib, ko'rgazmalarga

qo'yish va keng xalq ommasiga havola qilishdan iborat. Muzeylar faoliyati xalqning tarixiy taraqqiyoti jarayonida rivojlanib boradi, qo'lga kiritgan yutuqlari hamda qoldirgan boy madaniy-ma'naviy merosi xususida juda katta bilimlar beradi. Muzeylar madaniy-ma'rifiy muassasa sifatida ommaning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, ularni ma'naviy kamolotga yetkazishning yetakchi vositalaridan hisoblanadi.

Yurtimizda yangi-yangi muzeylarning tashkil etilishi, poytaxtdagi eng yirik va nufuzli «Temuriylar davri tarixi davlat muzeyi», «Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi», mamlakatimiz janubida joylashgan Termiz shahridagi «Arxeologiya muzeyi»ning ochilishi hukumatimiz tomonidan muzey va muzeyshunoslik sohasida nihoyatda katta ishlarning amalga oshirilganidan dalolat beradi. Muzeylar mazmun jihatdan quyidagi turlarga birlashadi:

– Tarix muzeylari, tarix-arxitektura va tarixiy adabiyot muzeylari;

– O'lkashunoslik muzeylari;

– Xotira-yodgorlik (uy) muzeylari;

– San'at muzeylari;

– Soha muzeylari;

– Turli muzeylar.

Muzeylar qachon paydo bo'lgan va ularning ahamiyati nimalardan iborat? «Muzey» – yunoncha atama bo'lib, «muza» so'zidan kelib chiqqan. Qadimgi Yunon mifologiyasida san'at va fan ma'budalari «muzalar» deb yuritilgan. Muzalar, ya'ni ma'budalar yoki xudolar shoir va san'atkorlarga ilhom beradi, deb e'tiqod qilingan. Shuning uchun antik poeziya asarlarining boshida ko'pincha Muzaga murojaat qilingan. San'at, adabiyot va tarixga oid bir qancha ma'budalar mavjud bo'lgan. Jumladan, antik shoirlardan Gesiod (mil. avv. VII-asr) o'z asarlarida 9 ta ma'budani sanab o'tadi: Klio – tarix; Yevterpa – poeziya va musiqa; Taliya – komediya; Melpomena – tragediya; Terpsixora – o'yin; Erato – muhabbat lirikasi; Poligileniya – gimnlar; Uraniya – astronomiya; Kalliopa – epos ma'budalaridir. Appolon Muza xudosi hisoblan-

gan. Muza obrazi Yevropa tasviriy san'atida o'z ifodasini topgan. Ma'budalar – turli shakldagi haykallar alohida ehtirom bilan muqaddas sanalgan imoratlarda saqlangan. Odamlar ma'budalarni ziyorat qila turib, ulardan orzu-istaklarini amalga oshirishini tilaganlar. Natijada, muzalar joylashgan dargoh insonlarning ziyoratgohiga aylangan. Bu dargohda eng asl buyumlar, nodir, qimmatbaho ashyolar va go'zal san'at asarlari ham saqlana boshlagan. Ular bino sahnini bezash bilan birga, ziyoratchilar qalbida alohida taassurot ham qoldirgan. «Muzeun» – bu go'zal buyumlar saqlanadigan, ilhom parilari to'planadigan joy, degan ma'noni anglatadi.

Shuningdek, «Moziy» so'zining «Muzey» atamasiga monand ekanligini ham e'tirof etish kerak. «Moziy» so'zining lug'aviy ma'nosi tarix, o'tmish degan mazmunni anglatadi. Muzeylar ham vazifasiga ko'ra tarixni, o'tmishni namoyish qilish bilan avlodlarga bilim beradi. Shunday ekan, muzeylar tarixdan saboq beradi, u xalqning asrlar davomida qo'lga kiritgan yutuqlari, ilm-ma'rifatga qo'shgan hissasi haqida ko'rgazmali, ishonchli, ilmiy-asosli ma'rifat tarqatadi, desak xato bo'lmaydi.

Muzey dastlab Yunoniston va Rimda paydo bo'lgan. Bu mamlakatlarda ayrim san'at yodgorliklari ibodatxonalarda to'planib, turli ko'rgazmalar tashkil etilgan. Keyinchalik Elinizm davrida muzey kolleksiyalari vujudga keladi. San'at, madaniyat va fan erishgan yutuqlarning namunalaridan iborat kolleksiyalar to'plash Uyg'onish davrida Italiyada, so'ng esa Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlarda urfga kiradi.

Temuriylar davrida tasviriy, amaliy va me'morchilik san'atida ulkan yutuqlarga erishildi. Saroy, madrasa, maqbara va boshqa binolarni nafis suratlar, naqshlar bilan bezash taraqqiy etdi. Bibixonim masjidi, Go'ri Mir, Shohi Zinda, Ahmad Yassaviy maqbarasi va masjidi, Shahrisabzdagi Oqsaroy, Ulug'bek qurdirgan rasadxona va madrasalar o'zining ulug'vorligi bilan Sharq me'morchiligining shoh asarlari bo'lib, ularda xalqimizning yuksak did va mahorati, aql-zakovati namoyon bo'lgan.

Bu davrda savdo-sotiq, hunarmandchilik yuksak darajada rivojlangan ediki, Buxoro, Samarqand ustalari tomonidan ishlangan buyumlar dunyo bozorlarida yuqori baholanardi. Hirot ustalarining zargarlik buyumlari, Samarqand, Buxoro duxobasi katta shuhratga ega edi. Amir Temur davrida Mo'varounnahr ustalarining ijodiy ishlari ko'rigi bo'lib turgan.

Ma'lumotlarga qaraganda, 1469 yilgi ko'rikda Ali Isfahoniy degan hunarmandning san'ati tahsinga sazovor bo'ladi. Usta guldon idishni ko'rikka taqdim etadi. Bu guldonda 32 hunarmandning ish uslubi ko'rsatilgan edi.

Hunarmandlar o'z mahoratlarini yangi qurilgan masjid, maqbara va boshqa inshootlarda namoyon etar edilar. Masalan, Bibixonim masjidi uchun ustalar tomonidan ishlangan shamdonlar va masjid darvozasiga ishlangan naqsh kandakorlik san'atining cho'qqisi edi. Ahmad Yassaviy maqbarasi uchun tabrezlik usta Abdul-Aziz ikki tonnalik mis qozon yasagan (1381-yil).

Go'ri Mirning 1405-yil Temur ko'milgandan keyingi ichki ko'rinishi «Harbiy memorial muzey»ni eslatar edi. Maqbaraga qo'yilgan har bir buyum nodir tarixiy va madaniy yodgorlik edi.

Tarixchi Ibn Arabshohning yozishicha, maqbara ichiga Sohibqironning kiyimlari, devorlariga qurol-yarog'lari osilgan edi. Bu qurollar oltin-kumushdan yasalgan bo'lib, qimmatli la'l-yoqut toshlar bilan bezatilgan. Maqbara gumbaz ostida osmondagi yulduzlarni eslatuvchi oltin-kumush qandillar osilgan, bitta qandil 4000 misqol tillodan yasalgan edi. Yerga maqbara o'lchovida ipak va duxoba gilamlar solingan.

Temuriylar sulolasidan Husayn Boyqaro Hirotni go'zal binolar, masjid, madrasalar bilan obod etadi. She'riyat sultoni Alisher Navoiy bilan birga Hirotni shoir va fozillar bog'iga aylantiradi. Shu davrda tarixchi olim Mirxond (1498-yil vafot etgan) va uning nabirasi, tarixchi Xondamir, buyuk mo'yqalam sohibi Kamoliddin Behzod ijod qilishgan. Shu davrda Hirot miniatyura san'ati ustalari maktabi vujudga keladi. Sanoqsiz qo'lyozmalar iste'dodli xattotlar tomonidan ko'chirilgan va zarhallar bilan bezalgan.

Sharqshunos olim A.Y. Yakubovskiyning yozishicha, Ali-sher Navoiyning (1441–1501) juda katta, nodir qo‘lyozmalarga boy shaxsiy kutubxonasi bo‘lgan. Bu kutubxonadan tarixchi Xondamir, musavvir Behzod va boshqa olimu fozillar foydalanaganlar.

Buxoro-Xiva xonliklarida ham nodir qo‘lyozmalar, miniatyuralar kolleksiyasini to‘plab saroy va shaxsiy kutubxonalar barpo etish odat bo‘lgan.

Shunday qilib, O‘rta Osiyoda dastlabki muzeylar nodir buyumlar, noyob qo‘lyozmalar va boshqa san‘at hamda hunarmandchilik buyumlarini to‘plab namoyish etish shaklida namoyon bo‘lgan.

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng xalqimiz oldida millatimizning har tomonlama rivojlanishi va ravnaq topishini ta‘minlash bilan bog‘liq muhim vazifalar paydo bo‘ldi. Shulardan biri, uzoq o‘tmish davrlarga borib taqaladigan boy tarixga, qadim madaniyatga ega bo‘lgan xalqimiz o‘z o‘tmishini, kelib chiqishini, ota-bobolari, urf-odatlarini, ma‘naviy boyliklari, yuksak madaniyati, san‘ati tarixini yanada chuqurroq o‘rganishi, anglashi va bevosita davom ettirishidek ulug‘ vazifa edi.

Birinchi Prezidentimiz «Tarix – xalq ma‘naviyatining asosidir», deb ta‘kidlar ekan, mustaqil Vatanning har bir fuqarosi, ayniqsa, uning kelajagini belgilab beruvchi yoshlar o‘z tarixi va madaniyatini yaxshi bilishlari shart ekanini ko‘zda tutadi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tarix fanining dolzarb muammolari haqidagi suhbatida bu boradagi muhim yo‘nalishlarni ko‘rsatib: «Ma‘naviyatni tiklash, tug‘ilib o‘sgan yurtida o‘zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko‘tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak», degan edi.

Tarixiy xotirani shakllantirish, rivojlantirish, shu bilan birga, kelajak avlod qalbida milliy g‘urur tuyg‘usini paydo qilish vazifasiga barcha madaniy-ma‘rifiy muassasalar qatorida muzeylar ham katta hissa qo‘shmoqda. Muzeylar tarixiy xotirani jonlantirish omili bo‘lib xizmat qilgan ekan, unda

namoyish etilayotgan materiallar ashyoviy dalil sifatida o'z davriga xos xususiyatlarni aks ettirganligi bilan, o'sha davr madaniyati, san'atidan xabar berishi bilan juda qimmatlidir. Ular xalqimizning yuksak rivojlangan madaniyati, adabiyoti, san'ati hamda ma'naviy dunyoqarashiga asoslangan xususiyatlari bilan tomoshabin e'tiborini qozonadi. Unda bevosita shu buyumlarda aks etgan joziba, sehr, geometrik aniqlik, tarx barkamolligi, qurilish-arxitektura inshootlarining o'ziga xos aniq va pishiq loyihalariga nisbatan inson aqlini lol qoldiradigan ta'sirini uyg'otadiki, bu kishida beixtiyor faxrlanish, qoyil qolish va undan o'rnatib olib, yangi san'at asarlarini yaratish sari ilhom uyg'otadi.

Mustaqillik tufayli respublikamizda muzeylar faoliyatiga bo'lgan e'tibor yanada oshdi. Xususan, keyingi o'n yil ichida davlat tasarrufidagi muzeylar soni 140 tani tashkil etmoqda. Shulardan tarix muzeylari 75 ta, o'lkashunoslik muzeylari 23 ta, badiiy san'at koshonolari 10 ta, me'morial muassasalar 20 ta, adabiyot muzeylari 8 ta, tabiat muzeylari 4 tadan iborat. Ayni paytda bu muzeylarda 1 million 600 mingdan ortiq eksponatlar mavjud.

Muzeylarimizda saqlanayotgan amaliy san'at asarlari ilmiy tadqiqotlar uchun bebaho moddiy manba ekanligi bilan ham alohida ilmiy qimmat kasb etadi. Muzeylararo qo'shma ko'rgazmalar ko'lamini har galgidan ham kengaytirish zarur. Negaki, Buxoro, Xiva, Surxondaryodagi muzey zaxiralarida shunday asarlar borki, ular nafaqat mamlakatimizdagi markaziy muzeylarda, qo'yingki, dunyoning hech bir muzeyida uchramaydi. Muzeylararo qo'shma ko'rgazmalarning afzallik tomonlaridan biri, avvalo, minglab muzey ixlosmandlariga qulay imkoniyat yaratilishidir. Qolaversa, muzey xodimlari o'zaro tajriba almashadilar va ilmiy-uslubiy yordam oladilar.

Mustaqillik yillarida respublikamizning turli shaharlarida, jumladan, poytaxtimiz Toshkentda 1996-yil «Temuriylar tarixi davlat muzeyi», 2002-yilda «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi hamda Termizda «Arxeologiya muzeyi» tashkil topdi. «O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi», «O'zbekiston Davlat San'at muzeyi» va viloyatlardagi qator muzeylar qayta

ta'mirlandi. Hozirgi kunda respublikamizda 1200 dan ortiq turli yo'nalishdagi katta-kichik muzeylar faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 1998-yil 12-yanvardagi «Muзейlar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi PF-1319-son Farmoni muзейlar va muzeyshunoslik fanining ravnaqiga keng yo'l ochib berdi. Farmonda ko'zlangan maqsadlardan biri, respublikamizdagi barcha muzeylarni yagona bir tizimga birlashtirish, ya'ni ularni ma'naviy boshqaruvchi markaziy rahbar organ yaratishdan iborat edi. O'sha Farmonga binoan yangi tashkil topgan «O'zbekmuzey» jamg'armasi o'z faoliyatining birinchi kunlaridanoq asosiy yo'nalishlarini belgilab, amalga joriy etish lozim bo'lgan vazifalarni aniqlab oldi:

1. Respublikamiz muzeylari o'z yo'nalishlariga qarab xalqimizning boy madaniy merosini, uning taraqqiyot bosqichlaridagi o'rnini haqqoniy aks ettirib, zamon talablari asosida tutuqlol ruhidagi eksponatlar yaratishi zarurligi;

2. Asrlar davomida yaratilib, chetga chiqib ketgan merosimizni Vatanimizga qaytarish;

3. Muзейlarni ma'naviyat o'chog'iga aylantirib, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz qalbiga davlatimiz tarixiga, ajdodlarimiz merosiga nisbatan g'urur va faxr tuyg'usini singdirish;

4. Muзейlarimizdagi boy eksponatlarni jahon jamoatligiga tanitish maqsadida targ'ibot ishlarini kuchaytirish, viloyatlararo ko'rgazmalar tashkil etishga ko'maklashish;

5. Xalqaro turizmni rivojlantirish orqali O'zbekiston muzeylariga chet ellik sayyohlarni jalb qilish, ularga yuksak madaniy xizmat ko'rsatish;

6. Muзейlar fondidagi eksponatlarning yagona ro'yxatini tuzish ishlarida zamonaviy texnik vositalardan keng foydalanish hamda noyob eksponatlar aks etgan otkritkalar, bukletlar, yo'l ko'rsatkichlar, albomlar, kataloglar chop etish;

7. Kadrlar tayyorlash masalasiga jiddiy e'tibor qaratish, oliy o'quv yurtlariga muzeyshunos olimlarni jalb etib, o'qitish usullarini takomillashtirish, o'quv mashg'ulotlarini amaliy

mashg'ulotlar bilan uzviy olib borish, respublikadagi yetakchi muzeylarda muzey xodimlarining malakasini oshirish.

So'nggi yillarda muzeyshunos olimlarimiz respublikamizdagi muzeylar faoliyatini yanada yaxshilash maqsadida muzeylarni rivojlantirishning maxsus ilmiy tamoyillarini ishlab chiqdilar. Mutaxassislar fikricha, bu borada O'zbekiston tarixi davlat muzeyining yangi ekspozitsion ilmiy tamoyillari barcha muzeylar uchun namuna bo'la oladi. Hozir tamoyil va tematik-ekspozitsion rejalar ko'paytirilib, respublikamizdagi barcha muzeylarga tarqatilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, avlodlarimizni uzoq o'tmish ma'naviyati va madaniyatidan bahramand etish, ularning qalbida Vatanga, shu aziz tuproqqa mehr ruhini singdirishda muzeylarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Muzeylar faoliyati xalqning tarixiy taraqqiyot jarayoni haqida qanday bilimlar beradi?
2. Mamlakatimizdagi yirik muzeylardan 10 tasini sanab bering.
3. Muzeylar mazmun jihatdan qanday turlarga bo'linadi?
4. «Moziy» so'zining lug'aviy ma'nosini aytib bering.
5. Muzeylar faoliyatini yaxshilash uchun mamlakatimizda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida mustaqil ish tayyorlang.

Tayaneh so'z va iboralar:

Muzey, tarixiy xotira, madaniy muassasalar, eksponat, moddiy va ma'naviy yodgorliklar, ashyoviy dalillar.

3.5. Mutolaa – ijtimoiy-madaniy faoliyatning harakatlantiruvchi kuchi sifatida

«Mutolaa» so'zi aslida arabcha o'qish degan ma'noga ega bo'lsa-da, bugungi kunda u kitob o'qishdan ko'ra kengroq tushunchani anglatmoqda. Ijtimoiy-madaniy hodisa bo'lgan

mutolaaning shaxs va jamiyat hayotida tutgan o'rniga ko'ra uni mutolaa madaniyati kontekstida olib qarash zarur.

«Mutolaa madaniyati» tushunchasi haqida gap ketar ekan, madaniyat hodisasiga maxsus yondashish, unga ta'rif berish lozim bo'ladi.

Madaniyat tushunchasining murakkab va ko'p qirrali ekanligi ijtimoiy fanlarda mazkur tushunchaga yondashuvning xilma-xilligiga, barchani qanoatlantiruvchi yagona ta'rifning qabul qilinmay kelayotganligiga sabab bo'ldi. Manbalarining guvohlik berishiga ko'ra, bugungi kunda ilm-fanning turli sohalarida madaniyatga 250 dan ortiq ta'rif berilgan¹.

Sharq mutafakkirlari madaniyat tushunchasini ma'rifat, farosat, aql bilan uyg'un tushuncha sifatida talqin qilib kelgan.

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning asarlarida bayon etilgan madaniyat to'g'risidagi fikrlarini umumlashtirib, shunday xulosaga kelish mumkinki, madaniyat bilim, aql va axloq omillarining uyg'unligidan hosil bo'ladi. Agar xoh jamiyat, xoh jamoa, xoh shaxs bo'lsin, ularda ana shu omillar mutanosib ravishda muvozanatni saqlamasa, bu tanazzulga olib keladi. Chunki madaniyatsiz jamiyatda adlu adolat, jamoada – do'stlik, hamjihatlik, shaxsda esa komillik bo'lmasligi shubhasizdir, deya ta'kidlaydi alloma.

Bizning nazarimizda madaniyat tushunchasining yagona ta'rifi mavjud emasligiga asosiy sabablardan biri – mazkur hodisa insoniyat turmush tarzining deyarli barcha sohasiga kirib borib, hayotning barcha jabhalarida namoyon bo'lib borayotganidadir. Shunday qilib, qayd etish joizki, mutolaa madaniyati umumiy madaniyatning hosilaviy ko'rinishidir.

Mutolaa madaniyati kitobga qiziqish, odamlarning adabiyotlar bilan kengroq tanishishga bo'lgan rag'batini, shuningdek, axborot manbalaridan to'liq foydalanishga yordam beruvchi ko'nikma va malakaga ega bo'lishini taqozo etadi.

¹ Qarang: Л.И. Михайлова. Социология культуры: Учеб. пособие. М.: «ФАИР-ПРЕСС», 1999, 19-б.

Mutolaa madaniyati kishining manbani to'laqonli tushunishi, undan estetik zavq olishi, muallif fikri va g'oyasini anglashi hamda uni baholay olishi kabi xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlaydi. Bundan tashqari kitob va kutubxonadan foydalanish, o'zini qiziqtirgan masalalarga doir ma'lumotlarni topa olish va undan o'qishda, ishda, hayotda foydalanish yo'llarini o'rgatadi. Kitobni tanlash, uni tez o'qish, avaylab saqlash, shaxsiy kutubxona tashkil etish, o'qilgan kitoblarni boshqalarga tavsiya eta olish ham mutolaa madaniyatiga kiradi. Demak, mutolaa madaniyati insonni bevosita amaliyotga kirishish, hayot bilan uyg'unlashish, ma'naviy foyda olishga yo'naltiradi.

Ayni chog'da mutolaa madaniyatini ta'lim tizimlari orqali maxsus shakllantiradigan ixtisoslashgan ma'lumotni inson hayoti davomida turli manbalar – kitoblar (badiiy, ilmiy, o'quv, ensiklopedik va boshqa), ommaviy axborot vositalari (gazeta, jurnal, televideniye, radio va shu kabilar), zamonaviy axborot texnologiyalari (Internet, elektron gazeta, jurnal, qo'llanma va hokazolar), shuningdek subyekt bilan bevosita muloqotga kirishuvchi shaxslar (oila a'zolari, ish yoki o'qish joyidagilar, qo'ni-qo'shnilar va boshqa insonlar) orqali ega bo'linadigan turli yo'nalish va shakldagi umumiy ma'lumotdan farqlash lozim bo'ladi. «Ixtisoslashgan ta'lim insonga bir soha doirasida cheklangan bilim va malaka beradi. Umumiy ta'lim esa insonga keng va to'liq dunyoqarashga ega bo'lish, hayotning turli tomonini ... tushunish imkonini beradi»¹.

Demak, mutolaa madaniyatining muhim tarkibiy jihati undagi ixtiyoriylik, ta'lim olishdagi anglash, faoliyatni erkin tanlash, takomillashuvga bo'lgan ongli rag'bat, ichki da'vat tamoyillari bo'lib, ular inson taraqqiyoti uchun o'ziga xos harakatlantiruvchi omillar sanaladi.

Ruhshunoslarning ta'kidlashicha, bola tashqi olamni aqlidrok bilan emas, avvalo, tuyg'u bilan, hissiyot bilan qabul qilar ekan. Shuning uchun ham ta'sirchan voqealarga boy,

¹ **Н.А. Рубакин.** Письма к читателям о самообразовании. – В избр. произв. Т.2. – М.: «Книга», 1975. 12-б.

g'aroyibot, mo'jizalar koni hisoblangan xalq ertaklari, dos-tunlari, rivoyatlari bitilgan kitoblarni bolalarga o'qib berish-dan charchamaslik kerak. Asta-sekin kitobning seyr-jozibasi yosh qalbni butunlay zabt etishi, savodi chiqqach bolaning o'zi kitobdan zavq olish, lazzatlanish uchun mutolaani odat qilishi tayin.

Yoshlarda kitobxonlikka o'chmas havas uyg'otishdan muddao – ularni yetuk, komil inson etib tarbiyalashdan ibo-ratdir.

Inson kamoloti bilan bog'liq muhim jihatlardan biri, uning jamiyat rivojiga nisbatan mustaqillik darajasidir. Dar-haqiqat, insonning komillik sari intilishida mustaqil bilim olish va mutolaaning o'rni beqiyos bo'lib, inson har qanday sharoitda ham, jamiyat rivojining har qanday bosqichida ham mutolaa yordamida o'z-o'zini rivojlantirishi, kamol toptirishi mumkin. Bu esa, mutolaa omilini favqulodda ijtimoiy zarur-at darajasiga chiqaradi. Zotan, buyuk istiqbolni ko'zlab inti-luvchi har bir jamiyatda mutolaa madaniyatiga ustuvor ma-sala sifatida yondashilishi bejiz emas.

Amaldagi nazariy-empirik tajribalar tahliliga ko'ra, jami-yat rivoji inson kamolotiga ikki xil yo'nalishda ta'sir qilishi mumkin.

Birinchidan, jamiyat hayotining takomillashuvi fuqaro shaxsi oldiga yangi-yangi dolzarb talablarni qo'yib boradi. Masalan, fan va texnika taraqqiyoti, sanoatning rivojlanishi va ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi yangi ixtisosliklar, yuqori malaka va maxsus bilim-larni egallashni kun tartibiga qo'ymoqda hamda jamoaviy mahsulot mazmunida shaxsiy ulush mas'uliyatini oshirishni dolzarblashtirmoqda.

Ikkinchidan, yangicha shart-sharoitlar kishilarning o'zaro munosabatlarga kirishish usullarini ham o'zgartirmoqda. Paydo bo'lgan mazkur yangiliklarni o'zlashtirish va tartibga solishga intilish ham inson kamolotiga xizmat qiladi. Ma-salan, kompyuter texnologiyalari va internetning kundalik hayotimizga shitob bilan kirib kelganligi, internetning kishi-lararo ma'lumot almashish vositasiga aylanib borayotgani,

Internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish va uni turmush tarzining deyarli barcha jabhalariga joriy etishni talab qilmoqda.

Ijtimoiy hodisa bo'lgan komil insonni tarkib toptirishga tarixiy shart-sharoit bevosita va bilvosita ta'sir etadi. Xalqimizning tarixiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bosqichlarida turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan tarbiya usullari va jarayonlari, ijtimoiy mo'ljallar va qadriyatlar ustuvor mavqe kasb etib, o'zgarib borgan. Ular konkret shaxsning yoki guruhning jamiyatda tutgan o'rnini, mavjud davlat tuzumi va boshqa shu kabi omillar, ko'plab ijtimoiy hodisalar qatori «komil inson» g'oyasiga munosabat va uni tarkib toptirish jarayonlariga ham turlicha yondashuvlarni yuzaga keltiradi. Bu esa, komil insonni tarbiyalashning tarixiy tizimini anglatadi.

Komil insonni tarkib toptirish jarayonining yana bir tizimini uning subyektlaridan farqlash mumkin:

- 1) butun bir jamiyatning komillik sari intilishi;
- 2) alohida guruhning komillik sari intilishi;
- 3) shaxsning individual kamoloti.

Komil inson shaxsini kamol toptirish jarayonini mazmuniga yoki subyektiga ko'ra, tarixiy rivojlanish yoki amal qilishiga ko'ra tuzilmalarga ajratishdan maqsad mazkur jarayonga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashdir. Tarixiy rivojlanish natijasida komil insonni tarkib toptirishning barcha jihatlari o'zgarishga uchraydi. Konkret tarixiy sharoitlarda «komil inson» g'oyasi, unga xos xususiyatlar, uni shakllantirish usullari va hokazolar turlicha bo'ladi, eng muhimi esa, vaqt o'tishi bilan takomillashib boradi. Buni xalqimizning tarixiy-madaniy rivojlanish evolyutsiyasida «komil inson» g'oyasining davr bilan hamohang o'zgarib, takomillashib borishida ham kuzatishimiz mumkin.

«Avesto»da komil inson g'oyalarining juda asosli va teran qo'yilganligi diqqatni o'ziga tortadi. Jumladan, «o'z xalqiga xayrixoh, odil tuzumga mos yaxshiliklar g'oyasi nihoyatda chuqur mazmunga ega bo'lib, komillik mezonlarining

qirralarini tashkil qiladi. Ayniqsa, insonga yuksak ma'naviyat oshishi darajasiga ko'tarilish vazifasi qo'yilganligi alohida ahamiyatga molik»¹.

Milliy istiqlol g'oyasining asosiy tarkib yasovchi tushunchalaridan biri bo'lgan komil inson hodisasiga xos xususiyatlar xalqimiz tafakkurida zardushtiylik dini bilan uzviy bog'liq holda shakllangan edi. Darhaqiqat, komil inson g'oyasi o'zining rivojlanish tarixi davomida zardushtiylik dinidagi asosiy g'oyalar – ezgulik va yovuzlik kurashi hamda ezgulikning ulug'lanishi asosida shakllanib keldi. Zero, «komil inson g'oyasi ham milliy, ham umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzotga xos eng yuksak ma'naviy va jismoniy barkamollikni mujassam etgan, uni hamisha ezgulikka undaydigan oliyjanob g'oyadir»².

Barkamol shaxsni tarbiyalash azal-azaldan xalqimizning ezgu orzusi, ma'naviyatining uzviy bir qismi bo'lib kelgan. Buning isbotini mutafakkirlarimiz asarlarida teran ifodalanganligidan ko'rishimiz mumkin.

Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganidek, «biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikr lay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz»³.

Komil inson ta'rifi borasida fikr yuritgan ulug' allomalar, mutafakkirlar tomonidan ilgari surilgan mulohazalarni umumiy tahlil etish shundan guvohlik beradi-ki, komil shaxs siyomosidagi bosh belgi – mehr-muruvvat fazilati, ya'ni insonning boshqalarga ezgu munosabati ekanligi ayonlashadi. Zero, mehrsiz qilingan barcha sa'y-harakatlar oxir-oqibatda xudbinlikka olib keladi. Komil inson siyomosidagi ikkinchi

¹ **S. Otamurodov.** «Avesto» – bebaho merosimiz. // «Jamiyat va boshqaruv», 2001, №3. 37-b.

² Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. – T.: «O'zbekiston», 2001. 56-b.

³ **Islom Karimov.** Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q // Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. –T.: «O'zbekiston», 1999. 134-b.

umumlashtiruvchi xususiyat esa bilim, ilm, o'qishga katta mayl va rag'batdan iboratdir. Eng qadimgi yozma obidamiz «Avesto»dan tortib, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning komil inson konsepsiyasigacha bo'lgan manbalarning barchasida bilim, ma'rifatga kuchli rag'bat shaxs kamolotiga keng yo'l ochishi asoslab beriladi.

Modomiki, barcha sa'y-harakatlarimizning pirovard maqsadi komil insonni tarbiyalash ekan, jamiyatda mutolaa madaniyatini shakllantirish, avvalo, fuqarolarning o'zini o'zi muttasil va muntazam rivojlantirish payida bo'lishi, izlanish zavqidan chekinmaslik, o'qish, o'rganishda izchillikka erishish bosh muddao bo'lmog'i zarur.

Mutolaa samaradorligini ta'minlash, badiiy asarning nozik qirralarini ilg'ay olish, undan zavqlanish va g'oyaviy mazmunini to'liq idrok etish uchun muallif ijodkorligi bilan bir qatorda kitobxon ijodkorligi ham talab etiladi.

Misol uchun, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanini o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishini olib ko'raylik. Ko'pchilik adabiyot ixlosmandlari tan olganidek, «O'tkan kunlar» ishq-muhabbat mavzuiga bag'ishlangan tarixiy asar. Unda XIX asr o'rtalarida bo'lib o'tgan tarixiy voqealar fonida ikki yoshning go'zal, lekin baxtsiz muhabbati tasvirlangan. Shu bilan birga, bu roman vatanparvarlik to'g'risidagi betakror asardir. Oddiy o'quvchi undagi muhabbat sarguzashtlariga, ayriliq iztiroblari-yu, visol lazzatlari ifodalangan voqealarga maftun bo'lishi, qahramonlar bilan birga shu tuyg'ularni yurakdan kechirishi mumkin. Aslida ushbu badiiy zavqning o'zi ham kam emas. Ammo sinchkov kitobxon shu bilangina cheklanib qolmaydi. U yozuvchi tomonidan batafsil tasvirlanmagan bo'lsa-da ishoralar, qochirimlar, qisqa izohlar (xabarlar) orqali ko'rsatishga harakat qilingan mazmun, ijodiy niyatni anglab yetishga intiladi. Bu asarning bosh qahramoni Otabek nafaqat sof va ulug'vor sevgi egasi, balki ona tuproq uchun jonini fido qilishga tayyor vatanparvar inson obrazi sifatida taqdim etilganidir. Shunisi borki, roman oxirida shahid bo'lganligi qisqa satrlarda aytib o'tilgan Otabek va Usta Olimlarning vatanparvarligi abstrakt tushuncha

emas. Buni romandagi ba'zi voqealar silsilasidan, ularning zamiriga singdirilgan ma'nodan anglab olish mumkin.

Ma'lumki, Otabekni qaynotasi uyiga kiritmay, quvib solgandan keyin u Marg'ilon ko'chalarida tentirab, oxiri shoyi to'quvchi Usta Olimning eshigiga duch keladi, uning mehmoni bo'ladi va mezbonning sevgi sarguzashti, xotini Saodatning vatoti tufayli boshidan kechirgan g'am-anduhlaridan, ayriliq azoblaridan voqif bo'ladi. Yuksak insoniy tuyg'ular bu ikki g'amli ko'ngilni bir-biriga yaqinlashtirib, sirdosh do'stlarga aylantiradi. Voqealar rivoji Otabekning muhabbati – Kumushbibini ham tuproqqa qo'yadi. Har ikki yigitning mahbubasi, yurak toji shu zaminda abadiy qo'nim topadi. Endi ular uchun bu tuproq oddiy yer emas, muhabbatga yo'g'rilgan muqaddas zaminga aylandi. (Otabekning tungacha qabristonda qolib ketishini eslang). Endi bu zaminni aziz saqlash, toptalishiga yo'l qo'ymaslik nomusli kishining oriyat ishiga aylandi. Vatan sarhadlariga g'ayridinlar bostirib kelganda Otabek ham, Usta Olim ham ko'ngillilar qatori qo'lga qurol olib, jangga otlanganining, Toshkentdan ham, Marg'ildan ham ancha olisda jon taslim qilib, shahid bo'lganining boisi shunda.

Modomiki, muallif bu voqealarning mufassal tasvirini bermay, qahramonlarning xatti-harakat motivlarini batafsil yoritmas ekan, bu o'rinda asarning mohiyatiga chuqur kirib borish uchun «kitobxon ijodkorligi» zarur bo'ladi.

Insonda badiiy salohiyatning mavjudligi, badiiy zavq va badiiy didning tarbiyalanganligi uning umumiy madaniyatlik darajasining salmoqli qismini tashkil etadi. Bunda shaxsning mutolaa madaniyatini egallagani muhim omil hisoblanadi.

Rivojlangan davlatlarda mutolaa sotsiologiyasi va psixologiyasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar mutolaa madaniyatining tizim yasovchi muhim belgilari – mutolaa texnologiyasi, mutolaa darajasi hamda mutolaa intensivligi ekanini ta'kidlaydilar.

Mutolaa texnologiyasi kitobxon tomonidan matnni o'zlashtirish usullarini bildirib, uning matn mazmunini qancha-

lik darajada anglaganligi hamda anglangan tushunchalarni hayotga qanchalik tatbiq qila olishi bilan belgilanadi. Bu mutolaa texnologiyasining sifat jihatiga taalluqli bo'lsa, uning miqdoriy jihati esa, o'quvchining tez yoki sekin o'qishida namoyon bo'ladi. Mutolaa jarayonida shaxsning operativ xotirasi hamda diqqatning muqimligi shakllanadi. Bu ikkala esa, o'z navbatida, shaxsning aqliy va badiiy kamolotini ta'minlaydi. Jamiyatning har bir a'zosini aqliy va hissiy rivojlantirish esa, mamlakatimizda amal qilayotgan komil inson konsepsiyasining hamda har tomonlama sog'lom avlodni shakllantirish borasidagi sa'y-harakatlarimizning asosiy maqsadidir.

AQShlik mutaxassislar mutolaa jarayonlarini o'qilayotgan matnni tushunish koeffitsiyenti 70 foizdan kam bo'lmagan «me'yoriy» hamda koeffitsiyenti 50 foiz atrofida bo'lgan «saralab» o'qish turlariga ajratadilar. Bunda me'yoriy o'qish oddiy (minutiga 200–300 ta so'z), tez (minutiga 300–500 ta so'z) hamda juda tez (minutiga 550 tadan ortiq so'z) o'qish bo'lishi mumkin. Saralab o'qish esa, qarab chiqish, qidirish va saralashdan iborat bo'ladi. Saralab o'qishda o'qish tezligi minutiga 800–1600 ta so'zni tashkil etadi. Ushbu o'qishni mutaxassislar diagonal o'qish deb ham nomlashadi¹.

Mutolaa madaniyatining ikkinchi tizim yasovchi belgisi – mutolaa darajasi ham mutolaa texnologiyasi bilan bog'liq bo'lib, o'quvchi tomonidan ma'lumotni anglash darajasini bildiradi. Buning to'rtta bosqichi mavjud. Ular quyidagilar:

Birinchi darajada o'quvchi matnning mazmunini anglab, hikoya qilinayotgan voqeaning syujetini hamda uning asosiy jihatlarini eslab qoladi.

Ikkinchi darajada o'quvchi matnning mazmunini hamda syujetni anglab, voqealar rivojini ma'lum darajada bashorat qila olish qobiliyatini namoyon qiladi.

Uchinchi darajada o'quvchi matnga va unda hikoya qilinayotgan voqeaga o'zining mustaqil munosabatini bildirib,

¹ О. Черномыс. Игры разума и чтение. Халкаро Интернет тармоғининг www.aboutstudy.ru саҳифаси, 1.07.2003.

qahramonlarning xatti-harakatlarini baholay oladi hamda ularning epizodlarini tahlil qila oladi.

To'rtinchi darajada o'quvchi matnning mazmunini to'la anglab, voqeani mustaqil tahlil qila oladi. Qahramonlarning xatti-harakatlarini voqealar mantig'i asosida tahlil qilib, sintetik, ya'ni umumlashma xulosalar chiqara oladi.

Mutolaa madaniyatining eng muhim tizim yasovchi belgisi mutolaa intensivligi bo'lib, bunda mutolaa manbalaridan davriy foydalanish sur'ati tushuniladi. Ya'ni, bir kishining bir hafta davomida yoki bir oy (yil) mobaynida nechta kitob o'qiganligi mazkur shaxsning mutolaa intensivligini belgilaydi. Mutolaa intensivligi jamiyatda mutolaa madaniyatining darajasiga mutanosib bo'lib, intensivlik qanchalik yuqori bo'lsa, mutolaa madaniyati ham shunchalik yuksak bo'ladi. Mutolaa intensivligining yuqori bo'lishini ta'minlovchi omillar quyidagilardir:

1. Mutolaaga va ma'lumot olishga qiziqish darajasining yuqoriligi. Bu xususiyat shaxsda yoshligidan, maktab partasidan, hatto bolalar bog'chasidan shakllanadi. Demak, jamiyatda barkamol shaxslarni kamol toptirishning muhim jihatlardan biri – bolalarda mutolaaga qiziqishni shakllantirishdan iborat.

2. Mutolaa manbalarining qiziqarli, mazmunan boy bo'lishi. Buni ta'minlash uchun mutolaa manbalarining mazmunchorligini oshirish, shuningdek, jahon hamda milliy mumtoz adabiyot namunalari, yuksak iste'dod va mahorat bilan yaratilgan zamonaviy asarlarni ko'proq chop etish kerak.

3. Mutolaa manbalariga oson ega bo'lishni ta'minlash. Buning ikkita omili mavjud bo'lib, birinchisi – iqtisodiy omildir. Ya'ni, aholining xarid quvvati bilan mutolaa manbalarining bahosi mos kelishi kerak. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarining mutolaaga bo'lgan ehtiyojlari himoya qilish, ya'ni kam ta'minlangan va nogironlarga yordam ko'rsatishda ularni bepul kitoblar bilan ta'minlash, gazeta-jurnallarga obuna qilishni tashkil etish lozim.

Ikkinchi muhim jihat esa, mutolaa manbalari tarqatildigan muassasalarining qulay joylashuvidir. Ya'ni, kutub-

xonalar, Internet-kafelar, kitob hamda gazeta do'konlari istiqbolni ko'zlagan qat'iy reja asosida joylashtirilishi, bunda, eng avvalo, kitobxon va gazetxonlarning manfaatlari hisobga olinishi darkor.

4. Bozor iqtisodi talablariga mos ravishda turli adabiyotlar va boshqa mutolaa manbalarining reklamasini keng yo'lga qo'yish kerak.

Shaxsda mutolaa madaniyatini shakllantirishda kutubxona va axborot-resurs markazlarining ahamiyati katta. Ular o'zining barcha vositalari orqali kitobxonlarning o'qish xarakteriga va mutolaa orqali tarbiyalanishiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni kitobga qiziqish uyg'otadi, ko'nikmalarni tarbiyalaydi, kitobga mehr paydo qiladi. Kutubxona mustaqil ravishda kitob tanlashni, undan bilim va zavq olish yo'llarini, o'qigan narsalar haqida fikr yuritishni va unga tanqidiy qarashni, shu bilan birga kitoblarni tartibli ravishda o'qishni o'rgatadi.

1971-yili YUNESKO va xalqaro nodavlat tashkilotlar tomonidan qabul qilingan «Kitob xartiyasi»da «Jamiyat barcha kishilarga kitoblardan zavqlanishni ta'minlashga burchlidir», degan jumlar bor. Darhaqiqat, badiiy adabiyotni o'qishdan asosiy muddao – undan zavq olish, badiiy obrazlar olamiga kirib borish, ularning turfa taqdirlari, o'y-fikrlari, orzu-intilishlari, muhabbat sururi-yu, ayriliq hasratlariga sherik bo'lish, qahramonlar hayoti bilan yashash, ular bilan birga nafas olish, qisqasi, kitobning mazmun-mohiyatini aqlan anglab yetish va qalbdan his qilishdan iboratdir. Asarni bu darajada mukammal o'zlashtirish jo'n ish emas, u kishidan yuksak intellektual va estetik darajani, ya'ni o'ziga xos mutolaa madaniyatini talab qiladi. Bunday maqomga erishgan kishi esa haqli ravishda badiiy rivojlanishning yuqori pillapoyalariga ko'tarilgan hisoblanadi.

Mutolaa madaniyatini belgilovchi mezon – kitobni tanlab, saralab o'qishdir. Yuqorida ta'kidlanganidek, mutolaa uchun kitob tanlash mutolaa jarayonining muhim tarkibiy qismidir. Hozirgi matbaa imkoniyatlarining kengayishi natijasida kitob nashr qilish juda rivojlandi. Elektron shakldagi kitoblar ham ko'payib bormoqda. Bu jarayonda, kitobxonlar, ayniqsa,

yoshlar uchun informatsion chalkashliklar orasidan zarur, foydali axborotni, yaxshi kitobni ajratib olishda tajribali kishilar, adabiyotshunoslar ko'magiga ehtiyoj katta. Kitobxonlarni, ayniqsa, yosh kitobxonlarni to'g'ri yo'lga yo'naltirish uchun malakali maslahatlar, tavsiyalar zarur.

Shu ma'noda, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Davlat Milliy universiteti, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti olimlari bilan hamkorlikda professor M.Bekmurodov g'oyasi asosida tuzilgan «Aholi turli qatlamlari vakillarining mustaqil o'qib, o'zlashtirishi tavsiya etiladigan badiiy, ilmiy-falsafiy va tarixiy-axloqiy adabiyotlar ro'yxati»ni shu bobga ilova qilimoqda.

Tavsiya etilayotgan adabiyotlar ro'yxatidan insonni to'laqonli shaxs bo'lib shakllanishga chorlaydigan, o'ziga xos yo'l ko'rsatadigan asarlar o'rin oldi. Mazkur ro'yxatga kiritilgan badiiy, ilmiy-falsafiy va tarixiy-axloqiy asarlarning ko'p yoki kamligi hali maxsus muhokama bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatda aholi turli qatlamlari vakillarining mustaqil o'qib, o'zlashtirishi uchun tavsiya etiladigan badiiy, ilmiy-falsafiy va tarixiy-axloqiy adabiyotlar ro'yxati

I. JAHON ADABIYOTI

1. F. Rable – «Gargantya va Pantagryuel».
2. Shekspir – «Romeo va Juletta», «Gamlet», «Qirol Lir».
3. I.V. Gyote – «Yosh Verterning iztiroblari», «Faust».
4. Shiller – «Qaroqchilar», «Makr va muhabbat».
5. Balzak – «Gorio ota», «Gobsek», «Yevgeniya Grande».
6. Stendal – «Qizil va qora», «Parij ibodatxonasi».
7. Aleksandr Dyuma – «Graf Monte Kristo».
8. Ernest Xeminguey – «Chol va dengiz».
9. Jek London – «Martin Iden».
10. Yevrepid – «Medeya».
11. Plavt – «Xumcha».
12. R.N. Guntekin – «Choliquushi».
13. Gyugo – «Dengiz zahmatkashlari».
14. P. Merime – «Karl IX saltanati yilnomasi».
15. Gomer – «Iliada», «Odissiya».
16. Jyul Vern – «O'n besh yoshli kapitan».
17. Servantes – «Don Kixot».
18. A. Sent-Ekzyuperi – «Kichkina shohzoda».
19. Ch. Dikkens – «Oliver Twistning boshidan kechirgan lari».
20. Garret Bitcherning Stou – «Tom tog'aning kulbasi».
21. S. Moem – «Oy va chaqa».
22. G. Gesse – «Cho'l bo'risi».
23. G.G. Markes – «Yolg'izlikning yuz yili».
24. Dante – «Xalq tili haqida».
25. Ekkerman – «Gyote bilan suhbatlar».
26. G. Monn – «Sehrli tog'».
27. Jahon hikoyalari antologiyasi.
28. K. Abe – «Qumdagi xotin».
29. «Yuzini yo'qotgan odam» – Yapon novellalari.
30. Tagor – «Halokat».

II. MDH XALQLARI ADABIYOTI

1. A.S. Pushkin – «Kapitan qizi», «Yevgeniy Onegin»
2. Chexov hikoyalari.
3. Lermontov – «Zamonamiz qahramoni».
4. N.V. Gogol – «Mirgorod», «Dikanka qishlog'i oqshomlari», «O'lik jonlar».
5. Nodar Dumbadze – «Hellados».
6. Fuzuliy – Devon.
7. Muxtor Avezov – Abay.
8. Maxtumquli – She'rlar.
9. Chingiz Aytmatov – «Oq kema», «Asrga tatigulik kun».
10. Lev Tolstoy – «Anna Karenina», «Urush va tinchlik».
11. Sholoxov – «Don hikoyalari», «Tinch Don».
12. Turgenev – «Otalar va bolalar», hikoyalar, romanlar.
13. O'.Sulaymon – «Aylanayin ona zamin».
14. R.Hamzatov – «Mening Dog'istonim».
15. T. Qosimbekov – «Singan qilich».
16. F.M. Dostoyevskiy – «Jinoyat va jazo».
17. V.G. Korolenko – «Ko'r muzikachi».
18. Mixail Bulgakov – «Usta va Margarita».
19. Husayn Jovid – «Shayx San'on».

III. O'ZBEK ADABIYOTI

1. Yusuf Xos Xojib – «Qutadg'u bilig».
2. Ahmad Yassaviy – «Devoni hikmat».
3. «Alpomish» dostoni.
4. Alisher Navoiy – «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy», «Xazoyin ulmaoniy», «Holoti Pahlavon Muhammad».
5. Bobur – G'azallar.
6. Turdi – She'rlar.
7. Furqat – G'azallar.
8. Mashrab – Devon.
9. Muqimiy – G'azallar.
10. Ogahiy – Devon.
11. Abdulla Qodiriy – «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Diyori Bakr» (hikoyalar kitobi).

12. Cho'lpon – «Kecha va kunduz», she'rlar.
13. Abdulla Avloniy – «Turkiy guliston yoxud axloq».
14. Hamza – «Devoni Nihoniy».
15. Fitrat – «Hind ixtilochilari», «Munozara».
16. G'afur G'ulom – «Shum bola», «Yodgor», she'rlar.
17. Abdulla Qahhor – Hikoyalar.
18. Oybek – «Navoiy», «Qutlug' qon».
19. Hamid Olimjon – She'rlar.
20. Maqsud Shayxzoda – «Jaloliddin Manguberdi», «Mirzo Ulug'bek».
21. Pirimqul Qodirov – «Yulduzli tunlar», «Humoyun va Akbar», «Uch ildiz».
22. Odil Yoqubov – «Ulug'bek xazinasi», «Diyonat».
23. Shukur Xolmirzayev – «O'n sakkizga kirmagan kim bor», «Qora kamar», «O'zbeklar».
24. Tog'ay Murod – «Otamdan qolgan dalalar», «Ot kishnagan oqshom».
25. R. Parfi – She'rlar.
26. Mirkarim Osim – «Karvon qo'ng'irog'i».
27. O'tkir Hoshimov – «Ikki eshik orasi», «Tushda kechgan umrlar».
28. O'lmas Umarbekov – «Qiyomat qarz».
29. Shavkat Rahmon – «Saylanma».
30. Asqad Muxtor – «Chinor».
31. Abdulla Oripov – She'rlar, «Hakim va ajal», «Janнатga yo'l».
32. Erkin Vohidov – She'rlar, «Ruhlar isyoni», «Nido» .
33. Muhammad Ali – «Sarbadorlar» .
34. Omon Matjon – «Haqqush qichqirig'i».
35. Nazar Eshonqul – «Momoqo'shiq», «Urush odamlari», «Maymun yetaklagan odam».
36. Murod Muhammad Do'st – «Lolazor».
37. Tohir Malik – «Murdalar gapirmaydilar».
38. Ulug'bek Hamdam – «Muvozanat».
39. M.Mansur – «Judolik diyori».
40. Sobir O'nar – «Bibisora».
41. Isajon Sulton – «Munojot».

42. X. Do'stmuhammad – «Bozor».
43. Erkin A'zam – «Pakananing oshiq ko'ngli».
44. A. A'zam – «Hali hayot bor».
45. Sh. Bo'tayev – «Qo'rg'onlangan oy».
46. XX asr hikoyalari antologiyasi.
47. A. O'ktam – She'rlar.
48. Usmon Azim – She'rlar .
49. X. Davron. She'rlar.
50. T. Qayipbergenov – «Qoraqalpoqnoma».

IV. ILMIY-FALSAFIY VA TARIXIY-AXLOQIY ADABIYOTLAR

1. Rabg'uziy – «Qissasi Rabg'uziy».
2. Ahmad Yugnakiy – «Hibatul haqoyiq».
3. Amir Temur – «Temur tuzuklari».
4. Alisher Navoiy – «Sirojul muslimiyn», «Nazmul javohir» «Hayrat ul-abror», «Lison ut-tayr», «Nasoyim ul-muhabbat», «Tarixi anbiyo va hukamo».
5. Fitrat – «Hind sayyohi».
6. K. Monson – «Gyote va islom».
7. Abay – «Nasihatlar».
8. R. Nosir – «Olam yuzin obod qil».
9. Aziziddin Nasafiy – «Kamil inson».
10. G'azzoliy – «Tavba kitobi».
11. Jaloliddin Rumiy – «Ichingdagi ichingdadur», «Masnaviyi ma'naviy»
12. Zahiriddin Muhammad Bobur – «Boburnoma».
13. Xondamir «Makorim-ul axloq».
14. O. Sharafiddinov – «Olamning qalbi».
15. B. Qosimov – «Ismoilbek Gaspirali».
16. Platon (Aflotun) – «Davlat», «Qonunlar».
17. Aristotel – «Poetika».
18. Ogahiy – «Gulshani davlat», «Zubdat ut-tavorix».
19. So'fi Olloyor – «Sabot ul-ojiziyn».
20. Sulaymon Boqirg'oniy – «Boqirg'on kitobi».
21. Beruniy – «Qadimgi halqlardan qolgan yodgorliklar».
22. L. Tolstoy – «Iqrornoma».

23. I. Bunich – «Partiyaning oltinlari».
24. Konfutsiy – «Muhokama va suhbatlar».
25. Farobiy – «Fozil odamlar shahri».
26. Abu Homid G'azzoliy – «Mukoshafat-ul qulub»
(«Qalblar kashfiyoti»)
27. Kaykovus – «Qobusnoma»
28. Narshaxiy – «Buxoro tarixi»
29. E.Fromm – «Inson qalbi»

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. «Mutolaa» so'zining lug'aviy ma'nosini ayting.
2. «Mutolaa madaniyati» tushunchasiga ta'rif bering.
3. Mutolaa madaniyatini shakllantirishning asosiy bosqichlarini bilasizmi?
4. Mutolaa madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan asosiy ijtimoiy institutlarni sanab chiqing.
5. Mutolaa madaniyatiga erishishda ixtiyoriylik tamoyilining ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi kutubxona xodimlari olib boradigan ijtimoiy-madaniy faoliyatga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatadi?
7. «Axborot-kutubxona faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining jamiyatda mutolaa madaniyatini tartibga solishdagi ahamiyatini nimalarda ko'rasiz?

Tayanch so'z va iboralar

Kitob, mutolaa, mutolaa madaniyati, shaxs, komil inson, jamiyat, tanlab o'qish, kitobxon ijodkorligi, kutubxona.

3.6. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va inson kapitali

Inson kapitali degan tushuncha XX asr boshlaridan e'tiboran ilk daf'a muomalaga kiritilgan bo'lsa, XXI asr arafasida ishlab chiqarish, fan, ta'lim, siyosat, madaniyat va boshqa sohalarda bu atama keng qo'llanila boshlandi. Ta'kidlash zarurki, shu paytga qadar kapital so'zi mulk, boylik, erishilgan narsa sifatida tushunilib kelindi. Shuningdek,

yaqin-yaqingacha kapital tushunchasi insondan ajratilgan holda talqin etilar edi. Inson moddiy kapitalni yaratishda faqat vosita sifatida qaralardi. Inson kapital uchun vosita emas, balki uning egasi, moddiy va nomoddiy kapitalni yaratuvchi va undan foydalanuvchi ekanligi nihoyat XX asrning so'nggi choragida anglab yetildi.

Xususan, o'tgan XX asrning 70-yillaridan boshlab, AQSh va Yevropa mamlakatlari olimlari Teodor Shuls, Geri Bekker, Sh.Rozen, F.Uelcha, B.Chizuika, Y.Ben-Poreta, M.Blauga va boshqalar insonni faqat tor yo'nalishda, muayyan kasbga tayyorlashdan ko'ra, umumiy yo'nalishda shakllantirish foydali ekanini asoslovchi asarlarni yaratdi. Bu asarlarda insonni umumiy yo'nalishda tayyorlash uni kasbiy va ijtimoiy himoyalash, ya'ni shafqatsiz bozor munosabatlari sharoitida ishsiz qolishdan muhofazalashda ko'mak berishi har tomonlama yoritib berildi. Ammo insonni kasbiy rivojlantirish yumushlari uni insoniy, ya'ni, ma'naviy yuksaltirish bilan qay tarzda uyg'unlashuvi bu asarlarda o'z ifodasini topmadi.

Amerika iqtisodiyoti nazariyasi va amaliyotida tub buri-lish yasagan mashhur tadbirkor va olim G.Ford jamiyat va alohida olingan tashkilotning barqaror rivoji faqatgina inson qobiliyatiga, kasbiy layoqatiga va uning mas'uliyat darajasiga bog'liq ekanligini asoslab bergan hamda uning muhimligini qayta-qayta ta'kidlab kelgan. Bir so'z bilan aytganda, G.Ford va shu sohada ish olib borgan boshqa nazariyotchilar ham inson kapitalini shakllantirish uni ko'proq umumiy rivojlantirishga bog'liq, deb hisoblashadi.

Umuman G'arb dunyosi ijtimoiy fanlarida inson kapitali jamiyatning ma'naviy-axloqiy holatini yaxshilash, odamlarni yaratuvchilik, bunyodkorlik ishlariga safarbar etish taraqqiyot yo'lidagi katta imkoniyat, deb talqin etilmaydi. Shaxsning mehnat jarayonida o'z-o'zini jamoaning, jamiyatning uzviy qismi hamda atrofdagilarga ongli tarzda naf keltiruvchi inson sifatida anglay olish imkoniyati ochib berilmaydi.

Shu tariqa inson kapitali tushunchasi asosan biryoqlama, ya'ni, inson kapitali insonning o'ziga bevosita keladigan

foйда yoki shaxsni ijtimoiy himoyalash imkoniyati sifatida tushunib kelindi.

Bugungi kunga kelib esa inson kapitali tushunchasi-ning mohiyati tamomila o'zgardi. Inson kapitalining to'm ma'nodagi insoniy mohiyat kasb etishida ma'naviyatning, ya'ni, tarbiya omilining roli nechog'lik muhim ekanligini anglash dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Inson kapitalining ma'naviyat bilan uyg'unligi va ajralmasligi Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» kitobida ilk daf'a ilmiy asoslangan holda yorqin asoslab berildi. Ayniqsa, Birinchi Prezidentimizning insondagi bilim va salohiyatning mas'uliyat tuyg'usi bilan, iste'dodlar ro'yobini millatning orzu-intilishi bilan, kasbiy taraqqiyot natijasida erishilgan muvaffaqiyatlarni o'zlikni anglash zarurati bilan uyg'un tarzda tarbiyalash haqidagi dono mulohazalari e'tiborlidir.

Birinchi Prezidentimiz tomonidan asoslab berilgan tamoyil, ya'ni, inson omilini bilim va tarbiya bilan uyg'un tarzda shakllantirish pirovard natijada umumiy miqyosda kuchli va yalpi taraqqiyotni, ya'ni ijobiy ma'nodagi «portlash effekti»ni yuzaga keltirishi to'g'risidagi ilmiy bashorati bugungi kunda o'zining to'la tasdig'ini topdi.

Davlatimizning Birinchi rahbari tomonidan asoslab berilgan barkamol shaxs konsepsiyasi asosida tahlil etganimizda inson kapitali tushunchasi mohiyat etiboriga ko'ra quyidagi ijtimoiy xususiyatlarni namoyon etadi:

- inson kapitali zamonaviy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi;
- inson kapitalini rivojlantirish davlat, jamiyat va shaxsning o'zidan jiddiy sa'y-harakat va xarajatlar talab etadi;
- inson kapitali bilim, tajriba, strategik reja, odamlarning intellektual-ma'naviy darajasi, shuningdek, muayyan maqsad, qiziqish va layoqatlari sifatida ham milliy zaxira hisoblanadi;
- inson kapitalini rivojlantirish maqsadida qilinuvchi xarajatlar faqat yaqin vaqt mobaynida emas, balki uzoq istiqbolda ko'proq naf keltiradi;

Inson salohiyati uning egasiga ko'rsatiladigan e'tibor va g'amxo'rlik natijasida inson kapitaliga transformatsiya bo'ladi.

Taraqqiyot darajasining o'sib borishi, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi mehnat bozoriga va xodim kasbining sifatiga bo'lgan talabni kuchaytirib boradi. Zero, zamonaviy bozor talablari ish bajaruvchi shaxsning har tomonlama va chuqur bilimlar egasi bo'lishini taqozo etadi.

Ma'lumki, bilimlar pirovard natijada ko'rsatilayotgan xizmatlar yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Istiqlol yillarida O'zbekistonda mehnat salohiyati ham miqdor, ham sifat ko'rsatkichlariga ko'ra, Birinchi Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan maqsadlarni amalga oshirishga qodir kuchga aylandi. Chunki o'tgan yillar mobaynida aholining ma'naviy-intellektual saviyasi, kasbiy layoqat darajalari keskin yuksaldi. Ta'kidlash joizki, sobiq sho'rolar davrida xalqimiz o'z mehnatining natijalaridan manfaatdor emas edi. Odamlar biror bir ishni bajarish asnosida o'zlarini asosan ish jarayonining ishtirokchisi sifatida his etar, qilgan ishlarining natijasi uchun o'zlarini manfaatdor deb ham, mas'ul deb ham anglamasdilar. Istiqlol tufayli mehnat hodisasi muayyan ish, faoliyat jarayonini ta'minlovchi vositadan so'nggi pirovard natijani qo'lga kiritishga ongli yo'naltirilgan omilga aylandi. Mustaqillik sharofati bilan erishilgan eng muhim ijtimoiy-ma'naviy yutuqlarimizdan biri ham mehnat mazmunining mohiyatan o'zgargani bo'ldi.

Inson kapitalini rivojlantirishda mehnat omilining roli beqiyosdir. Yaqin o'tmishda odamlar asosan muayyan vaqt doirasida ishlash hamda ish vaqti tezroq o'tishidan manfaatdor kayfiyatda yashar edilar. Ular o'z ish faoliyatlari natijasidan manfaat olishni o'ylamasdan va hatto bunday manfaatni umid ham qilmasdilar.

Sotsiolog M.Veberning fikriga ko'ra, tez sur'atlar bilan rivojlanish yo'lga o'tgan jamiyatlarda inson omiliga e'tibor keskin kuchayadi. Tashabbuskorlik, innovatsion tafakkur

qilish, nostandart holatlarda eng to'g'ri, maqbul yechim topa bilish, mas'uliyatni zimmaga olish salohiyatiga ega bo'lgan shaxslarga ehtiyoj tez orta boradi.

Individlarga tayanishdan ko'ra, har tomonlama chuqur bilimga ega shaxslarga tayanish tendensiyasining kuchayishi jamiyatdagi barqaror taraqqiyotning ifodasidir. Shu boisdan ham mamlakatimizda bilimli, tashabbuskor, mas'uliyatli shaxslar tarbiyasiga ustuvor ahamiyat berib kelinmoqda. Istiqloлга erishilgan dastlabki yillardanoq inson kapitalini rivojlantirishga keng qamrovli yondashilib, uning mazmun doirasidagi quyidagi tarkibiy jihatlarga alohida e'tibor qaratilmoqda:

- insonlarning mehnat salohiyati;
- salomatlik holati;
- intellektual darajasi;
- tashkilotchilik, tadbirkorlik qobiliyati;
- madaniy-axloqiy rivojlanganlik darajasi;
- ijtimoiy hamkorlik asosidagi faoliyat ko'lami;
- o'z-o'zini, xodimlarni va tashkilotni boshqarish salohiyati.

Hozirgi paytdagi mavjud ilmiy adabiyotlarda inson kapitalining qiymati jamiyat qoidalari va qonun talablariga monand yashovchi insonni hamda zamonaviy talablar darajasida ishlay oladigan mutaxassisni shakllantirish uchun davlat tomonidan sarf etilgan mablag'lar miqdori bilan belgilanadi, deb qayd etilmoqda.

Ta'kidlash joizki, inson kapitali uning egasidan ajralmaydigan va undan bu kapitalni hech kim tortib olmaydigan mulk sanaladi. Shu boisdan ham inson kapitali jamiyatning eng noyob qadriyati hisoblanadi va ijtimoiy taraqqiyotning bosh harakatlantiruvchi kuchidir. Oddiygina qilib aytganda, inson kapitali – bu har bir insondagi bilimlar, egalangan boy kasbiy tajribalar, yaratish va bunyodkorlikka yo'naltirilgan ijtimoiy mo'ljallardir. Inson kapitalini boyitishga yo'naltirilgan investitsiyalar doirasiga bilimlar orttirish, kasbiy malakalarini oshirish, salomatlikni mustahkamlash,

handa yangi ma'lumotlarni topish, ularni egallab olish va bu ma'lumotlardan unumli foydalana olish salohiyatini shakllantirishga qaratilgan faoliyatlar kiradi.

Istiqlol yillarida inson kapitalini rivojlantirish masalasiga ijtimoiy taraqqiyotimizning ustuvor vazifasi sifatida qarab kelinmoqda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. «Inson kapitali» tushunchasiga ta'rif bering.
2. Ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali inson salohiyatini rivojlantirish imkoniyatlarini asoslang.
3. Islom Karimovning inson kapitalini rivojlantirishga doir mulohaza va munosabati haqida fikr bildiring.
4. Madaniy muassasalar inson kapitalining qaysi jihatlarini rivojlantirishga mas'ul hisoblanadi?
5. Bilimlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va roli nimalardan iborat?
6. Iste'dodlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.
7. Mehnat omilining inson kapitalini rivojlantirishdagi ahamiyatini tushuntiring.
8. Istiqlol yillarida inson kapitalining qaysi tarkibiy jihatlari ayniqsa tez rivojlandi?
9. «Inson kapitali» tushunchasini yaqqol ifoda etadigan beshta keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Inson kapitali, bilim, tajriba, intellektual daraja, salohiyat, inson omili, qobiliyat.

3.7. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida milliy g'oya va ma'naviyat targ'iboti samaradorligini oshirish bo'yicha uslubiy tavsiyanoma

Mustaqillikni qo'lga kiritgach, O'zbekistonning dunyo mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar bilan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy sohalaridagi hamkorlik munosabatlari tobora kengayib bormoqda.

Dunyoqarashi, ma'naviyati va intellektual salohiyati tamomila yangicha bo'lgan yangi avlod shakllandi. Bugungi shiddat bilan o'zgarayotgan zamon barchadan yangicha qarash va fikrlashni talab etmoqda.

Mamlakatimiz mustaqilligining ma'naviy asoslarini mustahkamlash, milliy qadriyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimizni asrab-avaylash, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbiga ona yurtga muhabbat, milliy istiqlol g'oyasiga sadoqat tuyg'ularini chuqur singdirish borasida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda.

Jahonda mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion kurashlar kuchayib borayotgan bugungi murakkab va tahlikali davrda ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish tobora dolzarblashmoqda. Mamlakatimiz mustaqilligi, tinch-osuda va farovon turmushimizga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan turli xil mafkuraviy tajovuzlarga qarshi izchil kurash olib borish va bu boradagi ishlarni yanada jonlantirish Respublika madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufidagi barcha madaniyat va aholi dam olish markazlari faoliyatining muhim bo'g'iniga aylanmoqda.

Shiddat bilan o'zgarib borayotgan zamon jamiyatimizda va dunyoda ro'y berayotgan jarayonlardan ogoh bo'lib borishni talab etmoqda. Bugungi davr, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat bilan samarali kurasha oladigan jonkuyar targ'ibotchilarni to'la safarbar qilishni taqozo etmoqda. Zero, hozirgi intellektual-axborot asri voqealar rivojidan bir qadam oldinda yurish, ijtimoiy hodisalarning o'zgarish tendensiyalarini ilmiy bashorat qilib borish asosida faoliyat yuritish, davr bilan hamnafas yashashni talab qiladi.

Bunday vaziyatda Birinchi Prezidentimizning «Faqatgina mustaqil fikrlaydigan, iymon-e'tiqodi mustahkam, otabobolarimizdan meros bo'lib kelayotgan ezgu qadriyatlarga sadoqatli bo'lgan insongina bunday qutqularga uchmasligi, to'g'ri yo'ldan adashmasligi mumkin. Buning uchun, albatta, birinchi navbatda, farzandlarimizni yuksak bilim va ma'naviy fazilatlar bilan qurollantirishimiz, bizga yot va begona bo'lgan turli zararli oqimlardan himoyalaniish uchun xalqimizga bu boradagi bor haqiqatni yetkazish, bunday xavf-xatarlardan odamlarni, avvalambor, yosh avlodni haqiqat bilan himoya qilishimiz zarur», degan fikrlari bizlar uchun dasturulamal bo'ladi.

Mazkur metodologik ko'rsatma doirasida quyidagi yo'nalishlarda keng ko'lamdagi ishlarni amalga oshirish talab etiladi:

– o'zbek xalqining boy tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy-ma'rifiy va axloqiy merosini har bir fuqaroning ma'naviy mulkiga aylantirish, milliy o'zlikni anglatish maqsadini ustuvor yo'nalish sifatida amalga oshirish, milliy g'oya va mafkurani xalqimizning ongi va qalbiga chuqur singdirish, uni ruhiy va ma'naviy kuch-qudrat manbaiga aylantirish;

– Vatan ozodligi yo'lida jasorat ko'rsatgan buyuk ajdodlarimizning ibratli hayotini keng targ'ib etib borish, siyosiy jarayonlarga, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar tahlili asosida jamiyatning har bir a'zosi qalbida milliy g'ururni kuchaytirish, hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaslik tuyg'usini kamol toptirish;

– aholining barcha qatlamlarida, xususan, yoshlarda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, fidoyilik va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlash, ularda dunyo va mamlakat miqyosidagi siyosiy jarayonlarga mustaqil va ongli munosabatda bo'lish hissini uyg'otish;

– jamiyatda o'zaro insoniy munosabatlar – mehr-muruvvat, hurmat-ehtirom, millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik g'oyalarini shakllantirish jarayonini milliy g'oya va ma'naviyat tamoyillari bilan uyg'un tarzda tizimli va uzluksiz targ'ib etib borishni yo'lga qo'yish;

– chet el ommaviy axborot vositalari, Internet ijtimoiy tarmoqlari va saytlarida tarqatilayotgan urf-odatlarimiz, milliy mentalitetimizga zid, odobsizlik, axloqsizlikni targʻib etuvchi vayronkor gʻoyalarning yoshlarimiz ongiga salbiy taʼsir oʻtkazishining oldini olish;

– yoshlarda yuksak maʼnaviy va madaniy sifatlarni shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlar, milliy oʻzlikni anglash, gʻurur va iftixor tuygʻularini yuksaltirish, sogʻlom turmush tarzini qaror toptirish, jamiyatda oʻz oʻrnini topishi hamda kasb-hunar egallashga boʻlgan ishtiyoqini kuchaytirish borasidagi axloqiy, tarbiyaviy ishlarni yanada takomillashtirish,

– madaniyat va aholi dam olish markazlari faoliyati orqali yoshlarning yetakchilik qobiliyatini namoyon qilishlari hamda boshqaruv mahorati va tajribasini oshirishlariga keng imkoniyat yaratib berilishini taʼminlash;

– yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar mazmunini keng targʻib etish orqali ularning huquqiy madaniyatini yuksaltirish;

– «ommaviy madaniyat» niqobi ostidagi tahdidlarning yoshlar hayotiga salbiy taʼsir oʻtkazishiga yoʻl qoʻymaslik va ularda qatʼiyatlilikni kamol toptirish;

– yoshlarning turli sohalarda erishayotgan yutuqlarini keng targʻib etish va ularning ongida barkamol shaxs idealini shakllantirish orqali zamonamiz qahramonlarini kamol toptirish;

Mazkur ishlarni bajarishda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» hamda «Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch» asari maʼnaviy-maʼrifiy va mafkuraviy jihatdan nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Ushbu uslubiy koʻrsatmada madaniyat va aholi dam olish markazlarida maʼnaviy, maʼrifiy, mafkuraviy targʻibot olib borishning mohiyati va ustuvor yoʻnalishlari etib quyidagilar belgilanadi:

yuksak rivojlangan, demokratik davlatlar qatorida bo'lishdek oliy maqsadni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlarni safarbar qilish, amalga oshirilayotgan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari, keng ko'lamli islohotlar, qabul qilingan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining ahamiyatini aholi orasida jadal targ'ib qilish, yurtimizga qarshi qaratilgan g'oyaviy va informatsion xurujlar, ularning ostida turgan kuchlarning g'arazli maqsadlaridan odamlarni hushyor va ogoh bolishga da'vat etish, olimlar, siyosatchi va ijodkor ziyolilar ishtirokida joylarda samarali targ'ibot tizimini yo'lga qo'yish;

mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi bunyodkorlik ishlarining jahon hamjamiyati va dunyo tashkilotlari tomonidan bir ovozdan e'tirof etilayotganini keng targ'ib etish;

aholining turli qatlamlari, xususan, yoshlar orasida tarixiy xotiraga, milliy o'zlikka ega bo'lish zaruratini anglatish, milliy ma'naviyatimiz obidalarini asrash, e'zozlash va madaniy merosimizni yoshlar tomonidan maqsadli hamda ongli o'zlashtirilishiga erishishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish;

– mamlakatimizda inson salohiyatini ro'yobga chiqarishning samarali mexanizmlarini qo'llash, inson kapitalini rivojlantirish jarayonlarini keng targ'ib etish;

– ulug' mutafakkirlarimizning dunyo tamadduniga qo'shgan buyuk hissalarini xalqimiz ongi va qalbiga yetkazish hamda shu asosda milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash;

– aholining milliy qadriyatlar, tarixiy obidalarga bo'lgan ehtiromli munosabatini yanada oshirish, ayniqsa, yoshlarning muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar va muzeylarga muntazam tashriflarini tashkil etish;

– yoshlarning intellektual salohiyati, badiiy-estetik didi va saviyasini uzluksiz yuksaltirib borish maqsadida mutolaa madaniyatini rivojlantirish, bu borada o'ziga xos musobaqa va tanlovlarni tashkil etish, «Ziyonet» tarmog'ida har bir ta'lim subyekting o'z elektron-axborot resurslarini yaratish ishlarini ma'naviy rag'batlantirish;

– ma'naviyatning ma'no-mohiyati, milliy ma'naviyatimizning qadimiy ildizlari, noyob va betakror namunalari, bugungi kundagi rivojlanish tamoyillari haqida aniq maqsadga qaratilgan targ'ibot ishlarini muntazam ravishda olib borish;

– mustaqillik – huquq va imkoniyat ekanligining mazmun-mohiyatini ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, shuningdek, ta'limdan tashqarida bo'lgan aholi orasida ham tizimli targ'ib etish;

– oila, mahalla, maktab, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy ta'lim muassasalari va ta'limdan tashqari muassasalarda komil inson tarbiyasi bilan bog'liq tuyg'u va tushunchalarni yosh avlod qalbi hamda ongiga ta'sirchan usul va uslublar orqali singdirish, ajdodlarimizning bu boradagi merosini bugungi taraqqiyot talablari bilan uzviy holda rivojlantirish, targ'ibot ishlarini milliy va umumbashariy qadriyatlar uyg'unligi asosida tashkil etish;

– muqaddas islom dinining ma'naviy-ma'rifiy imkoniyatlaridan kengroq foydalanish;

– aholining keng qatlamlari, avvalambor, yoshlar o'rtasida Vatanga muhabbat va sadoqat, insonparvarlik fazilatlarini tarbiyalash, milliy urf-odat, an'ana hamda qadriyatlarning hayotimizdagi o'rni va ahamiyatini har tomonlama ochib berishga yo'naltirilgan davra suhbatlari va uchrashuvlar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda o'tkazish;

– milliy g'oya va mafkura masalasi bilan bog'liq dolzarb muammolarni, bugungi murakkab mafkuraviy jarayonlarni ilmiy-amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilish va baholash, ustuvor yo'nalishlarini aniqlash, ularning aholining barcha qatlamlariga ta'sirini o'rganish, milliy manfaatlarimizga, an'anaviy hayot tarzimizga zid bo'lgan xurujlarning mohiyatini tanqidiy ochib berish;

– yilning har choragida amalga oshirilgan amaliy faoliyat natijalarini viloyat, tuman va shahar ommaviy axborot vositalarida e'lon qilib borish, shu bilan birga, har chorak mobaynida amalga oshirilgan pozitiv o'zgarishlar haqidagi axborotlardan keng jamoatchilikni xabardor etib borish;

respublikaning taniqli olim-professorlari, jumladan, faylasuf, huquqshunos, sotsiolog, filolog, pedagog va psixologlarni jalb qilgan holda huquq, madaniyat, ta'lim, bandlik, o'qitishni saqlash masalalarida muntazam targ'ibot ishlarini o'tkazib borish, mahalla institutlarida uy bekalari hamda yoshi ulug'lardan iborat aholi qatlamlariga fuqarolarning ijtimoiy ahvolini inobatga olgan holda ma'naviy ko'mak berish mexanizmlarini ifoda etuvchi videoroliklar, bukletlar tayyorlash;

ayrim voyaga yetmagan yoshlarning ta'lim jarayonlarini tashlab, norasmiy ravishda ishlash uchun chet ellarga ketishining oldini olish va ular o'rtasida hamkor tashkilotlar bilan birgalikda ota-onalar, vasiylar va keng jamoatchilik ishtirokida tushuntirish ishlarini olib borish;

Uslubiy ko'rsatma bandlarini amalga oshirish mexanizmi quyidagilardan iborat:

tuman hamda shahar madaniyat va aholi dam olish markazlarida targ'ibot ishlarini tizimli tashkil etuvchi jamoatchilik kengashini tuzish;

– bolalar, o'smirlar va kattalar uchun mo'ljallangan milliy ma'naviyat targ'ibotiga bag'ishlangan hamda ma'rifiy yo'nalishdagi dolzarb mavzularda hujjatli materiallar, badiiy filmlar, ssenariylar, o'quv uslubiy manbalar tayyorlash;

– aholi turli qatlamlari orasidagi madaniy, ma'naviy-axloqiy muhit holatini o'rganib borish, bu borada tizimli tarzda sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish, ijtimoiy-ijodkorlik, ma'naviy muhit holatini doimiy monitoring qilib borish;

– madaniyat va aholi dam olish markazlari tomonidan qamrab olingan har bir qishloq, mahalla kesimida hududlarning ma'naviy muhiti va ijodkorlik bilan mashg'ullik darajasini ifoda etuvchi mafkuraviy xaritasini tuzish;

– yoshlar bilan ishlashda, ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlarining ta'sirchanligini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan tizimli tarzda foydalanish;

– aholi va yoshlarning ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy masalalarga oid ehtiyojlaridan kelib chiqib, ijtimoiy-

siyosiy muhit va jamoatchilik kayfiyatini doimiy o'rganib borish;

– targ'ibot ishlarini chekka hududlarda, mahalla va qishloqlarda samarali olib borish maqsadida qishloq va mahalla fuqarolar yig'inlari hududlarida joylashgan mahalla guzarlari faoliyatini yo'lga qo'yish;

– mahalla fuqarolar yig'inlari qoshida qurilayotgan mahalla guzarlari tarkibida mahalliy byudjetdan moliyalashtiriluvchi eng kamida beshtadan havaskorlik to'garaklari, «Ma'naviyat markazi» va kutubxonalar tashkil etish;

– Har bir madaniyat va aholi dam olish markazi huzurida maxsus analitik guruh tashkil qilish.

3.8. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda inson omili

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov inson omilini faollashtirishda uch asosiy tamoyil, ya'ni, ma'naviyat, ma'rifat va odob-axloq omillarining favqulodda zarurligini alohida qayd etgan edi. Ayni chog'da, mazkur tamoyillarning o'zaro mutanosibligi, ichki uyg'unligi, oqilona me'yorlarda taqsimlanish masalasi ham muhim ahamiyatga egadir.

Inson omilining xalq madaniyati va ma'naviyatidan uzilgan holda faollashuvi jamiyatda individualizm, egoizm, shafqatsizlik, rasizm, millatchilik singari sifatlar rivojiga yo'l ochadi: shuningdek, yoshlar tarbiyasini ilm-ma'rifat bilan birga olib bormaslik jamiyatda konformizm, biqiqlik, urfodatlarga mukkasidan ketish singari holatlarning avj olishiga olib kelishi mumkin. Insoniyatning yaqin 3000 yillik tarixiy taraqqiyot tajribasi shundan guvohlik beradiki, yaxshilik, ezigulik, savob, hamdardlik fazilatlarini o'zida ifodalovchi ma'naviyat omiliga befarqlik va ilm-fan rivojiga biryoqlama, texnokratik ruju qo'yish inson shaxsining axloqan yemirili-shi, ma'naviy tubanlashuviga sharoit tug'dirib keldi.

Birinchi Prezidentimiz mazkur tamoyillarning uyg'un mutanosiblikda amal qilishi faqat tizimiy tartibotlar yuzaga keltirilgandagina samara berishini ta'kidlagan edilar. «Barchamiz yaxshi bilamizki, fuqarolik jamiyati asoslarini barpo

o'zining eng muhim tarkibiy qismi ma'naviyat va ma'rifat bo'lasida, shaxsni muntazam kamol toptirish borasida uzluksiz ish olib borishdan iborat. Bu hayotiy haqiqat, biz hamisha amal qiladigan tamoyilga, jamiyat rivojining asosi va shartiga aylanmog'i hamda o'zida yaxlit bir tizimni mujassam otmog'i lozim. Bu tizim markazida ma'naviyat, axloq-odob, ma'rifat kabi o'lmas qadriyatlar turmog'i kerak».

Shu boisdan ham, O'zbekistonda xalqimiz ma'naviy yaxlitligini saqlab qolish, o'zlikdan chekinmaslik, sof insoniy fazilatlariga tayanib ish tutish asosida istiqbolga intilishdan iborat keng ko'lamdagi ijtimoiy siyosat izchil yurgizilmoqda.

Binobarin, demokratiyaning asl mohiyati jamiyatda adolat tamoyilini qaror toptirishdan iborat ekanini e'tiborga olib, mamlakatimizda mazkur jihat quyidagi omillarda yaqqol ko'rinadi:

birinchidan, fuqarolarning tinchligi va milatlararo to'lovlik tamoyili umumjamiyat miqyosida yalpi qaror topganida;

ikkinchidan, fuqarolarning turli ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy jamiyatlarga birlashish erkinligi kafolatlangani va real amal qilayotganida;

uchinchidan, ma'naviyat, ma'rifat va odob-axloq tamoyillari orqali insonning insonligini o'ziga anglatishdan iborat umumjamiyat harakatining izchil amalga oshirilayotganida;

to'rtinchidan, bozor iqtisodiyotiga insonni kuchli ijtimoiy himoya qilish orqali bahamjihat kirib borish siyosatiga qat'iy amal qilinayotganida.

Mazkur omillarning umumiy va pirovard majmui esa mamlakatimizda adolat tamoyilining o'ziga xos va o'ziga mos tantanasini ifoda etadi. Zero, demokratiya nafaqat shaxs haq-huquqlarini himoyalash, balki, boshqalarga xalal bermay yashash, jamiyatga doimiy ravishda ijtimoiy naf keltirib borish omili hamdir.

Rahbar kadrlar masalasi – inson omili muammosi tarkibida alohida ahamiyat kasb etadi. Xalqni ibratli yo'lga, jo'shqin faoliyatga undash uchun odamlardagi o'z liderlari-

dan rag'bat olish moyilligiga jiddiy urg'u berish, har bir ishda rahbarning shaxsiy namunasiga e'tibor qaratish muhim jihati sanaladi. Jamiyatdagi obro'-e'tiborli shaxslarga, el oldida nazarga tushgan liderlar omiliga tayanish asosida ish tutish har bir boshlangan ishda shubhasiz samara beradi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov davlat boshqaruvida rahbar kadrlarning roli masalasiga jiddiy e'tibor qaratib «Boshqaruv vazifalarining asosiy qismi markazdan viloyatlarga, viloyatlardan shahar va tumanlardagi davlat boshqaruv idoralariga o'tishini ta'minlash darkor. Shu tariqa bu bosqich asta-sekin o'z-o'zini boshqarish, jamoatchilik tashkilotlariga ham yetib boradi» – deb ta'kidlagan edi. O'tgan yillar mobaynida mazkur siyosatning to'g'riligi isbotlanib, «Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari» shiori ijtimoiy boshqarishning bosh tamoyiliga aylanib qoldi. Binobarin, endilikda davlat o'z vazifalarini hokimiyatni kuchaytirish hisobiga emas, aksincha, demokratik omillarni kengaytirish va keng xalq ommasini boshqaruvga jalb etish yo'li bilan amalga oshirmoqda.

Ma'lumki, fuqarolarning tafakkuri, siyosiy saviyasi demokratik o'zgarishlar sur'atlari bilan mos bo'lsa, boshqaruvni demokratlashtirishga zamin yaratiladi. Shuning uchun ham demokratik o'zgarishlar hamda yangi demokratik jarayonni chuqurlashtirish va ularni hayotga tatbiq etishni, eng avvalo, jamiyatimizning o'zi anglamog'i va hal qilmog'i darkor. Bu borada jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lgan mahallalarning o'rne va o'zini o'zi boshqarish tartibini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu boisdan, shaxs taraqqiyoti oldimizga qo'yilgan ulug'vor vazifalarni hal etishda g'oyat dolzarb masala hisoblanadi. Shaxsni rivojlantirish uchun jamiyatimizda barcha imkoniyatlar hozirlangan. Hamma gap bu imkoniyatlardan odamlarning nechog'li foydalana olishidadir. Buning uchun hozirgi paytda umumjamiyat miqyosida har bir shaxs uchun individual taraqqiyot dasturlarini tarkib toptirish kun tartibidagi masala hisoblanadi. Individual taraqqiyot dasturlari barcha maktablar o'qituvchi va qatnashchilari, universitetlar talabalari, ishxonalar (davlat va nodavlat tashkilotlar), jamoat

tashkilotlarida faoliyat yurituvchi xodimlar uchun umumiy tarzda joriy etilmog'i va uning izchil bajarilishi ustidan qat'iy jamoat nazoratini o'rnatish, oyma-oy mazkur dasturning bajarilishi monitoringini oshkoralik asosida amalga oshirib borish, bu faoliyatni ommaviy axborot vositalari, radio va televideniye orqali ko'rsatib, eshittirib, ommaviylashtirib borish, shubhasiz, ijobiy samaralar beradi.

Kuchli ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy siyosat konsepsiyasi o'tgan 25 yillik zafarli tiklanish davrlarida mohiyatan yangi mazmunga ega bo'ldi.

Shu boisdan ham, Birinchi Prezidentimiz tomonidan ustuvor yo'nalish sifatida asoslab berilgan inson omili masalasi o'ta muhim, serqirra masaladir. Bu esa inson omilining demografiya, ijtimoiy himoya, ma'rifat, ma'naviyat, odob-axloq tamoyillariga bevosita bog'liq holda amal qilishini taqozo etadi. Chunki inson omili masalasi – jamiyatda odamlardagi ijtimoiy fazilatlar, ularning qadriyatlar tizimi ham demakdir. Hoshqacha qilib aytganda, jamiyatdagi axloqiy tamoyillar, xulq-atvor me'yorlari, mehnat jarayonidagi, hordiq chog'idagi, iste'mol, hayotiy rejalari, bilimi, axborotga egaliklari, mehnat va malakalari, g'oyalari, maqsadlari, ijtimoiy adolat, huquq va erkinliklari, fuqarolik burchlari, milliy taraqqiyot haqidagi bilimlarining majmuasidir.

Inson omili tushunchasi faqat bitta odamga emas, balki odamlar guruhi, jamoalar va ulardagi ijtimoiy-ma'naviy muhitga, odamlarning xulq atvoriga ham bog'liq bo'ladi.

Inson omili – har bir odamning imkoniyatlarini oshirish, uni kuchaytirish ham demakdir. Bu esa har bir kishiga xos biologik, psixologik va intellektual salohiyatni kuchaytirishni taqozo qiladi.

Inson omili faol bo'lmasa, bironta ham ulkan vazifa uddalanmaydi. Inson omilini faollashtirish imkoniyatlariga:

- odamlarning kayfiyati;
- tuyg'ulari;
- odatlari;
- ijtimoiy mo'ljallari;
- qadriyatlari;

- yakka va guruh shaklidagi xulq-atvorlari;
- nima (kim)larga taqlid qilishi;
- e'tiqodi;
- qobiliyati;
- layoqat va motivlari;
- tevarak-atrofga munosabati;
- odamlar orasidagi munosabati;
- jamoadagi ma'naviy muhit va boshqalar kiradi. Ijtimoiy gumanitar fanlar yuqoridagi holatlarning paydo bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishi lozim.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda inson omilini faollashtirish imkoniyatlarini izohlang.
2. Madaniyat orqali inson omilini faollashtirish yo'llari nimamalardan iborat?
3. Axloqiy tamoyillarning inson omilini rivojlantirishdagi o'rnini izohlang.
4. Shaxsning ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ta'siri qanday?
5. Inson omili va boshqaruv jarayonlari samaradorligi uyg'unligi tushunchasini izohlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Inson omili, imkoniyat, layoqat, salohiyat, qobiliyat, faollik, e'tiqod.

3.9. Madaniy antropologiya va milliy mentalitet

Madaniy antropologiya uchun madaniyat tushunchasi muhim ahamiyat kasb etuvchi hodisa hisoblanadi. Madaniyat tushunchasi ko'pqirralidir. Aksariyat mualliflar (Y. Uayt, K. Klakxon, A. Kreber va boshqalar) madaniyatni odamlarning o'zaro birgalikdagi hayotining mazmuni tarzida tushunadilar va jamiyatni ushbu mazmuni qamrab oluvchi tarkibiy yaxlitlik sifatida talqin etadilar. Ammo mazkur ta'rifning juda keng va mavhumligi bois, so'nggi yillarda ma-

madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari alohida tarzda o'rganila boshlandi.

Sivilizatsiya – ijtimoiy hayotning muayyan taraqqiyot mahsuli va mazmuni bo'lib, aniq belgilangan ijtimoiy tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Madaniyat esa sof ma'naviy fenomen sifatida insoniyatning sotsiobiologik tur sifatida saqlanib qolishiga, tinchligi, barqarorligi, tarixiy tajribasining uzviyligiga xizmat qiluvchi hodisadir. Ayniqsa, bugungi kunda insoniyat boshiga real xavf tug'dirayotgan yadroviy urushlar tahdidi, ekologik falokatlar, demografik portlashlar va boshqa umumplanetar muammolar madaniyat hodisasiga daxldor emas. Aksincha, madaniyat mazkur falokatlarning oldini olish ustida qayg'uradi. Shu boisdan madaniyatga sof insoniy tamoyillar orqali saralangan, ramziy-semiotik nuqtai nazarlardan tanlangan va xalqlarning pozitiv, ya'ni o'zaro birlashib turmush kechirishlarining tajribasi, deb qarash maqsadga muvofiqdir. Shu boisdan, madaniyat inson uchun ongli faoliyatlarni amalga oshirish yo'lidagi pozitiv va foydali bo'lgan barcha hodisalar majmuini ifoda etadi.

Shunday qilib, madaniyat ko'pchilik aholi guruhlarining birligidagi hayotini tashkil etuvchi va boshqaruvchi pozitiv tajribadir. Bu esa madaniy antropologiyaning tadqiqot obyektini ham konkretlashtiradi. Antropologiya fanining tadqiqot obyektini insonning ijtimoiy hamda tabiiy muhitdagi holatini madaniyat omili orqali o'rganishdan iboratdir.

Ijtimoiy psixologiya fani tomonidan erishilgan ba'zi muhim xulosalar ijtimoiy antropologiya fani uchun ham qimmatlidir. Xususan, ijtimoiy psixologiya fani vositasida chuqur o'rganilgan individning real ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqasi, uning jamiyatdagi normativ, deviant yoxud muayyan sotsial rollar doirasida harakatlarini o'rganuvchi nazariyalar ijtimoiy antropologiya fani doirasida ham tadqiq etiladi. Madaniyat tushunchasining antropologiya fani nuqtai nazaridan tadqiq etish aslida kichik yoki ibtidoiy xalqlarning madaniyatini o'rganishdan boshlanadi. XX asr boshlarida E.B.Teylor bu haqda shunday degan edi: «Madaniyat bu – insonning jamiyat

a'zosi sifatida an'analar, rasm-rusumlar, bilimlar, e'tiqodlar, axloq, san'at va qonunlarni o'zlashtirishidir»¹.

Madaniyat hodisasini to'laroq anglash maqsadida mazkur tushunchani falsafa fani nuqtai nazaridan tahlil etish ham maqsadga muvofiqdir.

Madaniyatni falsafiy tushunish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

– Madaniyatga faoliyat sifatida yondashish quyidagi qoidalarda o'z ifodasini topadi: «Madaniyat inson tomonidan o'z o'zini va borliqni qayta qurishdan iborat faoliyat demakdir», «Madaniyat – insonning mohiyatini ifodalovchi faoliyat».

– «Texnologik» yondashish quyidagi qoidalarda ifoda etiladi: «Madaniyat kishilik tajribalarini saqlovchi, rivojlantiruvchi va avlodlarga yetkazuvchi vositadir», «Madaniyat – faoliyatni amalga oshirish uslubidir».

– Madaniyat tushunchasini gumanistik-mazmuniy jihatdan ta'riflovchi qoidalar quyidagilardir: «Madaniyat insonning ijodiy kuchlari va qobiliyatlarining rivojlanish qonuniyatlarini ifodasidir». «Madaniyat insonning tabiat va jamiyat bilan o'ziga xos uyg'unlashuvidir».

– Madaniyatga natijaviy hodisa sifatida ta'rif beruvchi qoidalar: «Madaniyat insoniyat tomonidan erishilgan tarixiy taraqqiyot ifodasidir», «Madaniyat inson tomonidan yaratilayotgan va qanday qilib yaratilayotgan narsalar majmuidir».

Madaniyat tushunchasi turli mintaqalarda turlicha negizlarda tarkib topganligini ham ta'kidlash joizdir. G'arb mamlakatlari uchun madaniyat tushunchasi «kultura» atamasidan kelib chiqqan va ma'no xususiyatiga ko'ra «yer haydash», «yerni ishlash» etimonini ifoda etadi. Bu esa madaniyat («kultura») tushunchasi doirasiga yerni ishlash mohiyatidan kelib chiquvchi «shakllantirish», «rivojlantirish», «tarbiyalash» ma'nolarini ham kiritishni taqozo etadi. Shu yo'nalishda G'arb xalqlari mutafakkirlari «madaniyat –

¹ Qarang: Ф.И. Минюшев. Социальная антропология. –М.: 1997, 4–7-betlar.

kultura» tushunchasi mazmunidan kelib chiqqan holda unga ko'proq inson ongi, intilishlari mahsulining ko'rinishlari sifatida tavsif berib kelganlar. Xuddi shu negizda madaniyatning «ommaviy madaniyat», «ishlab chiqarish madaniyati», «normativlar (xulq-atvor) madaniyati», «siyosiy madaniyat», «huquqiy madaniyat», «mehnat madaniyati» va hokazo ko'rinishlari maxsus o'rganilib kelinadi.

Sharq xalqlarida, xususan, islom diniga e'tiqod qiluvchi mamlakatlarda esa madaniyat so'zi g'arbcha mazmunidan farqli ravishda «madina» atamasi bilan bog'liq bo'lib, «shaharlik», «shaharga xos» ma'nolarini anglatgan. Madaniyat atamasining mazkur shakli yaratuvchilik, bunyodkorlik, ijodkorlikka da'vatdan ko'ra insonga muayyan tartibotlar, turmush tarzini qabul qilishga undashni ifoda etadi. Tabiiyki, atamalar o'rtasidagi mazmuniy farqlar xalqlarning taraqqiyot darajalariga ta'sir qilmay qolmagan. Yevropada «kultura»

madaniyat uzoq yillar mobaynida «sivilizatsiya» atamasi bilan ham uyg'unlikda tushunib kelindi. Holbuki, sivilizatsiya tushunchasi madaniyat (kultura) atamasi tarkibidagi ajdodlar tarixi, vorisiylik, turmush tarzi, xulq-atvorlar tizimi, badiiy-estetik mayllar, an'analar, mentalitetlar singari omillarni o'zida to'liq ifoda etmaydi.

Madaniyat tushunchasi odatda moddiy va ma'naviy turlarga bo'lib o'rganiladi. Moddiy madaniyat insonning aqli, shuuri, mehnati orqali yaratilgan barcha narsalardan iboratdir. Ma'naviy madaniyat esa moddiy boyliklarni yuzaga keltirishga asos bo'luvchi omillar, ya'ni so'zlar, g'oyalar, odat va an'analar, e'tiqodlar, yondashuvlarni ifoda etadi. Ko'rinib turibdiki, ma'naviy va moddiy madaniyatlar o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjuddir.

Madaniyat tushunchasi antropologiya fani nuqtai nazaridan talqin qilinishiga ko'ra, madaniy antropologiyaning predmeti, jismoniy antropologiyadan farqli o'laroq, insoniy jamiyatlar madaniy holatlarining tahlilidan iboratdir¹. Antropologlarning fikriga ko'ra, inson xatti-harakatlarining mohiyati genetik omillarga ko'ra emas, balki madaniy shakllanishiga ko'ra belgilanadi.

Madaniy antropologiya fani XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadal taraqqiy topgan bixeviorizm (inglizcha «behaviour» – xatti-harakatlar, xulq-atvor ko‘rinishlari) nazariyasini ham e‘tibordan chetda qoldirmaydi. Bixeviorizm tarafdorlari pozitivizm tamoyillariga tayanib, fan faqatgina inson faoliyatining bevosita kuzatish mumkin bo‘lgan jihatlarinigina tadqiq etishi zarur, deb hisoblaydi. Ular insonning madaniy kamolotida «stimul – reaksiya» tamoyili muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydilar. «Stimul – reaksiya» tamoyiliga ko‘ra, inson tashqi ta’sirlar oqibatida o‘ziga xos va mos harakatlarni bajaradi. Bixevioristlar tashqi ta’sirlar mazmunini inson sha’ni, g‘ururi, qiziqishlari, maqsadlariga muvofiqlashtirish odamlarning madaniy taraqqiyoti, ijtimoiy rivoji, xulq-atvorini yaxshilashga xizmat qiladi, deb hisoblaydilar.

Madaniy antropologiyaning muhim yo‘nalishi turli mintaqalar, regionlar, xalqlar va odamlar o‘rtasidagi masofaviy farqlar omilini o‘rganish hisoblanadi. Antropolog E.T. Xill XX asrning 60-yillarida «proksimika» (lotincha «procius» – yaqindagi shaxslar, holatlar, muhit) atamasini fanga kiritadi². Mazkur yondashuv orqali turli xalqlarning ijtimoiy bag‘rikengligi, o‘z muhitiga boshqalarni singdira olish darajasi, alohida kishilar o‘rtasidagi muloqotlar masofasi masalalarini maxsus o‘rganish imkoniyatlari yuzaga keldi. Ma’lumki, har bir davlat, mintaqa, viloyat, tuman va hatto har bir qishloq, mahalla, ko‘cha, alohida shaxslar o‘rtasida anglanmagan masofa mavjud bo‘lib, bu chegaralarning buzilishi oqibatida turli xil nizolar, konfliktlar, falokatlar yuzaga kelgan. Ayni chog‘da ta’kidlash joizki, turli xalqlardagi masofa chegaralari ularning tarixan nechog‘li tig‘iz yashab kelganligi bilan ham izohlanadi. Masalan, Xitoy, Yaponiya, Gonkong, Singapur singari mamlakatlardagi odamlar o‘rtasidagi muloqot masofasi darajasi bilan Mo‘g‘uliston, Buryatiya, Saxa-Yakutiya

¹ Qarang: Социологический словарь. –М.: «Экономика», 2000, 147-бет.

² Qarang: Ф. Минюшев. Социальная антропология. –М.: 117-бет

ingari o'lkalardagi odamlararo madaniy masofa o'rtasidagi farqlar kattadir. Shunday qilib, odamlar o'rtasidagi shaxsiy masofa chegaralari aholining an'anaviy joylashuvi va zichlik darajasiga proporsional bog'liqdir. Quyida yaponlarning shaxsiy territorial muhiti, madaniy muloqotlar masofasi jadvalini keltiramiz.

Shaxsiy masofa chegaralari			
Ijtimoiy masofa	Bevosita muloqot masofasi	Shaxsiy masofa	Intim masofa
3,6 m atrofida	1,2 m–3,6 m	46 sm–1,2 m	15–46 sm

Madaniyat hodisasini talqin etishda diffuzionizm yo'nalishining o'rnini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Diffuzionizm antropologiya, etnologiya, arxeologiya hamda kulturologiya fanlarini tushunishda o'ziga xos o'rin tutib, ijtimoiy taraqqiyotning negizida madaniyatlarning o'zaro uyg'unlashuvi va tarqalishi mujassam ekanligini ifoda etadi. Diffuzionizm muayyan xalqlardagi madaniy taraqqiyotning evolyutsion tarzda, ichki qonuniyatlar negizida rivojlanishiga qarama-qarshi o'laroq, tashqi ta'sirlar ustuvorligi g'oyasini asoslab beradi hamda turli madaniyatlardagi ilg'or yutuqlarini dadil singdirish va o'zlashtirish orqali taraqqiyotga erishish zarurligini ilgari suradi. Diffuzionizm nazariyasining yuzaga kelishida G. Tard tomonidan asoslab berilgan ijtimoiy taqlid konsepsiyasi muhim o'rin tutgan.

Madaniy antropologiyaning mohiyatini anglashda sotsiobiologik yo'nalish ham muhim o'rin tutadi. Mazkur yo'nalish XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan bo'lib, ijtimoiy hayot voqealarini evolyutsion biologiya usullari orqali asoslab berishga intiladi. Mazkur konsepsiya individning xulq-atvori, xatti-harakatlari mohiyatini har bir shaxsga xos bo'lgan genetik dastur mazmuni ifoda etadi, deb tushuntiradi.

Antropologiyadagi biologik yo'nalish tadqiqotchilari dastavval hayvonlar hamda ularning jamoalari tabiatini

o'rganib, odamlar va hayvonlarning ba'zi xatti-harakatlaridagi o'xshashlikni asoslashga erishdilar. Bu esa ular tomonidan hayvonlar va odamlar fe'l-atvorlarida to'g'ridan-to'g'ri o'xshashlik bor va ulardagi o'zaro harakatlanish mexanizmlari o'rtasida aynan analogiya mavjuddir, degan g'oyani ilgari surishlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Sotsiobiologik yo'nalish asoschisi Eduard Uilsonning 1975-yilda nashrdan chiqqan «Sotsiobiologiya. Yangi Sintez» kitobida biologik usullarni qo'llash odamlarning fe'l-atvori, xatti-harakatlarini maqsadli va muntazam kuzatish orqali ularning kelajakda qay tartibda ish qilishlari, nimalarga qodirligi, intilishlari, qobiliyatlari natijalarini aniq bashorat qilish mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, odamlar o'zaro genetik guruhlanishga moyilliklariga ko'ra, muayyan faoliyatlarni bajarishga kirishish asnosida bir-birlari bilan birlashadilar va hamkorlikdagi xatti-harakatlar qilishga moyilliklarini namoyish etadilar¹.

Tabiiyki, turli xalqlar madaniyatlarida xulq-atvorlarning etnik stereotiplari turlicha bo'lib, har bir xalq fe'l-atvori uning tarixiy-madaniy kechmishi, turmush tarzi, ob-havo xususiyatlari va hokazolar bilan ham izohlanadi. Masalan, fransuz xalqi vakillarining turli hayotiy vaziyatlardagi fe'l-atvori etnopsixologik stereotiplar doirasida o'ziga xos namoyon bo'ladi. Xususan, fransuzlar o'zaro muloqot chog'ida qizg'in suhbatga kirishadilar, suhbatdoshining so'zini bo'lib gapirishga, emotsional bahslashishga moyil bo'ladilar. Ammo tavakkal qilib ish tutishni yoqtirmaydilar. Fransuzlardan farqli ravishda angliyaliklar bamaylixotir muloqotga kirishishga, suhbatdoshining fikrini bo'lmasdan tinglashga moyildir. Angliya ishbilarmonlari, olimlari, san'at namoyandalari muayyan qavmlar vakillaridan iborat bo'lib, yaqin aloqada uzoq yillar ish yurituvchi odamlarning o'zaro tabaqalanishi negiziga amal qiladilar. Angliya mumtoz ilm-fani, biznesiga

¹ *Qarang:* E.O. Wilson. Sociobiology. The New Synthesis. — Cambridge, 1975. 28–34-betlar.

kov xususiyat konservativizm hisoblanadi. Bu yerda ko'p a'qlik tarixga ega an'analar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Inglizlar yaqin va o'rta muddatlardagi prognozlarga tayanib ish tutadilar. Ularda so'z va ish birligi tamoyiliga rioya qilish muhim qadriyat hisoblanadi¹.

O'zbeklarda esa jamoaviy tabiat hamda yosh, jins, martaba farqlarini hisobga olib yondashish ustuvor mavqe kasb etadi. O'zgalarning fikrini eshitish ham tabiiy tarzda suhbatdoshning ijtimoiy mavqei, yoshi, jinsini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Madaniy antropologiya millatlararo munosabatlar mohiyatini tadqiq etish jarayonida ijtimoiy-tarkibiy va madaniy omillar roliga alohida yondashadi. Xususan, etnik muloqotlarga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy-tarkibiy omillar jumlasiga tadqiqotchilar Y. Arutyunov, A. Drobijeva, A. Susokolovlar quyidagilarni kiritadilar:

- 1) ijtimoiy va etnik tabaqalashuvlarning o'zaro aloqadorligi;
- 2) jamiyatda yuz beruvchi ijtimoiy-tarkibiy o'zgarishlar ta'siri;
- 3) etnik omillarning ijtimoiy mobillik jarayonlariga ta'siri².

Etnoslararo munosabatlarni uzoq yillar davomida o'rganagan amerikalik olim G. Allport shunday xulosaga keladi: «Millatlar o'rtasidagi iddaolar, da'volar, nizo hamda konfliktlar o'zaro aloqaga kirishuvchi guruhlarning ma'naviy, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy mavqelari tenglashgan holdagina o'z kuchini kamaytirishi mumkin»³.

Madaniyat hodisasini o'rganishda psixologik antropologiya so'nggi yillarda qator yo'nalishlarda tadqiqotlarni amalga oshirib kelmoqda. Ularni quyidagicha tavsiflash maqsadga muvofiqdir:

¹ *Qarang: В.П. Шейнов.* Психология и этика делового контакта Минск: «Амалфея», 1997, 260–270-betlar.

² *Qarang: G.W. Allport.* The Nature of Prejudice, Mass, Addison. Wesley, Cambridge, 1954. (ch.16)

³ *G.W. Allport.* The Nature of Prejudice, Mass, Addison. Wesley, Cambridge, 1954. (ch.16)

1) Millatlarning etnik o'ziga xosligini psixofiziologik jihatdan tadqiq etishda qiyosiy va krossmadaniy usullarni qo'llovchi yo'nalish. Mazkur yo'nalish doirasida etnoslarning xatti-harakatlari mazmunini anglashda xotira, hissiyotlar, nutq o'ziga xosliklarini o'rganishga urg'u beriladi;

2) Kulturologik tadqiqotlar, ya'ni har bir xalq madaniyatiga xos bo'lgan milliy qadriyat mo'ljallari, etnoslarning ramzlar asosidagi ma'naviy dunyosining mazmun-mohiyatini ochishga yo'naltirilgan, etnografiya, folklor, san'atshunoslik fanlari bilan hamkorlikda amalga oshiriluvchi ilmiy izlanishlar;

3) Mamlakatlarning etnik ongi va o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq jarayonlarni o'rganuvchi yo'nalishlar;

4) Jamiyatga endigina kirib kelayotgan yosh avlod vakillarining ijtimoiylashuvi bilan bog'liq etnik xususiyatlarni tadqiq etuvchi yo'nalish.

Antropologiya madaniyat va din muammosiga ham alohida ilmiy yo'nalish sifatida yondashadi. Dinning antropologik tahlili doirasiga turli konfessiyalarning inson hayotidagi ijtimoiy-psixologik hamda gnoseologik o'rni va rolini tadqiq etish kiradi.

Madaniyat va din hodisalarining o'zaro uyg'unlikdagi tahlili mazkur jarayonning tarkibiy jihatlarini tavsiflashni taqozo etadi. Ular quyidagilardir:

- 1) Diniy ong va madaniyat;
- 2) Madaniyat va diniy faoliyat;
- 3) Madaniyat va diniy munosabatlar;
- 4) Madaniyat va diniy oqimlar, konfessional tashkilotlar.

Ma'lumki, diniy ong ijtimoiy ongning tarkibiy qismi sifatida diniy mafkura va diniy psixologiya tarzida amal qiladi. Diniy mafkura – diniy e'tiqodlar, tasavvurlar hamda turli xil aqidalar va ko'nikmalar majmuidir. Diniy psixologiya – turli xil diniy tasavvurlar, diniy bashoratlar, g'oyalar, hissiyotlar, kayfiyatlar, qarashlar, ruhiy-emotsional mayllarning o'ziga xos sintezidir. Diniy faoliyat muayyan tartiblar, qoidalar, Xudoga sig'inish me'yorlari doirasida amalga oshiriluvchi jarayondir. Dinga bevosita sig'inish me'yorlari asnosida shaxsning

q'liqodi hamda ilohiy kuchlarga itoati amalga oshiriladi. Insonlarning madaniyatga bog'liqligi darajasidan farqli o'laroq, diniy faoliyatda shaxsning mazkur jarayonga singishi, berilishi, bog'liqligi bir qadar qat'iyroq, mas'uliyatliroq, majburiylik ko'lami teranroq kechadi. Bunga asosiy sabab shaxsning o'z faoliyatiga hisob berish mas'uliyati kuchliroq anglanishi, sabab va oqibat kategoriyasining amal qilishiga kuchli psixologik omil bo'lgan qo'rquv hissi ustuvorroq ahamiyat kasb etishidir.

Madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi vorisliyk an'analariga bog'liq bo'lib, o'zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarini o'zlashtirishdan boshlanadi va yangi qadriyatlar yaratish yo'lida tayanch vazifasini o'taydi. Ana shu ikki jarayon eskilik bilan yangilik o'rtasidagi obyektiv zaruriy bog'lanish vorislik, deb ataladi. Lekin bunda taraqqiyotga xizmat qiladigan progressiv vorislikni, unga to'siq bo'ladigan reaksion vorislikdan farqlash lozim bo'ladi. Madaniyatga ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) ta'sir etuvchi vorislik ham mavjud.

Madaniyatda an'analar omilining roli beqiyos. Xalq ma'naviy merosi, an'ana va urf-odatlar tufayli kishilarning tarixiy, madaniy tajribasi to'planib, avloddan-avlodga o'tib boradi.¹ Madaniy an'analar deganda, faqat marosim va urf-odatlarnigina tushunmaslik kerak. Madaniy an'analar ayni vaqtda avloddan-avlodga o'tib boradigan, tarixan qaror topgan va ijtimoiy ongning tarkibiy qismiga aylangan g'oyalar, bilimlar, qadriyatlar, qarashlar, tasavvurlar, xulq hamda did normalari va h.k. kabi omillarni ham o'z ichiga oladi.

Madaniyat bevosita qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, uning turlari quyidagilar:

1. Inson yashab turgan moddiy muhit bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.
2. An'analar, urf-odatlar va marosimlarda namoyon bo'ladigan axloqiy qadriyatlar.
3. Insonning aql-idroki va amaliy faoliyati zaminida shakllangan mehnat malakalari va ko'nikmalari, bilim va

¹ Фалсафа. –Т., «Sharq». 1999, 301–337-betlar.

tajribalari, qobiliyat va iste'dodlarida namoyon bo'ladigan qadriyatlar.

4. Odamlar o'rtasidagi jamoaviylik, hamkorlik, xayrixohlik, hamjihatlikka asoslangan munosabatlarda namoyon bo'ladigan qadriyatlar.

5. Kishilarning yoshi, kasbi, jinsi va irqiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.

Yuqorida bayon etilgan qadriyatlar, o'z navbatida:

1) umuminsoniy qadriyatlar

2) mintaqaviy qadriyatlar

3) milliy qadriyatlar

4) diniy qadriyatlar turlariga bo'linadi.

Madaniyat sotsiologiyasida ijtimoiy institutlar muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy institutlar deganda kishilarning ijtimoiy faoliyatlari tashkillanadigan va amalga oshiriladigan munosabalar va ularda ijtimoiy fe'l-atvor, harakatlarning muvofiq lashtiriluvchi tushuniladi. Ijtimoiy institutlarning ko'rinishlari:

1) Muvofiqlashtiruvchi (relyatsion) institutlar (jins, yosh, kasb turi, qobiliyatlarga oid mezonlarni aniqlab beruvchi ijtimoiy institutlar).

2) Boshqaruv (idora etish) institutlari.

3) Birlashtiruvchi (integrativ, uyg'unlashtiruvchi) institutlar.

4) An'analar bilan bog'liq ijtimoiy xulqni muvofiqlashtiruvchi institutlar (odatlar, marosimlar, qarindosh-urug'chilik munosabatlaridan iborat faoliyatlarni tashkillovchi).

5) Madaniy ijtimoiy institutlar (din, san'at, adabiyotga doir faoliyatlarni muvofiqlashtiruvchi)¹.

Madaniyat sotsiologiyasida odamlarning intellektual, axloqiy, estetik fazilatlari, amaliy sa'y-harakatlarga intilishi, qiziqishi hamda ehtiyojlari muhim ahamiyatga ega.

Antropologiya fani etnomadaniyat omiliga ko'p jihatdan bog'liqdir. Etnomadaniyatning tarkib topishiga odamlarning jamoaviy turmush kechirishini taqozo etuvchi muayyan

¹ Умумий социология. – Т.: ТошДУ, 78-бет.

umumiy qiziqishlar, intilishlar, ehtiyojlar katta rol o'ynaydi. Etnomadaniyat izlari aholi turmush tarzining barcha jabhalarida, ya'ni, kiyinishi, farzand tarbiyasi, oila tartibotlari, uy-joy qurilishlari, folklor va boshqalarda namoyon bo'ladi. Etnomadaniyatning tarkib topishida geografik muhit, til omili, diniy, psixik, etnonimik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, geografik omil odamlarning kasb-kori, kiyinishi, san'ati, an'analarining o'ziga xos shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatsa, diniy omil kishilarning dunyoqarashi, xulq-atvori, siyosiy qarashlari mazmunida o'z aksini namoyon etadi.

Antropologiya fani shaxsning madaniy ijtimoiylashuvi jarayonlariga ham alohida urg'u beradi. Bu borada etnosning ijtimoiy xarakteri, mentaliteti muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsning ijtimoiy-madaniy xarakteri borasida uzoq yillar izlanishlar olib borgan fransuz antropologi B.Katl hozirgi zamon kishisining ijtimoiy xarakteri, mentalitetini quyidagi to'rt guruhga ajratadi.

1. Utilitar mentalitet. Mazkur guruhga kiruvchilar madaniyatning o'ziga xos standart iste'molchilari bo'lib, o'zlarining individual manfaatlarini hamisha ustun qo'yadilar, amaldagi tasm-rusumlar, an'analarga sodiq bo'ladilar, mavjud ijtimoiy tartibotlarga passiv hurmat namoyish etadilar.

2. Shaxsiy xavfsizlik ustida qayg'uruvchilar. Mazkur guruhga kiruvchilar asosiy e'tiborni o'z shaxsiyatlariga qarata-dilar, shaxsiy hayotda muayyan muvozanatga intilib yashay-dilar, o'zaro munosabatlarni nizolarsiz, konfliktlarsiz olib borishga harakat qiladilar. Ular turli xil favqulodda axborot-lar va yangiliklarga hissiyot bilan yondashishlari sababli ha-yotdagi jo'shqin o'zgarishlarni qabul qilishni yoqtirmaydilar.

3. O'zgarishlarga moyil mentalitet. Mazkur guruhga ki-ruvchilar hayotdan zavq olishni yoqtiradilar, faoliyat may-donini kengaytirib borishga moyil bo'ladilar, sayohat qilish-ga, yangiliklar olamiga sho'ng'ib yashashga intiladilar.

4. Kelajakka ishonch bilan qarovchi optimistlar. Mazkur guruhga kiruvchilar odatda bir nuqtada turg'un turmaydi-ganlar, jo'shqin izlanishdan tinmaydiganlar, bir qadar tavakkal

qilishga moyil tabaqa hisoblanib, ijodiy va ishlab chiqarish mahsulotlari yaratish va iste'mol qilish tushunchalari bilan yashaydilar. Ularga xos bo'lgan xususiyatlardan biri, avval, muayyan maqsad, g'oyani ilgari surib ortidan g'ayrat bilan borishdan charchamaslik odati hisoblanadi.

Yuqoridagilardan ma'lumki, tabiat va jamiyatdagi barcha o'zgarishlar, birinchi navbatda, inson fe'l-atvori, ruhiyati, mentalitetida o'z ta'sirini qoldiradi. Mentalitet o'zgarishlari esa, shaxs ma'naviyati davlat tizimi, tuzilmalari va hatto jamiyat qiyofasini ham o'zgartirib yuborishga qodir ekanligi ayon bo'lmoqda.

Antropologik tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, dunyo hozirgi kunda umumiy axloq, muayyan mazmundagi ma'naviy qiyofa, global mohiyatga ega tamoyillar uchun kurash fazasiga kirdi. Rivojlangan mamlakatlar nafaqat sanoat mahsulotlari, informatsion va mafkuraviy ta'sir ko'rsatish omillari orqali keng ko'lamdagi geopolitik siyosat yurgizishmoqda, balki o'z xalqining tabiati, fe'l-atvori, mentaliteti, o'ziga xosliklarini muntazam ravishda dunyo xalqlari turmush tarziga, hayotning barcha jabhalariga izchil singdirishga intilmoqda. Dunyo xalqlari uchun umumiy etiket, umumiy fe'l-atvor, umumiy mentalitet maxsus va izchil ravishda tarkib toptirilmogda. Siyosiy, iqtisodiy va informatsion globallashuv mentalitetlar, ruhiy o'ziga xosliklar, fe'l-atvorning standartlashuviga ham turtki bermoqda.

Garchi dunyo xalqlari mentalitetlarining standartlashuvi muayyan ijobiy jihatlarni ifoda etsa ham, o'z navbatida, bir qator salbiy oqibatlarga ham olib keladi. Xususan, bu narsa xalqning milliy o'zligidan chekinishga, madaniyatning vorisiylik an'analariga, milliy xarakter bir butunligiga putur yetkazadi. Bu narsani madaniy antropologiya fani nuqtai nazaridan o'zbek xalqi misolida ochib berish mumkin. XVI asr boshlaridan e'tiboran davom etgan siyosiy-ijtimoiy tanazzul va bir yarim asrlik mustamlaka davrlari mobaynida o'zbek xalqi o'zligini asrash, milliy birligini, ma'naviy hamda axloqiy yaxlitligini saqlab qolish borasida mislsiz mato-

nat ko'rsata bildi. Milliy birlikni muhofaza etish jarayonlari zatlashgan davlat homiyligida emas, balki, asosan aholi turli tabaqalariga mansub oddiy insonlar, ziyolilar, hunarmandlar, dehqonlar, umuman olganda, jamiyat kuchi vositasida amalga oshirilib kelindi va quyidagilarda o'z ifodasini topdi:

1. O'zbek xalqi tanazzul va mustamlaka davridan o'zining etnik yaxlitligini saqlagan holda chiqa bildi;

2. Milliy ma'naviyatning yorqin ifodasi bo'lgan urf-odatlar, an'analar, rasm-rusumlar, marosim va ma'rakalar tizimi saqlab qolindi;

3. O'tmish madaniyatimizning o'lmas obidalari, buyuk mutafakkirlarimiz qalamiga mansub bebaho asarlarning katta qismi, vahshiylarcha talon-tarojlarga qaramay turli tadbirlarni qo'llash orqali asrab-avaylandi va avlodlarga yetkazildi;

4. Til birligi va tozaligini, uzoq yillar davomida maxsus o'tkazilgan ta'sir va tazyiqlarga qaramay, saqlashga erishildi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, turli xil millat ma'naviyatiga yot bo'lgan axloqiy kodekslar, turmush tarzining o'zgacha uslublarini singdirish borasidagi uzluksiz tazyiqlarga qaramay, o'zbek xalqi o'zining bag'rikengligi, saxovatpeshaligi, mehmondo'stligi, sabr-bardoshlilik singari chin insoniy fazilatlarini yo'qotmadi.

Tabiiyki, yurtimizning asl farzandlari tomonidan xalqimizning milliy o'ziga xosligini saqlab qolish, uning ma'naviy poydevorlariga jiddiy putur yetkazmaslik uchun olib borilgan goh oshkora, goh xufiyona kurashda quyidagi omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi:

1. Xalqimiz tarixiy-madaniy ildizlarining teranligi va sertomirligi, boy ma'naviy merosning mavjudligi;

2. Xalqimizning asosan o'troq hayot kechirib kelganligi, o'troq hayot esa turg'un mazmundagi urf-odatlarni taqozo etishi, aholining ijtimoiy-ma'naviy mo'ljallarida shahar ruhi, ma'naviyatining an'anaviy ustuvor mavqe kasb etib kelganligi;

3. Xalqimizning o'z milliy madaniyati, tili, san'ati, adabiyotiga muhabbati, urf-odatlar, rasm-rusumlar, an'ana va

marosimlarga sodiqligi, xalq odatlariga millatning ma'naviy qiyofasi sifatida e'zozlab yondasha bilganligi;

4. Islom dini bilan xalq an'anaviy madaniyatining uyg'unlashuvi, ta'qibdagi din bilan mazlum bo'lgan xalqning ozodlik uchun kurashida e'tiqodiy birlik holati tarkib topganligi va mustahkam amal qilib kelganligi;

5. O'zbek xalqining chidamliligi, cheksiz-chegarasiz sabr-bardoshi, bag'rikengligi, g'animlarni beixtiyor qurolsizlantirishga qodir sofdilligi, samimiyati, mehribonligi, yordam va hamisha hamkorlikka shay qalbi va hokazo omillar xalqimizning ma'naviy, etnik hamda ijtimoiy-siyosiy voqelik sifatida saqlana bilganligi va yashovchanligiga imkon berdi.

Ayni vaqtda ta'kidlash joizki, shu davr mobaynida xalqimiz yo'qotgan qadriyatlar, saqlab qolishga erishilgan qadriyatlardan bir necha hissa ko'proqdir. Ayniqsa, o'tgan bir yarim asrlik mustamlaka davri va undan oldingi 300 yillik turg'unlik va tarqoqlik davri o'zbek xalqi mentalitetida jiddiy asoratlar qoldirdi.

Xalqimizga xos bo'lgan bahamjihatlik, hamkorlik, jangovarlik, ahdga vafodorlik, sadoqat, har ishda birinchi bo'lishga kuchli rag'bat, so'z va amal birligi singari fazilatlarimizga jiddiy putur yetkazildi. Mamlakatimiz tarixidagi so'nggi 400 yil mobaynida xalqni milliy birlashishga da'vat etish borasida sa'y-harakatlarning izchil olib borilmaganligi, faqat etnik, sulolaviy va hududiy birlashish bilan qanoat qilish og'ir oqibatlarini yuzaga keltirdi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi o'tmishdan meros bo'lib o'tgan barcha holatlarga yangicha ko'z bilan qarash, yalpi tiklanish, umummilliy ma'naviy islohotlarni boshlash imkoniyatini beradi. Istiqloq hammamizga mamlakatni yalpi sog'lomlashtirish, milliy bir butunlikni ta'minlash, ma'naviy yaxlitlikni yuzaga keltirish masalasini kun tartibiga qo'yadi. Bugungi kun mantig'i xalqimiz fe'l-atvori, mentaliteti o'zgarishlariga jiddiy e'tibor qaratishga undaydi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov «Tafakkur» jurnali va «Fidokor» gazetasiga bergan

intervyularida, shuningdek, «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati tashabbuskor guruhi bilan uchrashuvda soʻzlagan nutqida, xalqimiz mentalitetini yaratish, bunyodkorlik ruhi bilan qitollantirish konsepsiyasini oʻrtaga qoʻydi.

Birinchi Prezidentimiz millat mentalitetini oʻzgartirish jarayonlarini tadrijiy tarzda amalga oshirishda, asosan, ikki yoʻnalishda amaliy faoliyatni tashkil etish, yaʼni azaliy anʼanalaramizga, bugungi milliy taraqqiyotimizga xizmat qiladigan xalqimizning urf-odatlarini, tili, dini, ruhiyatiga, qisqacha aytganda, dunyoqarashi va tafakkuriga asoslanish boʻlsa, ikkinchisi – umuminsoniy va zamonaviy yutuqlarga tayanish maqsadga muvofiq ekanligini koʻrsatib berdi. Maʼlumki, tafakkur tarzi, dunyoqarash, ruhiyat omillari feʼl-atvor, xarakter tizimida oʻzak jihatlar hisoblanib, barcha oʻzgarishlarning ibtidosidir. Tafakkur tarzining takomillashuvida esa maʼnaviy-maʼrifiy omillar muhim rol oʻynaydi.

Mamlakatimizda taʼlim haqidagi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi, maʼnaviyat omlining davlat siyosatida ustuvor yoʻnalishga aylantirilishi, bu borada amalga oshirilgan keng koʻlamdagi faoliyat millat feʼl-atvori, tafakkur oʻzgarishlariga jiddiy turtki berdi. Ikkinchi jihatdan esa, jamiyatimizning rivojlangan davlatlar bilan hamkorlik doiralari, ilmiy-texnikaviy, madaniy uygʻunlashuv miqyoslarining muntazam kengayib borishi kishilarimiz dunyoqarashi va turmush tarzida yangicha yondashuvlarni tarkib toptirayotir. Binobarin, har qanday taraqqiyot, sivilizatsiya turli xalqlar maʼnaviyati, madaniyati, erishgan yutuqlari va intilishlarining sintezidan tugʻiladi.

Bugungi oʻzbek mentaliteti bozor munosabatlari hamda hozirgi zamon informatsion intellektual texnologiyalarining ustuvorligi davrida yana qanday muhim xususiyatlarga ega boʻlishi zarur? Oʻzgarayotgan zamon va yangilanayotgan makon dunyo xalqlari feʼl-atvori tizimida miya faolligi, saʼy-harakatlarda tezkorlik, topqirlik va ayni chogʻda har bir ishda rejaviylik, puxta tayyorgarlik, fahm-farosat, muammolarni hamkorlik asosida hal etish xususiyatlarining rivoj

topishini taqozo etmoqda. Shuningdek, shaxs va jamiyat, shaxs va davlat munosabatlari tizimida alohida subyektlar – insonlar rolining benihoya oshib borishi kuzatilmoqda.

Ana shu munosabat bilan Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov xalqimiz xarakterida pragmatistik, ekzistensialistik hamda ratsionalistik xususiyatlarni shakllantirish va rivojlantirish zarurligini ilgari surdi. Ma'lumki, pragmatizm – harakat, intilish ma'nolarini ifodalab, shu harakat orqali muayyan foyda, manfaatlarga ega bo'lishni, shaxsning maqsadli sa'y-harakati, faoliyati unga mehnatiga muvofiq naf, foyda keltirishini ifoda etadi. G'arb kishisi tabiatan individualist bo'lib, manfaat omili uning barcha harakatlarini faollashtiradi, faol shaxs sa'y-harakatlari uchun asosiy mezon vazifasini o'taydi. Bizda esa, shaxsiy foyda izlash boshqalardan ko'ra, o'zini ko'proq o'ylab ish tutish odob boirasidan chetdagi hol sanalib, kishini jamoadan begonalashtiruvchi, uni go'yoki xudbin qilib qo'yuvchi omil vazifasini bajarib kelgan.

Bozor munosabatlari insonni tartibli hayotga undaydi, fikrlab ish tutishga, tadbirkorlikka da'vat etadi. Bozor hamma narsaga ongli yondashuvni, oqillik bilan munosabatda bo'lishni talab etadi. Me'yorsiz bag'rikenglik, hotamtoylik, saxovatpeshalik, agar lozim bo'lsa serchiqimlilik, hisobsiz sarf-xarajat qilishga moyillik singari odatlarimizni ma'lum darajada cheklaydi. Har narsaga aql ko'zi bilan qarash asta-sekin turmushning bosh tamoyiliga aylanib boradi. Bu esa Birinchi Prezidentimiz ta'kidlagan ekzistensialistik, ya'ni hayotga bugungi talablardan kelib chiqib, hushyor va oqilona yondashuvlarni yoshlarimiz fe'l-atvoriga singdirish nechog'li dolzarbligini yanada ravshan ko'rsatadi. Odatiy hayot tarzimizda biz o'zimizni doimiy ekzistensiya holatida, ya'ni yashashga mas'ul va yashayotgan shaxs sifatida muntazam his etib turmaymiz. Biz o'zimizni emas, ko'proq boshqalarni kuzatishga, kuzatayotganda ham ongli, tizimiy emas, betartib qayd etib yurishga moyilmiz. Ekzistensialistik yondashuv insonni ongli, hushyor, sergak, o'zini tirik, oqil mavjudot sifatida doimiy anglash va his etib turishga undovchi kuchdir.

Shunday yondashuv insonda o'zini o'zi doimiy tarzda yangilab borish, tashqi shart-sharoitlarga moslashuvchanlik, o'zini o'zi muhofaza eta bilish, muntazam ravishda takomillashuvga qobiliyot sezish xususiyatlarini tarkib toptiradi. Ekzistensialistik yondashuv kishini konformizmdan, ya'ni hamma narsaga bo'lib ketaverishdan, ortiqcha qanoatdan, befarqlik va loqaydliklarga berilishdan xalos bo'lishga, o'z so'zi, o'z nuqtayi nazarini, e'tiqodiga qat'iy va barqaror bo'lishga da'vat etadi. Ekzistensializm o'z so'zi, ishi va taqdiri uchun mas'ullik hisobini ham tarkib toptiradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur g'oya ulug' ajdodimiz Abu Mansur al-Moturidiyning har bir inson u dunyo va bu dunyodagi taqdirini «o'zi yaratadi, inson erkinligi, hurligini ta'minlovchi kuch – har bir hayotiy vaziyatda oqilona me'yor, murosaviy muvozanatni ta'minlay bilish tamoyillariga rioya qila olishdan iboratdir» degan konsepsiyasiga ayni muvofiqligini hamda insonning har ishga qodirligi va mas'ulligi g'oyasining xalqimiz tarixida ma'naviy poydevori mavjudligini ko'rsatadi. Shu boisdan ham tarbiyaviy faoliyatimizda xalqimiz ma'naviy merosi, xotirasida tarixan mavjud bo'lgan milliy fazilatlarimizni qayta tiklash va bugungi kunimizga xizmat qildirish yo'lidan borishimiz zarurdir.

Dunyo o'zgarishlari mazmuni umumiy yondashuvlarga, murosava va hamjihatlikka erishishga da'vat etuvchilar bilan xususiy haqiqat tarafdorlari, ya'ni faqat o'z manfaatlari yo'lida kurashuvchilar o'rtasidagi bahs-munozara keskinligining tobora ortib borishi bilan izohlanmoqda. Insoniyat yakdil fikr qilish, umumiy sa'y-harakatlarga erishish, siyosiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy ziddiyatlarni faqat yalpi bartaraf etish uchun kurashish zarurligining zamon taqozosi ekanligini tobora ravshanroq anglamoqda.

Umumiy yondashuv jarayonlarining kengayishi insonning hayot va jamiyatdagi o'rni masalasiga o'zgacha yondashuv zaruratini kun tartibiga chiqarmoqda. Shaxsning jamiyatdagi o'rni tobora qat'iylashib, uning bevosita o'z imkoniyatlarini orqali yoki muayyan jamoa, guruh vositasida ijtimoiy

hayotga ko'rsatuvchi ta'siri ortib bormoqda. Ma'lumki, ayni davrdagi demokratiya tartibotlari G'arb dunyosida tug'ilgan hodisadir. Hozirgi paytda dunyo xalqlari hayotiga singdirilayotgan demokratiya tamoyillari G'arbiy Yevropa xalqlariga mos bo'lgan turmush tarzining adolat tamoyillari bilan yo'g'rilgan namunasidir. Butun dunyoda yuz berayotgan globallashuv, ya'ni, umumiydashuv jarayonining mushtarak qismi sifatida namoyon bo'layotgan g'arbona demokratiya Sharq xalqlari hayotiga muayyan qiyinchiliklar bilan tomir otmoqda. Bu yo'lda har bir davlat o'ziga xos murakkabliklar davri o'tashiga, ba'zan esa kutilgan natijalarning mutlaqo teskari holatlariga ro'para bo'lib qolishiga ham to'g'ri kelmoqda.

Agar demokratiyaning asosiy talabi bo'lgan inson huquqlarini teng ta'minlash va uni adolatli himoyalash zarurati an'anaviy buddaviylik diniga sig'inuvchi mamlakatlarda, xususan, Yaponiya, Koreya, Malayziya, Tayland singari davlatlarda bir qadar silliq kechayotgan bo'lsa, islom qonunlari barqaror bo'lgan Sharq mamlakatlarida bu jarayon jiddiy kataklizmalar, siyosiy buxronlar, og'ir yo'qotishlar hisobiga amalga oshirilmoqda. Hatto, g'arbona demokratiya tartibotlarini singdirishga bo'lgan ayrim urinishlar tamoman teskari oqibatlarni tug'dirib qo'ygani ham yaqin tariximizdan ma'lumdir.

G'arb xalqlari uchun har qanday muammoning yechimini manfaatlar hal etishi umumiy qonuniyat hisoblanadi. Manfaatlar silsilasida iqtisodiy manfaat, ayniqsa, ustuvor ahamiyatga ega. Ingliz mentalitetini yaxshi bilgan mashhur davlat arbobi U.Cherrill «Angliya taqdirini uning doimiy do'stlari emas, balki doimo o'zgarib turuvchi manfaatlari belgilab kelgan» degan edi.

G'arbdagi moddiy, real manfaatlar ustuvorligi qadriyat sharqona qadriyatdan farq qilib, Sharq xalqlari uchun bosh qadriyat ma'naviy omillar, ayniqsa, inson sha'ni, obro'-e'tibori, nafsoniyati, oriyati, vijdoni hisoblanib kelgan. Madaniy talablar esa, o'z-o'zidan qadriyatlar qatorini mutanosiblashtirishni, birining ketidan mantiqiy ravishda ikkinchisini qo'yishni taqozo etgan. Xususan, otaga ehtirom, onaga e'zoz

ko'rsatish, aka va uka hurmati, qavmu qarindoshlar totuvligi, qo'ni-qo'shnilar ahilligi qadriyatlar sifatida muayyan ketma-ketlikda, qadrlanish darajasiga ko'ra iyerarxik shaklda hayotdan o'rin olib kelgan. Qadriyatlar qatoridagi tartiblarning buzilishi jamiyat, so'ngroq esa davlatning nurashiga olib kelgan. Iyerarxiya Sharq turmush tarzining maromini belgilab turuvchi muvozanat me'yori, eng asosiy tamal toshlaridan hisoblangan. Iyerarxik tizim hamma jarayonlarning o'z oqimida kechishiga, po'rtanalar yuz bermasligiga kafolat vazifasini o'tab kelgan.

Sharq xalqlari turmush tarzi murakkabliklari to'g'risida o'lmas obidalar yozib qoldirgan qadimgi Xitoy mutafakkiri Konfutsiy dunyo barqarorligi faqat moddiy boyliklarning teng taqsimlanishigagina emas, balki umum tomonidan e'tirof etilgan adolatli tengsizliklarga tayanishga bevosita bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Mutafakkir odamlarni tinchlantirish uchun ularni tenglashtirish emas, balki, adolatli tabaqalashuvga erishish zarur, degan fikrni o'rtaga tashlaydi. Dunyo tinchligi – uning qarashlariga ko'ra, «ota va bola», «er va xotin», «hokim va fuqaro», «aka va uka», «ustoz va shogird» o'rtasidagi tengsizlik maromining nechog'li saqlanishiga bog'liqdir. Mabodo ana shu besh tengsizlikning biror bir bo'g'iniga darz ketgudek bo'lsa, dastlab oiladan, keyin jamoa, jamiyat va nihoyat davlatdan baraka, fayz ko'tariladi va umumiy inqirozlarga yo'l ochiladi.

Tengsizlik tartibotining mazkur formulasi nafaqat uzoq Sharq, balki Markaziy Osiyo mamlakatlarida asrlar mobaynida amal qilib kelgan. Buning tamomila aksi sifatida G'arb dunyosi har bir fuqaroning hech bir istisnolarga bog'liq bo'lmagan real tengligiga erishish uchun necha asrlab kurash olib bordi va bunga erishdi ham.

Biz bugun yalpi tenglik uchun kurash harakati muayyan ma'naviy qadriyatlarning narxi pasayishi, insoniylik, ezgulik singari tamoyillar ahamiyatining susayishiga olib kelganidan qat'i nazar, G'arb mamlakatlari uchun umumiy yuksak taraqqiyotga erishish imkoniyatlarini tug'dirganini e'tirof etmay ilojimiz yo'q. Ayni chog'da, yalpi tenglikka erishish

jarayonlari oqibatida odamlararo munosabatlardagi iliqlik, ma'naviy qadriyatlarning narxi pasayishi, samimiyat, ezigulik, hamdardlik singari tamoyillarning hayotdagi ahamiyati susayishiga olib kelganligini ham unutmashimiz zarurdir. Bugungi G'arb dunyosi uchun individualizm, egoizm, konformizm, marginallik, shafqatsizlik xususiyatlarining shaxs sifatlariga aylanib qolayotganligini ommaviy axborot vositalari tashvishlanib qayd etmoqda.

Shu boisdan ham O'zbekistonda xalqimiz ma'naviy yuksalishini saqlab qolish, o'zlikdan chekinmaslik, sof insoniy fazilatlariga tayanib ish tutish asosida istiqbolga intilish siyosatini izchil yurgizilmoqda.

Binobarin, demokratiyaning asl mohiyati jamiyatda adolat tamoyilini qaror toptirishdan iborat ekanligini e'tiborga olsak, mamlakatimizda mazkur jihat quyidagi omillarda yaqqol ko'rinadi:

Birinchi, fuqarolarning tinchligi va millatlararo tinchlik tamoyili umumjamiyat miqyosida yalpi qaror topganida; ikkinchi, fuqarolarning turli ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy jamiyatlarga birlashish erkinligi kafolatlangani va real amal qilayotganida; uchinchi, ma'naviyat, ma'rifat va odob-axloq tamoyillari orqali insonning insonligini o'ziga anglatishdan iborat umumjamiyat harakatining izchil amalga oshirilayotganida; to'rtinchi, bozor iqtisodiyotining murakkab muhitiga insonni kuchli ijtimoiy himoya qilish orqali bahamjihat kirib borish siyosatiga qat'iy amal qilinayotganida. Mazkur omillarning umumiy va pirovard majmui esa mamlakatimizda adolat tamoyilining o'ziga xos va o'ziga mos tantanasini ifoda etadi.

Shunday qilib, Sharq xalqlari uchun G'arbga xos bo'lgan hammani bir xil qarichda o'lchovchi tenglik, ya'ni yalpi tenglik formulasi emas, balki insoniylik talablari to'laroq bajariluvchi iyerarxik tenglik (pastdan yuqoriga, bosqichma-bosqich rioya qilinuvchi munosabatlar tizimi) formulasi ko'proq mos keladi.

Iyerarxik tenglik formulasi Konfutsiy ta'kidlagan insoniy qanoat, insof, diyonat, kattaga hurmat, kichikka izzatdan

iborat. anglangan cheklanishlarni e'tiborga olgan holda yaxshilashni taqozo etadi. Mazkur talab jamiyatni faqat qonunlar kuchli orqaligina emas, balki ma'naviyat undovi vositasida ham boshqarishga yo'l ochadi.

O'zbek mentalitetidagi muhim bir jihat – aholi turli tabaqalari ijtimoiy-madaniy va siyosiy sa'y-harakatlari jarayonini me'yoriy va ongli boshqarishdan iboratdir.

Ma'lumki, o'zbek xalqi tabiatan yaxshiga havasli, ibratga moyil, kattaga ehtiromli, kichikka izzatli, ergashuvchanlik mayli kuchli xalqdir. Ana shu ergashuvchanlik, ibratga moyillik xislatlarini millat manfaatlariga bura olish, ularni Vatan ravnaqi yo'liga safarbar etish, bu fazilatlarini nopok kimsalardan, shubhali siyosiy oqimlardan muhofaza etish, g'animlarning g'arazli kirdikorlariga qurbon bo'lishdan asrash favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniy antropologiya fani, jamiyatni samarali boshqarish jarayonlari dastavval aholini e'tiqodlar, qiziqishlar va boshqa o'lchamlar asosida tashkillashtirish ishlarini tizimli yo'lga solish orqali amalga oshishini asoslaydi. Tashkillashtirish jarayonlarini esa, muayyan guruhlar tarkibidagi yetakchilar, lider shaxslar atrofida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Zero, ergashuvchanlik tabiati ergashtiruvchilik omiliga doimiy ehtiyoj sezib turadi.

O'zbek mentalitetida o'zgarishi zarur bo'lgan yana bir jihat – bu xalq tabiatidagi jamoaviylik va individualizm omillarining nisbatidir. Ma'lumki, G'arbda shaxs jamoaga o'zligini yuzaga chiqarish, iste'dodi va imkoniyatlarini namoyish etish, muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida qaraydi. Jamoa insonning ichki-botiniy dunyosi, ruhiyati, shaxsiy hayotiga mutlaqo aralashmaydi. Sharqda esa, jamoa asosan insonni ijtimoiy nazorat ostida tutib turish, shaxsning jamoadagi muntazam ishtiroki uning umumiy, axloqiy me'yorlar doirasida ish tutayotganining isboti sifatida talqin etiladi. Jamoadan ayricha ish tutish insonning ijtimoiy begonalashuvi sifatida qaraladi. Ammo jamoaviylik nisbatining mutloqlashtirilishi shaxs erkinligi va ozodligiga xavf tug'dirishi mumkin. Shu boisdan ham o'zbek mentalitetida jamoaviylikda me'yorni saqlagan holda

yondashilib, uning bir qadar individuallashuvi, javobgarlik hissini rivojlantirish, o'zi uchun o'zi hisob bera olish, mustaqil ish tutish, shaxsiy mas'ullik singari xususiyatlarni takomillashtirish jihatlariga ham e'tibor qaratiladi.

Jamiyatning intellektual-ma'naviy darajasi qancha yuqori bo'lsa, qonunlarning o'rni va roli muttasil ortib boradi. Nemis sotsiologi Zimmel fikricha, odamlarni ularning taraqqiyot darajasiga ko'ra uch xil usulda boshqarish mumkin. «Ba'zilarni, – deydi u, – shaxsiy namunalar, ko'rsatmalar bilan, boshqalarni urf-odatlar, rasm-rusum va an'analar bilan boshqarish, eng rivojlanganlarini esa, faqat qonunlar vositasidagina boshqarish mumkin».

Darhaqiqat, rivojlangan G'arb mamlakatlarida xalq an'analari, urf-odatlari faqat maishiy turmush doirasida amal qilib, bir qadar cheklangan. Fuqarolarning keng ko'lamdagi hayot tarzi, davlat va jamiyat tuzilmalari, ijtimoiy munosabatlar tizimi asosan qonunlar vositasida boshqariladi. Rivojlangan Sharq mamlakatlari – Yaponiya, Singapur, Janubiy Koreya singari mamlakatlarda ham xalq odatlari, an'analarning jamiyat hayotidagi mavqeiga nisbatan qonunlar ta'sirining salmog'i yuqoridir. Shunday ekan, mamlakatimizda ham iqtisodiy, texnologik va ma'naviy taraqqiyot darajasi yuqorilab borishi bilan jamiyat hayotida qonunlarning o'rni va roli shunchalik ortib borishi tabiiy holdir.

Xullas, madaniy antropologiya insonning tabiiy va ijtimoiy muhitdagi holatini turli fanlar, xususan, falsafa, sotsiologiya, psixologiya, biologiya orqali, shuningdek, xalqlarning ijtimoiy xarakteri, mentaliteti vositasida ham atroflicha o'rganishga erishadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Madaniyatning falsafiy talqinini ta'riflang.
2. Madaniyatga faoliyat nuqtai nazaridan yondashing.
3. Madaniyatni texnologik nuqtai nazardan tahlil qiling.
4. Madaniyatga gumanistik qarash nuqtai nazaridan fikr bildiring.
5. Madaniyatni «kultura» termini orqali izohlab bering.

6. Muloqotlar masofasi deganda nimani tushunasiz?
7. Madaniy pragnozlarini izohlang.
8. Madaniyat sohasidagi ilmiy tadqiqotlar talqini haqida aytib bering.
9. Madaniy qadriyatlar tasnifi nimalardan iborat?
10. Madaniyat sohasidagi ijtimoiy institutlarga misol keltiring.

Tayanch soʻz va iboralar:

Madaniyat, mentalitet, madaniy antropologiya, eʼtiqod.

3.10. Ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali mafkuraviy zombi qilishga qarshi kurash

«Biz oʻzimizning pirovard maqsadimizga erishish uchun zamon qanday tez va shiddat bilan oʻzgarayotganini hisobga olgan holda, voqelikning ortida emas, balki uning oldida yurishimiz, har qanday noxush harakat va muammolarning oldini olishimiz zarurdir».

Islom KARIMOV

Turli xil madaniy taʼsirlar va diniy eʼtiqodlarni aholi ongiga singdirish orqali siyosiy, mafkuraviy maqsadlarga erishish harakati XX-asr oxiri va XXI-asr boshlaridagi davrning oʻziga xos xususiyatiga aylanib bormoqda. Ommaga madaniy, diniy va mafkuraviy tazyiq oʻtkazish xususiyati dunyodagi yirik islom, xristian, buddaviylik va iudaizmdan iborat 4 dindagi anʼanaviy eʼtiqod amallaridan ajralib chiqqan mazhablar, sektalar, oqimlar faoliyatida, ayniqsa, boʻrtib namoyon boʻlmoqda. Diniy eʼtiqod orqali taʼsir oʻtkazish jarayonlari odamlar ongi va dunyoqarashini oʻzgartirish, pirovard natijada ularni maʼnaviy manqurt – zombiga aylantirish bilan yakun topmoqda. Yoshlar ongini zaharlab, ularni zombi qilish mexanizmi qanday tarzda namoyon boʻlishi, bu jarayon qay tarzda kechishi, mafkuraviy muxoliflarimiz oʻzlarining qarazli maqsadlariga erishish uchun qanday shakl va uslublardan foydalanayotganini tadqiq etish bugungi kunning favqulodda muhim masalalaridan sanaladi.

Dunyodagi jamiki odamlar uchun oddiy va tabiiy, ayni vaqtda eng oliy qadriyat o'z nasli, zurriyoti bo'lgan farzandni qadrlash hisoblanadi. Farzanddan keyingi qadriyatlar qatorini ota-ona, ulardan keyin aka-ukalarni qadrlash tashkil etadi. Oiladan keyin yaqin do'stlar, qarindoshlar, og'aynilar, jo'ralar, dugonalar, hamkasblar, mahalladoshlar birin-ketin o'rin olib, eng so'ngida shunchaki tanish-bilishlar bilan yakun topadi. Bu holat barcha xalqlar turmush tarzi uchun tabiiydir. Agar qadriyatlar qatori o'zgarsa, ya'ni, biror-bir kishi o'z farzandidan ko'ra do'sti yoki mahbubasini ko'proq qadrlasa, atrofdagilar bunga xayrixoh bo'lib qaramaydilar. Mobodo inson o'z oilasi, yaqinlariga xiyonat qilib, oiladan uzoq bo'lgan odamlarga yaqinlashsa nafaqat oila, balki, barcha tanish-bilishlar, mahalla, hamkasblar ham bu odamdan naribroq bo'lishga intiladi.

Madaniyat muassasalarida mashg'ul bo'lganlar orasida ana shu jamiyat qoidasini izchil singdirish katta ahamiyatga egadir. Xususan, turli xil mafkuralar, diniy oqimlar, ayniqsa, «ommaviy madaniyat» ta'siriga moyil bo'lib qolish xalqimiz qadriyatlariga bepisandlik oqibatida yuz beradi. Masalan, o'ta zararli oqim bo'lgan «Hizb-ut-tahrir» yo'lga o'tganlarning ongida dastavval asrlar mobaynida shakllangan qadriyatlar qatorini o'zgartirish jarayoni amalga oshiriladi. Ularga eng muhim qadriyat farzand, oila emas, balki, islomiy qonun-qoidalar, deb uqtiriladi. Islomiy qonun va shariat qoidalarini kundalik turmushga joriy etish uchun kurashish eng oliy saodat, deb o'rgatiladi. Demak, shaxsni an'anaviy tarbiya muhitidan chiqarib, noan'anaviy ta'sir holatiga solish uchun inson tomonidan qadrlanadigan qadriyatlar qatori quyidagi o'zgartirilgan tartibda bo'lishiga erishiladi.

1. Xalifalik davlatini qurish;
2. Faqat islomiy qoidalar asosida yashash;
3. Milliy urf-odatlar o'rniga islomiy an'analarni joriy etish;
4. Boshqa dinlar tarafdorlariga qarshi jihad qilish;
5. Islomiy birodarlar bilan ma'naviy-diniy hamfikrlikka erishish;

6. Oila;

7. Qavmu qarindoshlar;

8. Mehnat faoliyatini tashkil etish, kasb-hunar bilan mashg'ullik.

Ta'kidlash joizki, g'oyaviy muxoliflarimiz, eng avvalo, diniy e'tiqodni o'zgartirish ishlarini ta'sir doirasiga olingan shaxsning turmush tarzini tubdan o'zgartirishdan boshlashga intiladilar. Turmush tarzi dabdurustdan o'zgargan inson esa hayotda gangib qoladi. Avval olgan oilaviy tarbiyasi ko'magida yangi boshlanayotgan hayotda mustaqil harakatlana olmaydi. Unga doimiy rahnamo, moddiy-ma'naviy tayanch zarur bo'lib qoladi. Shu boisdan ham, turli xil sekta va oqimlarga bilib-bilmay aralashib qolgan yoshlarga bir qarashda qiziqarli, jozibador bo'lib tuyuluvchi faoliyatlar, kasb-korlar, mashg'ulotlar taklif etiladi. Natijada, ko'p yillar mobaynida o'rganib qolgan odatiy hayot yo'lini yo'qotgan yoshlar yangi yo'lda arosatda qolib, mafkuraviy homiysining ma'naviy quliga aylanadi.

Qadriyatlarning qiyosiy manzarasi

No	O'zbekona milliy, an'anaviy tarbiya tizimida qadriyatlarning ahamiyat darajasiga ko'ra joylashishi	Noan'anaviy, ekstremistik ruhda tarbiyalash tizimida qadriyatlarning ahamiyatiga ko'ra joylashishi
1.	Farzandga bog'liqlik, mehr	Xalifalik davlati qurish.
2.	Ota-ona, oilani qadrlash	Islomiy qoidalarga to'liq o'tish.
3.	Aka-ukaga mehr	Milliy urf-odatlar o'rniga islomiy an'analarni joriy etish.
4.	Do'stlik, muhabbat, Vatanga sadoqat	Boshqa din tarafdorlariga qarshi jihad qilish.
5.	Diniy, madaniy, axloqiy tolerantlik	Faqat musulmon birodarlari bilan diniy hamfikrlikka erishish.

6.	Oshna-og‘aynilar, hamkasblar qadriyati	Cheklangan islomiy, e‘tiqodiy yaqinlikka erishish
7.	Kasb-korga sadoqat	Kasb-kor qadriyatini islomiy e‘tiqodga bo‘ysundirish
8.	Diniy e‘tiqod qadriyati	Farzand, oila, ota-ona, qarindoshlar
9.	Badiiy ijodiyot bilan mashg‘ullik	Badiiy ijodiyotni inkor qilish

Ana shu aqidalarga ishontirish uchun esa odamlar orasida aqliy va ruhiy-psixologik uslublar bilan ish olib boriladi. Mafkuraviy ta‘sir etish samaradorligini ta‘minlash uchun esa ularga tez ishonishi mumkin bo‘lgan odamlar maxsus tanlab olinadi. Ular quyidagilar:

1. Aholi orasidan harakatchan, ammo besabr, tez lovillab ketuvchi, odamlarga hamisha nimalarnidir muvaffaqiyatsiz uqtirishga urinib yuruvchi, psixologiyada «xolerik» tipga mansub xarakterli, hayotda biroz omadi chopmay turgan odamlar;

2. Yoshlar orasidan soddadil, ishonuvchan, biror bir mafkuraviy immunitetga, ijtimoiy-nazariy poydevorga ega bo‘lmagan, dinlar, diniy oqimlar haqida, ularning farqiy jihatlari xususida ma‘lumotlarni o‘zlashtirmagan, ammo yangiliklarni bilishga qiziquvchan yigit-qizlar;

3. Ishxonada, mahallada, jamoa orasida tayinli ijtimoiy mavqega, ayricha obro‘-e‘tiborga ega bo‘lmagan, ammo, ayni vaqtda egallab turgan ijtimoiy mavqeiga nisbatan balandroq obro‘ga da‘vogar bo‘lgan, o‘ziga xos liderlik talabi va ishtiyoqi mavjud bo‘lgan shaxslar;

4. Turmushda, kasb-korida kasodga uchrab, krizis holatini boshidan kechirayotgan, odamlardan biroz uzoqlashib, o‘z yog‘ida o‘zi qovrilib yurgan, qaysi ish yoki choraning boshini tutishni bilmayotgan odamlar;

5. Bir qarashda jamoa va odamlar nazaridan chetda bo'lib yurishni ma'qul ko'ruvchi, kamsuqum, beozor, har xil shovqin-suron davralardan o'zini xoli, o'zining dunyosida o'zi yolg'iz yurishni ma'qul ko'ruvchilar, psixologiyada «melankolik» tipli xarakterga ega bo'lgan odamlar tanlanadi.

Tanlangan odamlarga avvaldan maxsus tayyorgarlik kurslarini o'tagan xorijlik va mahalliy «mutaxassis»lar ong va tafakkurga informatsion ta'sir ko'rsatish mexanizmini ishga soladilar. Mazkur mafkuraviy ta'sir etish mexanizmining mohiyati uch bosqichli bo'lib, birinchi bosqichda «mijoz» bilan uchrashuv go'yo tasodifday yuz berib, maroqli va qiziqarli suhbat tarzida amalga oshadi. G'oyaviy oqimlar xususida dastlabki ma'lumotlar berib, mijozga hech qanday majburiyat yuklamasdan ish tutiladi. Mijoz suhbat asnosida biror-bir majburiyat yoki taklif olmaydi, maroqli suhbatdan to'la qonush hosil qildirilmaydi. Unda suhbat mobaynida ko'pgina savollar tug'iladi. Ammo suhbat vaqti 5–10 minutdan ataylab oshirilmaydi. «Maroqli» va bir qadar sirli uchrashuv ataylab to'xtatiladi. Suhbat yakunida mo'jazgina broshyura yoki varaq berilib, «yana uchrashib qolguncha» deya soxta samimiyat bilan xayrlashiladi.

Ikkinchi suhbat vaqti birinchi uchrashuvdan 3–4 kun kevin (dastlabki yoqimli taassurot yo'qolmasdan turib) uyushtiriladi. Suhbat vaqtida oilaviy ahvol, ishxonadagi holat, turmush tarzi xususida (mijozning ijtimoiy va shaxsiy hayoti esa avvaldan o'rganilib qo'yilgan bo'ladi) hol so'raladi. Yelim bo'lib yopishmasdan hamdardlik ruhida fikr bildiriladi. Hayotda hamma narsada yechim borligi, ana shu yechim yo'lini esa Xudo ko'rsatishini, bu dunyoda hech narsa tasodifan bo'lmasligi va hattoki hozir bo'layotgan ana shu uchrashuv ham Yaratganning irodasi ekanligi uqtirib o'tiladi. Suhbat 10–15 minutdan oshirilmaydi. Hayotdan norozi ruh kuchaytirilib, yechim yo'llari muqarrarligiga endi aniqroq ishora beriladi. Ammo bu safar ham taklif etilayotgan oqimga ochiq-oydin o'tish taklifi berilmaydi. Mijoz esa psixologik phatdan suhbat mobaynida taklifni kutish holatidan xalos bo'la olmaydi. Suhbat oxirida yana qo'shimcha adabiyotlar

sovg'a, deb beriladi va «siz bu yerda o'zingizni qiziqtirayotgan, hayotda sizni qiynab kelgan ko'pgina muammolarga yechim topasiz» deb uqtirib qo'yiladi.

Uchinchi uchrashuv ikkinchi suhbatdan 5–6 kun o'tkazilib amalga oshiriladi, xuddi avvalgi qadrdonni ko'rib qolganday psixologik muhitda sodir etiladi. O'tgan safar aniqlashtirilgan ayrim holatlar, masalan, mijozning qizi kasal bo'lganligi eslanib, uning sog'ligi haqida so'raladi va tuzalganligidan mehribonlik bilan shukr qilinib, hamma narsa Ollohning irodasi ekanligi ta'kidlanadi. Mijoz qalbida iliqlik uyg'otiladi. Suhbat har qanday odamning bu hayotda o'z holicha yashashi mumkin emasligi, dunyoda benihoyat darajada bog'liqlik mavjudligi qayd etiladi. Yaratganni bilish va unga e'tiqod qilish eng ulug' saodat ekanligiga turli misollar bilan ishontiriladi. Mijozning taklif etiluvchi g'oyaviy oqimga tayyorlik holati ma'lum bo'lgach, unga masala mufassal tushuntiriladi. Bu oqimga juda ko'p odamlar xayrixohligi va unga qo'shilayotganligi alohida ta'kidlanadi. Ayni vaqtda bu yo'lga kirish har bir odamning o'z mustaqil ishi, erkin tanlov ekanligi aytiladi. Suhbat 20–30 minut davom etadi. Suhbat muloqotning psixologik ta'sirini uzluksiz oshirib borish tarzida o'tkaziladi.

Ma'lumki, kishiga erkin tanlash imkoniyati berilsa, u hamisha taklif etuvchidan maslahat va yo'l so'raydi. Shunda mijozga javoban «buni siz tanlang, biz to'g'ri yo'lni ko'rsatdik, shu yo'lga kirish-kirmaslik sizning ishingiz» deb aytiladi. Bunday javob mijozda suhbatdoshiga ishonchni yanada orttiradi va zararli oqimga ergashishga bo'lgan maylni kuchaytiradi.

Guruhga kiritib olingan shaxsni shu guruh doirasida, mustahkam ta'sir ostida ushlab turish masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Buning uchun dastavval, ta'sir ostiga olingan shaxslarga targ'ib etilayotgan e'tiqodiy nazariyani boshqa biror-bir nazariya bilan qiyoslash imkoniyati berilmasligiga alohida e'tibor qaratiladi. Chunki qiyoslash boshlanishi bilan targ'ib qilinayotgan g'oyaga shubha, ishonchsizlik paydo bo'ladi. Zero, hamisha qiyoslash – bilishning bosh omili sanalib kelgan. Shuning uchun shaxsda qiyoslashga bo'lgan

intilishni, xohishni yo'q qilishga harakat qilinadi. Xohishni yo'qotishning sinalgan uslubi esa, egallangan nazariyaning boshqa nazariyalardan ustunligini doimiy ta'kidlashdir.

Shu o'rinda qayd etish joizki, muxoliflar psixologiya fani erishgan natijalar, ya'ni xohishni ong osti tuzilmalariga singdirish mexanizmidan keng foydalanmoqda. O'z-o'zidan, tabiiy ravishda kechuvchi, istalgan odam yoki hayvonda biron-bir narsa yoki hodisaga nisbatan maylni yuzaga keltiruvchi psixologik mexanizmning ishlash tartibi o'ta oddiy bo'lib, bir jins, bir xil mazmun yoxud shakldagi narsa yoki informatsiyani ketma-ket, uch martadan ko'p ko'rsatish va eshittirish avvaldan kutilgan samarali natijalarni beradi. Shaxsga ko'rsatilgan maqsadli ta'sir esa, ong osti tuzilmalarida muayyan vaqt mobaynida to'plangan ma'lumotlarni tasdiqlash yoki inkor etish jarayonlarining boshlanishiga, boshlanganda ham o'ziga xos avtomatik tarzda, ya'ni inson irodasidan tashqari holda boshlanib ketishiga asos bo'ladi. Bu yerda motiv, ya'ni nimaga inson ko'proq moyil bo'lganligi ham muhim rol o'ynaydi. Inson, ayniqsa, o'zi xohlagan narsaning tasdig'iga erishishga intiladi. Shu boisdan ham, muxoliflarimiz qaysi ma'lumotlar berishdan ham ko'ra, ularni qanday tarzda yetkazish, asosan suhbatdoshda xohish, mayl uyg'otishga katta e'tibor qaratadilar.

Mazkur mafkuraviy ta'sir jarayonlarini modellashtiradigan bo'lsak, quyidagi formula yuzaga keladi:

$$A = \frac{T}{I} = O'Q + I.$$

A – shaxs ongi, tafakkuriga axborot, fikr, nuqtayi nazarlar tarzida singdiriluvchi mafkuraviy ta'sir.

T – shaxs tomonidan qabul qilingan mafkuraviy axborotlarni tasdiqlash.

I – singdiriluvchi ma'lumotlarni shaxs tomonidan qabul qilmaslik, inkor etish;

$O'Q$ – mafkuraviy ta'sir natijasida shaxs tafakkuridagi o'zgargan qarashlar.

I – o'zgargan shaxsni ana shu holatda barqaror qolishini ta'minlovchi immunitetli yondashuvlar majmui.

Inson ongi, tafakkuriga uch yoki undan ortiq marta ko'rsatiluvchi mafkuraviy ta'sir tabiiy ravishda olingan yangi ma'lumotlarni o'ylashga, o'ylash esa ularni tasdiqlash yoxud rad etishga bo'lgan ongosti psixo-fiziologik jarayonlar boshlanishiga turtki beradi. Agar shaxsda mazkur fikr-qarashlar (diniy e'tiqod, axloqiy pozitsiyalar) xususida avvaldan shakllantirilgan nuqtayi nazarlar bo'lsa, yangi ma'lumotlar avvalgi ma'lumotlar bilan qiyoslanadi va aksariyat hollarda singdiriluvchi g'oyalarni inkor etuvchi natijalar yuzaga keladi. Agar shaxsda yangidan singdiriluvchi ma'lumotlar xususida muayyan ma'rifiy tayyorgarlik, tushuncha va tasavvurlar bo'lmasa, yangi ma'lumotlarni hayotiy aqida, e'tiqodiy yondashuv sifatida qabul qilish, ularni qalban tasdiqlashga bo'lgan moyillik ustunlik qila boshlaydi. Tasdiqlash asosida qabul qilingan e'tiqod, g'oyalar o'zlashtirilgach, ularni tashqi ta'sirlardan himoyalash mexanizmi ishga tushib ketadi. Mazkur jarayon yanada samarali kechishi uchun esa, missionerlar (ular xoh «Hizb-ut-tahrir», xoh «Vahhobiylik», xoh «Akromiyalar», yoinki «Yevangelistlar», «Svideteli Iyegova» va h.k. bo'lishdan qat'i nazar) o'z «muridlari»da manfur g'oyalariiga mos bo'lgan mafkuraviy immunitetni tarkib top-tirishga urinadilar.

Zero, salbiy mafkuraviy immunitet e'tirof etilgan sog'lom ma'naviy muhitdan vayronkor kuchlar tomonidan ajratilgan odamlarni muayyan mafkuraviy qobiqda saqlab turish uchun amalga oshiriladi. Demak, immunitet ikki xil shaklda, ya'ni:

- sog'lom ma'naviyatni himoya qilish tarzida;
- vayronkor g'oyalar asosida odamlarni to'g'ri yo'ldan chalg'itish tarzidagi salbiy mafkuraviy immunitet holda namoyon bo'ladi.

Mafkuraviy immunitetni shakllantirish ishlari puxta o'ylangan psixologik mexanizmdan iborat bo'lib, ta'sir doirasiga olingan shaxs ongi va qalbini har tomonlama «zanjirband» etishni nazarda tutadi. Buning uchun esa mafkuraviy tutqin etilgan shaxsga tashqaridan (ota-onalaridan, mahalla ahlidan, tanish-bilishlardan, huquq-tartibot xodimlaridan va h.k.)

beriluvchi savollar tasnif qilinib, har bir savol uchun maxsus javoblar tayyorlanadi. Javoblar suhbatlar mobaynida mijozning e'tiboriga oddiy fikr almashuvga o'xshatib, me'daga tegmaydigan shaklda havola etib qo'yiladi. Immunitet javoblaridan bir nechtasini misol tarzida keltiramiz:

Savol: «—Siz «Hizb-ut-tahrir»ga a'zo bo'lib, xalifalik davlati quraman, deb qamalgansiz, yaxshigina ish joyingizdan ajralgansiz, oila a'zolaringiz, qavmu qarindoshlaringiz bilan tinch va osuda hayotingizdan mahrum bo'lgansiz. Bu holatlarga tushganingizdan pushaymon qilmaysizmi?»

Salbiy immunitet javobi: «—Yo'q pushaymon emasman. Chunki bu hayot sinovdir. Har kim ekanini o'radi».

Savol: «—Yoshgina farzandlaringiz bor ekan. Ular endi kunning qo'liga qarab qoladi? Kim ularni boqib katta qiladi? Siz shularni o'ylamaysizmi?»

Salbiy immunitet javobi: «—Peshonada yozilgani bo'ladi, birodar. Farzandlarning ham rizqini xudo beradi».

Savol: «—Xotiningiz juda yosh ekan. Endigina 25 ga kiribdi. Axir uni ham o'ylash kerak-ku?! Turmush o'rtog'ingiz Siz tufayli majbur bo'lib, yomon yo'lga kirib ketsa nima bo'ladi?»

Salbiy immunitet javobi: «—Agar xotinim yomon yo'lga kirib ketsa, narigi dunyoda javobini o'zi beradi».

Savol: «—Ota-onangiz, aka-ukalaringiz bu yo'l xatarli, nomaqbul, deb Sizni qaytarishga urinishganmi?»

Salbiy immunitet javobi: «—Shunday bo'lgan. Meni tanlagan yo'limdan qaytarmoqchi bo'lishgan. Men ko'nmaganman. Ular dinu islomda adashganlar. Men ularga bu haqda ko'p aytganman».

Mazkur savollarga javoblarni mazmunan (sotsiologiyada fikr va mulohazalarni mazmuniy tahlil etish uslubi «kontent-analiz» deb ataladi) tahlil etish shuni ko'rsatadiki, mafkuraviy ta'sir doirasiga tushib qolgan shaxs mulohaza bildirayotgan paytda o'z fikrini ongi, tafakkurida mushohada etmay turib izhor etishga moyil bo'ladi. Bunday shaxslar uchun «mafkuraviy daholar» tomonidan avvaldan tayyorlab qo'yilgan va shaxsning ongiga singdirilgan immunitetli javoblar o'ziga

xos «shpargalka» vazifasini o'taydi. Mushohada etilmagan, tafakkur chig'irig'idan o'tkazilmagan «tayyor javoblar» boshqalar tomonidan berilgan savollar uchun o'ziga xos hi-moya qobig'i, qalqon vazifasini o'taydi.

Mafkuraviy ta'sir doirasiga tushib qolgan shaxsni «zombi» holatidan chiqarish uchun quyidagilarni amalga oshirish taqozo etiladi:

1. Mafkuraviy zaharlangan shaxs ongiga u tomonidan qabul qilingan e'tiqodiy aqidalar, qadriyatlarining soxtaligi xususida uzluksiz ravishda uch martadan kam bo'lmagan, tazyiqsiz suhbat o'tkazish va suhbatdan so'ng, shaxsni u hammaslak bo'lgan odamlardan chetda saqlash lozim. Toki u o'zi eshitgan fikrlarni o'ylashga vaqt va imkon topsin. Agar o'tkazilgan suhbatdan so'ng mafkuraviy ta'sir ostida qolgan shaxs yana hammaslamlari davrasiga qaytsa, ijobiy ta'sir kuchi neytrallashadi.

2. Mafkuraviy tutqun bo'lgan shaxsga uyda qolgan yaqin-larining xatlarini o'qib berish, oila a'zolari bilan bevosita suhbatlar tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunday suhbatlar qadriyatlar tizimida o'zgarishlar yasab, soxta xalifalik davlati qurish g'oyalari o'rniga farzand mehrini tuyish, oila davrasi-ga qaytish orzularini kuchaytiradi.

3. Mafkuraviy ta'sir doirasida qolgan shaxsni o'zi ergash-gan g'oyaviy yo'nalish vakillari bilan hamsuhbat, hamfikir bo'lishdan saqlash muhim ahamiyatga egadir. Agar ular bir-birlari bilan uzluksiz muloqotda bo'lib turishsa, insonga xos bo'lgan aldanishga moyillik tuyg'usi yana amal qila bosh-laydi.

4. «Zombi» holatidan chiqarishda pozitiv, hayotga zavq tuyg'ularini uyg'otuvchi badiiy filmlar, ko'tarinki ruhdagi musiqiy asarlar ijrosi, yorug' xonalarda o'tkaziluvchi suh-batlar muhim ahamiyatga ega. Eskilik, zamondan ortda qol-gan g'oyalar mantiqan xaroba kulba, xira yoritiluvchi xona, qo'pol muomala, past saviyadagi kaltabin so'z va mulohaza-larga monanddir. Pozitiv ta'sir ko'rsatish uchun esa buning tomoman aksi bo'lgan holatlarni yuzaga keltirish, shubhasiz o'z samarasini beradi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Insonning ongu tafakkuri esa bir kunda o'zgaraymaydi, albatta. Uning dunyoqarashi o'zgarishi va kengayishiga vaqt kerak, tajriba kerak. Chetdan turib qanday zo'ravonlik bo'lmasin, odam zoti o'z hayoti misolida, tajribasida taklif etilayotgan va amalga oshirilayotgan o'zgarishlar unga nima berayotganini, qanday naf keltirayotganini ko'rishi kerak va iqror bo'lishi darkor».

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida mafkuraviy ta'sirlardan odamlarni ma'naviy himoyalash yo'llari haqida so'zlab bering.
2. Zombi tushunchasining mazmunini izohlang.
3. Qadriyatlar qatoridagi mantiqni qanday tushunasiz?
4. Zombi qilish bosqichlari qanday amalga oshiriladi?
5. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida yoshlar mafkuraviy immunitetini tarbiyalash yo'llarini tushuntiring.

3.11. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda ma'naviyat va milliy mentalitet omilidan foydalanish

XXI asrning shiddatli taraqqiyot mantig'i dunyo va jamiyatimizda tamoman o'zgacha manzarani tarkib toptirmoqda. Ko'z o'ngimizda shiddat bilan o'zgarayotgan dunyo qator yangi sifatlarga ega bo'lib bormoqda. Birinchidan, dunyoning hayot maromi, vaqt sur'ati tezlashib jo'shqin mazmun kasb eta boshladi. Ikkinchidan, bozor talablari hamma narsaga sergaklik bilan yondashish, hisob-kitobni qat'iy olib borish zaruratini kun tartibiga qo'ymoqda. Uchinchidan, dunyo jarayonlari bilan doimiy hisoblashish, atrof mamlakatlarda yuz berayotgan jamiki voqea-hodisalarga daxldorlik tuyg'usini kuchaytirish zaruratini muhim talablar darajasiga ko'tardi. To'rtinchidan, har bir siyosiy guruh, jamoa yoxud alohida insonning dunyo jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari behad o'sdi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov inson omilini faollashtirishda uch asosiy tamoyil, ya'ni, ma'naviyat, ma'rifat

va odob-axloq omillarining favqulodda zarurligini alohida qayd etadi. Ayni chog'da, mazkur tamoyillarning o'zaro mutanosibligi, ichki uyg'unligi, oqilona me'yorlarda taqsimlanish masalasi ham muhim ahamiyatga egadir.

Birinchi Prezidentimiz mazkur tamoyillarning uyg'un mutanosiblikda amal qilishi faqat tizimiy tartibotlar yuzaga keltirilgandagina samara berishini ta'kidlaydi.

«Barchamiz yaxshi bilamizki, fuqarolik jamiyatini barpo etishning eng muhim tarkibiy qismi ma'naviyat va ma'rifat sohasida, shaxsni muntazam kamol toptirish borasida uzluksiz ish olib borishdan iborat. Bu hayotiy haqiqat, biz hamisha amal qiladigan tamoyilga, jamiyat rivojining asosi va shartiga aylanmog'i hamda o'zida yaxlit bir tizimni mujassam etmog'i lozim. Bu tizim markazida ma'naviyat, axloq-odob, ma'rifat kabi o'lmas qadriyatlar turmog'i kerak».

Shu boisdan ham, O'zbekistonda xalqimiz ma'naviy yaxlitligini saqlab qolish, o'zlikdan chekinmaslik, sof insoniy fazilatlariga tayanib ish tutish asosida istiqbolga intilishdan iborat keng ko'lamdagi ijtimoiy siyosat izchil yurgizilmoqda.

Istiqloq yo'lidan sobitqadam borayotgan yurtimizda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ma'rifiy tizimlarni jiddiy isloh qilishga kirishildi. Islohotlar samaradorligi esa inson ongi va tafakkuridagi o'zgarishlarga hamohang va bevosita bog'liqdir. Shu boisdan ham yangilanayotgan davr talablari asosida inson omili va milliy mentalitetni faollashtirish, kadrlarni tanlash, davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, fuqarolarni mahalliy hokimiyat organlari orqali o'zini o'zi boshqarishga o'rgatish, ijtimoiy faollikni keng rag'batlantirish va shu yo'l bilan fuqarolik jamiyatini barpo etish masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

Binobarin, endilikda davlat vazifalari hokimiyatni kuchaytirish hisobiga emas, aksincha, demokratik omillarni kengaytirish va keng xalq ommasini boshqaruvga jalb etish yo'li bilan amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki, fuqarolarning tafakkuri, siyosiy saviyasi demokratik o'zgarishlar sur'ati bilan mos bo'lsa, boshqaruvni demokratlashtirishga zamin yaratiladi. Shuning uchun ham

demokratik o'zgarishlar hamda yangi demokratik jarayonni chuqurlashtirish va uni hayotga tatbiq etishni, eng avvalo, jamiyatimizning o'zi anglamog'i va hal qilmog'i darkor. Bu borada jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lgan mahallalarning o'rni va o'zini o'zi boshqarish tartibini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat taraqqiyotining so'nggi o'n yilligi o'zining shiddatkor ruhi, tez o'zgaruvchan tabiati, ijtimoiy yo'nalganlik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu jarayon bir tomondan umumplanitar ko'lamda kolonial va yarim kolonial tuzilmalarning batamom barham topishi, ikkinchi jihatdan esa, mavjud siyosiy, iqtisodiy, madaniy imkoniyatlarning tubdan qayta guruhlanishi bilan ham izohlanadi.

Ayni vaqtda insoniyat yalpi globallashtirish jarayonlariga tobora faolroq integratsiyalashmoqda. Dunyo miqyosida tadqiqiy ravishda umumiy iqtisodiyot, umumiy fe'l-atvorlar tizimi, yalpi madaniyat, kelishilgan siyosiy yondashuvlar, umumiy mentalitet tarkib topmoqda. Shu bilan bir vaqtda xalqlarning o'z-o'zini anglash darajalari ham yuksalib, milliy meros, o'z xalqining tarixiy-madaniy tajribalariga moyillik tuyg'ularining kuchayish tendensiyalari ham kuzatilmoqda. Shu tariqa dunyo ko'p qiyofali, turfa maqomlar, murakkab xususiyatli ko'rinish kasb etib bormoqda.

O'zbekiston ana shu marakkab muhitda o'z so'zi, mustaqil yondashuvi, sobitqadam rivojlanish ruhi bilan alohida ajralib namoyon bo'lmoqda. Bosib o'tilgan istiqlol yo'limiz hayotimizni mohiyatan yangicha mazmundagi dunyoga, turmush tarzimizni ilgari xalqimiz tarixiy-madaniy tajribasida ko'rilmagan tub o'zgarishlar jarayoniga olib kirdi. Vatan, xalq, millat tushunchalaridan tortib inson, erk, vijdon, oriyat, oqibat, insof, adolat qadriyatlarigacha bo'lgan barcha narsalar mazmuni o'zining asl mohiyat-ma'nosini ifodalay boshladi. O'zlikka qaytish harakati buyuk tarixiy jarayon tarzida amal qilmoqda.

O'zgarishlar ruhi odamlarning hayotga bo'lgan qarashlari, yondashuvlari, maqsad va rejalari, sa'y-harakatlari mazmuni,

ijtimoiy mo'ljallarida ham o'z ifodasini topmoqda. Bu narsa millatimiz vakillarining ijtimoiy harakatchanligi, ilmiy tilda aytganda, mobillik darajasining oshganligida ham ko'rinadi. Agar ilgari xorijda bo'lib kelish odamlar uchun favqulodda bir hol sanalgan bo'lsa, bugungi kunda chet elda ishlash, o'qish, yashash odatiy bir voqeaga aylangani barchaga ayon. Bu esa mamlakatimizda demokratiya tartibotlari chuqur ildiz otayotgani, erkin va ochiq jamiyatga aylanib barayotganimizning yorqin ko'rsatkichlaridir.

O'zgarishlar mazmuni faqat ko'zga yarq etib tashlanadigan jihatlar bilangina cheklanib qolmaydi. O'zgarishlar mohiyat-e'tiboriga ko'ra voqeligimizning barcha jabhalarini qamrab olmoqda.

Keyingi yillarda madaniyat muassasalari moddiy-texnik bazalarining mustahkamlangani, zamonaviy ta'lim vositalari bilan ta'minlanganini va to'garaklar tashkil etilganini alohida qayd etish joiz. Bugungi san'at va madaniyat muassasalari mamlakatimizning ma'naviy-ma'rifiy hayotida muhim o'rin tutuvchi ilmiy, siyosiy va madaniy markazlar vazifasini ham bajarmoqda.

Madaniyat va san'at muassasalari bilan bir qatorda mamlakatimizda asrlar mobaynida oddiy odamlar haq-huquqlarining himoyachisi vazifasini o'tab kelgan an'anaviy, hududiy jamoat tashkiloti, ya'ni mahalla institutiga, uning imkoniyatlari ko'lamini kengaytirishga jiddiy e'tibor berilib, bu masala davlat ahamiyati darajasiga ko'tarildi. Xalqaro jamoatchilik tomonidan O'zbekistonda bugungi kunda mahalla instituti to'laqonli demokratik-gumanitar tashkilot sifatida e'tirof etilayotgani ham bejiz emasdir.

Birinchi Prezidentimiz shaxs tarbiyasi omili mentalitet o'zgarishlari bilan chambarchas hodisa ekanligiga urg'u beradi va hayot voqeligining mentalitetni o'zgartirishi xususida alohida to'xtalib, bu holat masalaning bir jihati ekanligini, ayni chog'da mentalitetning o'zi ham hayotni o'zgartirishga qodir kuch ekanligini ta'kidlaydi.

Hozirgi paytda ijtimoiy jarayonlar tahlilidan kelib chiquvchi muhim vazifalardan biri ham mentalitet omilini faol

lashtirishga erishishdir. «Agar mentalitetni atrofimizdagi hayot tarzining mahsuli sifatida qabul qilsak, uning ikkinchi jihati shundaki, – deb ta’kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz, – hayotning o’zi ham, uning o’zgarishlari ham odamzod tafakkurining o’zgarishi bilan chambarchas bog’liq»¹.

Yangi davr talablariga xos milliy mentalitetning tarkibiy jihatlari va tamoyillari ichida markaziy o’zak mavqeni adolat mezoni egallaydi. Adolatlilik ijtimoiy hayotimizning oladan to davlat miqyosidagi faoliyatgacha bo’lgan barcha bog’inlarida baravar amal qilishi zarurdir. «Adolat, – deb alohida qayd etgan edi Birinchi Prezidentimiz, – biz qurayotgan jamiyatning mezoni bo’lishi darkor»². Adolat bilan birga insof-diyonat, ezgulikka ishonch, shukronalik, fuqarolar rizoligi, qanoat singari fazilatlar bugungi kunning butun insonlari uchun bosh sifatlar bo’lishi zarurdir.

Insof-diyonat shaxsning muhim sifati bo’lib, uning o’z-o’zini cheklay, chegaralay olish kuchini ifoda etadi. O’z-o’zini cheklay olish insonning irodasiga, tarbiyalanganlik darajasiga, aql-zakovatiga bevosita bog’liqdir. Xalqimizning tarixiy-madaniy tajribasida insof-diyonatga erishish turli ko’rinishlarda namoyon bo’lib kelgan. Uning yaqqol namunasini yassaviylik, naqshbandiylik tariqatlarida ko’rish mumkin. Dunyoviy insof-diyonat esa mavjud imkoniyatlarda me’yor talablaridan kelib chiqib yondashish, mas’uliyat doirasidan chetlanmaslik, nafsni tiya olish, o’zgalar manfaatlariga hurmat bilan qarash singari sifatlarda namoyon bo’ladi.

Ko’pmingyillik tariximiz mobaynida umummilliy komillik va butunlikka bo’lgan intilishlar ilk daf’a mustaqillik tulayli xalqimizga nasib etdi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan xalqimizning ma’naviy komilligi, millat butunligini tarkib toptirish va rivojlantirish konsepsiyasi

¹ Qarang: «Turkiston» gazetasi muxbirining savollariga javoblar. **Islom Karimov**. «Biz kelajagimizni o’z qo’limiz bilan quramiz». –T.: «O’zbekiston», 1999, 297-bet.

² Qarang: O’sha manba, 294-bet.

ishlab chiqildi va amalga oshirila boshlandi. O'zgarayotgan zamon va yangilangan makon mantig'i xalq xarakterida ilgari yetarli rivoj topmagan yangi fazilatlarni tarkib toptirish zaruratini kun tartibiga qo'yayotgani bois, Yurtboshimiz xalqimizni ma'naviy uyg'onish, hushyorlik, atrofga keng nazar tashlash, qiyoslab harakat qilishga da'vat etib kelmoqda.

Birinchi Prezidentimizning o'zbek millati mentalitetini progressiv o'zgartirish borasidagi yaxlit konsepsiyasi ikki katta yo'nalishdan iborat bo'lib, ularning birinchisi xalqimiz fe'l-atvori, turmush tarzi, xarakteridagi salbiy xususiyatlarni evolyutsion tarzda bartaraf etib borish bo'lsa, ikkinchi yo'nalish, yaxshilariga yo'l, rag'bat, har bir ijobiy ishni qadrlash va taqdirlash, ibrat omiliga kuch berish siyosatidan iboratdir.

Mazkur konsepsiyaning muhim asosiy negizida xalqimizning jamoaviylik tabiatini bunyodkorlik faoliyatlariga yo'naltirish, ommani yaratish ishlariga, ayniqsa, madaniyat va san'atga oshufta qilish, badiiy ijodiyotga odamlarni jalb etish, boshqarishda yetakchilar, liderlar omiliga tayanish, har tomonlama komil shaxslarning ibrat kuchidan samarali foydalanishning maqsadlari mujassamdir.

Xullas, o'zbek mentalitetini zamon mantig'iga muvofiq evolyutsion o'zgartirishning yaxlit tizimi quyidagi jihatlar ro'yobini taqozo etadi.

1. Xalqimiz turmush tarzi, urf-odatlari, fe'l-atvori mazmunini umummilliy ko'lamda chuqur mushohada etish, ortiqcha marosimbozlik, isrofgarchiliklardan bosqichma-bosqich qutulish yo'lidan borish;

2. Barcha sa'y-harakatlar, amallar, an'analar, to'y va ma'rakalarni o'tkazish jarayonida qat'iy me'yori talablariga rioya qilishga o'rganish, kichik oilaviy tadbirlarni mahalla, tuman, butun shahar miqyosidagi ma'raka-marosimlarga aylantirib yubormaslikka intilish;

3. So'z va ish birligiga rioya qilish, va'dabozlik, ortiqcha chiranish, maqtanchoqlikka moyillik singari illatlarga qarshi kurash olib borish, har bir narsa, hodisani o'z nomi bilan aynan ifodalashga o'rganish;

4. Butunlik falsafasini turmush tarzimiz, fe'l-atvorimiz mazmun-mohiyatiga aylantirish, yosh avlod vakillarini lafzli shaxs qilib shakllantirish, fikri so'ziga, so'zi amaliga, amali Vatan manfaatlariga ayni muvofiq bo'lishiga erishish;

5. Odamlarda o'z fe'l-atvorlari, sa'y-harakatlari, intilishlari, ma'naviy qiyofasining holati xususida shaxsiy taftish malakasini shakllantirish, o'z ustida doimiy ishlash, takomillashuv, o'zidan qoniqmaslik fazilatlarini shakllantirish, o'zi yonib boshqalarni ham yondira olish xususiyatlarini tarkib toptirish;

6. Badiiy ijodiyot mashg'ulotlariga aholining turli qatlamlarini yalpi jalb etish;

7. Ezgulik yo'lida fidoiy bo'lish, yaxshilik qilishga, boshqalarning tashvishiga yelkadosh bo'lishga tayyorlik fazilatlarini kamol toptirish;

8. Vatan ravnaqi, xalq farovonligi yo'lidagi intilishlar bilan shaxsiy sa'y-harakatlar uyg'unligiga erishish;

9. Yoshlarda ezgu va savob ishlarni har kuni va hamiha qilishga kuchli ichki rag'bat, ehtiyoj, intilish fazilatlarini tarkib toptirish;

10. Milliy-madaniy merosni yalpi o'zlashtirish, qadriyatlarimizdan chin iftixor tuyg'ularini his etish, g'ururlanish va zavq ola bilishni tarbiyalash;

11. Insof, adolat, halollik, vijdon singari tamoyillar tarbiyasini muntazam tarzda olib borish, bu ishda rahbarlar, obro'li shaxslar, lider-yetakchilar, ota-onalarning shaxsiy ibrati omilidan samarali foydalanish;

12. Fuqarolarda o'zini jamoaning nafaqat miqdoriy-jisman afzosi, balki, ma'naviy bo'lagi deb his etish, umumiy intilishlar, sa'y-harakatlar, maqsadlar tizimi mazmuniga har bir inson o'z ulushi, hissasi nechog'li ekanligini anglashni shakllantirish;

13. Intellektual mulk ustuvor ahamiyat kasb etayotgan hozirgi zamonda har tomonlama va chuqur bilimlar sohibi bo'lishga intilish, umumjahon taraqqiyoti jarayonlariga faol integratsiyalashuv yo'lidan borish katta ahamiyat kasb etadi.

Xullas, buyuk kelajak taqdiri, ozod va obod jamiyat qurilishi o'zimizning qo'limizda ekanligi, bu maqsad barchamizning ma'naviy o'lchovimiz, shaxsiy va ijtimoiy mo'ljalimizga aylanishi bugungi kun taqozosidir. Darhaqiqat, Birinchi Prezidentimiz aytganidek, «Mamlakatimizning tarixiy va milliy xususiyatlarini, xalqimiz tabiatini, mentalitetini inobatga oluvchi rivojlanishning mazkur yo'li biz uchun nihoyatda maqbuldir»¹.

Shunday qilib, istiqlol yillarida mamlakatimizda amalga oshirilgan ulug' bunyodkorlik ishlari natijasida xalqimiz tafakkur tarzi o'zgarib, uning mentalitetida quyidagi xususiyatlar tarkib topdi:

1. Aholi turli qatlamlarida, xususan, qishloq aholisi orasida bozor iqtisodiyoti tamoyillarini tadrijiy o'zlashtirish asosida mulkka egalik xususiyati shakllantirildi. Mulkdorlik mas'uliyatini anglash esa, odamlar tabiatida saxovatpeshulik, muruvvatlilik, bag'rikenglik fazilatlarining qayta uyg'otishiga, mulkni asrash, ko'paytirish va boyitish harakati esa vatanparvarlik tuyg'usi bilan uyg'unlashuviga olib keldi.

2. Istiqlol yillarida odamlarda o'z-o'zini oxlokratik ya'ni, to'da, olomon a'zosi sifatida emas, mustaqil shaxs sifatida anglash tendensiyasi tarkib topdi. Mustaqil shaxs sifatida anglash tuyg'usi esa kishilarimizda hayotga pragmatik yondashish, o'z taqdirini o'zi yaratish, o'z baxti va kelajagi uchun kurashish xususiyatining rivojlanishiga turtki berdi.

3. Mustaqillik yillarida odamlarda shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarini uyg'un anglashdan iborat, milliy tariximizda ilgari bo'lmagan yondashuvning shakllanishiga erishildi. O'z manfaatining davlat va jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashuvi odamlarda ijtimoiy voqelikni individual, mintaqaviy anglashdan korporativ anglash darajasida tafakkur yuritish, turmush tarzini tashkil etish imkonini berdi.

4. Istiqlol yillarida qonunlar ustuvorligini ta'minlash borasida keng ko'lamlı ishlar amalga oshirildi. Natijada, xal-

¹ Qarang: **Islom Karimov**. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: «O'zbekiston». 1999. 14-bet.

qimiz tabiati, fe'l-atvori, turmush tarzida qonunlarga itoat, amaldagi tartib-qoidalarga hurmat qadriyati tarkib toptirildi. Bu esa mamlakatimizda jinoiy xatti-harakatlarni qasddan sodir etish, axloq buzilishini, giyohvandlik singari illatlar-ning sezilarli darajada kamayishi, kundalik turmushimiz osoyishtaligi va barqarorligi ta'minlanishiga olib keldi.

5. Xalqimiz tabiatida tarixga hurmat, ajdodlarimiz me-rosiga ehtirom, ularning boy ma'naviy mulkini e'zozlash xu-susiyati, o'ziga xos an'analari tarkib toptirildi. Vatanimizning o'nlab allomalari faxr-ifixorimiz manbai bo'lgan ulug' ajdod-larimiz ruhini e'zozlab ulkan obidalar, memorial koshonalar, haykallar barpo etildi, maxsus anjumanlar o'tkazilishi, ba-g'ishlov kitoblari nashr etilishi yo'lga qo'yildi. Bu esa aholi-ning, xususan, yoshlarning chin vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirish imkonini kengaytirdi.

6. Mustaqillik yillarida odamlarimizning hayotga rat-sional, ya'ni aql ko'zi bilan qarash, har bir ishda me'yorga noya qilish fazilati tarkib toptirildi. Bu esa biron-bir faoliyat-da, xususan, boshqaruvda takabburlik, boshqalarning fikrini nazar-pisand qilmaslik, manmanlik singari illatlarning sezi-larli darajada kamayishiga olib keldi. Odamlarda yaxshidan ibrat, yomondan soboq chiqarish fazilati kuchaydi.

7. Istiqlol yillarida jamiyatda ayollarga pozitiv munosabat tizimi tarkib toptirildi. Natijada, ayollarning ijtimoiy mav-qeiga bo'lgan munosabat tubdan o'zgarib, ularning jamiyat-dagi haq-huquqlari to'la ro'yobga chiqishiga erishildi. Bu esa xotin-qizlarimizni turmushimizning turli jabhalarida yana-da ijtimoiy faol bo'lishga, o'z vatanparvarlik tuyg'ularini amalga oshirishlariga qulay shart-sharoitlar tug'dirdi.

8. Istiqlol yillarida oilaga bo'lgan munosabat ilk daf'a davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilandi. Oila omili asosiy Qonunimiz va boshqa me'yoriy hujjatlarda qayd etilib, uning milliy o'zligimizning beshigi va asl qadriyati ekanligi huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Bu esa oilada o'zaro totuvlik, ittifoq, hurmat va muhabbatni har tomonlama kuchaytirish imkonini berdi.

9. Mustaqillik yillarida shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan munosabat tizimi ham o'zgardi. Odamlarda o'z-o'zini qadrlay bilish, ijtimoiy muhitda munosib o'rnini topish fazilatlarini shakllantirildi. Bu esa o'ziga sodiq, o'zini qadrlovchi insonning boshqalarga xiyonat qilmasligi, o'zgalarga ham xuddi o'zidek qarash xususiyatini umumjamiyat ko'lamida keng yoyilishiga olib kelmoqda.

10. Ta'lim tizimi isloh etilib, ma'rifiy yuksalishning tamomila yangi konsepsiyasi hayotga joriy etildi. Ma'rifiy yuksalishning mazkur dasturi jamiyatning barcha a'zolariga intellektual taraqqiyot uchun keng imkoniyatlar eshiklarini ochdi. Bu esa jamiyatda ma'rifiy taraqqiyot borasida pozitiv «portlash effekti»ning yuzaga chiqishiga imkon yaratdi. Minglab yoshlarimizning xalqaro ko'rik-tanlovlar g'oliblari, intellektual olimpiadalar chempionlari, ilg'or G'arb universitetlarining nomdor stipendiatlari bo'lishiga olib keldi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ma'naviyat va shaxs ijtimoiy faolligining bog'liqligini izohlang.
2. Ma'rifatning madaniyat va ma'naviyatdan uzilishi qanday oqibatlarga olib keladi?
3. Ma'naviyatning madaniy ijodkorlik bilan bog'liq tarzda amal qilmasligi qanday oqibatlarning yuz berishiga sabab bo'ladi?
4. Milliy mentalitetning madaniyatga ta'siri qanday namoyon bo'ladi?
5. Madaniyat va muhabbat hodisalari o'rtasidagi uyg'unlikni izohlab bering.
6. O'zbek mentalitetining evolyutsion o'zgarish bosqichlarini yoritib bering.

Tayanch so'z va iboralar:

Ma'naviyat, shaxs ijtimoiy faolligi, shaxsiy manfaat, davlat manfaati, milliy mentalitet.

3.12. Ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchilarning hayotiy mo'ljallari va ta'lim qadriyatleri

Ong va tafakkur o'zgarishlarini izchil amalga oshirish ma'naviy hayotning barcha jabhalarini isloh etish, xususan, ertangi kun mazmunini nechog'li boyitish, o'zgartirish rejalariga bevosita bog'liqdir. Jamiyatni pozitiv o'zgartirish jarayonlari esa shaxsning o'zini o'zi o'zgartirish tadbirlaridan boshlanadi. Individual maqsadlar, rejalarining nechog'li ijtimoiy mazmun kasb etishi esa jamiyatning siyosiy, ma'naviy faollik darajasini ifodalaydi. Shu boisdan ham bugun madaniyat muassasalarida ijodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilarning, ayniqsa, yoshlarning maqsad va orzu-o'ylari jamiyatning umumiy maqsadlari bilan uyg'unligi masalasini maxsus ilmiy o'rganish dolzarb muammolardan sanaladi. Ijtimoiy mo'ljal omilining bugungi yoshlar ma'naviyatidagi o'рни va roliga bag'ishlab o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalari bu borada alohida e'tiborga loyiqdir. Mazkur tadqiqot respublikamizning Farg'ona hamda Jizzax viloyatlari umumiy o'rta ta'lim maktablari va kasb-hunar kolleji o'quvchilari o'rtasida o'tkazildi. Tadqiqot doirasiga 1200 nafar o'quvchi jalb etildi.

Tadqiqot natijalari yoshlarning bugungi ijtimoiy hayot o'zgarishlariga befarq emasliklari, bunyodkorlik faoliyatiga daxldorlik tuyg'usi yuqori darajada ekanini ko'rsatdi. Xususan, yoshlarning aksariyat ko'pchiligi «Siz ushbu to'garaklarda o'z xohishingiz bilan shug'ullanyapsizmi?» degan savolga «o'zimning qiziqishim sababli» (76 foiz) hamda «ota-onamning maslahati bilan» (24 foiz) degan javob variantlarini belgiladilar. Mazkur savolga javoblar haqqoniyligini o'rganish maqsadida berilgan «Sizning ushbu to'garakda shug'ullanishingizdan maqsad nima?» degan savolga 56 foiz yoshlar «yaxshi mutaxassis bo'lish» deb javob bergan bo'lsa, 44 foiz respondentlar «jamiyatda o'z o'rnimni topish uchun» deb javob berdilar.

Shuningdek, yoshlar o'zlari tanlagan kasbiy yo'nalishlarning hayotiy baxt tushunchasi bilan uyg'un tasavvur etishlarini

ham namoyon etdilar. «Siz baxt deganda nimani tasavvur qilasiz?» degan savolga «odamlarga kerakli bo'lib yashash» (31 foiz), «yaxshi mutaxassis bo'lish» (32 foiz), «o'qishni davom ettirish» (30 foiz) singari pozitiv javob variantlarini belgiladilar.

Yoshlar mazkur savolning tayyor javob variantlari bo'lgan «uylanish, turmushga chiqish» (6 foiz), «daromadli ishga joylashish» (3 foiz), «boy-badavlat yashash» (8 foiz) singari javoblarni nisbatan kam qayd etdilar. Tabiiyki, o'quvchi-qatnashchilar mazkur hayotiy jihatlarni keyingi bosqichga daxldor deb bilib, dastavval o'zlarini hayotga har tomonlama tayyorlash zaruratini muhim deb bilishlari e'tiborga loyiqdir.

Hozirgi yoshlarda ijtimoiy mo'ljal omilining katta yoshdagi aholi vakillari fikr-qarashlaridan birmuncha farqli jihatlari namoyon bo'lmoqda. Bunday o'ziga xoslik ularning hayotga pragmatik yondashuvlarida ham o'z ifodasini topadi. Xususan, anketa mazmunidan o'rin olgan «Siz quyidagi xususiyatlardan qaysi biri insonga ko'proq foydali deb hisoblaysiz?» degan savolga so'rovga jalb etilgan yoshlar «bilimdonlik» (28 foiz), «ishbilarmonlik» (38 foiz), «o'ziga bo'lgan ishonch» (34 foiz) deb javob qaytardilar.

Yoshlarning makoniy mo'ljallari, kelajakda qaysi joyda muqim yashashga doir fikrlarini o'rganish ham muhim ijtimoiy ahamiyatga egadir. «Kelajakda o'zingiz mo'ljal qilgan yashash joyingizni qayerda deb bilasiz?» degan savolga mutlaq ko'pchilik o'quvchilar o'z baxtlarini kindik qoni to'kilgan joyda topishlarini bildirdilar (55 foiz), «respublika, viloyat yoki tuman markazida yashash» fikriga egalar 15 foizdan iborat. Ammo qatnashchilarning har uchtdan biri (35 foiz) bu haqda o'ylab ko'rmaganlar va kelajakda qayerda yashab faoliyat yuritishlarini aniq tasavvur etmasliklarini bildirdi.

Tez o'zgarayotgan davr mazmuni turli xil tashqi ta'sir oqibatida evolyutsion tarzda o'zgarib bormoqda. Shu boisdan ham bugungi yoshlar ma'naviyatiga qaratilgan turli mafkuraviy, g'oyaviy-siyosiy ta'sirlarni o'rganish ham muhim ahamiyatga egadir. Bu jarayon yoshlar tomonidan turli omimaviy axborot vositalari, xususan, xorijiy telekanallar ko'r-

satuvlari yoki radio eshittirishlari hamda Internet xabarlariga bo'lgan munosabatlari orqali oydinlashadi. Turli buzg'unchi mafkura va siyosiy kuchlar manfaatlarini o'zida ifoda etgan bunday axborotlar nima haqiqatu nima uydirma ekanini yaxshi tahlil etolmaydigan yoshlar ongida ikkilanish va ishonchsizlik kayfiyatini paydo qilib qo'yishi mumkin. Bunday holat xorijdan yoshlar ongiga singdirib kelinayotgan xabar va ma'lumotlar mazmunini chuqur o'rganish, ular berayotgan, Vatanimiz manfaatlariga zid keluvchi axborotlarga qarshi tadbirlar, bahs-munozaralar, axborot soatlarini doimiy ravishda o'tkazib borish masalasini kun tartibiga qo'yadi.

Xullas, ijtimoiy mo'ljal hodisasini tizimiy tadqiq etish bugungi yoshlarning hayotga bo'lgan munosabatlari, fuqaro sifatidagi faollik darajasi, ma'naviy qiyofasi, shaxs sifatida o'z-o'zini anglash ko'lamini o'rganish hamda tarbiyaviy jaryonlarni jamiyatning ustuvor yo'nalishlari bilan muvofiq- lashtirish imkoniyatini oshiradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy mo'ljal hodisasining mohiyatini izohlang.
2. Yoshlarning o'zini o'zi baholash xususiyatlarini tushuntirib bering.
3. Shaxsning prognostik mo'ljallarini tahlil qiling.

Tayanch so'z va iboralar:

Ijtimoiy mo'ljal, ijtimoiy o'zgarishlar, yoshlarning ma'naviy qiyofasi.

3.13. Tashkilot va tashkilotchilik madaniyati

Tashkilot madaniyati tushunchasi maxsus ilmiy tadqiqot predmeti sifatida XX-asrning oxirgi choragidan boshlab o'rganila boshlandi. Tashkilot madaniyati tarkibi va mazmuni xususiyatlariga ko'ra millat, jamiyat va jamoa madaniyatlaridan farq qilib, milliy, etnik, partiyaviy va hududiy bog'liqliklardan xoli hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Tashkilot

madaniyati uchun biron-bir mamlakat yoxud hudud chegaralari doirasida cheklanishlardan iborat shartliliklar ham begonadir.

Tashkilot madaniyatining XXI-asrda yanada mustahkamlanishi va barqaror rivojlanish xususiyatiga ega bo'lishi kuzatilmoqda. Barqaror taraqqiy topgan xalqaro tashkilotlar faoliyatlarini tahlil etish shuni ko'rsatmoqdaki, mazkur hodisa o'z mazmuniga ko'ra uch guruhdan iborat maqsadlar turkumini o'z oldiga qo'ygandir. Bular quyidagilar:

- tashkilotning pirovard maqsadlari;
- tashkilotning doimiy maqsadlari;
- tashkilot xodimlarining xulq-atvor qoidalari.

Tashkilotning pirovard maqsadlari doirasiga xodimlarning kasbi, muassasa orqali jamiyat va Vatanga xizmat qilishi, aholining ijtimoiy turmushini yaxshilash, sohani rivojlantirishga hissa qo'shish darajasini oshirish masalalari kiradi.

Tashkilotning doimiy maqsadlariga esa, mehnatga ilmiy yondashuv, yuksak samaradorlik, muassasada texnologik yangilanishlarni joriy etib borish, jamiyatga halol xizmat qilish orqali foyda orttirish, faollik, yaratuvchanlik, bozorda adolatli raqobat muhitini yuzaga keltirish masalalari kiradi.

Tashkilot xodimlarning xulq-atvor qoidalari muassasaga bo'lgan munosabatlar tizimini tashkil etib, to'rtta bosqichdan iboratdir. Birinchisi, tashkilotga bo'lgan munosabat (sodiqlik, o'z kasbi, mavqeidan mamnunlik), ikkinchisi, ish joyiga kasbiga bo'lgan munosabat (harakatchanlik, mas'uliyatlilik, sabr-bardosh, ehtiyotkorlik, o'z kasb-koridan g'ururlanish), uchinchisi, hamkasblarga, xodimlar va rahbarlarga munosabat (o'zaro hamkorlik, e'tibor, g'amxo'rlik, ijro intizomi), to'rtinchisi, xodimning o'z-o'ziga bo'lgan munosabati (salamatligi, tetikligi, axloqiy-ma'naviy barkamolligi, o'zini idora qilish darajasi) masalalarini o'z ichiga oladi. Tashkilot madaniyati muassasaning nafaqat ishchanlik xususiyatini ifodalaydi, balki tashkilotga xos bo'lgan madaniyatni har bir xodim xatti-harakatida aks ettiradi.

Tashkilot madaniyati xodimlar tomonidan o'z-o'zicha o'zlashtirilmaydi, balki rejali asosda, izchillik bilan mutaxas-
uslar ongi, ruhiyatiga singdirib boriladi. Tashkilot madani-
yati Yaponiya firmalarida odatda xodimlar tomonidan sakkiz
oy mobaynida to'la-to'kis o'zlashtiriladi. Buning uchun har
kun ish boshlanishidan oldin umumiy majlis chaqiriladi. Xo-
dimlar xulq-atvorining asosiy qoidalari takrorlanadi. Tashki-
lotning joriy va istiqbol faoliyat rejaları hamma ko'radigan
joyga ilib qo'yiladi. Tashkilot madaniyatini o'zlashtirish ma-
mulasiga yangi texnologiyalarni joriy etishdek mas'uliyatli
vazifa bilan baravar masala sifatida yondashiladi.

Hozirgi zamon rahbarining muhim jihatlaridan biri fav-
qulodda vaziyatlarda hamda ishda kamchiliklarga yo'l qo'-
yilgan hollarda barcha mas'uliyatni zimmasiga ola bilish
xususiyatidir. Shu narsa e'tiborga sazovorki, mamlakatning
umumiy taraqqiyot darajasi qancha yuqori bo'lsa, faoliyat
uchun mas'ullik hissi shuncha yuqori bo'ladi va rahbarning
ish javobgarlik darajasi ham, intizomi ham shuncha yuksak
bo'ladi.

So'nggi yillarda tashkilot madaniyatini muayyan tizimga
keltirish borasida tadqiqotlar amalga oshirildi. Angliyalik
olim R.D. Lyuis, fransuz sotsiologi D. Bollinje, gollandiyalik
olim G. Xofshtede, rus olimi A.I. Prigojin tomonidan tashkilot
madaniyati tarkibiy va mazmuniy jihatdan tahlil etilib, qator
tipologik tizimlar ishlab chiqildi. Mazkur tizimlar orasida
dunyoning 70 mamlakatida tadqiqot o'tkazib, 60 mingdan
ko'proq respondentlardan o'z ishidan, mehnat faoliyatidan,
hamkasblaridan, hayotiy maqsadlaridan, mehnat jarayoni-
dagi muammolarga munosabatdan, e'tiqodiy mansubliklari,
kasbiy layoqatlaridan qoniqishi, mamnunlik yoxud qoniq-
maslik darajalarini aniqlab chiqqan G. Xofshtede izlanishlari
diqqatga sazovordir.

O'z tadqiqotlarida G. Xofshtede tashkilot madaniyatiga
munosabatda to'rt yo'nalish mavjudligini aniqlaydi. Bular:
individualizm-kollektivizm, hukm o'tkazib boshqarishning
katta va kichik masofalari, noaniqliklardan qochishning

barqaror va zaif ko'rinishlari hamda muassasada erkaklar va ayollar omilining ta'siri yo'nalishlaridan iborat ekanligi asoslab beriladi.

Mazkur yo'nalishlarning turli davlatlardagi o'ziga xos umumiy jihatlarini aniqlash tashkilotlarning har bir mamlakatdagi madaniy xarajatlarini ishlab chiqishga imkon beradi. Tashkilotlar mazmunini aniqlash esa, turli mamlakatlardagi mehnat faoliyatlari mazmuni, ishga bo'lgan munosabat mohiyatini chuqurroq anglash, ish davomida yuzaga keluvchi konfliktogen jarayonlarning oldini olish, uni avvaldan tahlil qilib borish, ya'ni prognoz qilish imkoniyatini oshiradi. Amalga oshirilgan tadqiqotlar G. Xofshtede va G. Bollinjelarga tashkilot madaniyatining holati va rivojini diagnostika qilish imkoniyatini berdi.

Individualizm-jamoaviylik yo'nalishi individning guruhga qanchalik uyg'unlashuvi darajalarini belgilab beradi. Jamoaviylik tengsizligi maqomidan kelib chiqib, ijtimoiy boshqarishni tashkil etadi.

Boshqaruvning katta masofalari amal qiluvchi tashkilotlarda farmoyish va buyruqlar muhokama etilmaydi, ta'sir huquqdan yuqori turadi, yuqori lavozimdagi shaxslar alohida mavqe kasb etadilar, xodimlar o'rtasida ishonchsizlik hukm suradi, xodimlar noroziliklarini izhor etishdan cho'chiydilur.

Boshqaruvning kichik masofalariga amal qiluvchi tashkilotda esa, xodimlarning ish tartibotlari, bajarayotgan ishlari va mavqelari o'rtasidagi har xillik aniq belgilangan bo'lib, rahbarning ta'sir va tazyiqidan ko'ra, huquqlar, qoidalar ustuvorlik qiladi. Yuqori lavozimdagi rahbarlar quyi lavozimdagi xodimlar uchun ilohiylashtirilmaydi, boshqaruvchi va bo'ysunuvchilar o'rtasida o'ziga xos uyg'unlik tarkib topgan bo'ladi, oddiy xodimlar o'rtasida esa, o'zaro hamkorlik aloqalari amal qiladi.

Tashkilot madaniyati uchun muhim jihatlardan yana biri faoliyatlarda noaniqliklardan qochish tendensiyasidir. Golland olimi G. Xofshtede va fransuz sotsiologi D. Bollinje noaniqliklardan qochishning quyi va yuqori bosqichlarini aniqlashib, noaniqliklardan qochish tendensiyasi yuqori

tashkilotlarda xodimlar o'rtasidagi raqobatning bo'lmasligi, bir xil lavozimda ko'proq ishlashga intilish, ishda tavakkalchilikka yo'l qo'ymaslik, yangi texnologiyalarni joriy etishdan cho'chish holati bo'lishini, noaniqliklardan qochish tendensiyasi quyi tashkilotlarda xodimlar o'rtasida raqobat va musobaqa ruhining kuchliligi, bir xil lavozimda uzoq ishlab qolish ma'qullanmasligi, ishda tavakkalchilikka keng yo'l berilishi, yangi texnologiyalarni faol joriy etishga moyillikning ustuvorligi aniqlanadi.

Tashkilot madaniyatining to'rtinchi o'lchami ayollar va erkaklarning o'rni va roliga bag'ishlangan bo'lib, maqsadga erishish, vazifalarni bajarishning motivatsion jihatlarini ifoda etadi. Ma'lumki, an'anaviy yondashadigan bo'lsak, erkaklar zimmasiga oiladagi turmushni moddiy-miqdoriy ta'minlash vazifasi yuklangan bo'lsa, ayollar shu hayotning sifat jihatlarini ta'minlab keladilar.

Amerikalik sotsiolog F. Xariberg talqiniga ko'ra, erkaklar «ish uchun yashash», ya'ni hayotda muayyan maqsadlarga erishishni ko'zlab yashasalar, ayollar «ish – yashash uchun», ya'ni mehnat muayyan vazifalarni bajarishga yo'nalgan, deb hisoblaydilar.

Ayollar tashkiloti chin insoniylik tushunchasini xodimlarga doimiy e'tibor, g'amxo'rlik va o'zaro muloqotlarning yaxshiligi sifatida talqin etsalar, erkaklar faoliyat orqali o'zidagi salohiyatlarini yuzaga chiqarish, jamoa va jamiyatda tan olinish, obro' orttirish deb tushunadilar. Erkaklar jamoalarida ziddiyatlar ochiq mazmun kasb etib, keskin qarama-qarshiliklar muhitida kechadi. Ayollar o'rtasidagi ziddiyatlar esa, odatda yashirin amal qiladi va muloqotlar vositasida boshqarib boriladi.

Tabiiyki, har qanday tipologiya ham muayyan kamchiliklarga ega bo'lganidek, biz yuqorida talqin etgan to'rt o'lchamli tipologiyada ham muayyan ishlov berish uchun zarur jihatlar mavjuddir. Masalan, G'arb demokratiyasida barcha ijtimoiy, siyosiy sa'y-harakatlar individ ozodligini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, Sharqda jamoa bo'lib erkinlikka chiqish, jamoaviylikka intilish tendensiyasi ustuvorlik

qiladi. Ayniqsa, O'zbekistonda jamoa bo'lib yashash va ishlashga moyillik, qarorlar qabul qilishda an'anaviylikka mavjud jamoada avvaldan amal qilib kelgan odatlar, rasm-rusumlardan kelib chiqish, keskin choralar qo'llashdan ko'ra voqealarning o'z-o'zidan yetilib borishiga urg'u berish, maslahat va tashqi fikrlarning shaxsiy nuqtayi nazardan ko'ra ustuvor ta'sir kuchiga egaligi omillari tashkilot madaniyati hodisasini talqin etishda hisobga olinishi zarurdir.

Shuningdek, O'zbekistonda tashkilotlardagi xodimlarning ishga tanlanishida ko'proq shaxsiy axloqiy sifatlari, rahbarga bevosita tanishligi yoki uning yaqinlariga aloqadorligi xodimning faoliyatdagi bahosi, uning kasbiy sifatlaridan va kelib chiqishidan ko'ra kuchliroq omil ekanligi, tashkilotning tinchligini afzal ko'rish, keskin raqobat ruhidan qochish xususiyatlarini hisobga olishimiz lozim.

Rahbar mas'uliyati va ma'naviyati ko'p qirrali jarayondir. Rahbar odam tashkilotning manfaati uchun xizmat qilishi kerak deganimizda, birinchi navbatda, rahbar xalqning ahvolini nechog'lik yaxshi bilishi, xalqning farovonligini ko'tarish uchun choralar izlashini ko'z oldimizga keltiramiz. Bu masalaning barchasiga aniqlik kiritish, ularni hozirgi zamon ko'zi bilan baholash, bu boradagi eng dolzarb muammolarni aniqlash zarur. Har bir rahbar o'zi boshchilik qilayotgan tashkilot xodimlarining turmushini yaxshi o'rganishi, rivojlanish va unga to'siq bo'layotgan tomonlarni yaxshi tasavvur qilishi, taraqqiyotiga yo'l ochuvchi vositalarni ishga solishi, bu ishda qat'iyat, sabr-bardosh, tadbirkorlik ko'rsatishi dardkor.

Ikkinchi o'rinda majlislar turadi. Bu majlislarda oddiy fuqaro ishtirok etmaydi, katta rahbar o'zidan pastdagilarni to'plab topshiriq beradi, ularning hisobotini eshitadi va nihoyat axborotlar pastdan yuqoriga qarab to'planib boradi. Rahbar bu axborotlarni e'tiborsiz qoldirmasligi va o'z vaqtida chora ko'rish lozim.

Rahbarning ma'naviy saviyasi qancha yuqori bo'lsa, u shunchalik ijtimoiy ijodkorlikka moyil bo'ladi. Ijtimoiy ijod-

kor shaxs esa boshqaruvda ko'proq korporativ boshqaruv uslublarini joriy etadi. Boshqalarga g'amxo'r bo'ladi, rahbar xodimlarning ichki ruhiy holati, orzu-intilishlari, kayfiyatlari, yashash va turmush tarzi imkoniyatlaridan xabardor bo'lib turishi, muammo va ichki ziddiyatlarni oqilona yechish yo'llarini tavsiya eta olish salohiyati bilan ajralib turadi. Ayni vaqtda rahbar o'z-o'zini boshqarishi, o'z faoliyatiga tanqidiy ko'z bilan qarashi, o'z-o'zini anglashi, o'ziga va boshqalarga talabchan bo'lish tamoyillari ham muhim ahamiyatga egadir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Tashkilot madaniyati tushunchasini ta'riflab bering.
2. Tashkilot madaniyati turlarini ayting.
3. Tashkilot madaniyati madaniyat muassasalarida qanday yo'lga qo'yiladi?
4. Ayollar hamda erkaklarning ish va ijodiyotga farqli munosabatlari nimalardan iborat?
5. Jamoaviylik va tashkilotchilik madaniyati tushunchalari o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlang.
6. Zamonaviy rahbarning madaniy qiyofasi haqida gapiring.
7. Odamlarni ishga qabul qilishda ularning qaysi sifatlariga ko'proq e'tibor qaratish zarur?

Tayanch so'z va iboralar:

Tashkilot, tashkilotchilik madaniyati, jamoaviylik, rahbarning madaniy saviyasi.

3.14. Madaniy-ma'rifiy tadbirlar, ularning turlari va ahamiyati

Madaniyat va aholi dam olish markazlaridagi madaniy-ma'rifiy tadbirlar asosan katta yoshdagi aholining madaniy-axloqiy, badiiy-estetik, milliy-ma'naviy kamoloti yo'lida xizmat qilishga qaratilgan.

«Tadbirlarda keng qamrovli ishlar olib borilib, ular kishilarga ishdan bo'sh vaqtlarida kerakli axborot berish, badiiy-estetik zavqlantirish, madaniy-ijodiy ishga jalb qilish hamda

ularning mazmunli hordiq chiqarishlari uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ham unga kengroq tushuncha va atama zarur bo'lmoqda. Ularni keng qamrovli «madaniy tadbirlar» deb atasa yaxshi bo'ladi. Kezi kelganda shuni aytish lozimki, «ommaviy tadbirlar», «badiiy tadbirlar» atamalariga ham murojaat qilish mumkin»¹.

«Madaniy-ma'rifiy tadbirlar deganda aholini ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, ularning madaniy saviyasini oshirish, bilimini o'stirish, ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, bo'sh vaqtini, dam olishini ko'ngilli o'tkazish, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi tadbirlar tushuniladi»².

Bizningcha, «madaniy-ma'rifiy tadbirlar» eng avvalo, milliy g'oya asosida xalqni birlashtirish, jipslashtirish, yosh avlod ongi va qalbida ezgu g'oyalarga sadoqat tuyg'ularini tarbiyalashga, shuningdek, kishilarni ma'naviy tajovuzlardan ogohlikka chorlash, ularning mohiyatini anglab yetishga qaratilgan tizimli shakllar, usullar, vositalar va maqsadli amaliy harakatlar majmuidir. Madaniy-ma'rifiy tadbir ta'lim-tarbiyaning muhim yo'nalishi bo'lib, uning asosiy maqsadi muayyan masala bo'yicha bilim berish bilan birga anglangan xatti-harakatga yo'naltirishdan iborat. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etishning ikkita asosiy yo'nalishi mavjuddir.

Birinchidan, insoniy fazilatlarni ulug'lash, yuksak ma'naviyatli kishilar hayoti va faoliyatini ta'riflash, ularni ibrat, namuna qilib ko'rsatish orqali kechadi. Ikkinchidan esa, muayyan illatlarni qoralash, ulardan xalos bo'lishga da'vat, targ'ibot qilish orqali amalga oshiriladi va bunda erishilgan yutuqlarni xolisona e'tirof etish, kamchiliklardan xulosa chiqarish muhim ahamiyatga egadir.

¹ **U. Qoraboev.** Madaniy tadbirlar (Madaniy hordiq nazariyasi va amaliyoti bo'yicha o'quv qo'llanma). –T.: Toshkent kartografiya fabrikasi, 2003. 123-bet.

² **A. Begmatov, R. Rustamova.** Milliy g'oya targ'iboti va madaniy-ma'rifiy tadbirlar. –T.: «Ma'naviyat», 2008, 12-bet.

Madaniy-ma'rifiy tadbirlar orasida eng ko'p qo'llanadigan shakllardan biri mavzuli tadbirlardir. Mavzuli tadbirlar muayyan ijtimoiy hodisa bo'lib, mutaxassislar, san'atkorlar hamda tadbir ishtirokchilari bilan birgalikda, ma'naviy uyg'unlikni ta'minlash asnosida, jamoa uchun ijtimoiy jihatdan muhim hisoblangan voqealarga, sanalarga bag'ishlab tashkil etiladi.

Bunday tadbirlarga misol qilib, «Bugungi yoshlar ma'naviyati», «Milliy g'oya – bizning g'oya», «Milliy qadriyatlar», «Ommaviy madaniyat tahdidi», «Odob-axloq – millat g'ururi» mavzularidagi tadbirlarni sanab o'tish mumkin.

Ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan mavzuli kechalar mahallalarda, madaniyat saroylarida, korxonalarda, dam olish uylarida o'tkaziladigan mavzuli kechalardan tubdan farq qiladi. Chunki ishtirokchilarning ijtimoiy tarkibi, yoshi, jinsi, kasbi kabi xususiyatlarga ko'ra tafovutlar mavjuddir. Bu tafovut faqat tashqi farq bo'libgina qolmasdan, mavzuli kecha jarayoniga ijrochilar va boshqa qatnashchilar o'rtasidagi hissiy-emotsional aloqaning o'rnatilishiga ham jiddiy ta'sir o'tkazadi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mavzuli tadbirlar ishtirokchilari ta'lim muassasalarida bir xil, ya'ni, talaba va o'quvchilardan iborat bo'lganligi uchun sahnada rol ijro etuvchilar bilan tomoshabinlar o'rtasida hissiy-emotsional aloqa o'rnatish ancha oson kechadi. Mavzuli tadbirda qatnashchilar muayyan axborotni qabul qiluvchigina bo'lib qolmasdan, o'zlari ham yangi axborot yaratuvchilar sifatida voqealar zahirida yotgan mazmunga munosabat ham bildirib boradilar. Natijada, tadbir o'tkazishdan kutilgan tarbiyaviy maqsad amalga oshiriladi.

Mavzuli tadbirlar xalqimizning ertangi kunga bo'lgan ishonchini mustahkamlashda, siyosiy madaniyatini o'stirishda, mamlakatimizning barqaror taraqqiyot tendensiyasini to'g'ri anglashida g'oyaviy asos bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, milliy qadriyatlar inson ma'naviy olami bilan bog'liq. Milliy istiqlol g'oyasining muvaffaqiyati, avvalo, insonlardan har tomonlama bilimli, jismonan sog'lom, ma'nan barkamol

bo'lishni talab etadi. Demak, bugungi kunda odamlarni milliy g'oya bilan qurollantirish o'ta dolzarb vazifadir. Ozod va erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirish, barkamol insonni bunyodkorlikka yo'naltirish ana shu vazifalar sirasiga kiradi. Zero, har bir shaxs ijtimoiy hayotni o'zida mujassam etuvchi kuch sifatida jamiyatdagi barcha jarayonlarning, hayotbaxsh tushunchalarning o'zlashtiruvchisi, o'ziga singdiruvchisidir. Ijtimoiy-madaniy faoliyat jarayonida, jumladan, mavzuli tadbirlar orqali odamlar aniq va oqilona yo'naltirilgan ma'naviy qadriyatlar, me'yorlar va talablarni o'zlashtiradi.

Bugungi axborot asrida Internet saytlarining salmoqli qismida inson sha'niga mos kelmaydigan matnlar targ'ib etilmoqda. Sotsiologlar tomonidan amalga oshirilgan monitoring natijalari barcha mavjud saytlarning taxminan 12 foizi pornografik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Internet orqali tarqatiladigan (turli otishmalar va portlashlarga asoslangan) o'yinlarda esa, uning qahramoni o'z maqsadiga yetish uchun zo'ravonlik va yovuzlik sodir etadi. 17 foiz o'yinlarda ana shu zo'ravonlik va yovuzlikning o'zi bosh maqsad hisoblanadi.

Internet bugungi kunda ommaviy axborot va kommunikatsiya tizimining eng tez rivojlanib borayotgan bo'g'ini sifatida g'oyaviy kurash va targ'ibotning asosiy maydoniga aylanganligini, shu jumladan, diniy ekstremistik qarashlarni targ'ib qilayotganini ham ko'rish mumkin.

Diniy ekstremistlar va terrorchilarning Internetdagi saytlarida ularning maqsadi xaspo'shlanib, harakatlarini ma'naviy va axloqiy jihatdan oqlashga harakat qilinadi. Bunday saytlarda ularning faoliyatini oqlovchi, «qahramonligi»ni kuylovchi qo'shiqlar, kliplar bilan uyg'unlikda berilishidan maqsad, ularning mafkuraviy va hissiy ta'sir quvvatini oshirishdan iboratdir.

Bu sharoitda masalaning yana bir muhim jihatiga e'tiborni qaratish alohida ahamiyatga egadir. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Bugungi kunda yoshlarimiz nafaqat o'quv dargohlarida, balki radio-televidenie, matbuot, Internet kabi vositalar orqali ham rang-barang axborot

va ma'lumotlarni olmoqda. Jahon axborot maydoni tobora kengayib borayotgan shunday bir sharoitda bolalarimizning ongini faqat o'rab-chirmab, uni o'qima, buni ko'rma, deb bir tomonlama tarbiya berish, ularning atrofini temir devor bilan o'rab olish, hech shubhasiz, zamonning talabiga ham, bizning ezgu maqsad-muddaolarimizga ham to'g'ri kelmaydi. Nega deganda, biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o'z oldimizga qat'iy maqsad qilib qo'yganmiz va bu yo'ldan hech qachon qaytmaymiz»¹.

Shu ma'noda bugungi kunning jiddiy global muammosiga aylangan giyohvandlik, OITS kasalligining oldini olish, missionerlik, terrorizm, Internetdan foydalanish madaniyati va turli ekologik muammolarning mohiyati haqidagi mavzuli tadbirlarni o'tkazishga bo'lgan talab kuchaymoqda. Zero, bu muammolar qanday shakl va ko'rinishlarda bo'lishidan qat'i nazar, nafaqat jamiyat va millat uchun, balki butun insoniyat taqdiri uchun ham jiddiy xavfdir.

Shuningdek, xalq turmush tarzi, ijtimoiy-madaniy hayotidagi muhim voqea va hodisalarga bag'ishlangan mavzuli tadbirlar ham jamiyat rivojiga xizmat qilishi shubhasiz. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- yoshlarni oilaga tayyorlash;
- bunyodkorlik fazilatlarini rivojlantirish;
- mening qishlog'im: kecha va bugun;
- tadbirkorlik – barchaning ishi;
- don – rizq-ro'zimiz;
- jismoniy tarbiya va sport – sog'lik garovi kabilar.

Shuningdek, madaniy hayotdagi ko'pgina kamchiliklar, jumladan, ayrim kinofilmlarimizdagi bachkana tasvirlar, teatrlarimizda qo'yilayotgan spektakllarning talab darajasida emasligi, milliy estradamizda g'arbona andozalarga taqlidning kuchayib borayotgani, gazeta do'konlarida oldi-qochdi nashrlar ko'payib ketayotgani ham o'quvchi yoshlar dunyoqarashiga salbiy ta'sir etmay qolmaydi. Bularning barchasi

¹ **Islom Karimov.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: «Ma'naviyat», 2013, 114-bet.

Vatanga sadoqat, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho ma'naviy merosga, milliy, xususan, oilaviy qadriyatlarga yuksak hurmat tuyg'ularini madaniy-ma'rifiy tadbirlar orqali aholi ongiga singdirish, ularning samaradorligini oshirishni talab etadi.

Shuningdek, yoshlarni oilaviy hayotga jismoniy-tibbiy jihatdan tayyorlash bilan bir qatorda, huquqiy savodxonligini oshirish, oila iqtisodiyoti, madaniyati va psixologiyasi muammolari bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki, yoshlar uchun ularning balog'at davriga xos bo'lgan ma'rifiy tadbirlarni uzluksiz o'tkazib borish lozimdir. Bu boradagi ijtimoiy-madaniy faoliyatni yoshlarning jinsi, temperamenti, ijtimoiy mansubligi, millati hamda hududiy xususiyatlarini puxta hisobga olib tashkil etish lozimdir. Bu masala global ta'sir kuchayib borayotgan, milliy qadriyatlarimizga g'arbona turmush tarzi va odatlarini singdirishga intilish yaqqol ko'zga tashlanayotgan hozirgi sharoitda yanada dolzarblashadi. So'nggi vaqtlarda bu borada ko'zga tashlanayotgan muammolar, chunonchi, balog'at yoshiga yetmagan qizlarni turmushga uzatish hollarining uchrayotgani, nikohdan tashqari tug'ilayotgan chaqaloqlar sonining ortishi ayrim yoshlarning onalikdan voz kechib, o'z farzandlarini boshqalarga tashlab ketayotganligi, ayniqsa, bunday holatlarning yirik shaharlarda ko'proq uchrayotgani tashvishlanarli holdir.

Qizlar o'rtasida oila qonunchiligi va umuman huquqiy savodxonlikni oshirish, oilani saqlash va uni barqarorlashtirish bilimlarini berish, oila buzilganida juda ko'p muammolarga duch kelishini ham tushuntirib bormoq kerak. Buning natijasida oila buzilishidan kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlariga nisbatan previntiv (oldini oluvchi) yondashuv shakllandi.

Tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishga bag'ishlangan tadbirlarda ularning tub mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan bu dasturlar asosida davlatimizning oilani mustahkam-

lash uchun olib borayotgan izchil siyosat insonparvarlikka yo'naltirilganligi aniq hayotiy misollar, tarixiy tajribalar namunasida ham ilmiy-nazariy, ham amaliy misollar orqali tushuntirib berilishi zarur.

Masalan, «Oilada erkakning roli» deb nomlanuvchi tadbirida insoniylik, mehr-muruvvat, o'zaro yordam, yaratuvchilik va ro'zg'orni to'kin qilish borasida er va xotin roli ochib beriladi.

Yuqorida bayon qilinganidek, oila institutini mustahkamlash tadbirlari oldindan rejalashtirilib tashkil etilgandagina ularning tarbiyaviy ta'siri yuksak darajada bo'ladi:

oila institutini mustahkamlash uchun Konstitusiyamizda bayon etilgan huquq va erkinliklar to'g'risida yosh oilalar o'rtasida intellektual ring o'tkazish;

Konstitusiya kuniga bag'ishlab er va xotinning ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, kasbi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar qonun oldida tengligi, so'z erkinligi, o'z fikrlarini bayon etishi, o'zaro totuvlikni qadriyat deb bilishi, farzand tarbiyasiga buravar mas'ul ekanligini teran anglatishga bag'ishlab suhbatlar tashkil etish, oila muhitida ota-ona burchi, farzandlarning bepul ilm olish huquqi davlat tomonidan kafolatlangani (41-modda) xuquqi bilan birga tarixiy, madaniy, ma'naviy merosni asrab-avaylash, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati (49-, 50-moddalar), O'zbekiston Respublikasini himoya qilish har bir fuqaroning burchi ekanligi;

fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majbur ekani (52-modda)ni tushuntirib borish ham zarurdir. Shuningdek, ijtimoiy-madaniy faoliyat mobaynida ota-onalarning o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish, tarbiyalashga majburligi (64-modda);

voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburligi (66-modda) alohida uqtirib borilishi katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Xullas, oila institutini mustahkamlashga doir ijtimoiy-madaniy faoliyatni rejalashtirishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak:

– har bir uchrashuv, suhbat yoxud disput avvaldan puxta rejalashtirilishi, ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasi, iqtidorini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. O‘tkaziladigan tadbirda reja bilan birga ssenariy ham ishtirokchilar tomondan o‘zlashtirilgan va to‘la anglab yetilgan bo‘lsa, samarali natijaga erishish mumkin.

– tadbirga taklif etiluvchi mehmonlar o‘zining mavqei obro‘si, salobati bilan odamlarni psixologik jihatdan bosqich qo‘ymasligiga e‘tibor qaratish zarur.

-- tadbirlar jamoaning o‘z ichki imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

– tadbir mavzusi tinglovchilar e‘tiborini jalb etishi zarur. Masalan: «Ayollar qachon erga yon bosadilar?», «Bola tarbiyasida otaning ustuvorligi to‘g‘rimi?», «Nima uchun onasini sevgan bola obro‘ topadi?» singari nomlanishlar tabiiy ravishda e‘tiborni tortadi deb o‘ylaymiz.

Tadbirlarni o‘tkazishda misollarni ko‘proq mahalla tashkilotlaridan olish va mahalliy hayotiy misollarni tadbir ishtirokchilari o‘zlari yashab turgan mahalladan keltirishsa, yanada ko‘proq muvaffaqiyat ta‘minlanadi.

Tashkilotchilar tadbirlarni o‘tkazish mobaynida:

- auditoriyada tinchlik o‘rnatilishiga;
- ishtirokchilarining o‘z fikrlarini o‘rtaga qo‘yishlariga,
- ssenariy bandlariga rioya etilishiga;
- reglamentdan chiqish holatlariga hurmatni saqlagan holda chek qo‘ya olishga;
- tadbirdagi jarayonni sezdirmasdan qayd etib borishga;
- tadbirning o‘z vaqtida yakunlanishiga;
- tahlil asosida kamchiliklarning sababini aniqlash va keyingi tadbirlarda bunday kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka erishish zarur.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatni amalga oshirish jarayonida tarixiy, diniy, adabiy, lisoniy manbalarni o‘rganish, ularni tahlil etish, qiyoslash natijasida bahs-munozaralar uyushtirish ham qatnashchilar ma‘naviyati va bilim darajasining oshib borishiga xizmat qiladi.

Bahs-munozaradan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- har bir qatnashchining o'z nuqtayi nazarini himoyalay olish malakasini shakllantirish;
- yangi bilimlarni shakllantirish;
- qatnashchilarda u yoki bu savollarni chuqur o'ylab ko'rish, tub ma'nosiga yetishga motivatsiyani ta'minlash;
- qatnashchilarni dalil va faktlarga asoslangan o'z xulosasini shakllantira olishga o'rgatish.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat samaradorligini oshirishda bo'lab kichik faoliyatni baholash mezonlarini bilish ham muhim ahamiyatga egadir. Ijtimoiy-madaniy faoliyat samaradorligini aniq baholash shartlaridan biri tinglovchilar auditoriyasining o'ziga xosligini har tomonlama o'rganishdir. Hozirgi paytdagi mavjud amaliyotga ko'ra auditoriyalar tinglovchilar tarkibiga ko'ra to'rt turga ajratiladi:

1. Axborotlarni e'tiborsiz qabul qilishga o'zini avvaldan psixologik yo'naltirgan auditoriya. Bu auditoriya tadbirda beriladigan axborotlar saviyasi va mazmunidan o'zini yuqori qo'yadi. Bunday auditoriya bilan ishlashda yig'ilgan odamlar bilmagan kichik faktlar, qiziqarli misollarni avvaldan keltirish orqali ularda ijobiy munosabat shakllantiriladi.

2. Ijtimoiy faol auditoriya. Bular ma'lumotli, ziyoli, yangilikka o'ch insonlar bo'lib, ularga ta'sir ko'rsatuvchi har qanday axborot muammoli, dolzarb, bahstlab bo'lgani ma'qul. Talabalar, magistrant, aspirantlar, olimlar shular jumlasidandir.

3. Axborotlarni har xil o'zlashtiruvchi auditoriya. Bunday tinglovchilar bilan ishlashda auditoriyani bir necha guruhga bo'lish texnologiyasi ish beradi.

4. Axborot mazmuniga avvaldan psixologik qarshi bo'luvchi auditoriya. Bular ma'lum sabablarga ko'ra tarbiyasi og'ir kimsalar toifasi bo'lib, hayotda aniq maqsadi va maslagi yo'q, o'z ustida ishlamaydigan insonlar. Ularning orasida asosan o'smirlar ko'p bo'ladi. Diniy aqidaparastlarning domiga tushib qolgan yoshlar ham shular jumlasidandir. Ular yanqiliklar, tafsilotlarga boy axborotlarga o'ch bo'ladi. Shuning

uchun bunday toifadagi kimsalarga baobro' shaxslar orqali ta'sir ko'rsatgan ma'qul.

5. Maishiy dunyoqarashi ustuvor bo'lgan auditoriya. Aso-san bekalar, qariyalar, ma'lum sabablar bilan nogiron bo'lib asosiy vaqtini uyda o'tkazadiganlar. Ularni hayotiy video filmlar, qiziqarli ko'rsatuv va lavhalar o'ziga jalb qiladi. Shundan kelib chiqib, bunday insonlar uchun mafkuraviy axborot tayorlanganda, ularning soddaligi, samimiyatga o'chligi va insoniy e'tiborga muhtojligini inobatga olib ish ko'rilsa, samarali bo'ladi. Ular ko'proq uy ishlari bilan band bo'lgani uchun muloqot va uchrashuvlar ularning dam olish vaqtlariga mo'ljallanishi, milliy udumlar, rasm-rusumlarimizning ijobiy jihatlaridan foydalanish, tadbir vaqti va joyi masalasini mahalla faollari va xotin-qizlar qo'mitalari bilan hamkorlikda o'ylab ko'rish kerak bo'ladi.

Madaniy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishda auditoriyaning katta yoki kichikligi ham inobatga olinishi kerak.

- 100–200 kishidan ziyod odam bo'lsa katta,
- 15–100 tagacha odam bo'lsa – o'rtacha,
- 15 tagacha bo'lsa, kichik auditoriya hisoblanadi.

Ijtimoiy-madaniy tadbir tashkilotchisining bilishi shart bo'lgan qoidalar:

– katta auditoriyada: notiqlik mahoratining o'ta yuqori bo'lishi, ko'rgazmali vositalardan foydalanishda aniqlik, mavzularning imkon darajasida kam bo'lishi;

– kichik auditoriyada: savol va javoblarning imkon darajasida ko'p bo'lishi, rasmiyatchilikdan xoli bo'lishi, notiqning mavzuga oid bilimlarining mukammal bo'lishi, mavzu mununini yoritishda ijodiy yondashuv. Bundan tashqari, auditoriyaning yosh xususiyatlarini, ularning bilimlari darajasini ham hisobga olish zarur.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini aniqlash uchun, agar bunday ish kichik auditoriyalarda amalga oshirilgan bo'lsa, unda tinglovchi-yoshlar, tarbiyalanuvchilar yoki talaba-qatnashchilarning dunyoqarashlarini bevosita suhbatlar, yozma ishlar va ularning ishga, voqea-hodisalarga bo'lgan

munosabatlari orqali aniqlab, mashg'ulotlarni qayta-qayta o'tkazish mumkin.

Agar auditoriya tarkibi aralash, ya'ni, turli kasb vakillaridan iborat bo'lsa, uning samarasini bir martada aniq belgilash murakkabdir. Chunki psixologiyada shunday qonuniyat borki, auditoriyani tashkil etuvchi odamlar soni ortib borгани sari uning pedagogik samaradorligi susaya boradi. Shuning uchun 100 kishidan ortiq, ya'ni, 200–300 kishilik auditoriyada ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, odamlarning yetkazilayotgan ma'lumotni qay darajada o'zlashtirayotgani bo'yicha monitoring olib borish zarurdir. Bunday paytlarda yangilikka o'ch tinglovchi notiqqa nisbatan neytral mavqeni egallashi, uning fikrlariga to'liq ergashmasligi mumkin. Katta auditoriyalarda pedagogik g'oyalarga ergashtirish muhim ahamiyatga egadir. Agar muayyan guruh axborotni qabul qilishga moyil bo'lsa, martaqat tinglash, balki eshitib qabul qilish darajasi ham yuqori bo'ladi. Mabodo, tinglovchilar orasida savol beruvchilar paydo bo'lsa, bu savol ko'pchilikka ma'qul bo'lmasligi yoki ayrimlarga yoqishi mumkin, bunday vaziyatda topqirlik va zukkolik bilan, barchaga ma'qul keladigan gaplarni topa olish lozim.

Shuningdek Vatan va yurt taqdiriga aloqador muhim mavzulardagi uchrashuv va ma'ruzalar imkon qadar kichik-toq davralarda, «davra suhbatlari» tarzida amalga oshirilsa, samarali bo'lishi psixologiyada va ijtimoiy amaliyotda isbot qilingan. Madaniy-ma'rifiy ishlar samaradorligini o'lchash mezonlari quyidagilardan iborat:

fuqarolarning bilim darajasi, ijtimoiy faolligi;

jamiyatning ma'naviy sog'lomligi, odamlarning o'zlarini ruhan tetik va bardam tutishi;

vatanparvarlikning turli ko'rinishlari kundalik turmushda tobora ko'proq namoyon bo'lib borayotgani;

aholida bilim saviyasini oshirishga intilishning kuchayishi, gazeta-jurnal, vaqtli matbuotga talab va taklifning ortib borishi;

– jinoyatchilik va huquqbuzarlik holatlarining kamayib borishi, ayollar va o‘smirlar o‘rtasida sodir etiladigan jinoyatchilikning bartaraf etilishi;

– giyohvandlik va turli zararli odatlarning yoshlar o‘rtasida kamayib borishi, bunda keng jamoatchilikning ishtiroki;

– diniy-dunyoviy bilimlarga intilish, shu sohadagi adabiyotlarga nisbatan ehtiyojning bir maromda saqlanishi (ARM lardan foydalanish uzluksizligi);

– oilalar mustahkamligi, ajrimlarning kamayib borishi;

– fuqarolarda qonunlarga nisbatan itoatkorlikning shakllanishi;

– butun jamiyat miqyosida sog‘lom ma‘naviy va ijtimoiy muhitning shakllanishi.

Ijtimoiy fikrni o‘rganish bu – ma‘naviy tadbirlarning keng xalq ommasi va yoshlar ongiga nechog‘lik chuqur singib borayotganini o‘rganishning ishonchli yo‘llaridan biri. Ijtimoiy fikr – guruh yoki jamiyat tomonidan yakdil tarzda izhor qilinadigan umumiy nuqtayi nazardir. Ijtimoiy fikr ko‘pincha psixologiya hamda sotsiologiya fanlari tomonidan o‘rganiladi. Lekin jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichiga xos bo‘lgan jarayonlar ijtimoiy fikrni faqat ma‘lum guruh mutaxassislarigina emas, balki barcha faol shaxslar o‘rganishini taqozo etadi.

Kundalik hayotimizda, ayniqsa, mamlakatimiz sharoitida ijtimoiy fikrning asosiy barometri, o‘lchovi mahalladir. Mahalla ahli har bir oilada ro‘y berayotgan hodisalarni biladi, insonlar taqdiriga befarq bo‘la olmaydi, faollar orqali ijtimoiy hayotdagi har bir o‘zgarish, odamlar ongi va qalbidagi hile kechinmalar o‘rganiladi. Shu ma‘noda O‘zbekiston sharoitida mahallaning haqiqiy demokratiya darsxonasi ekanligi, uning ijtimoiy fikrni boshqarish imkoniyatlarida ham o‘z tasdig‘ini topgan.

Shunga qaramay, ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar amaliyotida jamiyatdagi ma‘naviy barqarorlikni ta‘minlash uchun ijtimoiy fikrni o‘rganib borish, bunga jamoatchilikning ilg‘or vakillarini jalb etish maqsadga muvofiq. Ijtimoiy fikrni o‘rganish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

1. Sotsiologiya va psixologiyaning maxsus usullarini qo'llagan tarzda, mutaxassislar ishtirokida amalga oshiriladigan tadbirlar. Bunda asosan so'rov usullari – anketa va intervyu yo'li bilan jamoatchilik fikri o'rganiladi. Anketa yozma so'rov shakli bo'lib, unga kiritilgan savollar yordamida ma'naviyat va ma'rifatga oid masalalarning yoshlar tomondan qay darajada o'zlashtirilganini aniqlash mumkin. Anketa savollari tinglovchilar ongidagi bilimlar qay darajada mustahkam ekani haqida ma'lumot olish imkonini beradi. Umuman, ma'naviyatning inson ongidagi monitoringini aniqlashda ma'lumotlilik darajasiga ko'ra, ochiq savollar bilan yozma fikrlarni to'plash, intervyu yo'li bilan xilma-xil fikrlarni o'rganish samarali hisoblanadi.

2. Joylarda, mahalla qo'mitalari, o'quv maskanlarida «ishonch pochталari» tashkil etish mumkin. Bunda aholining, hat xabarlarini orqali ro'y berayotgan jarayonlar, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar, mahallalar, turar joylar va mehnat jamoalaridagi ayrim salbiy hodisalarga munosabati aniqlanadi, talqiniq islohotlardan manfaatdorligi o'rganiladi.

3. Hujjatlar, yozma manbalar va xatlarning mazmuni, televideniye, radio va vaqtli matbuot sahifalarida mehnatkashlarning fikr-o'ylarining bayonini ham sifat, ham miqdor jihatdan tahlil qilish orqali ularning ma'naviy jarayonlar mohiyatini qay darajada tushunayotgani, ularga munosabati, bu jarayondagi ishtirokini o'rganish mumkin. Bu ham jahon tajribasida sinalgan ishonchli usullardan biridir.

Shunday qilib, madaniy-ma'rifiy ishlar jarayoni murakkab, ko'p bosqichli va o'ta mas'uliyatli bo'lib, ular samaradorligini muvaffaqiyatli o'rganib borish, yanada mahsuldor va ta'sirchan tarbiyaviy usullarni amaliyotda qo'llash, takomillashtirib borish ushbu yo'nalishdagi ishlarning tarkibiy qismidir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlari tasnifi haqida so'zlab bering.
2. Madaniy-ma'rifiy tadbirlarning maqsadini izohlang.

3. Madaniy-ma'rifiy tadbirlar auditoriyasini tavsiflang.
4. Davra suhbatlarining ma'rifiy ahamiyatini ochib bering.
5. Madaniy-ma'rifiy tadbirlarda ijtimoiy fikrni o'rganib turishning ahamiyatini tushuntiring.
6. Hujjatlarning madaniy tadbirlardagi o'rni va rolini izohlang.
7. Madaniy tadbirlarda ssenariyning ahamiyati qay darajada?
8. Bayramlarni o'tkazishda milliy qadriyatlardan qanday foydalaniladi?
9. Madaniy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazishga doir keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Madaniy-ma'rifiy tadbirlar, turmush tarzi, mafkuraviy immunitet, ijtimoiy fikr.

3.15. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda gorizontaal va vertikal yondashuv nisbati

Jamiyat tarixi mohiyat e'tiboriga ko'ra kishilar o'rtasidagi munosabatlar tarixidan iboratdir. Tarixiy taraqqiyotning har bir davrida tarkib topgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy tuzum esa jamiyatni tashkil qilgan shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy munosabatlarni shakllantirgan va idora qilib kelgan. Shu sababli, har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, maqsadi, manfaatlari, tuzum tomonidan unga berilgan erkinlik darajalari kabi masalalar o'ziga xos ijtimoiy muammolarni tashkil qiladi. Hal etilishi zarur bo'lgan ana shunday muammolardan biri ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi odamlararo munosabatni yanada yaxshilash masalasidir.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning muhim o'ziga xosligi bu faqat turli xil ijodiyot orqali yoshlarga bilim, kasb-hunar o'rgatishgina emas, balki ularni ma'naviy barkamol qilib hayotga tayyorlashni ustuvor deb bilishdir. Ulug' mutafakkir Abu Nasr Forobiy shunday yozadi: «Odamlar hayotda hamisha bir-birlariga bog'lanib yashashga moyil bo'ladilar».

Baʼzilar esa odamlar oʻrtasida ixtiyoriy bogʻlanishlar yoʻq, har bir odam oʻz manfaatini uchun boshqalarning manfaatiga zarar yetkazishi, biri boshqasiga begona boʻlishi zarur, mabodo ular birlashsalar ham zarurat, majburiyat tufayli birlashadilar, oʻzaro murosaga kelishsalar ham faqat biri gʻolib chiqib, boshqalari magʻlub boʻlganda murosaga keladilar, deb oʻylaydilar. Bunda ular tashqaridan taʼsir etuvchi bir kuch taʼziyida oʻzaro kelishuvga majbur boʻladilar, agar ana shu kuch yoʻqolsa, kelishuv ham yoʻqoladi, yana begonalashuv paydo boʻladi va ular tarqalib ketadilar. Insoniyatga xos boʻlgan hayvoniy aqidalardan biri ham mana shu notoʻgʻri tasavvur va aldamchi aqidadir».

Abu Nasr Forobiyning bu fikrlaridan koʻrinib turibdiki, insonlarni majburan emas, balki ixtiyoriy ravishda birlashtirib, hamkorlikda yashashlari zarurligini, ana shunda oʻzaro nizolar tugashini uqtiradi. Uning fikricha, tashqi taʼsir, taʼziy q emas, balki, oʻzaro anglangan aloqalar, yaʼni gorizontall munosabatlar odamlararo totuvlik va yaxshilikning asosi hisoblanadi. Unga koʻra:

– kishilarning oʻzaro bogʻliqligi zamirida muayyan qabila-urugʻlarga tegishlilik yotadi, bu esa katta miqdordagi kishilar guruhi oʻrtasida ijtimoiy, madaniy, siyosiy yondashuv yakdilligini tashkil etadi;

– odamlararo munosabatlarning barqaror amal qilishida diniy eʼtiqod umumiyliigi ham muhim rol oʻynaydi. Gorizontall munosabatlarni mustahkamlovchi odamlararo aloqalarda, umumiy madaniy qarashlar, oʻzaro sabr-toqat, bagʻrikenglik, urf-odat, anʼanalar, feʼl-atvor birligi, saviyalar tengligi, didlar oʻxshashligi, xarakter yaqinligi ham muhim ahamiyatga egadir.

Ayni vaqtda gorizontall munosabatlarni mustahkamlashga odamlarning hammasi ham ongli ravishda amal qilmaydilar, balki ularning bir qismi koʻpchilikka taqlid qilib, yaʼni, masala mohiyatini yetarli his etmasdan turib ish qiladilar.

Gorizontall yondashuvning muhim oʻziga xosligi bu insonning oʻz atrofidagi sheriklari, hamkasblari, qarindoshlari va doʻstlariga nisbatan ongli tarzda doimiy ravishda mehr

ko'rsatish yoki o'z yaqinlariga xolislik asosida yaxshilik qilishni faqat undan foyda olish ilinjini ko'zlamasdan qilish zarurligini ham ifoda etadi. Gorizontal yondashuv odamlararo munosabatlarda ongli yondashuv, hushyorlik, ogohlik zarurligini namoyon etib, har bir ishda yaxshilikni ko'rish jamiyatda yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlarni his etish va shukur etishni ham taqozo etadi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov istiqloлга erishilgan ilk davridayoq mamlakatimizning barqaror taraqqiyoti uchun odamlararo maqsadlar mushtarakligi va harakatlar birligi juda zarurligini ta'kidlab: «Endi inkor qilish kayfiyatidan bunyodkorlik kayfiyatiga o'tish payti keldi», deb aytgan fikrlarida chuqur ma'no-mazmun mujassamdir.

Tarbiya samaradorligiga erishishda vertikal hamda gorizontal yondashuv xillari amaliyotda keng qo'llaniladi. Tarbiyada vertikal yondashuv deganda bu maqom, mavqe, lavozim, mulkka egalik farqiga ko'ra munosabatlarni, rahbarning xodimga ta'siri, ular o'rtasidagi masofa darajalari, shuningdek, katta yoshli odamlarning o'z farzandlari, shogirdlari, hamkasb va hamma-halla yoshlarga nisbatan ma'naviy ta'siri tushuniladi. Kattalarning yoshlarga vertikal tarzda ta'sir o'tkazishi milliy ma'naviyatni yosh avlod ongiga singdirish, vorisiylik an'analarini saqlashda muhim ahamiyatga egadir. Kattalarning ibrat omili orqali ijtimoiy-madaniy faoliyatni yo'lga qo'yish tajribasi xalqimizning asriy an'analarining ajdodlardan avlodlarga o'tkazilib, ularning hayotchanligini saqlashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Shu o'rinda vertikal yondashuvning yoshlar ongiga ko'rsatuvchi ma'lum darajadagi salbiy ta'siri haqida ham to'xtalishni joiz deb hisoblaymiz. Ma'lumki, yoshlar o'zlariga mos do'stlar, tanishlar orttiradilar va ular bilan bo'sh vaqtlarini ko'proq birga o'tkazadilar. Ota-onalar, pedagoglar esa o'z farzandlari, shogirdlarini ularning tengdoshlari beruvchi maslahatlar asosida emas, balki, kattalarning gapi, yo'rig'i bilan ish tutishga yo'naltiradilar.

Psixolog olimlarning ta'kidlashlariga ko'ra, hali aqlini yaxshi tanib olmagan ba'zi yoshlar tarbiyada vertikal yonda-

shuvchi ota-onalar, pedagoglarga, ularga g'amxo'rlik qiluvchi insonlar deb emas, balki ularning yo'lini to'suvchi, ko'zlangan ishni bajarishga halaqit beruvchilar, raqiblar sifatida yondashishga moyil bo'lib qoladilar.

Xuddi shu nuqtayi nazarni tasdiqlovchi hammaga tanish bo'lib qolgan bir manzara, ya'ni, ba'zi yoshlarning madaniyat muassasasi hovlisida, mahalla guzarida, xullas chet-chetda berkinib, sigareta chekishlari holatini ko'z oldimizga keltiraylik. Chekayotgan yoshlar to'garak rahbari, murabbiylarini ko'rib qolishsa darhol sigaretalarini yashirish, murabbiylar, umuman, kattalar nigohiga tushmaslik payida bo'lishadi. Ya'ni, ular shu yo'l bilan o'zlarini boshlariga tushuvchi tashvish va xavfdan himoya qila boshlaydilar.

Afsuski, har qanday himoya – bu o'zini haq deb bilishdir. Agar aynan shu holatda yoshlar o'zlari hurmat qiladigan tengdoshlari, to'garak a'zolarining bunday vaziyatdan noroziliklariga duch kelsalar va shu qilayotgan ishlari nojo'ya ekanligidan noqulay holatga tushsalar, ya'ni, uyala boshlasalar, natija butunlay boshqacha bo'ladi. Uyalish hissi bu odamning o'zi qilayotgan ishini noto'g'ri, nohaq deb bilishdir. Shu boisdan ham tarbiyada, ijtimoiy-madaniy faoliyatda «tengdosh – tengdoshga», «yoshlar – yoshlarga» degan shior samaradorligini yanada oshirishimiz, shubhasiz, katta samara beradi.

Shu boisdan ijtimoiy-madaniy faoliyatni amalga oshirish mobaynida yoshlarni tarbiyada orqadan quvib, do'q-po'pisa qilib ularning himoyaga o'tib olishlariga emas, balki, ularni o'zlari qilayotgan ishlaridan uyalish, noqulay vaziyatga tushib qolishlariga erishish ko'proq natija beradi.

Gorizontal munosabatlar mushtarak manfaatlar birligini ham taqozo etadi. Manfaatlar mushtarakligi esa korporativ yaqinlikni shakllantirish zaruratini kun tartibiga chiqaradi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov anglangan korporativ manfaatlar uyg'unligini tarkib toptirish xususida shunday deydi: «Jamiyat ichidagi alohida shaxslarning uyushqoqlik bilan jiplashishiga ularning qaysi urug'ga, xududga yoki etnik guruhga mansubligi emas, balki umumdavlat darajasida

korporativ manfaatlarining yaxshi anglangan mushtarakligi asos bo'lishi kerak».

Gorizontal tarbiya samaradorligi maqsad omiliga ham ko'p jihatga ko'ra bog'liqdir. Atoqli faylasuf Aristotel o'zining «Poetika» asarida «Maqsadi yo'q kishining xarakteri ham bo'lmaydi. Xaraktersiz odamning biror bir narsaga qiziqishi, rag'bati ham bo'lmaydi» deb ta'kidlaydi (Aristotel. «Poetika» –T.: 1974, 4-bet).

Alisher Navoiy shahzoda Badiuzzamonga yozgan mak-tublaridan birida maqsad xususida shunday ibratli fikrlarni bayon qiladi: «Odamning murod-maqsadi bo'lmasa, balo-lardan omon qolmaydi. Ammo har kishining murodi ko'proq bo'lsa, haq-taolo amriga itoati ham ko'proq bo'ladi». (Alisher Navoiy. Asarlar, O'n uchinchi tom. –T.: 1966, 126-bet.)

Demak, yoshlar o'rtasida gorizontal darajadagi totuv-likni ta'minlash uchun dastavval maqsad tarbiyasini yo'lga qo'yish, ularning ongi, qalbida kelgusi hayot orzularini tarkib toptirish o'ta muhim masaladir.

Maqsadning shakllanishida qiziqish omili muhim rol o'ynaydi. Yoshlarda muayyan soha, kasb yoki mashg'ulotlarga qiziqishni uyg'otish va uni kuchaytirib borish katta ahamiyat-ga ega. Buning uchun esa, aholi ongida qiziqish hamda ehti-yojlarning real holati, u yoki bu sohaga qiziqish darajalarining o'sish, o'zgarib borish jarayonlarini jiddiy o'rganib borish dolzarb masaladir.

Qiziqish omiliga yondashganda masala mohiyatini teran anglagan holda munosabat bildirish zarurdir. Zero, qiziqish umumdand xususga, jamoaviy ko'lamdan individ, shaxs daraja-siga ko'chirilgandagina, ya'ni, inson o'zi qiziqayotgan narsaga qalban va aqlan anglangan tuyg'ular bilan yondasha olgan hol-dagina u bunyodkor kuchga aylanadi. Birinchi Prezidentimiz mazkur masala xususida shunday fikrni izhor etgan edi: «Bu-gungi kunda eski sho'ro davridagi kabi quruq tashviqot bilan biror natijaga erishib bo'lmaydi. Yoshlarda avvalo hayotga qiziqish, qiziqish va yana bir bor qiziqish uyg'otish kerak va bu ma'naviy-ma'rifiy ishlarimizning negizini tashkil etishi lozim.

Aslida odamga qachon va qanday sharoitda ta'sir o'tkazish, ongi va shuuriga biron g'oyani singdirish mumkin? Qachonki, unda o'sha g'oyaga qiziqish uyg'onsa. Odamning o'zida qiziqish bo'lmasa, tabiiyki, uning miyasiga zo'rvonlik bilan hech narsani singdirib bo'lmaydi»¹.

Avval aytganimizdek, G'arbdagi moddiy, real manfaatlar ustuvorligi qadriyatidan farq qilib, Sharq xalqlari uchun bosh qadriyat ma'naviy omillar, ayniqsa, inson sha'ni, obro'e'tibori, nafsoniyati, oriyati, vijdoni hisoblanib kelgan. Shu boisdan ham O'zbekistonda xalqimiz ma'naviy yaxlitligini saqlab qolish, o'zlikdan chekinmaslik, sof insoniy fazilatlariga tayanib ish tutish asosida istiqbolga intilish siyosati barcha sohalarda, xususan, ijtimoiy-madaniy faoliyatda ham izchil yurgizilmoqda.

Ta'lim-tarbiya jarayonida, xususan, ijtimoiy-madaniy faoliyatda gorizontol yondashuvning muhim o'ziga xosligi havaskorlik ijodiyoti jamoasi rahbari va to'garak a'zosi o'rtasida yuz beruvchi ijtimoiy sheriklik asosidagi faoliyat va muloqotlar asnosida namoyon bo'ladi.

To'garak rahbari va a'zosi o'rtasidagi muloqotda ustoz va o'quvchi teng huquqli hamkorlar sifatida yondashadilar. Rahbar guruhdagi har bir shug'ullanuvchiga shaxs sifatida yondashadi. To'garak a'zolariga teng va differensial yondashib, ularni kuchli va kuchsizlarga ajratmaydi.

Eng muhimi badiiy havaskorlik ijodiyotida ustoz ta'lim va tarbiya muammolarini yechishda o'zini to'garak a'zosi o'rniga, to'garak a'zosi esa o'zini ustoz o'rniga qo'yib ish tutadi. To'garak a'zosining mustaqil fikri, faoliyati va tashabbusi rivojlantiriladi va rag'batlantiriladi. Shug'ullanuvchining muayyan kasb yoki sohani, fanlarni o'zlashtirishi jarayonida uning shaxsi, ruhiy holati, individual sifatlari ham uyg'un tarzda nechg'oli takomillashib borishiga asosiy e'tibor qaratiladi.

Gorizontol yondashuv to'garak a'zolarining har bir bilim, kasb, soha dovonlarini egallagandan so'ngi unda ichki faxr-

¹ **Islom Karimov.** Erkin va farovon hayotni yuksak ma'naviyatsiz quchib bo'lmaydi. -T.: «O'zbekiston» 2006, 5-bet.

ni, qoniqishni tarkib toptirib, yangi marralarni zabt etishga doimiy rag'bat berib turadi. Bunday yondashuv yoshlarda nurli istiqbol motivatsiyasini, yuqori cho'qqilarga ijtimoiy mo'ljal olish, o'z-o'ziga bo'lgan ishonch va o'zini o'zi baholash darajasini oshiradi. Gorizontal yondashuv mohiyat-e'tiboriga ko'ra mamlakatimizdagi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun mazmun-mohiyatini to'laroq yuzaga chiqarishga imkon yaratib, shaxs, inson omili ustuvorligini ta'minlashga, har bir ta'lim subyektini hech kimdan kam bo'lmagan va hech kimdan kam bo'lmaydigan shaxslar qilib tarbiyalashga to'la-to'kis xizmat qiladi.

Sobiq sho'rolar davridagi ijtimoiy-madaniy faoliyat tizimi to'laligicha vertikal yondashuv asosiga qurilgan edi. Ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi vertikal yondashuvda pedagog shaxsining ustuvorligi, uning fikri, ta'limiy uslublari va hatto fe'l-atvori birlamchi ahamiyatga ega bo'lib, to'garak a'zosi o'rganayotgan ijod turi yoki ta'limning shunchaki iste'molchisi sifatida namoyon bo'lib kelgan. Vertikal yondashuvda to'garak a'zosining biror bir ijod sirlari va umuman ta'limiy resurslarni faqat o'zlashtirish jarayonlariga asosiy e'tibor qaratiladi. Ya'ni, vertikal yondashuvda ta'limning subyekti, ya'ni, havaskorlik ijodiyoti qatnashchisi o'rganilishi zarur bo'lgan soha, kasb va o'quv materialining yaratuvchisiga aylana olmaydi.

Bunday yondashuvda to'garak rahbari a'zolari muayyan maqsad yo'lida birlashtirilmaydi, natijada, to'garak rahbari va a'zolari o'rtasida masofa shakllanib qoladi. To'garak rahbari jamoada tabiiy ravishda yuzaga chiquvchi ichki nizolarga aralasha olmaydi, ularning ijtimoiy maqbul yechimida ishtirok etmaydi. Bunday holat esa guruh a'zolari o'rtasida tartibsizlik, dangasalik, faoliyatsizlik va mas'uliyatsizlikning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, vertikal yondashuvda to'garak rahbarining o'zi ham o'zini to'garak a'zosining o'rniga qo'yish orqali holatga real baho berishga harakat qilmaydi u har qanday muammoli vaziyatlarda o'zini haq deb biladi. To'garak a'zolarining erkin fikrlashiga yo'l qo'ymaydi.

Vertikal yondashuv asosidagi ijtimoiy-madaniy faoliyatda to'garak a'zolarining aksariyat tashabbusi umumiy tartibotlarni buzish, deb hisoblanadi va u imkoni boricha rad etiladi. Ayni chog'da vertikal yondashuv to'garak a'zolarida jur'atsizlik, qo'rquv, irodasizlik, qat'iyatsizlik, himoyasizlik hissini ham kuchaytiradi. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda vertikal yondashuvning eng xavotirli jihati, bu to'garak a'zosi o'zini yuqori maqomdagi imkoniyatlar, ideal tiplarga identifikatsiya qila olmasligi va uning identifikatsiya doirasi faqat o'z guruhi, hamqishloqlari, hamkasblari darajasi bilan cheklanib qolinishidir.

Vertikal yondashuvning muhim o'ziga xosligi bu to'garak a'zosiga doimiy qat'iy nazorat obyekti deb yondashilishi va unga ta'sir o'tkazilishi kerak bo'lgan makon sifatida qaralishidir. Chunki sobiq sho'rolar davrida to'garak a'zosi ta'lim-tarbiyaga doir holatlar yechimida mutlaqo ishtirok etmagan va u hamisha muayyan holatlarda miqdoriy a'zo sifatida namoyon bo'lib turgan. Bunda havaskorlik ijodiyoti qiziquvchilarining bor kuchi, diqqat-e'tibori ongli ravishda qod sirlarini egallash, ya'ni, sohalar, bilimlarni o'zlashtirib o'z-o'zini rivojlantirishga emas, balki o'zini doimo tashqi ijtimoiy-ma'naviy ta'sirlardan himoya qilishga qaratib kelgan.

Istiqlolimizgacha bo'lgan davrdagi ijtimoiy-madaniy faoliyatda ta'lim to'laligicha vertikal yondashuv asosiga qurilgan bo'lib, o'quvchi ta'limning passiv ishtirokchisi sifatida qabul qilinar edi. Sobiq sho'rolar davrining taniqli pedagogi A.S.Makarenkoning: «Hamma narsa kollektivda», «hamma narsa kollektiv uchun» va «hamma narsa kollektiv orqali» degan shiori vertikal yondashuvning o'q tomiri bo'lib, kollektivizm omili mutloq darajaga ko'tarilgan, inson, shaxs esa kollektivning qurboniga aylantirilgan edi.

Gorizontal tarbiyada turli millat vakillari tomonidan «men», «biz» va «siz» so'zlaridan iborat olmoshlar ayniqsa keng ko'lamda qo'llaniladi. Agarda amerikaliklarda «men» omili hamma narsadan ustun mavqe kasb etsa, ruslarda «biz» (мы) omili turli ijtimoiy masalalar yechimida hal qiluvchi

ahamiyatga ega bo'lib kelgan. O'zbeklar esa o'zaro muloqotda ko'proq «Siz» olmoshini ishlatadilar. Xuddi shu masalaning nechog'li ahamiyatli ekanlini o'rganish uchun turli yoshdagi aholi qatlamlari vakillari orasida suhbat – intervyu o'tkazdik. Suhbat paytida «O'z ish faoliyatingizda yoki bajarilgan ishlar xususida axborot berayotganingizda o'zingiz aytayotgan «men», «biz», «siz» so'zlarining qaysi biri eshituvchilarda ko'proq ijobiy taassurot qoldiradi deb o'ylaysiz?» degan savolga turli xil javoblar olindi. Xususan, 50 yoshdan oshgan kishilarning aksariyati, ya'ni, so'ralganlarning har to'rttadan uchtasi «siz» olmoshini ta'kidlash orqali axborot berish ko'proq ijobiy samara berishini, 30-35 yosh orasidagilarning har ikkitasidan biri masalani «biz» olmoshi orqali va teng yarmi «siz»ni ta'kidlash bilan yaxshi taassurot olishlarini qayd etdilar. Ammo 25-35 yoshli respondentlarning faqat 40 foizi «siz» olmoshlarini ishlatish orqali ijobiy taassurot olish imkonini yaratilganini qayd etdilar. Suhbat natijalari yoshlar orasida ong, tafakkur tarzining o'rta va katta yoshli aholi vakillari tafakkur tarzidan bir muncha farq qilishini ko'rsatdi. Ammo umumiy yondashuv ko'proq «siz» olmoshi atrofida aylantirishini, xalqimiz ko'proq o'zinikidan ko'ra boshqalarning xizmatini ta'kidlash, ish bajarishda boshqalarning hissasini yuksakroq baholashni ma'qul ko'rishlarini, «siz»ga urg'u berish o'zaro yaqinlikni samaraliroq ta'minlashini teran his etadilar. «Men» olmoshini ortiqcha ta'kidlash esa, insonni o'zi erishgan yutuqlariga qaramay, uning jamoadagi obro'si oshishiga emas, balki, el-yurt, umum nazaridan uzoqlashib qolishiga xizmat qilishi mumkin. So'ralganlar «siz» olmoshini qo'llash esa bilvosita tarzda shaxs mavqeining oshishiga, gorizontol munosabatlarni mustahkamlash va jamoani birlashtirishga xizmat qilishini qayd etadilar.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatda gorizontol tarbiyani mustahkamlashning ma'naviy negizi mehr omilidir. Ko'pchilik mehr qalbdan, ko'ngildan tug'iladi, deb hisoblaydi. Shuni unutmazlik kerakki, mehr aqlning ham mevasidir. Shu boisdan ko'ngil mevalari ichida eng insoniy tuyg'u – mehr hisobla-

nadi. Mehr, garchi ko'ngil mevasi bo'lsa ham, anglangan satti-harakat, oqilona yondashuvlar ifodasi bo'lganligi bois, u ko'proq aql orqali yo'naltiriladi. Masalan, ota-onaning o'z farzandiga, ustozning shogirdiga, farzandlarning o'z otalariga, akaning ukaga ko'rsatuvchi e'tibori anglangan satti-harakatlar sifatidagi mehr hisoblanadi. Muhabbatda esa boshqani yoqtirish, sevish tuyg'ulari ustuvor bo'ladi. Shuning uchun, muhabbatni anglanmagan tuyg'u, mehrni esa anglangan tuyg'u deb atash ko'proq ma'quldir.

Agar muhabbat mehr bilan yo'g'rilgan bo'lsa, bunday tuyg'ular juda mustahkam va barqaror bo'ladi. Gorizontaal munosabatlarda aka va uka, ustoz-shogird, er-xotin, hamkasblar o'rtasidagi hissiy munosabatlarni mehr rishtalari orqali mustahkamlash katta ahamiyatga egadir. Ammo shuni unutmaslik kerakki, mehr tuyg'usi juda nozik bo'lib, uning rishtalari tez uzilib ketishi mumkin. Masalan, erning xotiniga o'tkazgan zo'ravonligi, akaning ukaga musht ko'tarishi, ustozning shogirdiga yoqtirmasdan o'shqirib ish buyurishi mehrning zavoliga olib keladi. Bir marta uzilgan mehr rishtasini ulash juda mushkuldir. Ehtiroslar tiklanishi mumkin, ammo insoniylik asosidagi mehr tuyg'ulari asli boricha to'la tiklanmaydi.

Shunisi e'tiborliki, tazyiq o'tkazgan, musht urgan tomondan mehr ketmasligi mumkin, ammo, kaltak yegan, haqorat, do'q-po'pisa ko'rgan tomondan mehr tez yo'qoladi. Mehirsizlanib qolgan tomon asosan o'ziga xos majburiyat, ya'ni, erim-ku, akam-ku, ustozim-ku, el-yurt nazarida e'tibor ko'rsatishim kerak-ku, degan zaruratni bajarish yuklamasi asosida ish tuta boshlaydi, xolos. Ba'zilar men uni bolalikdan boqdim, undirdim, o'stirdim, o'qitdim, odam qildim, ammo, negadir juda mehirsiz bo'ldi, deb hayron bo'lib yurishadi. Mehirsizlik ildizini oilada, turli hayotiy vaziyatlarda avval berilgan tarbiya tarixidan izlamoq kerak.

Sotsiologiyada odamlarning o'zaro yoqtirish tuyg'ulari asosidagi birlashuvini referent guruhlar atamasi orqali o'rganiladi. Hayotda insonlar ikki, uch, uzog'i bilan to'rt kishilik ko'ngilga yaqin odamlardan iborat o'zaro ahil kichik

guruhlarga birlashadilar hamda mazkur guruhlar doirasida kasbiy, maishiy va ijtimoiy masalalarni o'zaro hamkorlikda hal etib yashaydilar. Odamlarning o'zlariga mos odamlarni topib birlashishlari maktabgacha tarbiya muassasalaridan boshlanib, keksa yoshga yetganlarida ham uzluksiz davom etadi. Odamlarning bunday yoqtirib birlashish holatlari, oxir-oqibatda, o'zaro do'stlik darajasiga o'sib chiqishi ko'p martalab kuzatilgan. Agar adabiy manbalarga murojaat qilsak, «O'tgan kunlar» romanidagi Otabek va Hasanali obrazlari, Aleksandr Dyumaning «To'rt mushketyor» romanidagi Atos, Partos, Aramis va D'Artanyan obrazlari va boshqa ko'plab badiiy va hayotiy misollar odamlarning referent guruh sifatidagi birlashishlari nechog'li muhimligini tasdiqlaydi.

Referent guruhlar odamlararo gorizontal bog'lanishlarning eng ommaviy hamda dunyodagi barcha holatlar uchun xos bo'lgan ijtimoiy shakli hisoblanadi.

Yapon menejmentida ikki, uch yoki to'rt kishi bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlarni taqsimlashda albatta xodimlarning qaysi referent guruhlariga mansubligi omiliga e'tibor qaratiladi. Odatda kichik xususiy masalalarda o'zaro birlasha olmagan odamlar umumiy masalalar yechimi yo'lida aslo birlasha olmaydilar.

Inson taraqqiyotini barqaror ta'minlashda ham gorizontal yondashuvning ahamiyati kattadir. Alisher Navoiy o'zining mashhur «Majolisun-nafois» asarida bitta ijodiyot turi yoki biror bir kasb-hunar doirasida faoliyat yuritgan zamonadoshlariga qaraganda kamida 3–4 kasbni puxta o'zlashtirib, muvaffaqiyatli faoliyat olib borgan olimlar, shoirlar, hunarmandlar to'g'risida iliq fikrlar bayon etgan. Xususan, ulug' mutafakkir o'sha davrda yashab o'tgan mashhur allomalat Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Qul Muhammad Udiy, Mavlono Muhammad Jomiy, Xo'ja Fazlulloh Abul-Laysiy va boshqalar biror bir manfaatni ko'zlamasdan faqat umumiy takomillashuv rag'bati bilan musiqa nazariyasi, kulligrafiya, astronomiya, Qur'oni karimni ifodali tilovat etishi

amlatlarini mukammal darajada o'zlashtirib olganliklarini qayd etadi.

Shu o'rinda shaxsning gorizontal rivojlanishi borasidagi bir tajribaga e'tibor qaratamiz. Yaponiya korxonalarida xodimlar mansab pillapoyalaridan vertikal o'sish o'rniga gorizontal rivojlanishiga alohida e'tibor qaratadilar, ya'ni, masalan, agar u tashkilotda kichik iqtisodchi bo'lib ishlayotgan bo'lsa, 2 yil ishlab jamoada yaxshi bahoga erishgandan so'ng yonidagi boshqa lavozimda, ya'ni, buxgalter bo'lib ishlashga, yana biroz muddatdan so'ng esa marketolog kasbini egalashga intiladi. Yaponiyalik xodim shu tariqa sohaga doir eng muhim yondash lavozimlarda ishlab bo'lganidan keyingina vertikal kar'era qilishga o'zini haqli deb hisoblaydi.

Demak, gorizontal rivojlanish deganda muayyan kasb, soha doirasida faqat bir tomonlama rivojlanish emas, balki, o'zi tanlagan sevimli kasbini chuqur egallash bilan birga, boshqa turli sohalarda ham uyg'un takomillashuv afzalligini ifoda etadi.

Mamlakatimizda 12 yillik bepul ta'lim tizimining yaratilganligi va bu jarayonda umumiy o'rta maxsus ma'lumot olish bilan birga o'quvchining 2-3 ta kasb-hunarga ega bo'lish imkoniyatlari yaratilganligi ham insonni har tomonlama rivojlantirish maqsadlariga xizmat qilmoqda. Ijtimoiy-madaniy faoliyat esa, o'z mohiyatiga ko'ra, davlatimizning barkamol shaxsni shakllantirishdan iborat keng ko'lamli siyosatini yoshlar va boshqa turli aholi qatlamlari vakillarini ijodiyotga to'liq safarbar etish orqali yanada mustahkamlashdan iboratdir.

Iqtisodiy-siyosiy va ayniqsa ijtimoiy-madaniy faoliyatda vertikal va gorizontal yondashuvlar mutanosibliigi hamisha davlatimizning diqqat-e'tiborida bo'lib keldi. Mamlakatimizning barqaror va yuqori sur'atlarda rivojlanishi, xalqimiz hayotining farovonlashuvi yuksalgani sari gorizontal yondashuvlarning ijtimoiy-madaniy makondagi o'rni va rolini ortib borishiga olib kelmoqda. Mamlakatimizda istiqbolimizning ilk davridayoq e'lon qilingan «Kuchli davlatdan – kuchli jamiyat

jadagi omillar ta'siri natijasida madaniy va mental o'zgarishlar yuz berish tabiiydir. Hozirgi kundagi global ekotizimlarning buzilish xavfi aholining ma'naviy salomatlik holatiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatayotgani barchaga ayon. Kishilar madaniy holatiga bir tomondan global ekotizimning xuruji, ikkinchi tomondan aynan insonning tashqi muhitga ko'rsatayotgan vayronkor munosabati o'rtasidagi bog'liqlik masalasi insoniyat hal etishi zarur bo'lgan ustuvor muammoga aylangan. Mazkur muammolar yechimi esa bashariyatning umumplanetar hamda mahalliy-mintaqaviy darajadagi yondashuvlarini o'zgartirish, global miqyoslarda mental o'zgarishlarni amalga oshirishga bevosita bog'liqdir.

Ayni chog'da Yurtboshimiz umr qadriyati bebaho ma'naviy mulk, ilohiy ne'mat ekanligini unutmaslikni, xalq ma'naviyati, millatning mental qiyofasini o'zgartirishda sosial eksperimentlar, inqilobiy yondashuvlar ayanchli oqibatlariga olib kelishini ta'kidlab, bu borada hovliqmalik, shoshma-shosharlik xavfli ekanligini qayd etadi: «Biz tadrifiy, ya'ni evolyutsion izchillik xususiyatlariga ega bo'lgan islolat va o'zgarishlar tarafdorimiz. Faqat bu yangilanishlar ijtimoiy munosabatlar va turmush tarzining o'zgarishi, odamlar ongida demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan chambarchas bog'liq holda amalga oshirilishi darkor»¹.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov bugungi kunda dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayonlarini nafaqat obyektiv, ya'ni tashqi ta'sirlar oqibatida, balki subyektiv yondashuvlar, ya'ni muayyan insonlar ishtirokidan, uning bevosita ta'siridan chetda tasavvur etish noto'g'ri ekanligini, har bir ijtimoiy o'zgarishlar negizida alohida guruhlar, konkret shaxslar, maxsus loyihalashtiruvchi texnologiyalar mujassamlashuvi nazariyasini o'rtaga qo'ydi va har tomonlama asoslab berdi. Shu boisdan ham mazkur nazariya global hamda mahalliy darajalarda yuz berayotgan o'zgarishlar jarayonlarini umuminsoniy

¹ «Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya qilish va isloh etishdir». Konstitutsiyamizning 22 yilligiga bag'ishlangan ma'ruzasidan.

lamoyillar doirasida boshqarishning bir qator yechimlarini asoslash imkoniyatini yuzaga keltirdi. Ular jumlasiga Birinchi Prezidentimiz tomonidan asoslab berilgan muammolar yechimiga korporativ yondashish, pozitivizm, pragmatizm, uyg'unlik, mutanosiblik hamda hayot jarayonlariga ekzistensial yondashish nazariyalarini keltirish o'rinlidir.

Inson umrining qadri, hayot mohiyatini teran anglash, yashash zavqini bunyodkorlikda deb bilish ekzistensializm nazariyasining o'q tomiridir. Zero, hayotda xaotik umr kechirish, umrning har bir soniyasini his etmasdan izsiz o'tkazishga qarama-qarshi o'laroq Birinchi Prezidentimiz inson umrini hayotning bosh qadriyati sifatida tarannum etadi.

XX asrning o'rtalarida ochlik, vayronalik, tartibsizliklar og'ushida qolgan Yaponiya aynan ekzistensializm g'oyalarini qurol qilib, bugun dunyoning eng sara mamlakatiga aylanib bo'ldi. Har bir yapon uchun umr qadri bosh qadriyat sifatida anglangan ehtiyojga aylanganligi Yaponiya taraqqiyotining izluksizligi va barqarorligini ta'minlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov asarlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, umrni qadrlash nazariyasi uch mustahkam ildizga tayanadi. Ular xalq milliy ma'naviyati, pragmatizm va ekzistensializmdan iboratdir.

Milliy mustaqillikka erishilgandan so'nggi davr ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotda tub o'zgarishlar, islohotlarni hayotga joriy etish va inson tafakkurini yangi ijtimoiy makon va zamon mantig'iga muvofiqlashtirish jarayonlaridan iborat bo'ldi. Ana shu keng ko'lamlı transformatsion jarayolarda istiqbolimizning dastlabki yillaridanoq inson qadr-qimmatı, uning sha'ni, umrni e'zozlash qadriyatlari ustuvor ijtimoiy mo'ljallar sifatida davlat siyosatining markazida bo'lib keldi.

Umrni qadrlash konsepsiyasida pragmatistik omilning ahamiyati katta bo'lib¹, insonning turmushda jarayoniy ma'romda harakatlanishdan natijaviy mo'ljal olib, maqsadli

¹ **Pragmatizm** – lotincha-harakat, faoliyat ma'nolarini ifodalaydi. Hozirgi paytda pragmatic shaxs harakatchan, jo'shqin, intiluvchan inson ma'rumuniga egadir.

harakatlanishga undaydi. Pragmatik shaxs qat'iyatli bo'lib, dastavval o'zining aytgan so'ziga, qilayotgan ishiga, maqsadlariga sidqidildan ishonadi va ularning ro'yobi uchun qat'iyat bilan kurashadi. Boshqalarni esa o'zining komil ishonchi, xatti-harakatlari bilan o'z atrofiga birlashtira oladi. Bunday hayotiy yondashuv esa shaxsni jamoada yetakchi darajasiga ko'taradi. Yetakchi pragmatizmi jamoa fe'l-atvori, ma'naviyati, ruhiy olami, dunyoqarashlariga kuchli ta'sir o'tkazib, aholi turli qatlamlarida hayotga bo'lgan pozitiv yondashuvni shakllantiradi va istiqbolga ishonch tuyg'ularini mustahkamlaydi.

Birinchi Prezidentimiz tomonidan aytilgan «Rahbar o'zi yonib, boshqalarni ham yondira olishi, ezgu maqsadlariga erishish yo'lida odamlarni ruhlantira bilishi zarur»ligi to'g'risidagi fikrlari aynan pragmatistik yondashuvning ijtimoiy zaruriyat darajasida ekanini ta'kidlaydi.

Umrni qadrlash konsepsiyasining yana bir muhim negizi ekzistensial, ya'ni hayotning tub ma'nosini anglab yashash muhitini yuzaga keltirishdan iboratdir. Birinchi Prezidentimiz insonning hayotda mohiyat-e'tiboriga ko'ra xaotik, ya'ni bir qadar bee'tiborlik, hayot jarayonlari mohiyatini anglash asosidagi yashashdan ko'ra o'z holicha, qanday holat yuzaga kelsa, shunga qarab yashayverish, oqimga qarab bamaylixotli suzaverish mayli xususida chuqur fikr yuritib: «Ey birodar, axir umr degani oqar suvdek o'tib boryapti, men ham inson bo'lib, orzu-umid bilan dunyoga kelib, o'zim uchun ham yashashga, shu hayotdan bahra olishga vaqt topoldimmi, deb o'ylamaydi» deb kuyungani negizida qancha-qancha ma'no yashiringandir.

Darhaqiqat, mamlakatimizda xalq manfaati yo'lida g'amon-xo'rlik qilinayotgani, hayotimizning barcha jabhalari barqaror va mutanosib farovonlashib borayotgani, tinch va osoyishta turmushimizdan qoniqish tuyg'usi kuchayayotgani, insonning ma'naviy salomatligi masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani, bu borada davlatning bosh islohotchi sifatidagi faolligi oshayotgani barchamizga ayondir. Shu boisdan ham Birinchi Prezidentimiz: «Davlat, hokimiyat idoralari

sog'liqni saqlash masalasiga qanchalik e'tibor bermasin, avvalo aholimizning, har qaysi odamning bu masala bo'yicha qarashini o'zgartirmasdan turib, ijobiy natijalarga erishish qiyin bo'ladi», deb xaqli ravishda ta'kidlaydi. Birinchi Prezidentimiz umrni qadrlash konsepsiyasini asoslaganida jamiyat, aholi faolligiga misol qilib Yaponiya mamlakatini qayta-qayta tilga olib, bu mamlakatda yuz mingdan ziyod bir asrdan ko'p umr kechirayotganlar borligi xalq sog'ligi tom ma'noda yurtning haqiqiy boyligiga aylanganini havas bilan qayd etgan edi. Hamda bunday natijaga milliy qadriyatlarga hurmat, xalq ma'naviyatini e'zozlash, umummilliy yuksak madaniy saviya, ta'lim omillarini uyg'unlashtirish natijasida erishilgan. Birinchi Prezidentimiz tomonidan alohida ta'kidlanadi. Ayni chog'da umrni e'zozlash jarayonlari inson omili bilan chambarchas bog'liqligi, hamma narsani uzil-kesil hal qiluvchi omil insonning o'zi ekanligi, yaponlar hayot tarzini esa umrni qadrlash uchun saboq sifatida o'rganishimiz zarurligi ayon bo'ladi. Shunday ekan, o'tayotgan umrini his etish, tushunish va anglash zaruratining umummilliy muammo sifatida qo'yilayotgani Birinchi Prezidentimiz tomonidan asoslab berilgan umrni qadrlash konsepsiyasining bosh leytmotivi, ya'ni tom ma'noda insonning insoniyligini yuzaga chiqarishdan iborat ekanligi oydinlashadi.

Birinchi Prezidentimiz tomonidan asoslab berilgan umrni qadrlash konsepsiyasida belgilangan vazifalarni hayotga keng joriy etish uchun jamiyatimizning turli jabhalarida quyidagi masalalar yechimiga alohida ahamiyat berilishi zarur, deb hisoblaymiz:

1. Jamiyat a'zolarida, ayniqsa, yoshlar orasida umr qadriyatini e'zozlash, hayotiy faoliyatni oqilona, ratsional tashkil etish madaniyatini tarkib toptirish va tako millashtirish;

2. Ijtimoiy va shaxsiy zararli odatlardan xoli, jismoniy va ruhiy uyg'unlik asosidagi taraqqiyotga intilishdan iborat hayotiy falsafa xususiyatlarini keng targ'ib etuvchi ommaviy axborot vositalarida doimiy ruknlar tashkil etish, aholi turli qatlamlari vakillarini keng qamrab olishni nazarda tutgan holda madaniyat va aholi dam olish markazlarida, korxonalarida

va muassasalarda, nodavlat tashkilotlarda, mahalla tuzilmalarida, xullas, ta'limdan tashqari tizimlarda keng ko'lamli ijtimoiy-madaniy faoliyatni olib borish, umr falsafasi mavzuidagi maxsus suhbatlar majmuini tuzish va keng yo'lga qo'yish;

3. Ta'limning barcha bo'g'inlarida yoshlar ma'naviy va kasbiy kamolotining uyg'un rivoj topishini ta'minlovchi akmeologik yondashuvlarni tarkib toptirish va rivojlantirish;

4. Tarbiya samaradorligida muhim ahamiyatga ega bo'lgan korporativ yondashuvni tarkib toptirish, ya'ni, madaniyat va ma'rifat muassasalari maktab – oila – mahalla, ota – ona – farzand – o'qituvchi, maktab – universitet – ishlab chiqarish singari ijtimoiy subyektlar va tuzilmalar o'rtasidagi uzviy hamkorlik, umumiy maqsad yo'lidagi mustahkam birlikni tarkib toptirish;

5. Joylarda insonning ma'naviy salomatligi masalalariga bo'lgan ijtimoiy e'tiborni, bu boradagi mavjud holatlarini doimiy o'rganib borish uchun maqsadli sotsiologik so'rovlar tashkil etib borish va amalga oshirilayotgan tarbiyaviy ishlar samaradorligi monitoringini yo'lga qo'yish;

6. Istiqbol yillarida amalga oshirilayotgan islohotlarning inson ongi, tafakkuridagi in'ikosini tadqiq etib borish, millatimiz madaniyat va mental qiyofasidagi pozitiv o'zgarishlarni yanada rivojlantirib borish, xalqimizdagi bunyodkor ruh omilini tarbiyaviy vositalar orqali kuchaytirish;

7. Aholi turli qatlamlari orasida ekologik madaniyatni shakllantirish, atrof-muhitni asrash harakatini kengaytirish, yoshlar ma'naviyatida tom ma'nodagi hayotimiz tim soli bo'lgan qadriyatlarni tarkib toptirish, bu borada milliy merosimiz obidalaridagi mavjud manbalar, ulug' mutafakkirlarimizning fikr va qarashlarini keng targ'ib etish;

8. Shukronalik umrni qadrlash falsafasining markaziy bo'g'ini ekanligini inobatga olib, millatimizning faxri, g'ururi bo'lgan zamonamiz qahramonlari, taniqli sportchilar, O'zbekiston Qahramonlari, davlat va jamoat arboblari, baobro', martabali shaxslarning sog'lom turmush tarzi borasidagi sa'y-harakatlarini ibrat omili sifatida keng targ'ib etishni yo'lga qo'yish.

1. Insonning ma'naviy salomatligi tushunchasini izohlang.
2. Umr qadriyatini targ'ib etishning o'ziga xosligini ochib bering.
3. Ekzistensial yondashuvning mohiyatini tushuntiring.
4. Akmeologiya xodisasiga ta'rif bering.
5. Pozitiv o'zgarishlar deganda nimalarni tushunasiz?
6. Zamonamiz qahramonlarini qanday targ'ib etish mumkin?
7. Madaniyat va ma'rifat muassasalari faoliyatining uyg'unligi qanday namoyon bo'ladi?
8. Hayotni ratsional o'tkazish madaniyati nimalarni ifodalaydi?
9. Sog'lom turmush tarzi madaniyati aholi dam olish markazlarida qanday targ'ib etiladi?
10. Mavzu bo'yicha bitta keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar

Umr qadriyati, sog'lom turmush tarzi, pozitivizm, ratsional hayot, akmeologiya, ekzistensializm.

3.17. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda kompromiss va konsensus nisbati

Ijtimoiy-madaniy faoliyat haqida fikr, munosabat bildirimoqchi bo'linsa, madaniyat muassasalariga munosabatda bir-birlari bilan qanchalik hamjihatligi, ijodiy yakdilligi, o'zaro ahilligi masalasiga dastavval e'tibor qaratiladi. Agar mazkur muassasada o'zaro inoqlik, hamfikrlilik, uyushqoqlik barqaror degan mulohazaga kelinsa, bu madaniyat muassasasiga nisbatan boshqalarda beixtiyor hurmat-ehtirom tuyg'usi yuzaga keladi. Mabodo, bu muassasa xususida o'zaro kelishmaydigan, xodimlari bir-birini hurmat qilmaydigan, fikri va amali ayricha odamlar degan munosabat bildirilsa, boshqalar undan o'zlarini uzoqroq tutishga intiladilar. Shu

boisdan ham, o'zaro ahillik, inoqlik, ijodiy birdamlik muammosi hamisha dolzarb, ijtimoiy-ma'naviy muammo bo'lib kelgan. Binobarin, har bir san'at va madaniyat dargohining zafarli, shon-shavkatga burkangan yo'li, baxtli taqdiri ham ana shu ijtimoiy-ijodiy yaqinlik masalasiga bevosita bog'liq holda namoyon bo'lib kelgan.

O'zbek xalqi tabiatan san'at va madaniyatga oshufta, jamoaviy millat ekanligi ma'lum. Chunki biror bir o'zbek yo'qki, to'yi yoxud ma'rakasini yon-atrofdagi odamlar, qavmu qarindoshlari, yaqin birodarlarisiz o'tishini tasavvur etsa. Mazkur nuqtayi nazarni isbot etuvchi yana bir jihat, o'zbeklar o'zining butun umri mazmunini farzandlari baxtida ko'rishlari, zurriyodlarining baxti uchun ixtiyoriy va qalban o'zlarini sadqa etishga hamisha shay ekanliklaridir. Jamoaviy xalq esa, o'z san'ati, madaniy taqdiri, maqsadi, milliy g'ururi, yakdil harakat qilishga rag'batli kuchli bo'lishi bilan farqlanishi kerak. Xalqimiz o'zining jamoaviy tabiatli ekanligi, urf-odatlarini, an'analarini, o'ziga xos fe'l-atvori bilan fransuzlar, ispanlar yoki ruslardan yaqqol ajralib turadi.

Ijodkorlik, yaratuvchanlik va jamoaviy turmush tarzini mustahkamlashdan iborat ijtimoiy-madaniy harakat esa qadim-qadimdan xalqimiz vakillarini xududiy darajada qishloq, mahalla tuzilmalari muhitida yashashlarini, shahar miqyosida esa muayyan san'at turi, kasb-hunar yoki ilm-fan sohalarida birgalikda tig'iz, zich, jamoa tarzida kompakt faoliyat yuritishlarini taqozo etib kelgan. Buning yaqqol ko'rinishi sifatida mamlakatimiz qishloqlari nomlanishiga e'tibor qaratish joiz. Do'rmon, Nayman, Qatag'on, Barlos, Nekuz, Saroy, Qang'li va hokazo nomlanishlar xalqimiz vakillarining muayyan urug' doirasida qarindoshlar jamoasi tarzida yashab kelganliklarini, sozchilar, to'pchilar, kulolchilar, qandolatchilar, misgarlar, temirchilar mahallalarida esa kasb-hunar asosida birlashib yashash tendensiyasini ko'rish mumkin. Ilm, tasavvuf va badiiy ijodiyotda sulolaviylik, vorisiylik ham jamoaviylik an'analarining uzviy davomi bo'lib kelgan.

Mohiyat-e'tiboriga va oddiy mantiq talablariga ko'ra, jamoaviy turmush tarzi mustahkam bo'lgan o'zbeklarni mahv etuvchi kuch topilmagani ham ko'p narsadan darak beradi.

Qisqa tarixiy qiyos keltirsak: Angliya tarixida millat xazinasini ikki ming yillik o'tmishi mobaynida bir marta (fransuzlarning 1104 yilda Angliyani bosib olinishi paytida) talon-toroj etilgan bo'lsa, AQSH xazinasini so'nggi 200 yildan ko'p vaqt mobaynida biror marta ham, Yaponiya xazinasini esa umuman hech kim tomonidan egallanmagan. Ammo O'zbekiston hududidagi davlatlar xazinalari esa 3000 yil mobaynida jami 50 martadan ko'proq ichki va tashqi bosqinlar tufayli talon-toroj etilgan. Mamlakatimiz boyliklari, osori atiqalar, kitoblar, muhim tarixiy obidalar olib ketilgan. Madaniyatimiz, tilimiz, hududimiz oyoqosti qilingan.

Tabiiy savol tug'iladi: axir shunchalik jamoaviy, o'zaro munosabatlari yaqin bo'lgan xalq bo'lsagu, nima uchun ichki va tashqi xavflarga qarshi turish darajamiz bu qadar sust bo'lgan? Nima uchun dunyoga Abu Nasr Farobiydek «ikkinchi muallim» bergan, zardushtiylik dini orqali olamga ezgulik madaniyatini singdirgan, insoniyatga Al-Xorazmiy dahosi orqali yangi usuldagi zamonaviy sanoq tartibotlarini tuhfa qilgan, Ibn Sino siyomosida tib ilmini yangi yuksakliklarga olib chiqqan, islom dini mazmunini to'g'ri va dunyoviy talqin etib, uning insoniy mohiyatini teran ochib bergan, Imom Buxoriy, Mahmud az-Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Abu Mansur-al Moturidiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband singari olimlarni dunyoga bergan, Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi so'z mulking sultonlarini yetishtirib chiqargan ulug' xalq nima sabablarga ko'ra so'nggi to'rt yuz yil mobaynida bu qadar tanazzulga duchor bo'lib ketgan? Natijada, go'yoki madaniyat XIX asrning oxirida rus istilochilari tomonidan keltirilgan, degan fikrlar singdirilgan.

Ana shu savollarga javoblarni insoniy munosabatlar tizimidagi kompromiss va konsensus tushunchalari mohiyatini tahlil etish orqali izlashga harakat qilamiz. Ma'lumki, kompromiss deganda ikki yoki uch tomonning vaqtincha murosa

holati tushuniladi. Kompromiss holatida tomonlar bir-birlariga toqat qiladilar, raqiblar bilan keskin ixtiloflardan ongli ravishda tiyilib turadilar. Shu boisdan ham kompromiss muvaqqat, ya'ni vaqtincha kelishuv holati sifatida tushuniladi. Kompromiss holatida ziddiyatlar tashqari shakldan ichkari shaklga o'tadi. Ichki zo'riqish vaziyati muayyan muddatgacha o'zini oshkor etmay turadi. Ammo biror-bir tomon uchun qulayroq ijtimoiy-siyosiy muhit yuzaga kelishi bilanoq kompromiss holati oshkora konfliktga aylanib ketadi. Tabiiyki, kompromiss holatini milliy mentalitet, axloq-odob, davlat va jamiyat boshqaruvidagi o'ziga xoslik ma'lum darajada jilovlab turadi.

Shu narsa e'tiborga molikki, kompromiss holati muayyan ijtimoiy-siyosiy muhit, davr, ma'naviy-madaniy yondashuvlar o'zgarishi bilan konsensusga yoxud begonalashuvga aylanishi mumkin. Shu boisdan ham kompromiss oraliq muhit bo'lib, tayanish va ishonch bilan hamkorlik qilish uchun mustahkam bo'lmagan holat hisoblanadi. Ammo jamiyat hayotida mohiyat-e'tiboriga ko'ra kompromiss holati kerakli hodisadir. Jaloliddin Rumi ta'rifi ko'ra «Murosa bo'lsa kichik ishlar rivojlanadi. Murosa bo'lmasa, katta ishlar ham zavol topadi».

Murosa holatida har ikki tomon alohida-alohida rivojlantirishga intiladi. Nosog'lom raqobat muhiti amal qiladi. Ammo murosa, ya'ni, kompromiss holatida kichik ishlar bir muncha jonlansada, katta ishlar rivoj topmaydi. Shunga qaramay, kompromiss holati jamiyatda ma'lum muddatga bo'lsa-da, muayyan turg'unlikni, tinchlikni ta'minlab berishi jihatidan ijobiy hodisadir. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) tashqi tazyiqlarning siquviga ko'ra, Makkadan Madinaga ko'chib, hijrat qilgan chog'larida «Kofirun» surasi nozil bo'lgan. Shunga ko'ra Makkadagi kofirlarga ushbu sura o'qib eshittirilgan. Unga ko'ra islomga tazyiq kiritish to'xtalishi har bir qavm o'z ilohi, o'z e'tiqodi, dinida qolishi mumkinligi e'lon qilinadi. Johillar mazkur sura mazmunidan voqif bo'lishgach, payg'ambarimiz joniga qasd qilish fikridan to'xtab, Muhammad (s.a.v)ni ta'qib qilishni bas qiladilar va o'z shahar va qishloqlariga qaytadilar.

Demak, o'z vaqtida, aql bilan qo'llaniluvchi, raqib hushyorligini, zararli ta'sir qilish sur'atini susaytirishga qaratilgan kompromiss muayyan naf berishi shubhasizdir. Ammo kompromiss holatining madaniy taraqqiyotda milliy munosabatlarning asosi, turmush tarzining mazmuniga aylanib qolishi og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin.

XVI asr boshlaridan e'tiboran to mustaqillikgacha bo'lgan Markaziy Osiyodagi madaniy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy hayotni to'la ma'nodagi kompromiss muhiti amal qilgan davr deb atash mumkin. Negaki, bu davrda ilm-fan, madaniyat va san'at rivoj topmadi. Shu boisdan ham Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov aytganidek: «XVI va XX asr oralig'i millatimiz tarixida eng og'ir tanazzul davri sifatida tarixga kiradi»¹.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, kompromiss muhitidan chiqqan madaniyat, san'at, ilm-fanga e'tiborsiz millat hech qachon ro'shnolik ko'rmagan va taraqqiyotga erisha olmagan.

Kompromiss holatidan farq qilib, konsensus holati insonlararo munosabatlarning ma'naviy holatining sifat jihatidan yuqori darajasini ifoda etadi.

Agar kompromiss tushunchasi uchun xarakterli so'zlar jumlasiga «toqat qilish», «chidash», «bir gapdan qolish», «tiyilish», «o'z manfaatini o'ylab ish tutish», «qosh qo'yaman deb ko'zdan ayrilmaslikni o'ylab harakatlanish», «raqibini yoqtirmaslikni yashirish», «vaziyatni aql bilan baholab borish», «raqib tomon harakatlaridan doimiy hushyor, sergak bo'lib turish», «muayyan chegarani saqlab kelishish» singari so'z va iboralar xos bo'lsa, konsensus tushunchasini ifodalash uchun «mehr», «qalban va ruhan yaqinlik», «san'atga oshuftalik», «madaniyatlilik», «do'stlik», «o'zgalar manfaatlarini o'ylab ish tutish», «saxovat», «muhabbat», «qadrlash», «boshqalarni o'zidek bilish», «fidoyilik» singari so'zlar xos-

¹ *Qarang: Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston», 1997. 97-bet.*

dir. Shu o'rinda Xo'ja Bahouddin Naqshbandning «Kimki o'zi haqida qayg'uribdi, demakki, u o'zini o'ylamabdi, kimki o'zgalar haqida qayg'uribdi, demakki, u o'zini o'ylabdi», degan purhikmat so'zlari kompromiss va konsensus tushunchalari farqini aynan ochib beradi.

Insoniy munosabatlarda konsensus tushunchasi o'zaro yaqinlikning quyidagi tasnifida, ayniqsa, yorqin namoyon bo'ladi:

Odatda odamlararo yaqinlik o'zaro tanishuv – «tanishchilik»dan boshlanib, bir-birini bilish – «bilishchilik»ka, bilishchilikdan esa «jo'rachilik»ka, undan keyin aka-ukalarining yaqinligi darajasidagi «og'aynigarchilik»ka, so'ng esa «do'stlik» darajasiga o'tib, o'zining oliy bosqichiga yukaladi. Mazkur evolyutsion dinamika mohiyat-e'tiboriga ko'ra iyerarxik, ya'ni pog'onama-pog'ona yukalish xususiyatiga ega bo'ladi. Turli millatlarda bu jarayon har xil kechadi. Masalan, atoqli yozuvchi, do'stlik tarixi kuychisi Viktor Gyugo fransuzlar do'stligi xususida fikr yuritib, bu xalq vakillarining favqulodda sadoqatliligi va o'z yaqinlarining manfaati yo'lida jonini fido etishga hamisha shay bo'la olishini o'zining mashhur «1783 yil» nomli romanida mahorat bilan tasvirlagan.

Xuddi shuningdek, Jek Londonning «Martin Iden», Lev Tolstoyning «Urush va tinchlik» asarlarida ham do'stlik darajasidagi insoniy yaqinlik lavhalarini ko'plab uchratamiz. Mazkur xalqlardagi do'stlikka sadoqat lavhalari o'zaro teng yoshli, mavqe va martabasi har xil, ammo, maslagi bir odamlar o'rtasida kechadi. Bu xalqlar hayoti bilan badiiy asarlar orqali tanishgan kitobxonlar do'stlikning samimiy qudratiga ishonadilar.

Milliy istiqloq xalqimiz fe'l-atvori, hayotga bo'lgan munosabati, mentalitetini tubdan o'zgartirish, bunyodkorlik, tom ma'nodagi hamjihatlik ruhiga sug'orilgan yaqinlikni ta'minlashga imkon yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov asarlarining mazmuni xalqimizni milliy birlik, o'zaro

mehr-oqibatlilik, birodarlik va do'stlikka da'vat etuvchi g'oyalar majmuidan iboratdir. Istiqlolning o'tgan 25 yili mobaynida amalga oshirilgan ulug'vor bunyodkorlik ishlari ayni vaqtda xalqimiz mentalitetini konsensus sari yo'naltirishga ham munosib tarzda xizmat qilib keldi. O'zbek mentalitetini konsensusga da'vat g'oyasi Birinchi Prezidentimiz tomonidan belgilangan strategik taraqqiyot konsepsiyasining asosi bo'lib, ana shu yo'nalishdagi davlat dasturlarining hayotga joriy etilishi fikrimizning isboti bo'ladi.

Konsensus tushunchasi mushtarak manfaatlar birligini ham taqozo etadi. Manfaatlar mushtarakligi esa korporativ yaqinlikni shakllantirish zaruratini kun tartibiga chiqaradi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov anglangan korporativ manfaatlar uyg'unligini tarkib toptirish xususida shunday degan edi: «Jamiyat ichidagi alohida shaxslarning uyushqoqlik bilan jipslashishiga ularning qaysi urug'ga, hududga yoki etnik guruhga mansubligi emas, balki umumdavlat darajasida korporativ manfaatlarining yaxshi anglangan mushtarakligi asos bo'lishi kerak.

Barcha mintaqalar, barcha etnik va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari o'rtasida muvozanat saqlanishini doimo hisobga olish zarur. Manfaatlarni ifodalash va ro'yobga chiqarishning qonuniy mexanizmi mahalliychilik kayfiyati, urug'-aymoqlar kurashining vujudga kelishi va rivojlanishiga g'ov bo'lmog'i darkor»¹.

Ijtimoiy-madaniy faoliyat, mohiyat-e'tiboriga ko'ra, yoshlar, o'rta va katta avlod hamda turli millatlarga mansub aholi vakillari o'rtasida konsensus muhitini barqarorlashtirishga yo'naltirilgandir. Konsensus muhitini madaniyat muassasalaridagi har bir to'garak, uyushma, ko'ngilli jamiyatlarda tarkib toptirish muhim ahamiyatga egadir.

¹ *Qarang: Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: «O'zbekiston», 1997. 107–108-betlar.*

1. Kompromiss atamasiga ta'rif bering.
2. Konsensus atamasini izohlang.
3. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida kompromiss holati qanday namoyon bo'ladi?
4. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida konsensus holatiga qanday erishiladi?
5. Xalqimiz tarixidagi to'rt asrlik madaniy va siyosiy tanazul davrini izohlang.
6. O'zbekistonda konsensus muhitining qaror topishi qay tarzda kechgan?
7. «Men», «Biz», «Siz» olmoshlarining ijtimoiy-madaniy hayotda namoyon bo'lishini asoslang.
8. Mavzu bo'yicha bitta keys tayyorlang.
9. O'zaro yakdillikning besh darajasini asoslab bering.

Tayanch so'z va iboralar:

Konsensus, kompromiss, tafakkur, madaniy yakdillik, do'stlik, murosa, kelishuv.

3.18. Havaskorlik ijodiyotining dolzarb masalalari

Mamlakatimizdagi madaniyat va aholi dam olish markazlarida tashkil etilgan turli yo'nalishdagi havaskorlik ijodiyoti to'garaklari, umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlardagi fan va badiiy ijodiyot to'garaklari, mahalla guzarlaridagi turli yo'nalishlar asosidagi klublar va uyushmalarning asosiy maqsadi aholini, avvalo, yoshlarni to'laqonli shaxs sifatida rivojlantirish, o'zini buyuk tarix va madaniyatning munosib vorisi sifatida anglatishdan iboratdir. Agar ta'lim muassasalaridagi to'garak ishtirokchilari aniq bir ijtimoiy qatlam, ya'ni, o'quvchi yoki talabalardan iborat bo'lsa, madaniyat va turli ijtimoiy muassasalardagi to'garaklar turli aholi qatlamlari vakillaridan tashkil topadi. Mamlakatimizda, huquqiy asosi qanday bo'lishidan qat'i nazar, barcha to'garaklar barkamol shaxs tarbiyasiga yo'naltirilganligini e'tiborga olsak,

mazkur to'garaklarga aholini, xususan, yoshlarni jalb etishning o'ziga xosligini tahlil etish muhim ahamiyatga egadir. Ta'kidlash joizki, hozirgi vaqtda to'garaklar holati va ularga aholini jalb etish ishlari davlatimizning to'laqonli shaxsni rivojlantirishdan iborat keng ko'lamli faoliyatida hali talab darajasiga chiqa olmagan jihatlardan hisoblanib kelmoqda.

Madaniyat va ta'lim muassasalaridagi to'garaklarga qiziquvchilarning jalb etilishi xaotik holatda bo'lib, muayyan tizimga keltirilmagan. Ularning ishi ilmiy asoslarda tartibga solinmagan. Olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ishtirokchilar to'garaklarga, asosan, ota-onalarining ta'siri (38 foiz), yaqin tanishlari (do'stlari, dugonalari) da'vatlari (32 foiz), o'z ixtiyori (24 foiz), o'qituvchilar tavsiyasi (4 foiz) va boshqa sabablar asosida (2 foiz) jalb etilganlar. Ma'lumki, odamning muayyan ijodiyot bilan mashg'ulligi kuchli ichki rag'bat, maqsad va qiziqish asosida yuzaga keladi. Agar to'garaklarga o'z ixtiyori bilan ishtirok etuvchilar soni har to'rt kishidan birini tashkil etsa, to'garaklarning tarqalib ketishi ham shunga mos bo'lishi mantiqiy holdir.

To'garaklarning barqaror ishlashini ta'minlaydigan asosiy omillar quyidagilardir:

- to'garak rahbarining odamlarni ijodiyotga jalb eta olish salohiyati va xarizmatik shaxs ekanligi;
- to'garak tashkil etilgan joyning geografik joylashuvi, ya'ni yaqinligi;
- transport jihatdan qulayligi;
- bino va to'garak xonasining shinamligi, xona ob-havosining yaxshiligi;
- to'garak ishini izchil olib borish uchun zarur jihozlar, texnik vositalar bilan ta'minlanganligi;
- to'garak a'zolari tarkibida kamida to'rtta referent guruhlar mavjudligi;
- to'garak a'zolari o'z ishlarining pirovard natijasini aniq tasavvur etishlari;
- to'garakda qatnashish boshqa sohalarda obro' olishga imkoniyat yaratayotgani (masalan oilada, ishda, o'qishda, do'stlar davrasida);

– to‘garak a‘zosi guruhda o‘ziga ma‘qul bo‘lgan bir yoki ikkita hamfikir topa olishi;

– mashg‘ulot paytida ishtirokchilar yo‘l qo‘yilgan kamchilik, ijrodagi nuqsonlar uchun shaxsiyatga teguvchi tanqid eshitmasligi;

– mashg‘ulotlar tashkil etishda aniqlik, intizom bo‘lishi, to‘garak a‘zolari o‘rtasida samimiylilik hamda rostgo‘ylik ruhining hukm surishi;

– odamlarning bir-birlariga yordam berishdan zavqlanish holatining tarkib toptirilgani;

– madaniyat yoki ta‘lim muassasalarida bir xil yo‘nalishdagi ikki yoki uchta to‘garak bo‘lishi va ular o‘rtasida sog‘lom raqobatning (go‘yo o‘z-o‘zidan) yuzaga keltirilishi;

Madaniyat va ta‘lim muassasasi rahbarining to‘garaklar ishiga bevosita qiziqishi, to‘garak ishtirokchilari oldida ularning sevimli to‘garak rahbarini hurmat qilishini bildirib turishi;

– to‘garak ishi natijalarining uzog‘i bilan ikki oyda jamoatchilik e‘tiboriga havola etilishi (ko‘rgazmalar, bahs-munozaralar, disputlar, qiyosiy tahlillar, tanlovlar va hokazo shakllarda);

– to‘garak rahbari tomonidan har bir ishtirokchiga uning hali yuzaga chiqmagan, endigina namoyon bo‘layotgan favqulodda iste‘dodi borligini individual suhbatlar orqali anglatish va shunga ishontirish;

– ikki oydan so‘ng to‘garak ishtirok etuvchini bilim, malaka, kasb xususiyatini oluvchilikdan – bilim, kasbiy mahorat elementlarini o‘rgatuvchiga, beruvchiga aylantira olishi; Agar shu xususiyatni, ya‘ni, to‘garak ishtirokchisining bilimni iste‘mol etuvchidan – bilimni taklif etuvchiga aylantirishga qancha qisqa vaqtda erishilsa, to‘garak faoliyati shuncha barqaror bo‘ladi. Masalan, 4–6 yoshdagi bolalar o‘rtasida shaxmat to‘garagini tashkil etgansiz, bir oy o‘tgandan so‘ng to‘garakning bitta a‘zosi kam shug‘ullangan ikkinchi bir a‘zosiga «ruh» yoki «ot»ning qanday yurishini o‘rgata boshlasa, bilinki, marra sizniki, siz to‘g‘ri yo‘ldan boryapsiz.

Amaldagi tajribaga ko'ra, muayyan bir madaniyat muassasi, mahalla guzari, kollej yoki maktabda biror yo'nalishdagi to'garak ish boshlasa, u haqda ma'lumot odamlar orasida tez tarqalmaydi. Mazkur holatni yaxshilash uchun mahalliy gazeta, radio, e'lonlar, plakatlar vositasida dastavval keng targ'ib etish zarur. Ikkinchi muhim muammo – bu biror to'garakda ishtirok etgan bolaning shu to'garakni bir amal-lab tugatib bo'lgach boshqa ijodiyot turiga umuman bormay qo'yishidir. Bunday holatlar kundalik hayotda tez-tez takrorlanib turadi. Buning boisini inson tabiatidagi muhim o'ziga xoslik, ya'ni biror sohada o'zini to'la namoyon eta olmaslik odamning ijtimoiy jihatdan susayishiga olib kelishi qonuniyatidan izlash lozimdir. Agar e'tibor qilinsa, a'lochi o'quvchi fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish asnosida o'zligini to'la namoyon eta olganligi sababli boshqa sohalarda ham, masalan, jamoatchilik ishida ham, badiiy ijodiyotda ham, sportda ham faol ishtirok etadi va birinchilardan bo'lishga intiladi. Shu boisdan ham biror bir to'garak ishiga ilk daf'a rag'bat qilib qatnasha boshlagan shaxsni (u yosh bola bo'ladimi, katta avlod vakilimi – qat'i nazar) alohida e'tiborga olish, qiziqishi asosida o'zlashtira boshlagan ishida muvaffaqiyat qazonishiga ko'maklashish, ya'ni o'z qobiliyatini to'la ro'yobga chiqarishiga imkon berish muhim ahamiyatga egadir. Mazkur holat sotsiologiya fanida ekstrapolyatsiya hodisasi sifatida izohlanadi. Ekstrapolyatsiya muayyan natijani boshqa makon yoki sohaga ko'chirib qo'llash deb tarjima qilinadi. To'garakda qatnashgan odam ham shug'ullanish mobaynida birinchilar qatoriga ko'tarilib, odamlarning e'tirofiga sazovor bo'lsa, u boshqa sohada ham ko'pchilikning e'tiboriga sazovor bo'lishga intiladi. Xullas, bir marta birinchi bo'lib e'tirof etilgan shaxs hech qachon ikkinchi bo'lib yurishni o'ziga ma'qul ko'rmaydigan bo'lib qoladi.

Shu boisdan ham Birinchi Prezidentimiz tomonidan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da asoslab berilgan milliy ta'lim modelining beshta elementi qatorida shaxs omili birinchi o'ringa qo'yilgani bejiz emasdir. Demak, ta'lim omili insonning hayotda o'zini qanday ijtimoiy maqomda his etishi.

o'zini o'zi baholash darajasini belgilashda favqulodda muhim rol o'ynaydi. To'garaklar ishini tashkil etishda ham barkamol insonni shakllantirish, shaxsni tarbiyalashdek muhim ijtimoiy vazifa bajarilayotganini chuqur anglash zarurdir.

To'garak ishini tashkil etishda qanday toifadagi odamlar bilan ish boshlanayotganiga alohida e'tibor berish zarur. To'garak ishining muvaffaqiyati mashg'ulotlarning o'tkazilish vaqti, joyning qulayligi, muloqot madaniyatiga ham bog'liqdir. Aksariyat odamlar, ba'zi to'garaklar, klub va ko'ngilli uyushmalarga boshqa joyda bo'lmagan imkoniyatlarga egaligi uchun ham boradilar. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, har uchtadan bir o'quvchi o'zi sevgan to'garakdagi mashg'ulotning yaqin do'stlari davrasida o'tkazilishini, 25 foiz ishtirokchilar esa rahbar va to'garak a'zolarining samimiyligi va xushmuomalaligini, 16 foiz respondentlar esa bilim olish jarayoni faqat rag'batlantirish orqali kechishini, 15 foiz bolalar to'garak mashg'ulotlarida o'zlarini erkin his etishlarini, 13 foiz so'rovda ishtirok etganlar esa turli sohadagi ma'lumotlarni tez va qulay olish imkoniyatlari borligini qayd etishgan.

To'garaklar faoliyatining samarali kechishida to'garak a'zolarining soni ham muhim rol o'ynaydi. Agar to'garak a'zolari soni 15 kishidan oshmasa bu to'garakda ko'pi bilan oltita bir-birini yaxshi biladigan referent guruhlar shakllanib, jamoada sog'lom raqobat va sohani o'zlashtirish jarayoni samarali kechadi. To'garak a'zolarining soni 20–25 kishi bo'lsa, qatnashchilarning referent guruhlarda uyushuvlari amori tarzda bo'lib, sog'lom raqobatni barcha kichik guruhlarda barobar olib borish qiyin kechadi, natijada, muayyan kasb, bilimlar yoki sohani o'zlashtirish samaradorligi pasayadi. To'garaklarda ishtirok etuvchilarning yosh senzlarini hisobga olishda ularning quyidagi o'ziga xosliklarni puxta o'ylash zarurdir. O'quv-uslubiy qo'llanmalarda qayd etilishicha:

– 11 yoshgacha bo'lgan bolalarda mustaqil harakat qilishga intilish, faoliyatga to'liq berilish kuchli bo'ladi. Ayni vaqtda ular o'z ishlari natijalariga tanqidiy yondashishni xohlaydilar.

– 12–13 yoshli bolalar esa o‘z ishlariga tanqidiy yondashishga moyil bo‘ladilar. Ammo, ish natijalarini obyektiv tahlil qila olmaydilar. Shu boisdan boshqalardan namuna olishga, taqlid qilishga moyil bo‘ladilar.

– 13 yoshdan yuqori bo‘lgan bolalarda esa abstrakt tafakkur qilish, o‘z dunyoqarashini namoyish etish, milliy o‘ziga xoslikni ro‘yobga chiqarish xohishi kuchli bo‘ladi. Ayni shu yoshda yoshlikka xos bo‘lgan maksimalizm yaqqol namoyon bo‘la boshlaydi. Bunday yoshdagi to‘garak a‘zolari fikr-qarashlarini keskin tanqid qilish, mustaqil mulohaza yuritish xohishlarini bo‘g‘ib qo‘yish ularning to‘garak ishidan bezib qolishiga olib keladi.

Havaskorlik to‘garaklarida qiziqishning ehtiyojga aylanish omillari

1. Havaskorlik ijodiyotiga umumiy ta'rif bering.
2. To'garaklarga aholini jalb etish tamoyillarini izohlang.
3. To'garaklarning barqaror ishlashi mezonlarini ko'rsating.
4. To'garak rahbarining kasbiy xususiyatlari qanday bo'lishi kerak?
5. To'garaklarni reklama qilish tartibi qanday bo'ladi?
6. Ekstrapolyatsiya tushunchasini ta'riflab bering.
7. Turli yoshdagi odamlarning to'garaklarga qiziqishini qanday rivojlantirish mumkin?
8. Qiziqishni ehtiyojga aylantirish xususiyatini izohlang.
9. To'garaklarda ideal shaxs va ibrat omilining rolini izohlang.
10. Mavzu bo'yicha beshta keys tayyorlang.

3.19. Vorisiylik va ma'naviyat uyg'unligi

Vorisiylik ma'naviyatning o'q ildizi, asosiy tayanchi, ajdodlarimizning bebaho merosidir. Biz – ziyolilarning asosiy vazifasi ana shu purma'no tushunchalar mazmun-mohiyatini yosh avlod ongiga singdirish hamda ularning hayotiy dasturulamaliga aylantirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining vorisiylik masalasiga madaniy taraqqiyotning ijtimoiy barqarorligini ta'minlovchi ustuvor omil hamda komil inson ma'naviyatini belgilovchi bosh mezon sifatida urg'u bergani, jamoatchilik e'tiborini mazkur masalaga muntazam qaratib kelayotgani bejiz emas.

Darhaqiqat, «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» kitobida aytilganidek, ma'naviyat komil shaxs intellektual va ruhiy olamining harakatlantiruvchi kuchi bo'lsa, tarixiy xotiraga egalik, ajdodlar merosini o'zlashtirganlik, ya'ni, bir so'z bilan aytganda, vorisiylik ma'naviyatning mustahkam poydevoridir. Demak, komillikning asosi ma'naviyat bo'lsa, ma'naviyat oziq oladigan, tayanadigan bosh manba vorisiylik hisoblanadi. «Ma'naviyat sohasidagi ishlarimizning

pirovard maqsadi, – deb ta'kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz, – imon-e'tiqodi butun, irodasi baquvvat erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirishdir. Ya'ni, mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkuriga tayanib yashaydigan barkamol shaxs – komil insonni tarbiyalashdan iborat».

Shunday ekan, vorisiylik xalq madaniyati, milliy merosi va ma'naviyatining qalbi, harakatlantiruvchi kuchi, ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi ko'prik, kecha va bugun o'rtasidagi dialektik uyg'unlikdir. Dunyo xalqlari ming yillar mobaynida o'z an'ana va urf-odatlari, marosim va bayramlariga sodiq qolish, uni har qanday ta'sir va tazyiqlardan himoyalash orqali turli davrlar, ajdodlar o'rtasidagi ma'naviy yakdillikni ta'minlaganlar hamda milliy o'zlikni, mentalitetni saqlab kelganlar.

Vorisiylik tushunchasi o'z tarkibiga muayyan millatlarga xos bo'lgan tarixiy shakllanish bosqichlari – til, madaniyat, san'at, urf-odatlar, buyuk shaxslar merosi, milliy mentalitet, temperament, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish hamda turmush tarzidagi o'ziga xoslikni saqlash, o'zlashtirish, o'sib kelayotgan avlodga singdirish va targ'ib etish elementlarini qamrab oladi.

Vorisiylik an'analarini yoshlarning hayot tarziga aylantirish, ongi va tafakkuriga singdirishda katta avlodning o'rni va roli beqiyosdir.

Ko'pincha katta yoshli odamlar orasida tarbiyaviy ishlarini yanada jonlantirish, yoshlarga hayot tajribalarini o'rgatib borish zarurligi xususidagi fikrlar o'rtaga tashlanadi. Katta avlod va yoshlar o'rtasida dunyoni anglash, hayotga bo'lgan munosabat masalasida ikki xil yondashuv shakllanib qolayotganligi muammosi bahs qilinadi. Bu masala ayniqsa G'arb dunyosida juda dolzarb bo'lib, yoshlar va kattalar bir-biridan ma'naviy jihatdan begonalashib qolayotganligi, bir xalq turmush tarzida ikki xil yondashuv, ikki xil talqin, bir-birini inkor etuvchi, mohiyatan qarama-qarshi ikki madaniy ehtiyojlar asosida yashash odatiy holga aylanayotgani jiddiy muammodir. Buning tub ildizlarida ikki katta ijtimoiy asos, ya'ni, bir tomondan, ommaga ko'rsatilayotgan ommaviy-

mafkuraviy ta'sirning davlat va jamoatchilik nazoratidan tamoman chetda ekani, ommaviy axborot vositalari, televideniye, reklama va ayniqsa Internet orqali axloqiy buzqlik, kosmopolitizm, gedonizm, ma'naviy tubanlik ijtimoiy maqbul hayotiy pozitsiya sifatida keng targ'ib etilayotgani bo'lsa, ikkinchi jihati esa ko'pgina rivojlangan davlatlarda kattalar va yoshlar ma'naviyati o'rtasida ming yillik vorisiylik an'analari barham topib borayotganidir.

Buning natijasida, kattalarning yoshlarga, o'z farzandlariga aytadigan gaplari, nasihat va o'gitlari besamar bo'lib, hech qanday tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega bo'lmay qolmoqda. Eng yomoni – Internet va televideniye orqali ko'rsatilayotgan mafkuraviy ta'sir natijasida yoshlar nafaqat jamiyatning an'ana va odatlaridan, balki, qonunlar asosida yashashdan ham chetlanib, ulardan hayiqmaslik, qoidalarni buzish, kattalar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy turmush tarziga begona ko'z bilan qarash, vayron etishga moyillik xususiyatiga ega bo'lib qolmoqdalar. Bunday ijtimoiy zararli holatlar o'z mohiyatiga ko'ra, vayronkor tabiatga ega bo'lib, bir qarashda sokin va barqaror turmush tarziga ega bo'lgan an'anaviy jamiyatlarni ham, yuksak rivojlangan yirik va qudratli davlatlar osoyishtaligini ham buzib yuborishga qodir kuch sifatida maydonga chiqmoqda. Misol uchun Misr, Liviya, Jazoir, Tunis, Suriya va boshqa arab davlatlarida bir qarashda kutilmaganda yuz bergan fuqarolik, qavmlararo urushlar va yalpi ijtimoiy noroziliklar, Angliya, Fransiyada yuz berayotgan yoshlar to'polonlari ocharchilik yoki siyosiy qarama-qarshiliklar sababli emas, balki, aynan bir millat, bir madaniyat, bir turmush tarzi ichidagi ijtimoiy bo'linish, hayotga bo'lgan ikki xil yondashuv shakllanib qolganligi, didlar, saviyalar, ijtimoiy mo'ljallarning har xil bo'lib qolganligidandir. Asosiy muammo bir millat ichidagi vorisiylik an'analari uzilganligi, yoshlar kattalarni tushunishni mutlaqo istamayotgani, yoshlarni esa kattalar tushunolmay qolganida deyishga haqlimiz.

Vorisiylik an'analari buzilsa, har qanday jamiyat ham ichdan nuray boshlaydi. Kattalar va yoshlar dunyoqarashi

o'rtasida ijtimoiy bog'liqlik darajasi yuqori bo'lsa, ya'ni konsensus holatida bo'lsa, jamiyatdagi hayot tarzi tinch, osuda va maromiy kechadi. Agar kattalar va yoshlarning siyosiy, madaniy, axloqiy va moddiy qarashlari o'rtasida farq katta bo'lib, odamlararo ijtimoiy bog'liqlik zaif bo'lsa, ya'ni kompromiss holati shakllangan bo'lsa, jamiyat o'zaro qarama-qarshiliklar, konfliktlar arafasida bo'ladi. Agar jamiyatdagi ana shu zaif bog'liqlik, ya'ni kompromiss holati ham buzilsa, jamiyatda ijtimoiy zo'riqishlar kuchayadi, konfliktlar yuz berib boshlaydi. Shu boisdan ham hozirgi paytda dunyoning ko'pgina davlatlarida yuz berayotgan janjal-to'polonlar sabablarini aholining turli tabaqalari, kattalar va yoshlar o'rtasida vorisiylikning buzilganligi, bir millat vakillari ichida o'zaro tushunish holatining barham topayotgani, dunyoqarashlar, didlar, saviyalarning turlicha bo'lib shakllanib qolganidan tuzlash joizdir.

Sho'rolar davrida milliy o'zlik bardavomligini to'xtatish uchun vorisiylik an'analariga qarshi keng ko'lamli hamda tizimli tarzda kurash olib borildi. Dastavval, millatni o'z madaniy tarixi, milliy merosidan ajratish uchun ikki marta alifbo o'zgartirildi. Keyin, an'anaviy maktab ta'limi zamona-viy ta'limga o'zgartirilib, xotirani mustahkamlash, yodlash orqali o'zlashtirishdan tushuntirish, bahs-munozara uyushtirish orqali o'zlashtirish tizimiga o'tkazildi. Ming yillar mobaynida yaratilgan ilmiy, badiiy, ijtimoiy manbalar, kitoblar, qo'lyozmalar o'z davrini o'tab bo'lib eskirgan, ijtimoiy qimmatini yo'qotilgan manbalar sifatida targ'ib etildi va bu zararli qarash odamlar ongiga singdirildi.

Sho'rolar davridagi madaniy jarayonlarda ta'limda eng avvalo jarayon, keyin natija degan tamoyil – formula asosidagi o'ziga xos mashg'ulotlar mexanizmi ishlay boshladi. To'garaklarda yoshlarning mashg'ulotlarga qatnashishlari qattiq nazorat etilar, dars o'tish tartibotiga rioya qilinar, soatlar hajmi reja bo'yicha bajarilar, ammo mashg'ulotning natijasi, ya'ni qatnashchilar tomonidan kasb-hunarni o'zlashtirish holati qoniqarsiz bo'lib qolaverar edi. Bir so'z bilan ayt-

ganda, ish sifati hech kimni qiziqitirmas edi. Qatnashchilarning e'tibori bilim olishga emas, ko'proq to'garak ishiga mashg'ulligining tashqi jihatiga qaratib kelindi, ya'ni to'garak qatnashchisining hunarni chuqur o'zlashtirishi emas, balki uning mashg'ulot jarayonlarida ishtirok etishiga ko'proq urg'u berildi. O'sha paytlarda to'garak a'zosiga «to'garakka keldimi?», «kech qolmadimi?», «qo'l ko'tardimi?», «tinch o'tirdimi?» degan savollarga javob orqali baho berilar edi.

To'garak qatnashchisidan ota-onalari ham «bugun nima o'rganib kelding?», «qanday bilimlarni o'zlashtirding?», «nimalarga qiziqishing kuchaydi?» degan savollarni emas, balki, «to'garakda to'polon qilmadingmi?», «mashg'ulotga kechikmay bordingmi?», «qorning och qolmadimi?» qabilidagi savollar berishni odat qilishgan edi.

To'garaklar qatnashchisining ajdodlar merosini bilishi, mustaqil ishlay olish qobiliyati, fan nazariyalarini o'zlashtirganligi, bilgan narsalarini amaliyotda qo'llay olish-olmasligi, hayot bilan bilim uyg'unligi, kashfiyotlar qilish qobiliyati, yangiliklar yaratish imkoniyati umuman hech kimni qiziqitirmas edi. Bu esa madaniyat muassasalarini yuqori idoralar oldida hisobot berishga moslashgan ishlab chiqarish idorasiga aylantirib qo'ygan edi. Bunday yondashuv o'z-o'zidan madaniyat muassasalaridagi to'garak ishlari sifatining susayib ketishiga olib keldi. Misol uchun, o'n yillar mobaynida chet tilini o'rganish uchun yoshlarga muntazam tarzda mashg'ulotlar o'tib kelingan bo'lishiga qaramay, chet til to'garaklarida shug'ullanganlar so'zlarni qo'shib jumlagi aylantira olmay kelganlar. Sho'rolarning «hamma narsaga ishonmay qara, shubhalan» degan yondashuvi yoshlarda ajdodlar tomonidan yaratilgan ma'naviy merosga ham ishonmay qarash odatlarini tarkib toptirdi. Natijada, ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi bog'liqlik rishtalari uzila boshladi. Millatning ma'naviy o'zligini asrovchi vorisiylik ko'prigi buzildi.

Binobarin, an'ana va urf-odatlar, turmush tarzi millat o'zligining minoralari va binolari bo'lsa, vorisiylik millatning bor bisoti, ma'naviyatini qo'riqlovchi asosiy qo'rg'onidir.

Hozirgi paytda dunyo xalqlarining aksariyatida milliy xarakter o'zgarishi, mentalitet transformatsiyasi yuz bermoqda. Ayniqsa, millat o'zligining asosiy o'q ildizi, «sterjen»i bo'lgan vatanparvarlik, siyosiy e'tiqod fazilatlarini jiddiy talafot ko'rmoqda. Xususan, hozirgi paytda Rossiya maktablarida maqsadli shakllantirilayotgan 12 ta ijtimoiy fazilatlar qatorida vatanparvarlik fazilati jamiyatdagi juda past, ya'ni ahamiyatiga ko'ra 10-o'ringa tushib ketganligi xususida ommaviy axborot vositalarida yozilmoqda. Xuddi shunday holat AQSH, Fransiya, Belgiya, Italiya va boshqa davlatlarda ham yuz berayotganligi xorijiy siyosatshunos va sotsiolog olimlar tomonidan qayd etilmoqda. Eng tashvishlanarlisi – vijdon, oriyat, to'g'rilik singari insoniy jihatlar shaxsning jamiyatda adaptatsiya bo'lishi, ya'ni, muvaffaqiyatli moslashib, hayotga kirishib ketishi uchun yordam beruvchi fazilatlar sifatida emas, balki halal beruvchi xislatlar sifatida baholanmoqda.

Jamiyatda jamoaviy va insoniy fazilatlar o'rniga egoistik xislatlarning mustahkam o'rin olishi, tabiiyki, shu mamlakatlarda ijtimoiy-ma'naviy muhit o'zgarishlariga olib keladi. Jamiyatdagi yomonlashgan ijtimoiy-madaniy muhitning davlat siyosati va amaldagi qonunlarga rioya etish tartiblariga zid kelishi shu mamlakatda ommaviy noroziliklar yuzaga kelishiga yo'l ochadi. Bunday holatdan, tabiiyki, davlatni egalash payida bo'lgan norozi kuchlar foydalanib qolishga urina boshlaydilar.

Hozirgi paytda dunyoning turli joylarida yuz berayotgan ijtimoiy tartibsizliklar, hokimiyat uchun talashish va konfliktlarning tub ildizlari aynan ana shunday vayronkor g'oyalardan kuch olmoqda.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ma'naviy omillarning na'laqat jamiyatni barqarorlashtirish va yuksaltirish, balki unga yetarli e'tibor bermaslik jamiyatni tanazzulga yetaklashi, davlat tartibotlarining ichdan nurab ketishiga ham sabab bo'lishi xususida takror-takror aytilgani bejiz emas.

«...Insoniyatning ko'p ming yillik tajribasi shundan dalolat beradiki, – deydi Birinchi Prezidentimiz, – dunyodagi zo'ravon va tajovuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o'ziga tobe qilib, bo'ysundirmoqchi, uning boyliklarini egallamoqchi bo'lsa, avvalambor, uni qurolsizlantirishga, ya'ni eng buyuk boyligi bo'lmish milliy qadriyatlari, tarixi va ma'naviyatidan judo qilishga urinadi»¹.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston yoshlari orasida vorisiylik hodisasiga munosabatda oila, mahalla, jamoatchilik va davlat muassasalarining pozitiv ta'siri ustuvor mavqega egadir. Respublika jamoatchilik fikrini o'rganish – «Ijtimoiy fikr» markazi tomonidan o'tkazilgan sotsiologik tadqiqot natijalariga ko'ra, hayotiy pozitsiyani belgilovchi, inson ma'naviyatiga jiddiy ta'sir o'tkazishi mumkin bo'lgan omillar qatoriga yoshlar, dastavval, oila, ta'lim muassasalari, televideniye qayd etganliklari e'tiborga loyiqdir. «Oila muhitida kimning fikri qaror chiqarish uchun asos bo'ladi?» degan savolga 76 foizdan ko'proq yoshlar ota-ona, bobo-buvilar, undan keyin opa va akalarning fikrlari, deb javob berishgan. Shu o'rinda qayd etish joizki, voyaga yetmagan o'smir yoshlar biror bir voqea yuzasidan shaxsiy xulosaga kelishlari va muayyan xatti-harakatlarni sodir etishga turtki berishi mumkin bo'lgan omillar qatoriga o'z tengdoshlarini, televideniye, maktabdagi do'stlari davrasini, maktab va kollejdagi jamoatchilik fikrini ham qayd etgan. Bunday javoblar vorislik an'alarining mustahkam, barqaror va bardavom bo'lishini ta'minlash uchun o'smir yoshlar ongiga Internet va xorij televideniyesi kuchli ta'sir etayotganligini e'tibordan soqit etmaslik, tarbiyaviy ishlarda ogohlik va hushyorlikni qo'ldan bermaslikka chaqiradi.

Vorisiylikning quvvati ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan noyob ma'naviy merosni nechog'li o'zlashtirganliklariga bevosita bog'liqdir. Yurtboshimiz talim va tarbiya sohalari uchun mutasaddi tashkilotlar va har bir vatandoshimiz

¹ **Islom Karimov.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: «Ma'naviyat», 2015, 11-bet.

e'tiborini mazkur masalaga maxsus qaratib shunday degan edi: «Ulug' ajdodlarimizning jahon madaniyati va sivilizatsiyasiga qo'shgan buyuk hissasini yoshlarimiz biladimi? Albatta, biladi. Ammo, afsuski, aksariyat hollarda umumiy, yuzaki tarzda biladi»¹. Darhaqiqat, vorisiylik hodisasining barqarorligi ajdodlarimiz ma'naviy merosiga to'liq egalik bilan bevosita bog'liqligini e'tiborga oladigan bo'lsak, masalaning nechog'li dolzarbligi yanada oydinlashadi.

Vorisiylik an'alarini yoshlar ongiga samarali singdirish uchun quyidagilarni tizimli tarzda amalga oshirish zarurdir:

– xalqimizning asriy an'analari ijobiy mohiyatga ega-ligini dastavval oila muhitida tarkib toptirish, buning uchun esa ota-onalar, bobo-buvilarning farzandlar bilan bo'ladigan kundalik muloqot vaqtlarini ko'paytirishga e'tibor qaratish;

– madaniyat muassasalaridagi to'garak mashg'ulotlari paytida bilim va tarbiya uyg'unligiga erishish, pedagoglar va jamoatchilik tomonidan yoshlarning Internet tizimidagi mu-loqotlari mazmunini jiddiy nazoratga olish, ularni vayronkor g'oyalarni targ'ib etuvchi xorijiy saytlar ta'siridan nazorat qi-lish;

– madaniyat va aholi dam olish markazlarida turli yosh vakillari ishtirokida adabiyot, san'at, fan va madaniyat so-halarida madaniy-ma'rifiy tadbirlarni muntazam ravishda o'tkazib borish;

– ajdodlar merosini e'zozlash, xalqimiz ma'naviy merosi-ni to'liq o'zlashtirish maqsadida turli xil tanlovlar, viktorina-lar, sog'lom raqobat asosidagi musobaqalarni tizimli tarzda tashkil etish;

– vorisiylik va ma'naviyat uyg'unligi mavzuida olimlar, yozuvchi va shoirlar bilan ijodiy uchrashuvlarni doimiy va rejali tartibda o'tkazish hamda bu uchrashuvlarni ommaviy shakldan ko'ra guruh tarzida tashkil etib borish;

– madaniyat va aholi dam olish markazlarida ulug' ajdod-lar merosini samarali o'zlashtirish uchun yoshlar tomonidan o'zlashtirishlari zarur bo'lgan badiiy, ilmiy va ma'rifiy-tarbi-

¹ **Islom Karimov**. Asarlar, 17-tom. –T.: 140-bet.

yaviy adabiyotlar minimumini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

G'arb yoshlarining dunyoqarashi ularning ota-onalari ko'rmagan, bilmagan dunyo muhitida shakllanmoqda. Ularning aksariyati o'z ajdodlari yaratgan ma'naviy muhit, madaniy meros, an'analar doirasida emas, balki yoshlarning o'zlari tomonidan yaratilayotgan madaniyat va san'atning yengil va sayoz namunalari asosida tarbiyalanmoqda. Hozirgi zamon Yevropa yoshlarining ijtimoiy-estetik, siyosiy va iqtisodiy mo'ljallari bugungi kun ehtiyojlarini qondirish, hozirda yashab qolish, hayotdan imkon darajasida ko'proq lazzat olishga qaratilgan. Bunday yondashuv o'z navbatida ajdodlar merosi, an'analariga sodiqlik, Vatanga muhabbat, ma'naviyat va ma'rifatga intilish harakatini chetga surib qo'ymoqda.

Shukurlar bo'lsinki, mamlakatimizda ma'naviyat omiliga ustuvor ahamiyat berib kelinganligi milliy o'zligimizni tiklash, o'zlikni tom ma'noda qaytadan kashf etish imkonini berdi.

Birinci Prezidentimiz ta'kidlaganidek, vorisiylik tamoyili orqali ma'naviyatning hayotbaxsh kuchi bilan qurollantirilgan bugungi avlod hech kimdan kam bo'lmagan millatga aylangani, rivojlangan davlatlar qatoriga kirib, buyuk kelajakka yuzlanadigan millat sifatida murakkab sinovlardan zafar bilan o'tmoqda.

Tabiiyki, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tish jarayonida odamlar ongida, jamiyat mafkurasida tub o'zgarishlar sodir bo'ladi. Biroq ba'zi birovlarining hadiksirab, erkin bozor sharoitida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning qimmati tushib ketadi, madaniyat ikkinchi darajali narsaga aylanib qoladi, degan xavotirlari o'rinsiz ekani O'zbekistondagi bugungi o'zgarishlar misolida yana bir bor yaqqol ayon bo'lmoqda¹.

O'zbekistonda istiqlolning ilk yillaridan boshlab, davlat va jamiyat manfaatlari birligi, moddiy va ma'naviy omil-

¹ **Islom Karimov**. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: «Ma'naviyat», 2015, 109-bet.

lar uyg'unligini ta'minlash, kattalar va yoshlar dunyoqarashi o'rtasida mustahkam bog'liqlikni tarkib toptirish, tom ma'noda vorisiylikka erishish yo'lida ulkan ishlar amalga oshirildi. Natijada, xalqimiz bugungi kun osudaligi, omonligidan xotirjam, ertangi kunga ishonch ruhi bilan umrini bezashga, yaratuvchanlik, bunyodkorlik rejalarini amalga oshirish zavqidan masrur kayfiyatda dorilomon hayot makomi va zamonida yashash baxtiga muyassar bo'ldi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Vorisiylik hodisasining mazmun-mohiyatini ochib bering.
2. Ma'naviyatga vorisiylik qanday ta'sir ko'rsatadi?
3. G'arb dunyosida vorisiylikning holati qanday?
4. Madaniy jarayonlarda vorisiylikning o'rni va roli qanday namoyon bo'ladi?
5. Katta avlod vakillarining vorisiylikni ta'minlashdagi roli qanday?
6. Oilada vorisiylik qanday tashkil etiladi?
7. Mavzu bo'yicha ikkita keys tayyorlang.

Tayanch so'z va iboralar:

Vorisiylik, katta avlod, ajdodlar merosi, ma'naviy meros, bisot.

3.20. Oila va ijtimoiy-madaniy faoliyat

Dunyoda yuz beradigan har qanday o'zgarishlar, xoh u iqtisodiyotda, xoh ma'naviy-siyosiy sohalarida bo'lmasin, o'z ta'sirini dastavval oila muhitida namoyon etadi. So'nggi yillarda iqtisodiyotda globallashuv jarayonlarining faollashuvi, ma'naviyat va axloqiy tarbiyada G'arb ma'naviyatiga xos bo'lgan individualizmning kuchayishi hayotimizning barcha jabhalariga va ayniqsa oila muhitiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Darhaqiqat, oila barcha islohotlar, o'zgarishlar, tanazzul va taraqqiyotlarning ibtidosi va intihosi hisoblanadi.

Shu boisdan ham Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov «Oilaga e'tiborimizni tubdan o'zgartirish, oilalarni avvalo

ijtimoiy jihatdan himoyalash, e'zozlash, qo'llab-quvvatlash bugungi kunimiz uchun va ertangi istiqbolimiz uchun naqadar muhim va dolzarb ekanligini yaxshi tushunishimiz va anglashimiz darkor»¹, deya alohida qayd etgani bejiz emas.

Oila omilining mustahkamlanishi, bir tomondan, oilaga davlat va jamiyat e'tiborining kuchayishiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi jihatdan, oilaning subyektiv, ya'ni, ichki imkoniyatlarini to'laroq yuzaga chiqarish bilan bog'liqdir. Oilaning ichki imkoniyatlari deganda oila tarkibi, oila a'zolarining ijtimoiy mo'ljallari, o'z oldilariga qo'yayotgan maqsadlari, farzandlar tarbiyasi, ta'lim, shaxsning individual taraqqiyoti, axloqiy tarbiya, mehr, sadoqat, sabr, muhabbat omillarining oila muhitida amal qilishi tushuniladi.

Mamlakatimizning ertangi porloq istiqbolini ta'minlashda boshqa ijtimoiy institutlar bilan bir qatorda oila omiliga ham katta e'tibor qaratilayotgani barcha sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarning sifat va samaradorlik bosqichiga kirganligi bilan izohlanadi. Shunday ekan, oila muhitida mamlakatimizning umumiy rivojlanishiga munosib hissa qo'sha olishga qobil va tayyor shaxslarni shakllantirish uchun birinchi galda nimalar qilishimiz lozim, qaysi jihatlarni rivojlantirishimiz va qaysi jihatlarni takomillashtirish uchun jiddiy e'tiborda tutishimiz zarur?

Dastavval, o'sib kelayotgan yosh avlod ongi, shuuri, ma'naviyatida Vatan tuyg'usini mustahkam qaror toptirish ishi xalqimiz uchun taqdiriy vazifa sanaladi. Zero, oilaga sadoqat, ota-onaga oqibat, aka-ukalarga mehrlilik Vatan tuyg'usining debochalaridir. Oilaga samimiy sadoqat, ota-ona hurmati yo'q joyda esa, na qarindoshlarga, na mahallaga va na Vatanga muhabbat tarkib topadi. Shu boisdan ham, bu masalaning huquqiy asoslari mamlakatimiz Konstitusiyasining 66-moddasida «Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar», deb maxsus qayd etiladi.

¹ 1998-yil – Oila yili. – T.: «O'zbekiston», 10-bet.

Shu o'rinda aytish joizki, dunyo konstitusiyalarining bi-
rortasida ham bunday mazmundagi huquqiy norma alohida
ajratib ko'rsatilmagan bo'lib, masalaning bu tarzda qo'yilishi
O'zbekistonda ota-ona va farzand munosabatlari umumdavlat
darajasidagi favqulodda muhim masala ekanidan dalolatdir.

Oila mustaqil ijtimoiy institut bo'lib shakllanganidan
boshlab, to istiqloq davrimizgacha ko'p qirrali va murakkab
yo'lni bosib o'tdi. Har bir tarixiy davrda oila a'zolarining
o'zaro munosabatlari xilma-xil mazmun bilan boyib bordi
hamda oila davrning chigalli sinovlaridan omon o'tib, jami-
yatning negizi sifatidagi xususiyatini saqlab qoldi. Oilaning
fuqarolik jamiyatidagi muhim ijtimoiy institut sifatidagi o'rni
xususida mutafakkirlarimiz ibratli nuqtayi nazarlar bayon
etishgan.

Xususan bu borada, ya'ni oila va oilaviy tarbiyaga oid
fikrlar Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu
Rayhon Beruniyning «Mineralogiya», «Geodeziya», «Hindis-
ton», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», Abu Ali ibn
Sinoning «Axloq fani», «Oila xo'jaligi», Alisher Navoiyning
«Hayrat-ul abror» va «Mahbub-ul qulub» asarlarida o'z ifo-
dasini topgan.

Ayniqsa, XX asr boshlaridagi milliy ozodlik kurashchi-
lari bo'lgan jadidlar oila instituti orqali jamiyatni isloh qilish
uchun astoydil kirishganlar. Xususan, jadidlar harakatining
yirik nazariyotchisi professor Abdurauf Fitrat o'zi yashagan
davr hayotning barcha sohalari chuqur inqirozga yuz tutgani,
xonliklarning ayanchli ahvoli, ularning umumjahon jarayon-
laridan ancha orqada qolgani, ma'naviy qashshoqlanish yuz
bergani haqida kuyinib yozadi.

Fitrat «Oila» asarida oila asosini to'g'ri qurish, oilada
yosh avlodga jismoniy, aqliy va axloqiy tarbiya berish orqali
mana shu turg'unlikdan qutilish, jamiyatni isloh qilish mum-
kinligini bayon qilgan. «Millat taqdiri mana shu millat vakil-
lari yashagan oilaning holatiga bog'liqdir... Qayerda oila mu-
nosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham

¹ Abdurauf Fitrat. Oila. –T.: «Ma'naviyat», 1998, 8-bet.

shuncha kuchli va tartibli bo'ladi»¹, deb yozadi u mazkur asarda.

Fitrat o'z fikrini davom ettirib, «Agar bir mamlakat aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarni zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo'l qo'ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi»¹, deya bashorat qiladi.

Muallif oilaviy hayot o'z qonun va qoidalariga ega ekanini, bu qonunlarga rioya qilish orqaligina odamlarni jaholatdan qutqarish mumkinligini bayon etadi.

Darhaqiqat, oila institutining barqarorligi jamiyatning barcha sohalariga o'z ta'sirini o'tkazadi. G'arb olimlari tadqiqotlarida oilaning inqirozi xususidagi nuqtayi nazarlar keng bayon etilmoqda. Xususan, 1959-yilda «Boston Kuaterli Revyu» jurnali shunday deb yozgan edi: «Eski ma'nodagi oila hayotimizdan yo'qolmoqda va bu nafaqat institutlarimizning erkin xarakterini xavf ostida qoldiradi». Bunday fikrlar ko'pgina G'arb mamlakatlari bo'ylab aks-sado berib o'tdi. 1980-yilda Britaniyada konservatorlar partiyasi oila tushunchasini siyosiy jihatdan muhokama qildi. 1986-yilda Angliyada bosh vazir lavozimida ishlagan Margaret Tetcher konservatorlar partiyasi Konferensiyasida: «Bizning siyosatimiz oiladan, uning erkinligidan va uning xotirjamligidan boshlanadi»² deydi. Boshqa tomondan, oilaning tanqidchilari oila institutining tushkunligini va hatto bora-bora yo'qolib ketishini bashorat qiladilar. Oilaning yo'qolishi to'g'risida hali asoslanmagan holda shunchalik ko'p gapirildiki, bunday umumiy mulohazalarga tanqidiy yondashish lozim.

Tabiiyki, oila instituti bugungi kunda fundamental o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ammo G'arb dunyosida yuz berayotgan ijtimoiy o'zgarishlarni o'z holicha Sharq olamiga, xususan, O'zbekiston turmush tarziga aynan ko'chirib talqin etish to'g'ri emasdir.

¹ Abdurauf Fitrat. Oila. –T.: «Ma'naviyat», 1998, 8-bet.

² Qarang: **Entoni Giddens**. Sotsiologiya: oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma, Ilmiy muharrirlar: A. Begmatov va M. Bekmurodov. – T.: «Sharq», 2002, 459-bet.

Bil'aks, istiqlol sharofati bilan ma'naviy tiklanish jaryonlari dadil kechayotgan mamlakatimizda oila instituti ijtimoiy hayotda tobora mustahkamroq o'rin egallab bormoqda. Bu borada Yurtboshimiz Islom Karimov asoslab bergan oila omilini mustahkamlash konsepsiyasi e'tiborga sazovordir.

«Oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'idir»¹.

Ayni chog'da ta'kidlash joizki, oila millat sharafini yuqori martabaga ko'taradigan madaniyat o'chog'i ham hisoblanadi. Mohiyat-e'tiboriga ko'ra esa, oila ikki jinsga mansub insonlarning, ya'ni, erkak va ayolning o'zaro hamjihatlikda yashay boshlashi, muhabbati, bir-birlarini anglagan holda turmush kechirishi va ko'payish istagining, jamiyatni to'ldirish, avlodlarni muntazam yangilab turish, eng muhimi, «uni ham iqtisodiy, ham ma'naviy-axloqiy jihatdan mukammallashtirish yo'lida birgalikda qiladigan harakatining hosilasidir».²

Oilaning mustahkamligi jamiyat va davlat barqarorligi bilan mantiqiy uyg'un hodisa sanaladi. Xalqimizning murakkab tarixiy-madaniy tajribasi mobaynida yuz bergan voqea-hodisalar mohiyatini jamiyatning ilk bo'g'ini bo'lgan oiladan izlash tendensiyasini ko'plab mutafakkirlarimizning asarlarida uchratamiz. Millatimiz boshiga tushgan ko'pgina achchiq qismatlar dastavval oila tarbiyasidagi kamchiliklar oqibati ekanini ma'rifat ahillari yaxshi anglashgan. Bundan xalos bo'lishda oila tarbiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, deb umid qilishgan. Fitratning «Oila yoki oilani boshqarish tartiblari» asarida bu haqda ibratli mulohazalar ilgari suriladi.

«Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq, – deb yozadi u.

¹ **Islom Karimov.** Oila farovonligi – millat farobonligi // «Ma'rifat», 1997, 10-dekabr soni.

² **O. Safarova, M. Mahmudov.** Oila ma'naviyati. –T.: «Ma'naviyat», 1998, 20–21-betlar.

– Tinchlik va totuvlik esa, shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila mustaqilligi kuchli intizom va tarbiyaga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi». Bu muddao amalida, tabiiyki, oila boshlig'ining ibrati alohida o'rin tutadi. Oila a'zolari o'rtasida o'zaro hurmat, mehr-oqibat omillari sog'lom muhitni yaratadi, zero, sog'lom tarbiya oila a'zolari o'rtasida yakdillik, maqsadlar birligini yuzaga keltiradi. Aks holda ichdan yemirilish, ma'naviy inqiroz holatlari yuz beradi, bu esa har qanday tashqi ziyonlardan ko'ra talafotliroqdir.

Fitrat oilaning millat manfaatiga xizmat qiluvchi, shu ruhni tarbiyalovchi beshik ekanini alohida ta'kidlaydi. Oiladagi ijtimoiy foydali tarbiya jamiyatni mustahkamlovchi omil bo'lib, uning uyg'oqligi, harakatchanligi, ma'rifiy komilligiga taqalishini ta'kidlaydi. «Qaysi millatning umumiy sa'y-harakati va amali ko'p bo'lsa, kuch-qudrat va izzati ham shuncha salmoqli va buyuk bo'ladi», deydi u va yurtdoshlarini shunga da'vat etadi. Tabiiyki o'sha davrda hamma ham buni anglab yetmagan, bu yo'lda jonbozlik ko'rsatadigan fidoyilarga yo'l berilmagan, istibdod siyosati esa milliy yakdillikning barcha ko'rinishlari rivojiga monelik qilgan. Shu boisdan ham Fitrat vatani millatni dildan sevuvchi, uning sha'ni-sharafini himoya qiluvchi fidoyi farzandlarni ko'plab tarbiyalab voyaga yetkazish lozim, degan fikrni asoslab beradi.

Fitrat jamiyat a'zolarining fidoiyligi va ongliligi milliy taraqqiyotga, el-yurt obodligiga olib kelishiga ishongan. Fitrat XX-asr boshlarida Turkistonda amal qilgan tarqoqlik, xurofot va aqidalarni, mutelik va parokandalikni inkor etuvchi, jamiyatni sog'lomlantiruvchi kuch sifatida odamlarni oilaga yangicha bir ko'z bilan qarashga undaydi. Ota-onaning birlamchi vazifasi – farzandini jamiyatga nafi tegadigan qilib hayotga tayyorlash, uni ongli va hushyor shaxs qilib jamiyatga qo'shishdan iborat. «Xalqning harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, jahongir bo'lishi, zaif bo'lib xo'rlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, baxtsizlik yukini tortib e'tibordan

qolishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi – bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan tarbiyaga bog'liq», deb biladi u¹.

Mamlakatimizda 1998-yilning «Oila yili» deb e'lon qilinishi, oila manfaatlarini ta'minlash borasida yillar davomida amalga oshirilgan tadbirlar, davlat dasturlarining qabul qilinishi va amaliyotga tatbiq etilishi, respublikamizda oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilish, oila masalalarini ilmiy-amaliy o'rganishda milliy va diniy qadriyatlarimizning ahamiyatiga katta e'tibor berilishi bu borada keng imkoniyatlar yaratdi. Bu imkoniyat oila a'zolari ma'naviyatini yuksaltirishga, oila a'zolarining huquqiy va tibbiy ongini shakllantirishga, oilada sog'lom turmush tarzini yaratishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, yoshlarimizda oilaviy hayotga bo'lgan hurmat oshmoqda.

Bugungi kun turmush tarzi, hayot mantig'i va mazmunida davr ruhiga mos bo'lgan tamoyillar, ya'ni, farzandlarga ta'lim-tarbiya berishni tubdan yaxshilash, ularga yondashuv uslublarini o'zgartirish zarurligini kun tartibiga qo'ymoqda. Bu borada bugungi holat manzarasi o'zbek oilalarida turli daraja va ko'rinishlarda bo'lib, ularni quyidagicha tavsiflash maqsadga muvofiqdir:

1. Farzandlarini aniq maqsadlarni ko'zlab, turli vositalar ko'magida hayotga faol tayyorlovchilar toifasi. Bu toifaga mansub oilalarda ona barcha o'zgarishlarning uyg'unlashtiruvchisi va yo'naltiruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Farzandlar o'z vaqtida, aniq belgilangan reja va rejim asosida maktabda o'qiydilar yoki universitetlarda tanlagan ixtisosliklarini puxta o'zlashtirish ishlari bilan band bo'ladilar. Rejaviy ta'lim qo'shimcha bilim olishlar usuli (repetitsiya, to'garaklar, uyushmalar) bilan muntazam ravishda uyg'unlashtiriladi. Ta'lim olish holati va mutaxassislikni egallash muammolari oila muhitida muhokama etib boriladi, uyda dars tayyor-

¹ Sog'lom avlod bizning kelajagimiz: to'plam/ Tahrir hay'ati: M. Muhammad Do'st, O. Musurmonova, N. Rizqiyev va boshq. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2000, 272-bet.

lash qat'iy tarzda muntazam amalga oshiriladi. Urf-odat va an'analariga me'yor doirasida ratsional amal qilinadi.

2. Oila muhitida tarbiya, odob-axloq masalalariga ta'lim ishlaridan ko'ra ustunroq ahamiyat beruvchilar toifasi. Bunday toifa vakillari oilaviy muhitda tinchlik, osoyishtalik, o'zaro hurmat saqlanishi, mahalla-yurtda mavqe-e'tiborda bo'lish, an'ana va urf-odatlarga qat'iy amal qilish, uydagi gap ko'chaga chiqmasligiga jiddiy ahamiyat qaratib yashaydilar. Bunday oilalar farzandlarning ertangi kuni, ularni faol va bunyodkor shaxs sifatida hayotga tayyorlashning aniq rejalariga ega bo'lmasalar-da, o'z bolalarini jamiyatga bezarar qilib o'sishidan ogoh bo'lib yashaydilar.

3. Oilada ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarda masofa mavjud bo'lgan toifa. Mazkur toifaga mansub oilalarda ota-ona farzandlarining tarbiyasi va ta'lim olish saviyasi uchun maktablar mas'ul va majbur, deb hisoblaydilar. Maktablar va boshqa ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilmaydilar, ota-onalar majlisiga kelmaydilar. Farzandlarning axloqiy va ma'rifiy holatlarini nazorat qilmaydilar. Bunday oilalarda har kim asosan o'zi uchun yashaydi.

Respublikamizdagi huquq-tartibot idoralari ma'lumotlariga ko'ra, voyaga yetmagan yoshlar o'rtasidagi tartibbuzarlik, jinoyatchilik ko'chasiga kirib qolish holatlarining o'ndan to'qqiz qismi ayni shunday toifadagi oilalar muhitida yuzaga kelmoqda. Mazkur tasnifga ko'ra, birinchi toifaga mansub oilalar miqdorining bugungi kun talablari darajasida faol ortib borishini ta'minlash o'ta muhimdir.

Oila muhitida ota-onalarning farzandlar taqdiri uchun favqulodda mas'ulligi masalasi rivojlangan barcha mamlakatlarda doimiy ravishda kun tartibida turadi. Xususan, Yaponiyada o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, o'zaro tanish ayollarning bir birlari bilan uchrashib, o'tkazadigan suhbat, muloqotlari majmuida 30 foizgacha vaqt o'z farzandlarining o'qish va ishlaridagi ahvoli, 20 foiz vaqt shaxsiy takomillashuv, ya'ni, o'zlashtirgan yangi kasb-korlari, o'qigan kitoblari, ko'rgan filmlari haqida va faqat 20 foizgacha vaqt

tanish-bilishlarning maishiy holati, kayfiyatlari, sog'lig'i, turmush o'rtog'ining muammolari masalalari band etar ekan.

Taqqoslash uchun O'zbekiston ayollari o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra esa, ziyoli ayollar orasida 10 foiz, tijoratchilar o'rtasida 5–7 foiz, qishloq ayollari orasida 3–5 foizgina vaqt farzandlarning ta'lim borasidagi o'zlashtirishlari ahvoliga ajratilar ekan. Ayni chog'da, ayollarimiz suhbatlari majmuida 40–50 foizgacha vaqt maishiy hayot tashvishlari, qo'shnilar muammolari, dugona va tanish-bilishlar taqdiri singari masalalar tahliliga bag'ishlanishi aniqlandi.

Bir qarashda ijtimoiy jihatdan uncha ahamiyatli tuyulmaydigan mazkur qiyosiy tahlil onalarning o'z farzandlari tarbiyasi, ularni katta hayotga maqsadli tayyorlab borish ishlaridagi o'rnini, pirovard natijada esa, mamlakatning umumiy taraqqiyoti holatiga bo'lgan bevosita hamda bilvosita ta'sirini belgilab beradi.

Istiqlol sharofati bilan mamlakatimizda oila institutiga katta ijtimoiy ahamiyat berib kelinmoqda. Ayniqsa, so'nggi yillarda mamlakatimizda oilalarni ijtimoiy himoyalash tizimi yanada takomillashib, inson sha'ni va g'ururiga muvofiqlashtirildi, o'sib kelayotgan avlod ma'naviyati hamda ma'rifiy-intellektual kamolotini ta'minlashning huquqiy, tashkiliy-pedagogik hamda ijtimoiy jihatlari mustahkamlandi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Oila muhitida ma'naviyat tarbiyasi qanday olib boriladi?
2. Oilaga davlat va jamiyat e'tiborining kuchayishi qanday namoyon bo'ladi?
3. Oila a'zolarining ijtimoiy mo'ljallarini Siz qanday tushunasiz?
4. Mamlakatimizda qaysi yil «Oila yili» deb e'lon qilingan edi?
5. «Vatan tuyg'usi oilaviy mehrdan boshlanadi» degan so'zlarini izohlab bering.

Tayanch soʻz va iboralar:

Oila, ijtimoiy tarbiya, mehr tarbiyasi, oila barqarorligi

III-BOʻLIM UCHUN USLUBIY KOʻRSATMALAR

Oʻzingiz borib turadigan madaniyat muassasasi binosi, sport inshooti, siz oʻtadigan koʻcha va yoʻllarni alohida eʼtibor bilan kuzatib, ularning nogiron bola yoki keksa kishilar foydalanishi uchun nechogʻlik moslashtirilganini aniqlang.

Ijtimoiy-madaniy muhitdan toʻlaqonli foydalanish imkoni yoʻqligi jismoniy imkoniyati cheklangan kishilarning intellektual rivojlanishiga qanday taʼsir koʻrsatishini aniqlang. Mazkur muhitning nogironlar uchun ham foydalanishga qulay boʻlishini taʼminlash uchun nimalar qilish kerakligi haqida oʻylang. Bu ahvolni tubdan yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar strategiyasini ishlab chiqing. Olib borilgan amaliy tadqiqot natijalarini seminar darsida bayon qilib bering.

A N K E T A

Hurmatli respondent!

Madaniyat va aholi dam olish markazlari faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan mazkur anketa aholining madaniy dam olish maskanlari ish samaradorligini atroflicha o'rganish maqsadida o'tkazilmoqda. Savollarga xolis va to'liq javob berishingizni so'raymiz. O'zingizga ma'qul bo'lgan javob variantlarini anglab olishingiz kerak.

Anketa viloyatdagi turli aholi qatlami vakillari orasida o'tkaziladi. So'rovga har bir viloyatdan 300 kishi qamrab olinadi. Bu tarkib quyidagicha taqsimlanadi: o'qituvchilar, tibbiy xodimlar – 50, talaba-yoshlar – 50, fermer va tadbirkorlar – 50, mahalla faollari – 50, xotin-qizlar – 50, bank, tijorat sohasidan – 50 kishi.

So'rov o'tkazilib bo'lgandan so'ng olingan anketalar mufassal o'rganiladi. Har bir savolga olingan javoblar miqdoriy hisoblanib bir betda umumlashtiriladi. So'rovlar 1–3-mart kunlari o'tkazilib, hisobotlar 5-mart kuni Respublika Ma'naviyat targ'ibot markaziga yuboriladi.

1. Siz mamlakatimizdagi madaniyat va aholi dam olish markazlarining asosiy vazifalari nimalardan iborat, deb o'ylaysiz? (4 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) odamlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish;
- 2) yoshlar tarbiyasiga alohida e'tibor qaratish;
- 3) aholining badiiy-estetik saviyasini yuksaltirish;
- 4) milliy qadriyatlarga hurmatni tarbiyalash;
- 5) turli to'garaklar tashkil etish;
- 6) yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirish;
- 7) xotin-qizlar orasida badiiy va amaliy ijodni rivojlantirish;
- 8) turli yot g'oyaviy illatlarga qarshi ma'rifiy kurashni amalga oshirish;
- 9) sog'lom avlodni tarbiyalashda ishtirok etish;

10) yoshlarni tarixiy xotiraga ega qilish;

Yana nimalar?

2. Aholi turli tabaqalari vakillari o'zlarining bo'sh vaqtlarini asosan nimalarga bag'ishlaydilar? (3 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) jismoniy charchoqdan xalos bo'lishga;
- 2) madaniy hordiq chiqarishga;
- 3) badiiy ijodiyot bilan shug'ullanishga;
- 4) maishiy, oilaviy tadbirlarni o'tkazishga;
- 5) kitob o'qishga;
- 6) seriallar ko'rishga;
- 7) Internetda shug'ullanishga;
- 8) o'z yaqinlari bilan muloqot qilishga;
- 9) sayohat qilishga;

Yana nimalar?

3. Siz bo'sh vaqtingizni qayerda va qanday o'tkazasiz? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) oila davrasida o'tkazaman;
 - 2) kutubxonada shug'ullanaman;
 - 3) madaniyat uylarida tashkil etilgan havaskorlik to'garaklarida qatnashaman;
 - 4) muzeylarga boraman;
 - 5) madaniyat va istirohat bog'lariga boraman;
 - 6) bozorga boraman;
 - 7) gap-gashtaklarga boraman;
 - 8) sayohat qilaman;
 - 9) tabiat qo'ynida o'tkazaman;
 - 10) sport bilan shug'illanaman;
 - 11) Internet kafelarga boraman;
 - 12) kitob o'qiyman;
 - 13) do'st-o'rtoqlarim bilan yuzma-yuz yoki telefonda muloqot qilaman;
 - 14) qarindoshlarimnikiga boraman;
 - 15) sevgan insonim bilan o'tkazaman;
 16. Yana nimalar?
-

4. Siz madaniyat uylari va klublarga borganmisiz?

- 1) Ha;
- 2) Yo'q;
- 3) Ba'zi-ba'zida borib turaman;

5. Siz bo'sh vaqtingizda biror-bir ijodiyot turi bilan shug'ullanasizmi? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) Musiqa to'garaklarida shug'ullanaman;
 - 2) Ashula to'garaklarida qatnashaman;
 - 3) Raqs to'garaklarida shug'ullanaman;
 - 4) Texnik ijodiyot bilan shug'ullanaman;
 - 5) Ijtimoiy-siyosiy ijodiyot bilan shug'ullanaman;
 - 6) Hech qanday to'garaklarda qatnashmayman;
- Yana nimalar bilan shug'ullanasiz? _____
-

6. Siz madaniy hordiq maskanlari sifatida nimalarni tasavvur etasiz? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) Madaniyat uylarini;
 - 2) Restoranlarni;
 - 3) Choyxonalarni;
 - 4) Istirohat bog'larini;
 - 7) Muzeylarni;
 - 8) Kinoteatrlarni;
 - 9) Teatrlarni;
 - 10) Ko'rgazma zallarini;
 - 11) Sanatoriylarni;
 - 12) Internet-kafelarni;
 - 13) Bouling zallarini;
 - 14) Billiard zallarini;
 - 15) Sport zallarini;
 - 16) Suzish havzalarini (basseynlar);
- Yana nimalar? _____
-

7. Siz bo'sh vaqtingizda mutolaa qilishni yoqtirasizmi?

- 1) Badiiy asarlar o'qiyman;
- 2) Siyosiy mavzudagi adabiyotlar o'qiyman;
- 3) Ijtimoiy-maishiy mavzudagi adabiyotlar o'qiyman;

4) Maishiy yo'nalishdagi nashrlar («Darakchi», «Sado», «Hordiq») va boshqalar);

5) Ilmiy yo'nalishdagi adabiyotlarni;

6) Fantastik yo'nalishdagi adabiyotlarni;

7) Krassvordlar yechishni;

8) Mutolaa qilishni yoqtirmayman;

Yana nimalar qilishni yoqtirasiz?

8. Siz hayotingiz mobaynida qancha badiiy kitob o'qigansiz?

1) 100 dan ziyod;

2) 20 dan ko'p;

3) 10 dan oshiq;

4) 5 ta;

5) 1 ta;

6) Birorta ham badiiy asar (roman, qissa) o'qimaganman;

9. Sizningcha, ba'zilarining badiiy asarlar o'qimasligiga nimalar halaqit beradi? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

1) Kitob o'qish urf (moda)dan chiqib ketganligi;

2) Yetarli targ'ibot yo'qligi;

3) Roman o'qish o'rniga asar asosida kino ko'rishga o'tilgani;

4) Maktabda kitob mutolaasi sust targ'ib etilgani;

5) Oilada kitob o'qish madaniyati shakllantirilmagani;

6) Kitobxonlik tanlovlari yo'qligi;

7) Odamlar nimani o'qishni bilmasliklari;

8) Televideniye hamma bo'sh vaqtni egallab qo'yayotgani;

9) Bo'sh vaqtni Internet olib qo'yayotgani;

10) Tezkor zamon sur'ati bamaylixotir usuldagi kitob mutolasi ga yo'l bermasligi;

11) Yoshlar o'rtasida kitob o'qishning obro' sanalmay qolganligi;

Yana nimalar?

10. Siz madaniy hordiq chiqarish uchun bir kunda qancha vaqt sarflaysiz?

1) 3 soatgacha;

2) 2 soatgacha;

- 3) 1 soatgacha;
 - 4) Madaniy hordiq chiqarish uchun vaqtim yo'q;
- Yana nimalar? _____
-

11. Siz bugungi kunda aholi madaniy hordig'ini tashkil etuvchi muassasalar holatini qoniqarli deb hisoblaysizmi?

- 1) Ha;
- 2) Yo'q;
- 3) Bilmayman.

12. Aholi madaniy hordig'ini tashkil etuvchi maskanlar faoliyatini yanada yaxshilash uchun nimalar qilish kerak deb hisoblaysiz? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) Madaniy hordiq olishni yangi bilim va kasblarni egallash bilan bog'lash;
 - 2) Madaniy hordiqni ko'ngilga mos muloqot, uchrashuvlar bilan ko'proq uyg'unlashtirish;
 - 3) Madaniy hordiqni estetik zavqlanish, ma'naviy lazzatlanish bilan bog'liq qilish;
 - 4) Madaniy hordiqni milliy ma'naviy tarbiya olish bilan bog'liq qilish;
 - 5) Madaniy hordiqni san'at va ijodiyot bilan ko'proq bog'liq qilish;
 - 6) Zamonaviy, madaniy-texnik jihatdan mukammal jihozlangan, estetik jihatdan o'ziga jalb etuvchi muassasaga ega bo'lish zarurligi;
- Yana nimalar? _____
-

13. Siz aholining madaniy dam olishini yanada yaxshilash uchun nimalarni taklif etgan bo'lardingiz? (2 tagacha javob variantini belgilash mumkin)

- 1) Madaniyat va istirohat bog'larini ko'paytirish;
- 2) Mahalla guzarlarida madaniy dam olish shakllarini tarkib toptirish;
- 3) Katta yoshli aholining madaniy dam olishini tashkil qilish;
- 4) Qadimiy shaharlarimizga sayohatlar uyushtirish;
- 5) Teatr va muzeylarga tizimli tashrif etishni yo'lga qo'yish;

- 6) Mutolaa madaniyatini rivojlantirish;
- 7) Yoshlar uchun maxsus madaniy markazlar tashkil etish;
- 8) Xotin-qizlar uchun muloqot kulublari tashkil etish
- 9) Ijodiyot bilan shug'ullanishni har bir insonning zaruriy mashg'ulotiga aylantirish

Yana nimalar? _____

14. *Sizning yoshingiz?*

- 1) 16–20;
- 2) 21–26;
- 3) 27–35;
- 4) 36–45;
- 5) 46–60;
- 6) 60 va undan yuqori.

15. *Siz qaysi sohada faoliyat yuritasiz?*

- 1) Xizmat ko'rsatish sohasida;
- 2) Qishloq xo'jaligida;
- 3) Sanoat ishlab chiqarishida;
- 4) Tadbirkorlik;
- 5) Ishlamayman;
- 6) Madaniyat va san'at sohasida;
- 7) Huquq-targ'ibot sohasida.

GLOSSARIY

ADABIYOT (arab. – *adab* soʻzining koʻpligi) – 1) fan va amaliyotning biror sohasidagi yutuqlarni umumlashtiruvchi asarlar majmui (texnikaviy A., qishloq xoʻjaligi A.i, siyosiy A. va b.); 2) sanʼatning bir turi (badiiy A. deb ham ataladi); voqelikni soʻz yordamida obrazlar orqali aks ettiradi.

ADABIY-MADANIY MEROS – oʻtmish moddiy-madaniy boyliklari. Ajdodlardan avlodlarga qolgan xalq ogʻzaki ijodi, yozma adabiyot, sanʼat, meʼmorlik va h.k. namunalari. Ad.-m.m. uni yaratgan xalq tarixi bilan izchil va mustahkam bogʻlangan boʻladi; shu xalqning qadimiy davrlardan boshlab hozirgacha yaratgan va saqlanib kelgan adabiy-maʼnaviy yodnomalari, moddiy-madaniy obidalarini oʻz ichiga oladi.

AYOLLAR (ANʼANAVIY) ANSAMBLARI – xotin-qizlardan tashkil topgan ashula-raqs yoki ashula-cholgʻu ansambllar; qadimdan oʻzbek milliy musiqa ijrochiligi rivoji jarayonida yuzaga kelgan. Odatda 3–4 ayol xonanda, sozanda va raqqosalarni birlashtiradi.

AYYOM (arab. kun soʻzining koʻpligi) – bayram oldi va bayram kunlari. Qutlugʻ va tabarruk kunlar maʼnosida ulugʻ ayyom (ulugʻ kunlar) deb qoʻllanilgan.

AKTYORLIK SANʼATI – aktyor ijrochiligi, teatr, kino, televideniye va radioda badiiy obraz yaratish sanʼati. Aktyor maʼlum rolda oʻynar ekan, oʻz qahramoni qiyofasiga kirib, uning feʼl-atvorini, ichki dunyosi va intilishlarini ifodalaydi. Bunda u pyesa, libretto yoki ssenariydagi mazmuni oʻz ijodi, hayotiy tajribasi bilan boyitadi, jonlantiradi. Obraz yaratishda aktyorning nutqi, gavdasi, yuz va koʻz imo-ishoralari, tuygʻulari, idroki asosiy vositalardir.

AMALIY SANʼAT – amaliy bezak sanʼati – bezak sanʼati sohasi; ijtimoiy va shaxsiy turmushda amaliy ahamiyatga ega boʻlgan

badiiy buyumlar tayyorlash va kundalik turmush ashyolari (asbob-anjomlar, mebel, mato, mehnat qurollari, kiyim-kechaklar, taqin-choqlar, o'yinchoqlar va b.)ni badiiy ishlash bilan bog'liq ijodiy mehnat sohalarini o'z ichiga oladi.

AN'ANALAR – jamiyat hayoti turli sohalarining, moddiy va ma'naviy faoliyat shakllarining, kishilar o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarning avloddan-avlodga o'tishi, ajdodlar hayoti, belgilari va xususiyatlarining takrorlanish tarzi. Dunyoda an'analar va urf-odatlariga ega bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Shu ma'noda, an'analar butun insoniyatga xos tushunchadir.

ANSAMBL (fr. ensemble, andare – *birgalikda*) – vokal yoki cholg'u musiqa asarining bir necha ijrochi tomonidan ijro etilishi. Bir guruh artistlarning bir butun badiiy jamoa holda chiqishi. Unga katta bo'lmagan ashulachi (vokal) yoki cholg'uchi (sozanda)lar jamoasi uchun yaratilgan musiqa asari. Ijrochilar soniga qarab, bu ansamblar turlicha ataladi.

ARTIST (frans. artiste – *bilimdon*; lot. ars, artis – *kash, lunar, san'at*) – dramatik spektakl, kinoda rollar, opera va balet partiyalari, estrada konserti va sirk nomerlari ijrochisi. Teatr va kinoda aktyor, aktrisa deb ham yuritiladi. Keng ma'noda san'atning muayyan sohasidagi ijodkor (sozchi, ashulachi).

AFISHA – spektakllar, konsertlar va boshqa adabiy tadbirlar, tomoshalar to'g'risida xabar beruvchi, ko'zga ko'rinarli joylarga yopishtirilgan maxsus e'lon.

AFSONA – 1) xalq og'zaki ijodi (folklor) janri. U xayolot, uydirma va to'qimadan iborat bo'lsa-da, so'zlovchi va tinglovchi tomonidan haqiqatdek tasavvur etiladi, hatto bo'lib o'tgan davri, makon ham ko'rsatiladi. A.lar og'izdan-og'izga, eldan-elga o'tib kelgan, ifoda usuli bayon tarzida. A. og'zaki hikoyat bo'lib, u xayoliy obraz yoki tasavvur asosiga quriladi, hikoya qiluvchilar va tinglovchilar tomonidan qachonlardir shunday bo'lgandek qabul qilinadi. Rivoyatdan farqli o'laroq A. zaminida albatta mo'jiza, sehr-jodu bo'ladi; 2) ko'chma ma'noda – uydirma, yolg'on, aqlga to'g'ri kelmaydigan gap.

ASHULA – yakka xonanda yoki xonandalar guruhiga mo'ljallangan va mumtoz o'zbek musiqa merosida markaziy o'rin egallagan ashula yo'li. Asosan lirik ruhdagi g'azal va she'rlar zaminida yuzaga keladi. A.lar soz (doira, dutor, tanbur), ansambl jo'rligida

yoki jo'rsiz ijro etiladi. A. o'zbek musiqa folklorida katta o'rin egallagan qo'shiq janridan kuy diapazonining kengligi, shaklan rivojlanganligi, mavzu va mazmuni teranligi bilan farqlanadi.

ASHULA VA RAQS ANSAMBLI – turli tarkibda tashkil topgan sozanda, xonanda va raqqoslar guruhi.

BADIIY BUYUMLAR – chiroyli shakllarda bezatib ishlangan, turli maqsadlarda foydalaniladigan nafis buyum va zebziynatlar. Uy-ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechak, mehnat qurollari, badiiy gazlama, gilam, palos, so'zana, qurol-aslaha, mebel kabi moddiy madaniyat asarlari, tasviriy san'at, amaliy san'at, bezak san'ati mahsulotlarini o'z ichiga oladi. Ba'zi mamlakatlar o'z B.b. bilan mashhur (xitoy chinnisi, eron gilami, hind fil suyagi mahsulotlari, chex shishasi, o'zbek atlas va b.). Jamiyat taraqqiyoti B. b. tayyorlash usuli (haykaltaroshlik, kulollik, zargarlik, mis-karlik, degrezlik, naqqoshlik, o'ymakorlik, koshinkorlik va b.)ni ham takomillashtirdi, badiiy hunarmandlikning yangi sohalari (kashtado'zlik, do'ppido'zlik, zardo'zlik, shishasozlik va b.)ni yuzaga keltirdi. O'zbekiston hududida B. b. ishlab chiqarish 20-a.ning 20-y.laridan keng yo'lga qo'yila boshlandi. 60-y.lardan mazmunan boyidi, turlari ko'paydi; an'anaviy B. b. qardosh xalqlar yaratayotgan mahsulotlar hisobiga ham boyimoqda.

BADIIY KO'RGAZMALAR – san'at asarlarini ommaviy namoyish etish shakli. Ko'rgazma maxsus qurilgan yoki moslashtirilgan binolar (mas.,muzey, madaniyat saroylari zallarida, teatr, kinoteatr, jamoat binolari foyelarida va sh.k. joylar)da uyushtiriladi.

BADIIY MUZEYLAR – tasviriy va amaliy bezak san'ati hamda me'moriy yodgorliklarni yig'ish, saqlash, ta'mirlash, saralash, ko'rgazmalarda namoyish etish, o'rganish, targ'ib etish bilan shug'ullanadigan, san'atshunoslik yo'nalishidagi ilmiy- ma'rifiy va tadqiqotlar olib boriladigan muassasalar.

BADIIY SO'Z USTASI – adabiy asar (she'r, nasr, shuningdek publisistika) yoki dramatik parchani teleko'rsatuv va radio orqali, estrada, sirk va filarmoniya sahnasida ifodali o'qib, ular mazmunini tinglovchilarga badiiy ta'sirli qilib yetkazuvchi ijrochi, estrada va filarmoniya artisti.

BADIIY O'QISH – estrada san'atining bir turi: adabiy asar (she'riy nasr, shuningdek publisistika) yoki dramatik parchani

omma oldida ijro etib, tinglovchilarga asar mohiyatini badiiy ta'sirchan qilib yetkazish. O'tmishda B. o'. xalq baxshilari, ertakchilar, qiziqchilar ijodining asosi hisoblangan.

BADIIY HAVASKORLIK – asosiy ishdan ajralmagan holda jamoa (to'garak, studiya, xalq teatrlari) yoki yakka holda (xonanda, badiiy so'z ustasi, sozanda, raqqosa, akrobat va b.) ijod qilish, xalq ijodi shakllaridan.

BAYRAM (turkiycha – *katta yig'in, to'y*) – keng nishonlanadigan tantanali kun. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida kelib chiqishi, mazmuni, ijtimoiy hayotda qaror topishiga ko'ra an'anaviy, diniy, milliy va b. B.lar vujudga keldi.

BAYRAM KUNLARI – muhim voqealarga bag'ishlangan, an'ana sifatida nishonlanadigan, ish kuni hisoblanmaydigan kunlar. O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi kunlar bayram (dam olish) kunlari deb belgilangan: 1 yanvar – Yangi yil; 8-mart – Xotin-qizlar kuni; 21 mart – Navro'z bayrami; 9 may – Xotira va qadrlash kuni; 1 sentabr – Mustaqillik kuni; 1 oktabr – O'qituvchi va murabbiylar kuni; 8 dekabr – Konstitusiyasi kuni; Ro'za hayiti (Iyd al-Fitr)ning birinchi kuni; Qurbon hayiti (Iyd al-Adha)ning birinchi kuni.

BALET (lot. ballo – *raqsga tushaman*) – asar mazmuni musiqiy xoreografik obrazlar vositasi bilan ifodalanadigan sahna san'ati turi. O'zida san'atning dramaturgiya, musiqa, xoreografiya, tasviriy san'at kabi turlarini uyg'unlashtiradi, bu san'at turlarining hammasi alohida-alohida mavjud bo'lmay, B.ning sintez markazi bo'lgan xoreografiyaga bo'ysunadi. B. librettochi, kompozitor, baletmeyster va rassom hamkorligida yaratiladi. B.ning dramaturgik asosi libretto (ssenariy)dan boshlanib, unda asarning asosiy mazmuni, g'oya, ziddiyat va xarakterlari aniq belgilanadi.

BALETMEYSTER (nem. ballettmeister – *balet ustasi*) – balet spektakllari, xoreografik chiqishlar, opera, operetta, dramatik spektakllardagi raqs sahnalarining muallifi va sahnalashtiruvchisi.

BALLADA (frans. ballade, so'nggi lot. ballo – *raqsga tushaman*) – 1) 14–15-a.lar fransuz adabiyotidan qat'iy o'rin olgan lirik janr; 2) ingliz xalq poeziyasida liro-epik janr va romantizm poeziyasidagi ayni shunday janr.

BASTAKOR (fors – *bog'lash, bog'lov, mashg'ulot, ish*) – an'anaviy, mumtoz musiqa asarlari muallifi.

BASTAKORLIK – Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida an'anaviy, mumtoz musiqa uslubi zaminida yuzaga kelgan badiiy an'ana, ijodiy kasb turi, musiqa ijodchiligi. Quyidagi ijod shoxobchalarini o'z ichiga oladi: 1) xalq orasida tanilgan muayyan kuy yoki ashula yo'lining o'zgacha mustaqil ko'rinishi (qayta ohangga va usulga solib, mualliflashtirilgan namunasi)ni yaratish; 2) ma'lum cholg'u kuylarning – ashula, ashula yo'llarining – cholg'u variantlarini yaratish; 3) bir necha kuy, qo'shiq yoki ashulalarni umumlashtirib bir asar yaratish; 4) mustaqil asarlar (o'tmishda asosan kuy, qo'shiq va ashula yo'llari, hozirgi davrda boshqa janrlarda ham) ijod etish.

BAXSHI (mo'g'ulcha va buryatcha baxsha, bag'sha – *ustod, ma'rifatchi*; sanskritcha bhikshu – *qalandar, darvesh*) – xalq dostonchisi. Qo'shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan-avlodga yetkazuvchi san'atkor. B. so'zi ba'zan shaman ma'nosida ham qo'llanadi. Dostonchilarni esa yuzboshi, soqi, sanovchi, jirov deb ataydilar. B.lar, asosan, ikki toifaga – ijrochi va ijodkor B.larga bo'linadi. Ijrochi B.lar, asosan, ustozidan o'rgangan dostonlarni juz'iy o'zgarishlar bilan aynan kuylasalar, ijodkor B.lar og'zaki epik an'ana asosida dostonning o'z variantlari, hatto ular asosida yangi dostonlar ham yaratadilar. Bunday B.lar shoir deb ham yuritiladi. Masalan, Ergash shoir, Fozil shoir, Po'lkani shoir, Abdulla shoir, Xidir shoir va b. B. doston va qo'shiqlarni qo'biz, do'mbira, dutor kabi sozlar jo'rligida kuylaydi. Xorazm B.lari dostonlarni asosan, dutor, qisman tor bilan ijro etadilar, ularga g'ijjak va bo'lamonda sozchilar jo'r bo'ladilar. Doston kuylash, shogird yetishtirishda qat'iy tartib, qonun-qoidalarga rioya qilingan.

BESHIK TO'YI – Yaqin va O'rta Sharq, O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbeklar oilasida to'ng'ich farzand tug'ilishi sharafiga o'tkaziladigan tantanali marosim.

BESHQARSAK, qarsak – erkaklar davra o'yin-qo'shig'i. O'zbek va tojik xalqlari orasida keng tarqalgan. Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida ayniqsa mashhur. B.da qarsak hamda qiyqiriq ovozlar yordamida o'yin usuli hosil qilinadi.

BOLALAR MUSIQASI – bolalarning tinglashi va ijro etishi uchun mo'ljallangan musiqa asarlari. B. m. namunalari sodda shakli, yorqin ifodasi, jonli badiiy mazmuni bilan ajralib turadi.

Bolalar hayoti, xalq ertaklari, tabiat manzaralari, hayvonot dunyosi B. m.da o'z ifodasini topadi.

BOLALAR TEATRI –1) bolalar tomonidan ijro etiladigan spektakllar. G'arbiy Yevropa o'quv yurtlarida 15-a. dan ma'lum; 2) bolalar va o'smirlar uchun xizmat qiladigan professional teatr. Yosh avlodni badiiy, estetik va goyaviy jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. Repertuari ertak va bolalar adabiyoti namunalari asosida yozilgan inssenirovkalardan, mumtoz dramaturgiyaning maktabda o'tiladigan namunalaridan, bolalarbop pesalardan iborat. Dramatik (yosh tomoshabinlar teatri) va qo'g'irchoq teatri kabi turlari bor.

BOLALAR FOLKLORI – og'zaki ijod namunalari. Odatda bolalar yoki ular uchun kattalar tomonidan yaratiladi. Folklor janrining tarkibiy qismi. O'zbek B.f. alla, ertak, ermaklar, tez aytish, topishmoq, bolalar o'yin qo'shiqlari, erkalama, masxaralama va boshqalarni o'z ichiga oladi. B.f. bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, o'yiniga, qo'shig'iga moslangan bo'ladi.

GALEREYA (frans. galerie) – 1) peshayvon, bostirma; binolarda yon devorlaridan biri o'rniga ustunlar o'rnatilgan usti yopiq, uzun, ensiz ayvonli qurilma; uzun balkon; 2) yon devorlarining biri oynavand qilib qurilgan uzun zal; 3) o'rta asrlarda saroy va uylarning rasm va haykallar bilan bezatilgan yo'laklari; 4) tomosha zalining yuqorigi yarusi (o'rindiqlari); 5) ko'pgina badiiy muzeylarning nomi.

GARMONIYA (yun. harmonia – *bog'lanish, mutanosiblik*) – 1) ko'p ovozli musiqaning asosiy ifoda vositalaridan biri. Bunda asar mazmuni kuy rivoji orqaligina emas, balki unga hamohang bo'lgan turli akkordlarning almashinuvi yordamida ifodalanadi.

GASTROL (nem. gast – *mehmon*, rolle – *rol*) -- artist (yoki artistlar jamoasi)ning doimiy ish joyidan tashqari (boshqa tuman, shahar, mamlakat) da tomosha ko'rsatishi. konsert berishi.

GRAFIKA (yun. graphike, grapho – *yozaman, chizaman*) – tasviriy san'at turi. Rasm va rasm san'atiga asoslangan, lekin o'z tasvir va ifoda vositalariga ega bo'lgan bosma badiiy asarlar.

GO'ZALLIK – estetika tushunchasi. Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarning, inson faoliyatining kishida mehr-muhabbat, quvonch, zavq, erkinlik tuyg'ulari hosil qilishga qodir bo'lgan xususiyatlarini ifodalaydi. Xunuklikning aksi.

DAVLAT MADHIYASI – davlat gerbi va davlat bayrog‘i bilan bir qatorda davlat rasmiy ramzi hisoblanadigan she‘riy-musiqiy tantanavor asar, gimn.

DEKORATSIYA – sahnada ko‘rsatilayotgan voqea o‘rnini aks ettirishga, spektaklning g‘oyaviy ma‘nosini ochishga xizmat qiluvchi sun‘iy manzara, badiiy jihoz. Dekoratsiya rang-tasvir, grafika, arxitektura, sahna texnikasi, kinoproyeksiya va shu kabi-larning tasviriy vositalari yordamida yaratiladi.

DID – hayot va san‘atning barcha sohalarida insonning estetik hodisalarni farqlash, tushunish va baholash qobiliyati. D. uzoq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot, mehnatning turli sohalaridagi tajribalar natijasida vujudga keladi. D.da shaxs, guruh va xalqning olamga estetik munosabati tajribasi in‘ikos etilib, uni har bir kishi turli yo‘llar bilan o‘zlashtiradi, o‘z individual estetik faoliyati bilan boyitadi.

DIRIJYOR (frans. *diriger* – *yo‘naltirish, boshqarish, rahbarlik qilish*) – musiqa asarini ijro etuvchi jamoalar (solistlar, xor, orkestr va b)ga rahbarlik qiluvchi san‘atkor. D. musiqa asarini ommaviy ijrosiga qadar ijrochi jamoa bilan bo‘lgan hamma tayyorgarlik (repetitsiya)ni olib boradi. Asosiy ijro vaqtida esa (konsert yoki spektaklda) asarning ijro tezligi, dinamik tuzlari, ayrim to‘da yoki yakka ijrochilarni to‘xtash yoki ijro qilish vaqtlarini ko‘rsatib turadi; jamoani birlashtiradi, ruhlantiradi va asarning badiiy ijrosi uchun harakat qiladi.

DORBOZLIK, DOR O‘YIN – baland dor ustida tomosha ko‘rsatish san‘ati, sirk san‘ati janri. Dor ustida har qanday noturg‘un holatda ham gavda muvozanatini saqlash mahorati namoyish etiladi. D. taxm. 2,5 ming yil muqaddam Sharqda paydo bo‘lgan, so‘ng butun dunyoga tarqalgan. D. dastlab past qurilgan, mashqlari ham sodda bo‘lgan. Davr o‘tishi bilan dor tobora balandroq qurilib, o‘yinlari murakkablasha borgan. D. o‘yinlari avval ochiq maydonlarda, 18-a. oxiridan esa sirk sahnasida namoyish etiladigan bo‘ldi va sirk san‘atining ajralmas qismiga aylandi.

DRAMA – 1) muallif nutqisiz, ya‘ni diolog shaklida yozilgan va sahnada ijro etish uchun mo‘ljallangan badiiy adabiyotning lirika va epos qatoridagi bir turi. 2) tor ma‘noda – dramatik adabiyotning bir qismi, tragediyadan hayot hodisalarining o‘rtacharoq o‘tkirlikda tasvirlash bilan, komediyadan esa hayot hodisalarini kulgi orqali emas, balki jiddiy tasvirlash bilan farq qiladi.

DRAMATURGIYA (yun. *dramaturgia*) – 1) muayyan san’atkor, davr va xalqqa mansub dramatik asarlar majmui. Mas., Hamza, Fitrat D.si, antik davr D.si, Uyg’onish davri D.si, ingliz D.si, o’zbek D.si va b.; 2) kino va spektaklning obrazli talqini konsepsiyasi. Teatr D.si badiiy drama asosida yuzaga kelgan, lekin hozirgi teatrdan u rejissyor ssenariysi yordamida amalga oshiriladi. Kino san’ati D.si ssenariy shaklida bo’ladi.

YOZUV – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o’rtasidagi muloqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. YO.– kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining to’la ma’nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri. YO. tildan ancha keyin paydo bo’lgan (tovush tili 400–500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, YO.ning paydo bo’lganiga esa 4–5 ming yillar bo’lgan).

YOR-YOR – nikoh to’yi marosimlari jarayonida aytiladigan xalq qo’shig’i. Qadim zamonlardan o’zbek, tojik, uyg’ur va turkman xalqlari orasida keng tarqalgan. Ikkilik yoki to’rtlik shaklidagi termalardan iborat bo’lib, har bandning oxiri, ba’zan o’rtasida «Yor-yor, aylanaman» kabi so’zlar qo’shib aytiladi.

JANR (fr. *genre* – *tur, uslub*) – musiqa asarlarining turlari. Asarning tuzilishi, ijrochilarning tarkibi, xarakteri va boshqa holatlar bilan J. bir-biridan ajraladi va turlicha bo’ladi.

JO’RNAVOZLIK – o’zbek ijrochiligida bir soz (lar) bilan boshqa soz (lar)ga jo’r bo’lish; Xorazmda maqomlarning chertim yo’llarini tanbur, g’ijjak, bulamon va doirada ijro qilishi.

ZARGARLIK – badiiy hunarmandlik sohasi; oltin, kumush, mis, qalay kabi rangli metallardan zeb-ziynat buyumlari (taqinchoqlar), bezak buyumlari yasash kasbi. Zargarlar bezak buyumlari tayyorlashda quyish, bolg’alab (zarb berib) yasash, hallash (oltin va kumush suvi yuritish), o’yib yoki bo’rttirib naqsh yasash, bosma, zig’irak, sovtkori, qolipaki, shabaka kabi usullardan keng foydalanadi.

IBTIDOIY SAN’AT – ibtidoiy jamoa tuzumi davri san’ati. Ilk namunalari hozirgi tipdagi odam paydo bo’lgan so’nggi palcolit davri (taxminan mil. av. 30-ming yilliklar) ga mansub. I. s. ibtidoiy jamoa kishisiga dunyoni o’zlashtirishda orttirgan tajribalarini avloddan avlodga uzatuvchi kuch, dunyo to’g’risidagi tushuncha va bilimlarini aks ettiruvchi vosita bo’lib xizmat qilgan.

KARNAVAL (lot. *carrus navalis* – *ajoyib arava, bayram marosimlari kemasi*) – asosan, ochiq havoda oʻtkaziladigan teatrlashtirilgan oʻyinlar, koʻcha namoyishlaridan iborat ommaviy sayilning bir turi. Yil fasllarining almashuvi, bahorgi dehqonchilik va boshqa bayramlar bilan bogʻliq majusiylarning marosimlaridan boshlangan.

KATTA ASHULA, PATNUSAKI (PATNIS) ASHULA – Fargʻona vodiysiga xos boʻlgan oʻzbek anʻanaviy ashula yoʻli. Odatda, 2–5 hamnafas ashulachi (hofiz) tomonidan cholgʻu joʻrligisiz (qoʻllariga patnis yoki likobcha ushlagan holda) aytiladi.

KASHTADOʻZLIK, KASHTACHILIK – kashta tikish kasbi, amaliy sanʼatning qadimgi sohalaridan biri. Arxeologik topilmalar K.ning deyarli barcha xalqlarda qadimiyligini, iqlim, tabiiy sharoit, muhit bilan bogʻliq holda har bir xalqning madaniyati, sanʼati, kasb-hunar turlari bilan birga, ularning taʼsirida rivoj topganini koʻrsatadi.

KINO SANʼATI – kinematografiyaning texnik vositalar asosida shakllangan badiiy ijod turi; ekran sanʼatining muhim tarkibiy qismi; real borliqni aynan yoki badiiy-hujjatli obrazlar, multiplikatsiya vositalari yordamida suratga olish; kinofilmlarning omma orasida keng tarqalishi uchun xizmat qiladigan televideniye, videokasseta va videodisklarni ham oʻz ichiga oladi.

KINOKOMEDIYA (kino... va komediya) – kino sanʼati turi. Filmda xarakter, konflikt, vaziyatni tasvirlashda tomoshabinda kulgi qoʻzgʻatish K.ning asosiy xususiyatidir. Yumoristik va hajviy jihatlarini bir-biriga bogʻliq holda koʻrsatiladi. Kinovodevil, eksentrik «komik», lirik, maishiy, hajviy, tragikomik, fantastik K. janrlari keng tarqalgan.

KINOFESTIVAL (kino... va frans. *festival* – *bayram*) – kino sanʼati asarlarining turli shaklda oʻtkaziladigan koʻrigi. Kinematografiyasi rivojlangan koʻpgina davlatlar milliy kino sanʼatining eng yaxshi yutuqlarini namoyish etish, keyingi rivojlanish yoʻnalishini belgilab olish, xalqlarning oʻzaro yaqinlashuvi, sanʼat rivojiga oʻz hissalarini qoʻshish maqsadida K. lar uyushtiradi. K.ning anʻanaviy turi – xalqaro kinofestivallardir.

KITOBAT SANʼATI (arab, *kataba* – *yozish, yozmoq* soʻzidan) qoʻlyozma kitoblarni yaratish va ziynatlash. Markaziy Osiyoda (jumladan, Oʻrta Osiyoda) qoʻlyozma kitoblarni bezash juda qadimdan mahalliy madaniyat taraqqiyoti bosqichlari bilan

bog'liq holda shakllangan. Eng qadimgi kitoblardan «Avesto» qo'lyozmalari; so'g'd tilida yaratilgan «Vessantaraka jataka» asari (uning varaqlari turli mamlakatlar – Rossiya, Fransiya, Angliyada saqlanadi); sopol yuzasidagi bitiklar, charm o'ramlari, metall buyumlardagi yozuvlar, qog'oz varaq taxlamalari (taxtachalar orasiga olib tizimchalar bilan bog'langan turi) va b. O'rta asrlarda umum musulmon yoki arab tilidagi qo'lyozma an'analariga asoslangan.

KONSERVATORIYA (ital. conservatorio – *boshpana*) – maxsus musiqa o'quv yurti. Turli yo'nalishlardagi musiqa ijrochiligi, kompozitorlik va musiqashunoslik sohalari bo'yicha muayyan tizimda ta'lim beradi. Dastavval Italiyada yetim va qarovsiz bolalarga mo'ljallangan boshpana – K. (birinchisi Neapol, 1537) deb atalib, unda turli hunarlar qatori musiqa (asosan, qo'shiqchilik) ham o'qitilgan.

KONSERT (lot. concerto – *musobaqalashaman*) – 1) oldindan e'lon qilingan dastur asosida san'atkorlarning maxsus joy (zal, sahna)da chiqishi; musiqa, adabiy, estrada asarlarini ommaviy ijro etish. K. dastlab mumtoz (simfonik, kamer, yakkaxon vokal hamda yakkanavoz cholg'u va b.) musiqa asarlarini ijro etilishi hamda tinglanishi uchun tashkil etilgan jamoa tadbiri sifatida namoyon bo'lgan; 2) Yevropa mumtoz cholg'u musiqasi janri, bir yoki bir necha yakkanavoz sozlar va orkestr uchun yozilgan musiqa asari. 17-a. oxiri – 18-a. 1-yarmida Yevropa san'atida vujudga kelgan. Yakkanavoz cholg'u bilan orkestr (yoki cholg'u guruhlari) o'rtasida ijodiy musobaqa, munozara K.ning o'ziga xos xususiyatidir.

KULLOLLIK, KULLOLCHILIK – hunarmandlikning loy (gil)dan turli buyumlar (terrakota, sopol idish, qurilish materiallari va b.) tayyorlaydigan turi. K.da asosiy xomashyo – tuproq. Kelib chiqishi va tarkibi turlicha bo'lgan tuproqlardan turli xil K. mahsulotlari tayyorlanadi. Loy qancha ko'p pishitilsa, sopolning sifati shuncha yaxshi bo'ladi.

KUTUBXONA – bosma va ayrim qo'lyozma asarlardan ommaviy foydalanishni ta'minlovchi madaniy-ma'rifiy va ilmiy muassasa; muntazam ravishda bosma asarlar to'plash, saqlash, targ'ib qilish va kitobxonlarga yetkazish, shuningdek, axborot-bibliografiya ishlari bilan shug'ullanadi, ommaning madaniy saviyasini oshirishda faollik ko'rsatadi. Kitobxonlarga xizmat ko'rsatish K.ning asosiy faoliyati bo'lib, qolgan barcha faoliyatlar (kitob fondini but-

lash va uni tashkil etish, fond mazmunini yoritish, uni kitobxonlarga yetkazish kabilar) asosiy faoliyat uchun xizmat qiladi.

KO'RGAZMA – insonning moddiy va ma'naviy faoliyati sohalaridagi yutuqlarni ommaviy namoyish etish. Hozirgi zamon K.lari maqsadlariga ko'ra, savdo K.lari (asosan, tijorat maqsadida uyushtiriladi), ma'rifiy-targ'ibiy (informatsion) K.lar (badiiy, ilmiy-texnika, sanoat, transport va b. sohalaridagi yutuqlarni targ'ib qilish); davriyligiga ko'ra, muntazam o'tkaziluvchi (har yili, bir, ikki, uch yilda bir marta va h.k.), nomuntazam o'tkaziluvchi (yubileylar, kongresslar, qurultoylar yoki biror boshqa munosabat bilan), doimiy ishlaydigan K.lar; namoyish etiladigan eksponatlar mazmuniga ko'ra, iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, fan, texnika va madaniyat sohalaridagi yutuqlar va mahsulotlar namoyish qilinadigan universal K., sanoat, qishloq xo'jaligi, san'at va b.ning bir yoki bir necha yondosh tarmoqlarini qamrab oluvchi ixtisoslashgan K.lar; qatnashchilari tarkibiga ko'ra, jahon, xalqaro, milliy, mintaqaviy va b.ga bo'linadi.

LAZGI – Xorazm xalq kuyi va raqsi. Kuy kichik muqaddima va 3 qismdan iborat. 6/8 o'lchovli gul ufori usulida ijro etiladi. Raqs sekin va oddiy harakatlar bilan boshlanadi – oldin barmoqlar, bilaklar, yelka va keyin butun tana jonlana boshlaydi. So'ngra birdaniga qo'l, oyoq, tana ishtirok etadigan murakkab harakatlar ulanib ketadi. Kuyning bir qismi takrorlangan holda raqs harakatlari almashib boradi. Kuy xarakteri o'zgarishi va sur'at tezlashishi bilan raqs tobora qizg'inlasha borib, keskin holda tamom bo'ladi. Erkaklar (jangovar va qahramonlik ruhida) va ayollar (lirik, hazilomuz) raqslari farqlanadi.

LAPAR – bir yoki bir necha ijrochi tomonidan navbat bilan aytiladigan bandli ashula shakli. L. ko'proq hajviy-tanqidiy, turmushdagi ayrim kamchiliklarni ifodalovchi mazmunda bo'ladi va raqs bilan ijro etiladi.

LIRIKA (lira) – badiiy adabiyotdagi 3 asosiy adabiy tur (epos, drama, lirika)ning biri. L.da mavjud obyektiv voqelikdan ko'ra ijodkor shaxsining his-tuyg'ulari, qalb kechinmalari, lirik qahramonning ichki dunyosi birinchi o'rinda turadi.

MAVSUM-MAROSIM QO'SHIQLARI – xalq og'zaki ijodining yil fasllarini belgilovchi, turli marosim hamda an'anaviy bayramlar jarayonida ijro etilgan qadimiy qo'shiq turlaridan.

MADANIY-MA'RIFIY ISH – keng ommani madaniy va ma'rifiy tarbiyalash, ularning umumiy madaniy saviyasini oshirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'sh vaqtlarini ko'ngilli o'tkazishga ko'mak beruvchi tadbirlar tizimi. M.-m.i. mazmuni, vazifasi, maqsadi har bir davrning ijtimoiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy, g'oyaviy xususiyatlariga bog'liq holda shakllanib rivojlanadi. M.-m.i. keng ma'noda o'quv muassasalaridan tashqarida insonning madaniy va ma'naviy o'sishiga ko'maklashuvchi barcha ishlar (klub tashkilotlari, ommaviy kutubxonalar, madaniyat va istirohat bog'lari faoliyati)ni qamrab oladi, muzey, kinoteatr, teatr va b. muassasalar ishlari, shuningdek, radio va televideniye muhim o'rin tutadi.

MADANIY MEROS – avlodlar tomonidan yaratilgan amaliy tajriba, axloqiy, ilmiy, tafakkuriy, diniy va ruhiy qarashlar, xalq madaniyati va ijodi kabi moddiy hamda ma'naviy boyliklar majmui.

MADANIYAT – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. «M.» tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik M.), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek M.i), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (mas., mehnat M.i, badiiy M., turmush M.i)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda «M.» atamasi kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

MADANIYAT VA ISTIROHAT BOG'LARI – aholi madaniy hordiq chiqaradigan, turli bezakli daraxt va gulzorlar bilan jihozlangan, ko'kalamzorlashtirilgan maskan. M. va i.b. bog' tuzish san'atining o'ziga xos uslublari asosida barpo etiladi.

MADANIYAT SAROYLARI VA UYLARI – yirik klub muassasalari. Aholining madaniy dam olishini uyushtirish maqsadida quriladi. M.s. va u.da ko'p o'rinli tomosha va ma'ruza zallari, doimiy kinoqurilmalar, kutubxonalar, to'garak mashg'ulotlari, tasviriy san'at va b. uchun alohida xonalar bo'ladi. M.s. va u.da ko'rgazmalar tashkil qilinadi, ma'ruza, mavzuli kechalar, atoqli kishilar bilan uchrashuvlar, bayram kechalari va b. marosimlar o'tkaziladi. Turli badiiy to'garaklar ishlaydi. M.s. va u. faoliyati xalq ijodi va badiiy havaskorlikning barcha turlari rivojlanishiga

yordam beradi. Ularda xalq teatrlari, orkestr, xor, opera va xoreografiya jamoalari, ashula va raqs ansambllari ijod qiladi.

MAROSIM – 1) diniy yoki anʼanaviy urf-odatlar munosabati bilan oʻtkaziladigan maʼraka, yigʻin: diniy marosimlar, toʻy marosimlari, dafn marosimi va b; 2) tantanalar bilan oʻtkaziladigan rasmiy yigʻin: yubiley, mukofot berish marosimi, haykalning ochilish marosimlari va b.

MAʼNAVIYAT (arab. «maʼnaviyat» – *maʼnolar majmui*) – kishilarning falsafiy, huquqiy, estetik, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmui. M. mafkura, tafakkur tushunchalariga yaqin va ular bir-birlarini taqozo etadi. Odamzod paydo boʻlib, koʻp ming yillik taraqqiyot jarayonida oʻzini oʻrab olgan tabiatni, turli hodisalar, voqealar, hayotiy jarayonlarni kuzatgan, ularning sabablari va qonuniyatlari toʻgʻrisida mushohada qilgan, turli tasavvur va tushunchalar hosil qilib kelgan.

MAʼRIFAT (arabcha «arafa» – «*bilmoq*» soʻzidan) – taʼlim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, falsafiy, diniy gʻoyalar majmui asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oʻstirishga qaratilgan faoliyat. «M.» tushunchasi «maʼnaviyat» va «madaniyat» tushunchalari bilan chambarchas bogʻlangandir; M. tarixi jamiyat tarixining ajralmas qismidir. M. haqida koʻplab fikrlar bildirilgan. Soʻfiylar nazarida tariqatning davomi va hosilasi M.dir. U fikrdan oʻzib ketadigan va shubhaga zarracha asos qoldirmaydigan ilmdir.

MILLIY MADANIYAT – maʼlum bir elat, millat, xalq tomonidan uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida yaratilgan, ularning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini ifoda etgan moddiy va maʼnaviy boyliklar majmui. M.m.ga til, turmush tarzi, mentalitet, urf-odatlar, din, xalq ijodi, arxitektura, adabiyot, musiqa, axloqiy-maʼnaviy qadriyatlar va hokozalar kiradi.

MAQOM (arab. – *joy, makon, oʻrin*) – musulmon Sharqi musiqasida asosiy tushunchalardan biri. Dastlab muayyan balandlikdagi tovushni hosil etish uchun torli cholgʻuning dastasida barmoq bilan bosiladigan joy, parda maʼnosida ishlatilgan. Keyinchalik Sharq musiqa nazariyasi rivojlanishi jarayonida M.ning mazmun doirasi tobora kengayib, bir-biriga nisbatan bogʻliq boshqa maʼnolarni ham anglata boshladi: lad tuzilmasi, lad tizimi; muayyan pardalar zaminida vujudga kelgan kuy-ohanglar; shakl, janr; bir qismli yoki turkumli cholgʻu va ashula yoʻllari; musiqiy uslub va b.

MILLIY QADRIYATLAR – millat uchun muhim va jiddiy ahamiyatga ega jihatlari, xususiyatlar, moddiy va ma'naviy boyliklar. M.q.i bo'lmagan millat yoki elat yo'q. Millat – M.q.ning sohibi; millatning tanazzuli – M.q.ning tanazzulidir. M.q.millatning tarixi, yashash tarzi, kelajagi, uni tashkil etgan avlodlar, ijtimoiy qatlamlar, milliy ong, til, ma'naviyat hamda madaniyat bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

MONUMENT (lot. monumentum – *yodgorlik*) – yirik tarixiy voqea, buyuk jamoat arbobi va b. sharafiga bunyod etilgan yirik hajmdagi yodgorlik, haykal. Odatda M. me'moriy ansamblda g'oyaviy va hajmli kenglikning asosini hosil qiladi yoki haykali me'moriy majmuaning tarkibiga kiradi.

MUZEY (yun. musion – *muzalarga bag'ishlangan joy*) – tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, saqlash, o'rganish va targ'ib qilish ishlarini amalga oshiruvchi ilmiy, ilmiy-ma'rifiy muassasa. M. xazinasida, asosan, moddiy va tasviriy buyumlar, shuningdek, san'at asarlari jamlanadi, shu bilan birga yozma manbalar (qadimdan hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy qimmatga ega qo'lyozmalar, bosma hujjatlar, kitoblar) saqlanadi. Zamonaviy ilmiy tasnifda M. tur va sohalar bo'yicha farqlanadi. Ijtimoiy vazifasiga ko'ra ilmiy tadqiqot-ma'rifat (M.ning asosiy qismini tashkil etadi, ba'zan ular xalq M., ommaviy M. deb ham ataladi), tadqiqot (ilmiy tadqiqot institutlari qoshida o'ziga xos laboratoriya vazifasini o'tovchi) va o'quv M.iga bo'linadi. Sohalar bo'yicha tarix, qishloq xo'jalik, tabiatshunoslik, san'atshunoslik, adabiyot, texnikaga oid va boshqa M.ga bo'linadi. Shuningdek, M.ning memorial muzeylar, majmua o'lkashunoslik kabi turlari bor. M.lar katta ilmiy tadqiqiy va tarbiyaviy ishlarni olib boradi: to'plamlarni butlaydi va o'rganadi: ilmiy hujjatlarni tayyorlaydi, muzey ashyolarini saqlash va ta'mirlash tartibini yaratadi, monografiya, katalog, yo'l-ko'rsatkichlar nashr etadi; zamonaviy muzeyshunoslik ishlab chiqqan ilmiy usul va metodologiya asosida ekspozitsiyalarda ilmiy tashviqotlar olib boradi.

MUZEY-QO'RIXONA – tabiiy, tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarni saqlovchi ilmiy-tadqiqiy va madaniy-ma'rifiy muassasa; tarkibiga ekspozitsiyadan tashqari qo'riqxonada hududida joylashgan me'moriy, tarixiy va b. yodgorliklar ham kiradigan muzeylar. M.-q.ning tarixiy-badiiy, tarixiy-me'morlik, tarixiy-madaniy, harbiy-tarixiy, shuningdek kompleks (majmua) turlari bor.

MUMTOZ ADABIYOT – milliy va jahon badiiy madaniyati xazinasini tashkil etgan, ko'pchilik tomonidan tan olingan mashhur asarlar silsilasi.

«MUNOJOT» (arab. – *yalinish, yolvorish*) – yirik shakldagi o'zbek mumtoz cholg'u kuylar turkumi. 3 asosiy qismdan tashkil topgan: «M.», «Savti M.» va «Ufari M.». Turkumli ijroda ba'zan «Savti M.»dan keyin «Oromijon» nomli kuy ulanib, so'ngra «Ufari M.» yangraydi. Umumiy parda tuzilishi hamda bosh kuy mavzui bo'yicha ular Dugoh va Chorgoh maqom yo'llariga mos keladi. «M.» turkumining tarkibiy qismlari bir-biridan asosan usul negizi bilan farqlanadi (saraxbor, kashqarcha, ufari). Shu bilan birga o'zbek musiqa merosida «Mo'g'ulchai M.», «Muxayyari M.», «Qashqarchai M.» nomli cholg'u kuylar ham mavjud.

MUSIQA (yun. *mousiche – muzalar san'ati*) – inson hissiy kechinmalari, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (ton, nag'ma)lar izchilligi yoki majmui vositasida aks ettiruvchi san'at turi. Uning mazmuni o'zgaruvchan ruhiy holatlarni ifodalovchi muayyan musiqiy-badiiy obrazlardan iborat. M. insonning turli kayfiyatlari (mas., ko'tarinkilik, shodlik, zavqlanish, mushohadalik, g'amginlik, xavf-qo'rquv va b.)ni o'zida mujassamlashtiradi.

MUSIQA MAKTABLARI, bolalar musiqa maktablari – boshlang'ich musiqa ta'limini beruvchi maxsus o'quv yurtlari. M.m.ga asosan umumta'lim maktablarida o'qiydigan iste'dodli bolalar va o'smirlar qabul qilinadi. M.m.da musiqa cholg'u asboblari (fortepiano, skripka, violonchel, truba, klarnet, akkordeon va b., o'zbek xalq cholg'ularidan – doira, qashqar rubobi, dutor, g'ijjak, chang, nay va b.)da chalish o'rgatiladi; musiqa savodi va elementar musiqa nazariyasi, solfejio, musiqa adabiyoti, xor qo'shiqchiligi bo'yicha ta'lim beriladi. O'qish muddati 5 (xalq, urma va puflama cholg'ulari bo'limlarida) va 7 (Yevropa cholg'u asboblari bo'limida) yil.

MUSIQA TANLOVLARI VA FESTIVALLARI – xonanda, sozanda, kompozitor, bastakor, musiqa jamoalari va b.ning ijodiy musobaqalari va konsert tadbirlari. Odatda, oldindan e'lon qilingan shartlar asosida o'tkaziladi. Sharq, jumladan, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatida M.t. va f. qadimdan rivojlanib, hozirgacha o'zining an'anaviy shaklida saqlanib kelgan: mas..qozoq oqinlari, o'zbek baxshilari, qoraqalpoq jirovlari, qirg'iz manaschilarining aytis (aytishuv)lari va b.

NAVO (fors. – *kuy, ohang*) – O'n ikki maqom tizimi hamda Shashmaqom tarkibidagi uchinchi maqom. Shashmaqomdagi N.ning cholg'u qismlari Tasnifi N., Tarjei N., Garduni N., Nag'mai Orazi N., Muxammasi N., Muxammasi Bayot, Muxammasi Husayniy, Saqili N. deb ataladi. Ular muayyan kuy mavzulari va doira usullari negizida yaratilgan. N.ning ashula bo'limi 2 guruh sho'balarga bo'linadi. Birinchi – Saraxbori N. (2 taronasi bilan), Talqini Bayot (taronasi bilan), Nasri Bayot (2 taronasi bilan), Orazi N. (3 taronasi bilan), Husayniy N. deb nomlanuvchi sho'balar hamda Ufari Bayot (Suporishi bilan) qismlaridan tashkil topadi. Ular navbatma-navbat turkum tarzida turli doira usullarida aytiladi. Ikkinchi guruh sho'balar – Savti N., Mo'g'ulchai N. va Mustazodi N. deb yuritiladi. Ularning har biri Talqincha, Qashqarcha, Soqiyнома va Ufar kabi shoxobchalardan tuzilgan. N. sho'balar shakli ancha murakkab bo'lib, daromad, miyonxat, dunasr, avj va tushirim tuzilmalaridan tashkil topadi. N.ning sho'balarida, asosan, Oraz va Bayot namudlaridan avj sifatida foydalanilgan.

NAQQOSHLIK, naqshkorlik – amaliy san'atning qadimiy sohasi; naqsh yaratish kasbi. Naqqosh usta qog'ozga yoki matoga naqsh mujassamotini yoki naqsh taqsimini chizib oladi (ayniqsa, girih va islmiy kabi murakkab naqshlarda), axta, andoza tayyorlaydi.

NOTA (lot. nota) – 1) musiqa asarlarini yozib olish uchun qo'llanadigan yozuv belgisi; 2) musiqa asari yozilgan varaq, daftar, kitob va b.

OBIDA (arab.) – moddiy madaniyat yodgorliklari (q. Yodgorlik).

PARK (lot. parricus – oxoto qilingan joy) – kishilarning dam olishi uchun barpo etilgan bog'.

PREMERA (frans. premure – birinchi) – spektakl, estrada, sirk tomoshalari, yangi kinofilm (televizion) ning birinchi bor ommaviy namoyish qilinishi.

PRODYUSER, prodyuser (ing. producer, produce – yaratish) – rivojlangan mamlakatlarda film ishlashda g'oyaviy-badiiy va tashkiliy-moliyaviy jihatdan nazorat qilishni amalga oshiruvchi kinokompaniyaning ishongan kishisi. Rejissyor, aktyor, ssenariychilar ham P. bo'lishi mumkin.

RASM, qalamtasvir – tekis yuzaga qo'lda chiziq va nursoya (oq-qora bo'yoq dog'lari) yordamida ishlangan tasvir; rassomlik

san'ati (rangtasvir va grafika)ning ifoda vositasi. R.da asosiy ifoda vositasi chiziq bo'lib, qo'lda grafika vositalari qalam, pero va b. yordamida chegara chiziq (kontur chiziq) yoki qisqa va yuliq chiziq (shtrix)lar hamda bo'yoq dog'larida bir xil (axromatik) rangda bajariladi.

RASSOM (arab.) – tasviriy san'at sohasidagi ijodkor. Qog'oz, karton, mato va b. materiallarga, shuningdek, binolarning devor va shiftlariga turli usullarni qo'llagan holda badiiy asar yaratuvchi san'atkor. R. inson faoliyati, hayoti uchun zarur bo'lgan narsalarning shaklini, hajmini yaratishga, ularni did bilan bezatishga ham hissa qo'shadi (yana q. Rassomlik san'ati).

RASSOMLIK SAN'ATI – asarlari biror yuza (qog'oz, mato, taxta, devor va b.)ga bo'yoq (akvarel, moybo'yoq, tempera, guash, yelimbo'yoq), qalam, rangli tosh, shisha va h.k.da ishlanadigan tasviriy san'at turi.

RAQS – san'at turi. Bunda raqqos(a)ning garmonik tana harakati va holatlari, plastik ifodaviyligi va yuz imo-ishoralari, ritm, temp, kompozitsiya orqali obraz yaratish R.ning asosiy vositasidir. Insonning mehnat jarayoni va borliqdan olgan emotsional taassurotlari bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Dastlab qo'shiq va so'z bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik mustaqil san'at turiga aylangan. R. asrlar davomida takomillashib, barqaror shakllarga ega bo'la borgan. Ijrochining libosi R. obrazlariga aniqlik beradi.

REJISSYOR (lot. – *boshqaraman*) – spektakl, film, teleko'rsatuv va radio- eshittirishlarini, estrada va sirk dasturlarini sahnalashtiruvchi shaxs. O'z ijodiy o'ylari, maqsadi asosida tomoshaning barcha ishtirokchilari – aktyor, rassom, kompozitor, kinoda operator ishini birlashtirib, yangi tomoshaviy voqelik yaratadi (yana q. Rejissyorlik san'ati).

REJISSYORLIK SAN'ATI, rejissura – garmonik bir butun va muayyan yaxlitlikka ega bo'lgan tomosha, ko'rinish yaratish san'ati (teatr, kino, telefilm, sirk va estradada). Rej. sahna asari yoki kinofilm yaratish jarayonida ijodiy xodimlar – aktyor, yakkaxon, rassom, kompozitorga (kino va televideniya operatorlarga ham) va yordamchi xodimlarga rahbarlik qiladi. R.s. drama teatrida pyesa tanlash, uning g'oyasi, janr va badiiy xususiyatlari, tasvirlanayotgan davr, muallifning ijodiy uslubini o'rganishdan boshlanadi.

REPERTUAR (frans. repertoire, lot. repertorium – *ro'yxat, izohlash*) – drama teatri, musiqali teatr, estrada konserti yoki

ayrim artist tomonidan ijro etiladigan asarlar majmui. R. uslubi va janriga ko'ra ham farqlanadi (romantik R., komediya R.i), «zamonaviy R.», «mumtoz R.» tushunchalari bo'ladi.

REPETITSIYA (lot. *repetitio* – *qaytarish*) – 1) teatr, estrada, sirk tomoshalari, konsert dasturlari, ayrim chiqishlar, sahnalarni (rej. rahbarligida) ko'p marta (butunlay yoki qisman) takrorlash orqali tayyorlashning asosiy shakli; 2) klavishli va b. musiqa asboblari bir tovushning tez takrorlanishi; 3) fortepiano mexanizmi xususiyati, u bir tovushning o'zini tez takrorlash imkoniyatiga ega; oddiy (sekundiga 6-8) va murakkab (sekundiga 12) zarbli R. qilish mumkin bo'lgan fortepianolar mavjud.

RIVOYAT (arab. – *hikoya qilmoq*) – voqea va hodisalarni, inson faoliyatini ba'zan uydirmalar vositasida, ba'zan real tasvirllovchi og'zaki hikoya; folklor janri. Hajmi qisqa. 2 yoki 3 epizoddan tashkil topadi, an'anaviy uslubiy shaklga ega bo'lmaydi. Odatda, oddiy bir hikoyachi bayonidan boshlanib, og'izdan-og'izga o'tish jarayonida erkin talqin qilinadi.

ROL (frans.) – 1) sahnada, ekranda aktyor tomonidan ijro etilgan badiiy obraz. Hajviy (komedik), fojiviy (tragik), dramatik, tragikomedik, shuningdek, birinchi (asosiy) va ikkinchi darajali (epizodik) R. bo'ladi; 2) aktyorning spektakl davomidagi nutqi; 3) ko'chma ma'noda vazifa, ahamiyat, mavqe, hissa va h.k.

SAYIL – yilning ma'lum fasllarida o'tkaziladigan sayillar, sayr-tomosha. S.lar odatda Navro'z va diniy bayramlar (Ro'za va Qurbon hayitlari)da va yilning qulay paytlarida tashabbuskor kishilar tomonidan tashkil etilgan. S. shaharlarda, registon maydonlarida, chorsu va rastalarda, shahar tashqarisidagi sayilgohlarda, shuningdek, qadamjolarida o'tkazilib, bir ikki hafta davom etgan. Sayilgohlarda oshxona, choyxona, nonvoyxonalar qurilgan, meva-cheva, attorlik, baqqollik do'konlari ochilgan. Poyga, uloq, ko'pkari, kurash, chavgon musobaqalari, darvoz, hofiz, sozanda, raqqos, masxaraboz, qiziqchilarning chiqishlari, ayiq, ilon o'yinlari, tuya, qo'chqor, xo'roz, it urishtirish, mushakbozlik tomoshalari ko'rsatilgan.

SAN'AT – ijtimoiy ong va inson faoliyatining o'ziga xos shakli. S. qadimiy tarixga ega bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni bilan, kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda vujudga kela boshlagan. Ibtidoiy S.ning dastlabki izlari so'nggi paleolit davriga, taxminan

mil. av. 40–20-ming yillikka borib taqaladi. U davrda hali S. inson faoliyatining mustaqil shakli sifatida ajralib chiqmagan edi. Chunki ma'naviyat moddiy ishlab chiqarish bilan qorishiq holatda edi. Keyinchalik madaniyatning o'sishi natijasida S. alohida soha sifatida asta-sekin ajrala bordi.

SAHNA – 1) teatr binosining tomoshabinga yaxshi ko'rinadigan, aktyorlar uchun qulay bo'lgan tomosha ko'rsatiladigan qismi; 2) pyesa va spektakllardan bir ko'rinish.

SIMFONIYA (yun. symfonia – ohangdoshlik) – simfonik musiqaning yetakchi janri, kompozitorlik yo'nalishidagi cholg'u musiqaning oliy shakli. Simfonik orkestr ijrosiga mo'ljallangan; ba'zi S.larda xor va yakkaxon xonandalar ham jalb etiladi. Bundan tashqari, torli orkestr, puflama sozlar orkestri va b. orkestrlarga mo'ljallangan S.lar ham uchraydi. S.ning mumtoz shakli umumiy g'oya va yaxlit dramaturgiyaga asoslangan 4 qisimli turkumni tashkil etadi: 1-qismi – mavzularning qarama-qarshiligi hamda jadal rivoji bilan bog'liq bo'ladi; 2-qismi – lirik chekinish vazifasini bajaradi; 3-qismi – menuet yoki skerso xarakterida yoziladi; 4-qismi – ko'pincha tantanavor, jo'shqin xotimadir.

SPEKTAKL (lot. spectaculum – *tomosha*) – teatr san'ati asari. Postanovkachi-rejissyor boshchiligida teatr jamoasi (aktyorlar, rassom, kompozitor, baletmeyster va h.k.) tomonidan yaratiladi. S. asosida pyesa (opera va balet kompozitor partiturasini, libretto, ssenariy) mazmuni bilan belgilanuvchi g'oyaviy niyat yotadi. Tanlangan pyesaning talqin rejalarini, dekoratsiya va liboslarning eskizlari, rollar taqsimoti teatr badiiy kengashida muhokama qilinadi. Rejissyor pyesa va obrazlarning talqin vositalarini muayyan g'oya va badiiy shaklga bo'ysundiradi, S.ning ko'rinishlari, yechimi va ramziy ishoralari rassom bilan hamkorlikda hal qiladi. Aktyorlar bilan ishlash, mizan-sahnalarni belgilash, sahnaviy obrazlar va ular o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirish S. yaratish jarayonining hal qiluvchi shartlaridan biridir. S. sintetik asar bo'lgani uchun undagi bezak, jihoz, libos, pardoz, musiqa va raqs vositalari, chiroqlar va turli effektlar uni yanada boyitadi.

STUDIYA (ital. studio – *o'qish, o'rganish*) – 1) rassom yoki haykaltarosh ustaxonasi; 2) rassom yoki aktyorlar tayyorlaydigan maktab; 3) ijodiy faoliyat bilan bir qatorda sahna (yoki tasviriy) san'ati asoslarini o'rganadigan, asosan, yoshlardan tashkil topgan teatr (yoki rassomlar) jamoasi. S.ning professional va havaskorlik

turlari bor; 4) badiiy va b. filmlar yaratuvchi ijodiy va texnik kino xodimlari jamoasi; 5) radioeshittirish va teleko'rsatuvlar olib boriladigan maxsus bino (radiostudiya, telestudiya); 6) ovoz yozish xonasi. Musiqiy asarlar ijrolarini elektr (magnitofon kabi) va elektron (sintezator va b.) vositalar yordamida yozib olib fonogramma tayyorlaydigan maxsus joy (mas., «Tarona rekord» S.si va b.).

SSENARIY (ital. scenario) – 1) pyesa mazmunining qisqa bayoni, improvizatsiya teatri, tomoshasi, balet spektakllari, ommaviy tomosha va b. o'yinlar yaratiladigan syujet tuzilishi; 2) kino san'ati va televideniye vositalari yordamida gavdalantirib ko'rsatishga mo'ljallangan adabiy asar.

SYUJET (frans. – *predmet, mazmun, narsa*) – badiiy asar mazmunini tashkil etadigan, bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda kechadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqalardan tarkib topgan voqealar tizimi. Barcha epik, dramatik va liro-epik turdagi badiiy asarlarda S. mavjud bo'ladi.

«**TANAVOR**», «Tanovar» (fors. – *jasur, qudratli, kuchli*) – 1) o'zbek xalq lirik kuyi; Farg'ona vodiysida keng tarqalgan. O'n beshdan ortiq ashula va cholg'u yo'llari ma'lum. Ashula yo'llaridan ommaviylashgan «T.-1» xalq she'ri («Qora sochim») bilan, «T.-2» Muqimiy she'ri («Endi sendek...») bilan aytiladi.

TASVIRIY SAN'AT – rangtasvir, haykaltaroshlik, grafikani birlashtirgan nafis san'at turi; voqelikni uning osongina ilg'ab olinadigan fazoviy shakllarda ko'rgazmali obrazlarda aks ettiradi. T.s. turlari o'z xususiyatlariga qarab real borliqni obyektiv mavjud sifatlari – hajm, rang, fazo, shuningdek, predmetning moddiy shakli va nur-havo muhiti, harakat va o'zgarishlari hissini yaratadi, bunda tasvirning hissiy konkretligidan illyuzionizmga o'tish mumkin.

TEATR (yun. theatron – *tomoshagoh*) – 1) san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. T. san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi.

TEATRLASHTIRILGAN OMMAVIY TOMOSHALAR – no-an'anaviy sahnalarda o'tkaziladigan, biror mavzu yoki sanagu bag'ishlangan, teatr elementlari bilan boyitilgan, ko'pchilik ishtirok etadigan tadbir.

TEATRSHUNOSLIK – teatr tarixi va nazariyasini o'rganuvchi fan. Mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida teatr san'atining umumiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda 20-a.da shakllangan. T. dastlab, asosan drama teatrlari faoliyati bilan bog'langan bo'lsa, keyinchalik opera va balet, operetta, musiqali drama, bolalar teatri, qo'g'irchoq teatri, teatr ta'limi, sahna nutqi, dekoratsiya san'ati, teatr libosi va pardozi, sahna harakati, havaskorlik teatri sohalari va yo'nalishlarini o'z ichiga oladi.

TELEFILM – televideniye uchun mo'ljallab ishlangan film, ekran san'atining bir turi. Asosan, televideniye bazasida yaratiladi. Hujjatli, badiiy, musiqiy, ilmiy-ommabop, manzarali, tarixiy bo'ladi. To'liq va qisqametrajli filmlar ishlanadi. Katta kinodan ko'p qismli televizion film va teleseriallar yaratishi bilan farqlanadi.

TRAGEDIYA (yun. tragos – *echki*, ode – *qo'shiq*; tragodia – *echki qo'shig'i*) – dramatik tur janrlaridan biri. T. qahramonlar o'rtasidagi kuchli ziddiyatlar asosiga quriladi; undagi qahramonlar taqdiri fojia bilan yakun topadi. T.da voqelik ancha jiddiy, ichki qarama-qarshiliklar o'tkir tarzda tasvirlanadi; konflikt shiddatli va keskin tus oladi. T. badiiy g'oyani ifodalovchi qahramonlar xarakterining yorqinligi, ichki harakatning yuksakligi hamda personajlararo konfliktning kuchliligi bilan o'ziga xoslik kasb etadi.

FANTAZIYA (musiqada) – badiha uslubidagi janr; muayyan kompozitsion qoliplarga bog'lanmagan (ko'pincha cholg'u) musiqa asarlaridan iborat. XVI–XVII-a.larda improvizatsiya namunalari asosida yuzaga kelgan. XVIII-a.da klavir va organ uchun (ayniqsa, turkumli asarlarda muqaddima ko'rinishida) F.lar keng rivoj topdi (I.S. va K.F.E. Baxlar, V. A. Motsart va b.).

FANTASTIKA (yun. phantastike – *xayolan tasvirlash san'ati*) – badiiy san'at turi. F. realizm va naturalizm yo'nalishidagi san'at, adabiyotlarning aksi. Ayrim o'rinda F. realizm bilan ham qo'shilib ketadi. F.ning shakli mifologik tushunchalarni, ertaklarni tasvirlashda ko'rinadi.

FILM (ing. film – *plyonka*), kinofilm – birin-ketin plyonkaga tushirilgan foto tasvirlar majmui, ular bir syujet asosida suratga olinib, ekran orqali ko'rsatishga mo'ljallanadi; kino san'ati asari.

XALQ IJODI – xalq ommasining badiiy, ijodiy-amaliy va havaskorlik faoliyati; an'anaviy moddiy va nomoddiy madaniyatning xalq og'zaki badiiy ijodi (folklor), xalq musiqasi (musiqa folklori),

xalq teatri (tomosha san'ati), xalq o'yinlari (raqs), qo'g'irchoqbozlik, dor va yog'och oyoq o'yinlari (xalq sirki), xalq tasviriy va amaliy bezak san'ati hamda texnikaviy va badiiy havaskorlik kabi ijodiyot turlari.

XALQ KUYLARINI QAYTA ISHLASH – professional musiqa – bastakorlik va kompozitorlik ijodiyoti sohasi, muayyan janr. Ko'p ovozli musiqa zaminida aranjirovka, garmoniyalashga qisman yaqin, lekin usluban birmuncha murakkab. Kompozitorlik maktablari shakllanishida X.k.q.i. muhim ahamiyatga ega bo'lib, dastlabki bosqich vazifasini bajaradi, zero milliy musiqa uslublarini o'zlashtirishda ijodiy laboratoriya vazifasini o'taydi.

XALQ MUSIQA CHOLG'ULARI – xalqlar o'rtasida keng tarqalgan musiqa cholg'ulari. Har bir xalqning o'ziga xos X.m.ch. – torli, puflama va urma turlari bor; ruslarda – domra, balalayka, gusli, jaleyka, bayanlar; ukrainlarda – bandura, kavkazliklarda – tar, soz; italyanlarda – mondalina; ispanlarda – gitara. O'zbek cholg'ulari ham nihoyatda rang-barang bo'lib, ular qatoriga nay, do'mbira, dutor, tanbur, sato, g'ijjak, chang, qo'shnay, karnay, surnay, nog'ora, doira va b. kiradi.

XARAKTER – adabiyot va san'at asarlarida xususiy belgilari mukammal tasvirlangan va o'zida fe'l-atvor (xatti-harakat, kechinma, fikriy va nutqiy faoliyat)ning tarixan aniq tipini mujassamlantirgan, shuningdek, muallifning ma'naviy-estetik konsepsiyasini ifodalagan inson obrazi.

XATTOTLIK (arab. – husnixat yozuvchi), kalligrafiya – yozuv (xat) san'ati, kitob ko'chirish hamda me'moriy inshootlar, badiiy buyumlarning kitobalarini yaratish kasbi. Yozuvning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keldi.

XOREOGRAFIYA (yun. choreia – raqs va ... grafiya) – 1) shartli belgilar asosida yoki so'zlar bilan bayon etish orqali raqsni yozish. XV-a. oxiridan raqsni yozish bo'yicha urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, asosan, XVII-a. oxiri – XVIII-a. boshlaridagina bal va sahna raqsi nazariyasini ishlab chiqilgani tufayli bir guruh fransuz baletmeysterlari va raqs o'qituvchilari raqsni yozib olish tizimini ishlab chiqdilar.

SIVILIZATSIYA (lot. civilis) – fuqarolikka, davlatga taalluqli), tamaddun – 1) keng ma'noda – ongli mavjudotlar mavjudligining har qanday shakli; 2) madaniyat so'zining sinonimi. Bu termin ko'pincha moddiy madaniyat ma'nosida ham qo'llaniladi;

3) madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr S.si, Mesopotamiya S.si va b.); 4) yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi.

SIRK (lot. *circus – doira, aylana*) – sanʼat turi. Akrobatika, gimnastika, ekvilibratika, klounada, jonglyorlik, polvonlik, illyuzionizm, ot oʻyinlari, dorbozlik, hayvon oʻrgatish kabi janrlarni oʻz ichiga oladi. Sirk artisti aql bovar qilmaydigan oʻyinlar koʻrsatib, insonning cheksiz imkoniyatlarini namoyish etadi, uning aqli, epchilligi, jasurligi, kuch-qudratini ulugʻlaydi va S.ning oʻziga xos badiiy ifoda vositalari orqali ruhan va jismonan barkamol insonning umumlashgan badiiy obrazini yaratadi.

CHOLGʻULASHTIRISH – musiqiy ijod turi; musiqa asarini muayyan cholgʻu ansambl yoki orkestr (orkestrlash) tarkibi va ijrosiga moʻljallab moslashtirish. CH. jarayonida kompozitor cholgʻular xususiyati va ifodaviy imkoniyatlari, shuningdek, asarning badiiy mazmunidan kelib chiqqan holda ovoz yoʻllarining qaysi sozda ijro etilishini belgilaydi. CH. yangi asarni ijod etish paytida hamda mavjud asarni boshqa musiqa jamoasi ijrosiga moslashtirish (aranjirovka) jarayonida namoyon boʻladi. CH. maxsus musiqa oʻquv yurtlarida ixtisoslashgan fan sifatida oʻqitiladi.

SHASHMAQOM (fors. – *olti va maqom*) – oʻzbek va tojik xalqlari musiqiy merosida markaziy oʻrin tutgan maqomlar turkumi; parda, ohang, usul, shakl, uslub kabi vositalar bilan oʻzaro uzviy bogʻlangan mumtoz kuy va ashulalar majmui. U muayyan shart-sharoitlarda musiqiy folklor hamda kasbiy musiqa yoʻnalishlarida orttirilgan koʻp asrlik ilmiy-ijodiy tajriba hamda izlanishlar natijasida yuzaga kelgan. SH. milliy hamda mintaqaviy mumtoz musiqa anʼanalarining tarixan uzun taraqqiyot jarayoni natijasida bir qator bastakorlar avlodi sanʼatining qomusiy mahsulidir.

SHEʼR (arab, *shuur – sezgi*) – fikrning his-tuygʻuga qorishiq ifodasi sifatida vujudga kelgan, hayajonli sheʼriy nutq bilan ifoda etilgan, maʼlum ichki ohangga ega badiiy asar. «SH.» atamasi oʻrniga baʼzan «nazm» soʻzi ham qoʻllanadi.

SHEʼRIYAT, poeziya – sheʼriy asarlar majmui. Dastlab SH. deyilganda, umuman badiiy adabiyot tushunilgan. SH. badiiyatga daxldor sanalgan. Insoniyat tarixida faqat sheʼr shaklida yozilgan bitiklarga soʻz sanʼatiga tegishli hisoblab kelingan.

EKSPOZITSIYA (lot. *Expositio – koʻrsatish, bayon etish*) – badiiy asar, moddiy madaniy yodgorliklar, tarixiy hujjat va b.ning

ko'rgazma va muzey zallarida yoki ochiq joylarda ma'lum tizimda joylashtirilishi. Doimiy va davriy E.ning maqsadi barcha eksponatlarni ularning badiiy va ilmiy qiymati, tarixiy badiiy jarayondagi o'rni, materiallarning ahamiyatini mukammal yoritib berishdir. E. erkin yoki tomoshabinlarning tanishish yo'nalishlarini hisobga olgan holda tuziladi. Zamonaviy sharoitda E. eksponatlarni saqlash qoidalariga javob beradigan maxsus uskunalar, eksponatning qisqacha xarakteristikasi hamda E. xususiyatlari, asarlari bayon qilingan ixcham matnlar bilan ta'minlanadi.

EKSPONAT (lot. *expono* – *ko'rgazmaga qo'yilgan*) – muzey va ko'rgazmalarga qo'yiladigan va namoyish qilinadigan narsa (badiiy asar, tarixiy hujjat va h.k.).

EPOS (yun. *epos* – *so'z, hikoya*) – 1) badiiy adabiyot turi (lirika va drama bilan bir qatorda); 2) xalqning qahramonona o'tmishini aks ettiruvchi asar. E. adabiyotning uch turidan biri sifatida tafsilot tasviriga tayangan badiiy asarlar jamini anglatadi. Unda muayyan makon va zamonda kechadigan voqea-hodisalar tafsiloti, albatta, mavjud bo'ladi. E.da so'z yordamida o'quvchi ko'z o'ngida real hayot manzaralariga muvofiq keladigan badiiy voqelik yaratiladi.

ERTAK – xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli-sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratilgan. M. Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida etuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi.

ESTRADA (ispancha *estrado* – *taxtasupa*), estrada san'ati – 1) keng ma'noda – ko'ngilochar, ommabop badiiy (abadiy, musiqiy, raqs, tomoshaviy va b.) janr va shakllarning umumiy ifodasi; 2) tor ma'noda – sahnaviy professional san'at turi. Rossiya va b. ba'zi mamlakatlarda E., Angliyada myuzik-xoll, Fransiyada varete, kafe-shantan, kabare, AQShda shou, revyu kabi atamalar bilan yuritiladi. E.ning kelib chiqishi xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq bo'lsa-da, u muayyan (tijorat-ommabop) san'at turi sifatida XIX-a.da Yevropa yirik shaharlarining demokratik ijtimoiy-madaniy muhitida yuzaga kelgan.

ETYUD (frans. *etude* – *aynan mashq, o'rganish*) – 1) tasviriy san'atda borliq (natura)dan uni o'rganish maqsadida yaratilgan asar. Ijodkor badiiy asar (rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika) yaratish jarayonida E.dan yordamchi manba sifatida foydalanadi.

YUMOR (lot. humor – *xilt*) – kulgi bilan xayrixohlikni oʻzida mujassam etgan komiklik turi. Badiiy adabiyotga mansub yumoristik asarda yozuvchi ijtimoiy hayotdagi, shaxsiy turmushdagi, xususan, ayrim kishilardagi baʼzi kamchilik-nuqsonlardan kulib, uni tanqid qiladi.

YALLA – oʻzbek xalq ijodida keng tarqalgan, raqs bilan ijro etiladigan qoʻshiq turi. Xalq soʻzi, mumtoz va zamonaviy shoirlar sheʼrlariga aytiladi. Y. yakka, koʻpincha 2 va undan ortiq ijrochi tomonidan (doira va cholgʻu ansambli joʻrligida) ijro etiladi. Ak-sariyat Y.lar ishq-muhabbat mavzuida boʻlib, jozibali, oʻynoqi xarakterga ega.

OʻYIN – tarbiyalash va hordiq chiqarish vositalaridan biri. Oʻ. insoniyatning butun tarixi mobaynida diniy marosim, sport, harbiy va b. mashqlar, shuningdek, sanʼat, ayniqsa uning ijro shakllari bilan qoʻshilib kelgan. Maʼlumki, inson oʻz hayotida oʻyin, oʻqish, mehnat, dam olish kabi mashgʻulotlar bilan band boʻladi.

OʻYMAKORLIK – amaliy sanʼatning qadimiy va keng tarqalgan turi; yogʻoch, ganch, metall, tosh, suyak, terrakota va b.ni oʻyish, yoʻnish, kesish yoʻli bilan badiiy shakl yasash sanʼati. Buyumlar, turli asboblarni nafislashtirishda, binolarni bezashda, kichik shaklli haykaltaroshlik kompozitsiyalari yaratishda keng qoʻllanadi.

OʻLKASHUNOSLIK MUZEYLARI – ilmiy tadqiqot va madaniy-maʼrifiy muassasa. Maʼlum geografik yoki maʼmuriy hududning tarixiy yodgorliklari, tabiiy, ilmiy va badiiy toʻplamlari, xalq sanʼati asarlarini yigʻadi, saqlaydi, ilmiy oʻrganadi, koʻrgazmalar uyushtiradi va targʻib qiladi.

QADRIYATLAR – borliq, jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va maʼnaviy boyliklarning ahamiyatini koʻrsatish uchun qoʻllaniladigan tushuncha. Q. bilan bogʻliq masalalar hayotning eng asosiy mavzulari boʻlib hisoblanadi.

QOʻGʻIRCHOQ TEATRI – teatr sanʼati turi. Chodir ichida yoki parda ortida yashiringan aktyor-qoʻgʻirchoqbozlar tomonidan harakatga keltirib koʻrsatiladigan qoʻgʻirchoqlar tomoshasi. Qoʻgʻirchoqlarning turi (toʻla, yassi, shartli yoki natural), boshqarish tizimi (ip bilan boshqariladigan, qoʻlga kiyiladigan, soyasi tushiriladigan, simli va mexanik) va katta-kichikligi (bir necha santimetrdan tortib odam boʻyidan ham yuqori qoʻgʻirchoqlar) bilan bogʻliq holda xilma-xil shakllari yuzaga kelgan.

HAVASKORLIK TEATRI – teatr san’ati bilan asosiy mashg’ulotlaridan tashqari shug’ullanadiganlar teatri.

HAJVIYA – badiiy adabiyot turlaridan: satira va yumor. Hajviy asarlar tanqidiy ruhda bo’ladi. O’tmishda Sharq xalqlari, shu jumladan, o’zbek adabiyotida, asosan, she’riyat va folklorda mustaqil janr sifatida rivojlangan. Ularda jamiyat hayotining, shuningdek, ayrim guruh yoki shaxslarning aksariyat yomon tomonlari tasvirlanadi.

HOFIZ (arab. – *yoddan biluvchi, saqlovchi*) – VII-a.dan arablarda Qur’on suralarini yoddan qiroat bilan o’quvchi kishi, qori. XI-a.dan musulmon Sharq mamlakatlari (jumladan, O’rta Osiyo va Xuroson)da mumtoz g’azal va dostonlarni yoddan aytgan kishilar, shuningdek, o’zi ham ijodkorlik qobiliyatiga ega, kuyohanglarni esda saqlash quvva (hofiza)si o’tkir bo’lgan, yuqori malakali ashulachi, xonanda (mas., To’ychi hofiz, Levicha hofiz, Madumar hofiz va b.).

HUJJATLI FILM – kino san’ati turi. Unda haqiqiy voqealar kinosurati material bo’lib xizmat qiladi. I-hujjatli kinosuratlarni aka-uka Lyumerlar 1895 y. (Fransiyada) olishgan. O’zbekistonda I-H.f.ni Xudoybergan Devonov suratga olgan. Ovozsiz kino davriga mansub H.f.larda asosan tasvir hal etuvchi rol o’ynagan, voqealar mazmuni titr (yozuv)larda izohlangan, g’oyaviy yo’nalishda voqea obrazi hukmronlik qilgan. Ovozli kinoga o’tilgach, film voqealari diktorlar tomonidan sharhlangan.

HUNARMANDCHILIK, hunarmandlik – milliy-an’anaviy mayda tovar ishlab chiqarish, oddiy mehnat qurollari yordamida yakka tartibda va qo’l mehnatiga asoslangan sanoat turi; shunday mahsulotlar tayyorlanadigan kasblarning umumiy nomi.

USLUBIY KO'RSATMA VA TOPSHIRIQLAR

• XVII – XIX asrlarda Qo'qon, Xiva va Buxoroda madaniyat va san'atning holati haqida tasavvurlaringizni alohida referat tarzida tayyorlab keling.

• Chor Rossiyasining istilosi oqibatlari va markaziy Osiyoga yevropacha madaniyatning kirib kelishi haqida gapirib bering.

• Ma'rifatparvarlik va «jadidchilik» harakatlarining vujudga kelishi haqida gapirib bering.

• Jadidlarning «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Osiyo», «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Buxoroi Sharif», «Turon», «Kengash», «Hurriyat», «Ulug' Turkiston» ro'znomalari, «Oyina» jurnali haqida ma'lumotlar to'plab, ularning xalqimiz madaniy-siyosiy ongi o'sishiga qo'shgan hissasiga ko'ra tartiblab chiqing.

• «Evolyutsion» atamasiga ta'rif bering.

• Ijtimoiy-madaniy faoliyatning shakllanish bosqichlarini asoslab bering.

• Ijtimoiy-madaniy faoliyatning sobiq sho'rolar davridagi holatini izohlang.

• Qiziqishlarni tarbiyalash metodikasini asoslang.

• Badiiy havaskorlik ijodiyotiga bo'lgan ehtiyojlar tasnifini shakllantiring.

• Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi faoliyat yurituvchi sohalar qaysilar?

• Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimining kasb malaka darajalarini aniqlovchi mezonlarni izohlang.

• Ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy vazifalarini aytib bering.

• Ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlarining o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyatning g'oyaviy-emotsional vositalariga kamida o'nta misol topib yozing.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarbiyaviy, ma'rifiy, ijodiy va dam olish ishlarining o'ziga xos birlashuvi natijasida vujudga keladi. Shunday ekan, ijtimoiy-madaniy faoliyat usullarini mazkur yo'nalishlar bo'yicha tasniflab bering.

- Hordiq chiqarish va ijodiy jarayonga qo'shilish usulida ommani faollashtirish yo'llarini ko'rsating.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyat usullarining o'zaro bir-biri bilan bog'liqligini izohlab bering.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyatning axloqiy andozalarini sanab bering.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyat xodimi ijtimoiy-madaniy faoliyat doirasida badiiy ijodiyot bilan shug'ullanuvchilarga o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatli bo'lishda ko'maklashish yo'llarini izohlang.

- Jamiyatdagi an'ana, marosim, bayram, urf-odatlarining o'tkazilishini ma'lum tartib asosida muvofiqlashtirib borish bo'yicha turmushdan olingan misollarni keltiring.

- Tarbiya va ta'lim uyg'unligining mohiyatini izohlang.

- Global axborot asrida tarbiyaviy jarayonga ko'rsatiladigan tashqi va ichki ta'sirlar majmuini shakllantiring.

- Tarbiyaviy jarayonda ota-onalar rolini ochib bering.

- Tarbiyaviy jarayon samaradorligini ta'minlashda ijodkorlik omilining rolini izohlab bering.

- «Inson kapitali» tushunchasiga ta'rif bering.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali inson salohiyatini rivojlantirish imkoniyatlarini asoslang.

- Bilimlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.

- Iste'dodlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.

- Mehnat omilining inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.

- Nodavlat madaniyat va san'at muassasalarini aytib bering.

- Ijtimoiy-madaniy faoliyatda inson omilini faollashtirish imkoniyatlarini izohlang.

- Madaniyatning falsafiy talqinini ta'riflang.

- Madaniyatga faoliyat nuqtayi nazaridan yondashing.

- Madaniyatga texnologik nuqtayi nazaridan yondashing.
- Madaniyatga gumanistik nuqtayi nazaridan yondashing.
- Madaniyatni «kultura» termini orqali izohlang.
- Madaniy pragnozlarni izohlang.
- Madaniyat va aholi dam olish markazlarida mafkuraviy ta'sirlardan odamlarni ma'naviy himoyalash yo'llari haqida so'zlab bering.
- Zombi tushunchasining mazmunini izohlang.
- Qadriyatlar qatoridagi mantiqni izohlab bering.
- Zombi qilish bosqichlarini tushuntiring.
- Madaniyat va aholi dam olish markazlarida yoshlar mafkuraviy immunitetini tarbiyalash yo'llarini tushuntiring.
- Ma'naviyat va shaxs ijtimoiy faolligi bog'liqlikni izohlang.
- Madaniyat va muhabbat hodisalari o'rtasidagi uyg'unlikni izohlab bering.
- O'zbek mentalitetining evolyutsion o'zgarishlari bosqichlarini yoritib bering.
- Insoniylik omilining kommunikativ omilni rivojlantirishdagi o'rnini izohlab bering.
- Ijtimoiy mo'ljal hodisasining mohiyatini izohlang.
- Yoshlarning o'zini o'zi baholash xususiyatlarini tushuntirib bering.
- Yoshlardagi bo'sh vaqt taqsimotini tahlil eting.
- Shaxsning prognostik mo'ljallarini tahlil qiling.
- Tarbiya va ta'lim uyg'unligining mohiyatini izohlang.
- Global axborot asrida tarbiyaviy jarayonga ko'rsatiladigan tashqi va ichki ta'sirlar majmuini shakllantiring.
- Tarbiyaviy jarayonda ota-onalar rolini ochib bering.
- Tarbiyaviy jarayon samaradorligini ta'minlashda ijodkorlik omilining rolini izohlab bering.
- «Inson kapitali» tushunchasiga ta'rif bering.
- Ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali inson salohiyatlari rivojlantirish imkoniyatlarini asoslang.
- Bilimlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.
- Iste'dodlarning inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.
- Mehnat omilining inson kapitalini rivojlantirishdagi o'rni va rolini izohlang.

- Milliy yakdillikka rahna soluvchi illatlarni sanang.
- Mahalliychilikdan iborat jaholatga qarshi ma'rifiy kurash usullarini tasniflang va asoslab bering.
- Mustaqillik davrida madaniyat va san'atning rivojlanishiga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik, qabul qilingan qarorlar to'g'risida yozma referat topshiring.
- Ijtimoiy-madaniy faoliyat va xalqning badiiy madaniyati o'rtasidagi aloqadorlikni izohlab bering
 - Tashkilot madaniyati ta'rifini bering.
 - Tashkilot madaniyati turlarini ayting.
 - Jamoaviylik va tashkilotchilik madaniyati tushunchalari o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlang.
 - Ijtimoiy-madaniy faoliyat tadbirlari tasnifini bering.
 - Madaniy-ma'rifiy tadbirlarning maqsadini izohlang.
 - Madaniy-ma'rifiy tadbirlar auditoriyasini tavsiflang.
 - Davra suhbatlarining ma'rifiy ahamiyatini ochib bering.
 - Madaniy-ma'rifiy tadbirlarda ijtimoiy fikrni o'rganib borishning ahamiyatini izohlang.
 - Madaniy tadbirlarda ssenariyning rolini izohlang.
 - Ijtimoiy-madaniy faoliyatda vertikal yondashuv mohiyatini izohlang.
 - Ijtimoiy-madaniy faoliyatda gorizontaal yondashuv mohiyatini izohlang.
 - Pozitiv asosdagi ijodiyot mohiyatini izohlang.
 - Abu Nasr Farobiyning vertikal va gorizontaal yondashuv haqidagi qarashlarini izohlang.
 - O'smir yoshlarning turli hayotiy vaziyatlarga bo'ladigan yondashuvlari mohiyatini ochib bering.
 - Maqsad va faoliyat o'rtasidagi uyg'unlikni ochib bering.
 - To'garaklar faoliyatini tashkil etishda vertikal munosabatlar o'rnini ochib bering.
 - To'garaklar faoliyatini tashkil etishda gorizontaal munosabatlar o'rnini ochib bering.
 - Gorizontaal yondashuvda «siz» olmoshining o'rnini va rolini ochib bering.
 - Ijtimoiy-madaniy faoliyatda mehr omilining rolini ochib bering.
 - Insonning ma'naviy salomatligi tushunchasini izohlang.
 - Umr qadriyatini targ'ib etish o'ziga xosligini ochib bering.

- Ekzistensial yondashuvning mohiyatini ochib bering.
- Akmeologiya hodisasiga ta'rif bering.
- Madaniyat va ma'rifat muassasalari faoliyatining uyg'unligi qanday namoyon bo'ladi.
- Kompromiss va konsensus atamasiga ta'rif bering.
- Xalqimiz tarixidagi to'rt asrlik madaniy va siyosiy tanazzul davrini izohlang.
- «Men», «Biz», «Siz» olmoshlarining ijtimoiy-madaniy hayotda namoyon bo'lishini asoslang.
- O'zaro yakdillikning besh darajasini asoslab bering.
- Havaskorlik ijodiyotiga umumiy ta'rif bering.
- To'garaklarga aholini jalb etish tamoyillarini izohlang.
- To'garaklarning barqaror ishlashi mezonlarini ko'rsating.
- Ekstraopolyatsiya tushunchasini ta'riflab bering.
- Qiziqishni ehtiyojga aylantirish xususiyatini izohlang.
- To'garaklarda ideal shaxs va ibrat omilining rolini izohlang.
- Vorisiylik hodisasining mazmun-mohiyatini ochib bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: «Ma'naviyat», 2015.
2. Islom Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. –T.: 1998.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: 2000.
4. M. Abdullayev. Madaniyatshunoslik asoslari. –Farg'ona: 1998.
5. T. Abdurahimov. O'zbek xalq o'yinlari va tomoshalari. –T.: 1997.
6. Б. Абдурахимова. Культура – как объект инвестирования. –T.: 1998.
7. S. Abduholiqov. Madaniyat tarixi va uning masalasi. –T.: 1992.
8. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1-jild. –T.: 1998.
9. Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarayi turk. –T.: 1992.
10. Avesto. Tarixiy – adabiy yodgorliklar (Asqar Mahkam tarjimai). –T.: 2001.
11. Ajdodlar o'giti. –T.: 1993.
12. Античное наследия в культуре Возрождения. –M.: 1994.
13. A. Asqarov. O'zbekiston tarixi. –T.: 1994.
14. A. Asqarov. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. –T.: 2007.
15. S. Atamuradov, S. Xusanov, J. Rametov. Ma'naviyat asoslari. Ma'ruza matnlari. –T.: 2000.
16. A. Ashirov. «Avesto»dan meros marosimlar. –T.: 2001.
17. A. Ashirov. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. –T.: 2007.

18. A. Ashirov, Sh. Ahmadjonov. Etnologiya. –T.: 2007.
19. E. Ахунджанов. Писменная культура Средней Азии. –Т.: 2000.
20. В. Ахмедов. O‘zbek ulusi. –Т.: 1992.
21. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. 13-jild. –Т.: 1966.
22. E. Ахмедова, P. Габидулин. Культурология. –Т.: 2001.
23. A. Erkayev. Ma‘naviyat – millat nishoni. –Т.: 1997.
24. C. Богусловская. Механизм культурной приемственности. –М.: 1989.
25. F. Boynazarov. Antik dunyo. –Т.: 1983.
26. O. Bo‘riyev. An‘anaviy uy qurish bilan bog‘liq rasm-rusmlar (o‘zbek xalqi boqiy qadriyatlari). –Qarshi: 2005.
27. O. Bo‘riyev, D. Xoliqov. Turkona an‘ana va udumlar – millat ko‘rki. –Т.: 1998.
28. M. Bekmurodov, M. Rashidova. Muzeyshunoslik. –Т.: 2005.
29. M. Bekmurodov. O‘zbek mentaliteti. –Т.: 2006.
30. G. Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. –Т.: 1990.
31. Vatan madaniyati tarixi. –Т.: 1995.
32. Восток и Запад. –М.: 1988.
33. Sh. Galiyev. O‘zbek bolalar o‘yin folklori. –Т.: 1998.
34. E. Gulmetov. T. Qobiljonova, Sh. Ernazarov, A. Mavrulov. Madaniyatshunoslik. Ma‘ruzalar matni. –Т.: 2000.
35. A. Гелдиев. Национальная культура и личность. –Т.: 1993.
36. И. Джабборов, Г. Древянская. Духи, свяотины, боги Средней Азии. –Т.: 1993.
37. Древний Восток и мировая культура. –М.: 1981.
38. В. Ерасов. Культура, религия и цивилизация на Востоке. –М.: 1990.
39. I. Jabborov. O‘zbek xalq etnografiyasi. –Т.: 1994.
40. I. Jabborov. Antik madaniyat va ma‘naviyat xazinasasi. –Т.: 1999.
41. I. Jabborov. O‘zbeklar: turmush tarzi va madaniyati. –Т.: 2003.
42. A. Jalolov. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti. –Т.: 1991.
43. R. Jumaniyozov. Xalq ijodiyoti – haq ijod. –Т.: 1992.

44. M. Jo'rayev. Iprak yo'li afsonalari. –T.: 1993.
45. В. Захидов. Три Титана. –Т.: 1973.
46. А. Ziyoyev. O'zbek davlatchiligi tarixi. –Т.: 2000.
47. С. Иконникова. Диалоги о культуре. –Л.: 1987.
48. Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad (adab durdonalari). –Т.: 1990.
49. М. Imomnazarov. Milliy ma'naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. –Т.: 1998.
50. Искусства стран народов мира. Энциклопедия. –М.: 1956–1978.
51. О. Кавутович. Вечный Египет. –М.: 1989.
52. М. Каган. Искусства и система культуры. –М.: 1979.
53. В. Karimov. Millat, inson va til: taraqqiyot muammolari. –Qarshi: «Nasaf», 2003.
54. Б. Кармышева. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. –М.: 1976.
55. О'. Karomatov. O'zbekistonda moziy e'tiqodlar tarixi. –Т.: 2008.
56. Д. Касамби. Культура цивилизации древней Индии. –М.: 1986.
57. М. Kosven. Ibtidoiy madaniyat tarixidan. –Т.: 1960.
58. Л. Куббел. Страна золотого века, культура. –М.: 1990.
59. Культура Древнего Египта. –М.: 1986.
60. Культура эпохи Возрождения. –М.: 1986.
61. К. Куманецкий. История культуры древней Греции и Рима. –М.: 1990.
62. Н. Лукошин. Пол жизни в Туркестане. –Т.: 1916.
63. А. Mavrulov. Ma'naviyatni sog'lomlashtirish davri. –Т.: 1996.
64. Madaniyat va jamiyat. –Т.: 1993.
65. Madaniyatshunoslik. Ma'ruzalar matni. –Т.: 2000.
66. N. Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. –Т.: 1976.
67. Е. Маркарян. Теория культуры и современная наука. –М.: 1989.
68. В. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. –М.: 1964.
69. Т. Mahmudov. «Avesto» haqida. –Т.: 2000.
70. I. Mahkamov. Axloq-odob saboqlari. –Т.: 1994.
71. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. –Т.: 1963.

72. R. Mahmudov. Huquq va madaniyat. –T.: 1964.
73. S. Mahmudov. O‘zbek udumlari. –T.: 2007.
74. Ma‘naviyat asoslari. –T.: 2000.
75. Ma‘naviyat yulduzlari. –T.: 1999.
76. Milliy urf-odat, marosim va an‘analarning shaxs ma‘naviy kamolotidagi o‘rni. –T.: 1999.
77. Moziydan taralgan ziyo. –T.: 1998.
78. Mustaqil O‘zbekiston tarixi. 3-kitob. –T.: 2001.
79. Мусулманские праздники. –М.: 1990.
80. M. Murodov, U. Qoraboyev, R. Rustamova. Etnomadaniyat. –T.: 2003.
81. Mustaqillik, ilmiy-ommabop lug‘at. –T.: 1998.
82. A. Muhammadjonov. O‘zbekiston tarixi. –T.: 1994.
83. Muxtasar. –T.: 1992.
84. I. Mo‘minov. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. –T.: 1994.
85. Г. Пугаченкова. Из художественной сокровищниц Среднего Востока. –T.: 1987.
86. G. Pugachenkova. Temurning me‘moriy merosi. –T.: 1991.
87. Г. Пугаченкова, Л. Ремпел. Очерки истории искусства Средней Азии. –М.: 1982.
88. Г. Пугаченкова. Миниатюры Средней Азии. –М.: 1974.
89. Г. Пугаченкова. Шедевры Средней Азии. –М.: 1986.
90. A. Ro‘zmetov. Madaniyatda menejment va iqtisodiyot asoslari. –T.: 1998.
91. Н. Разумович. Политическая и правовая культура. –М.: 1989.
92. Rahmatulloh Turkistoniy. Ilm va Iymon. –М.: 1993.
93. M. Rahmonov. O‘zbek teatri. 1-jild. –T.: 1975.
94. A. Sagdullayeva. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarida. –T.: 1996.
95. B. Sarimsoqov. O‘zbek marosim folklori. –T.: 1986.
96. F. Sulaymonova. Sharq va G‘arb. –T.: 1997.
97. N. Sodiqova. XIX–XX asrlarda o‘zbek milliy kiyimlari. –T.: 2001.
98. G. Soatov. Madaniyatshunoslik. –Qarshi: 2000.
99. E. Тайлор. Первобытная культура. –М.: 1989.
100. В. Тимошинов. Культурология. –Алматы: 1997.
101. С. Толстов. Древняя культура Узбекистана. –T.: 1943.

102. С. Толстов. Древний Хорезм. –М.: МГУ, 1948.
103. Temur tuzuklari. –Т.: 1991.
104. Теория и история культуры. –Т.: 1992.
105. Turon Usmon. Turkiy xalqlar mafkurasi. –Т.: 1995.
106. O‘zbekiston tarixi va madaniyati. –Т.: 1992.
107. O‘zbekiston san‘ati. –Т.: 2001.
108. O‘zbekiston hududida dehqonchilik madaniyatining tarixiy ildizlari va zamonaviy jarayonlar. –Т.: 2006.
109. A. Umarov. Yuksak san‘at yo‘lida. –Т.: 1990.
110. A. Umarov. Mutolaa madaniyati: shaxs, jamiyat, taraqqiyot. –Т.: 2004.
111. O. Usmon. Bahouddin Naqshband va uning tariqati haqida. –Т.: 1993.
112. Forobiy. Fozil odamlar shahri. –Т.: 1993.
113. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkirlari. –Т.: 1985.
114. Firdavsiy. Shohnoma. –Т.: 1986.
115. M. Xayrullayev. O‘rta Osiyoda ilk uyg‘onish davri madaniyati. –Т.: 1994.
116. O. Hakimova. Mantiq va nutq madaniyati. –Т.: 2002.
117. Xiva – ming gumbaz shahri. –Т.: 1997.
118. M. Xolmatova. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog‘lom avlod tarbiyasi. –Т.: 2000.
119. Sharofuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. –Т.: 1997.
120. S. Shermuhamedov, A. Ochildiyev. Madaniyat va sivilizatsiya. –Farg‘ona: 2000.
121. K. Shoniyozov. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. –Т.: 2001.
122. E. Yusupov. Ma‘naviyat va jamiyat taraqqiyoti. –Xo‘jand: 1996.
123. У. Карабаев. Этнокультура. –Т.: 2005.
124. U. Qoraboyev. O‘zbek xalqi bayramlari. –Т.: 2002.
125. U. Qoraboyev. Madaniy tadbirlar. –Т.: 2004.
126. Qur‘oni Karim. –Т.: 2001.
127. N. G‘oyibov. Amir Temur davri ma‘naviyati. –Т.: 2001.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
-----------------	---

I. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNING TARIXIY BOSQICHLARI

1.1. Tosh davridagi qadimgi madaniyat izlari (miloddan avvalgi 100–3-mingyilliklar)	6
1.2. Bronza davrida ilk madaniyat namunalari (miloddan avvalgi III–II-mingyillik boshlari)	8
1.3. Qadimgi Baqtriya madaniyati (miloddan avvalgi I-mingyillik boshlari – miloddan avvalgi IV-asr)	10
1.4. Baqtriyaning makedoniyalik Iskandar va ellinistik davlatlar davri madaniyati (miloddan avv. 329-yil – mil. avv. II-asr oʻrtalari)	12
1.5. Oʻrta Osiyoning qadimgi va oʻrta asrlardagi davlatlari madaniyati	14
1.6. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy taraqqiyot.....	31
1.7. Uch xonlik davrida ijtimoiy-madaniy rivojlanishning orqaga ketishi, sabab va oqibatlari	37
1.8. Chor Rossiyasi va shoʻrolar mustamlakasi davrida yevropacha madaniyatning kirib kelishi va ruslash-tirish siyosatining oqibatlari	44

II. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Ijtimoiy-madaniy faoliyat evolyutsiyasi.....	49
2.2. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning asosiy tamoyillari, vazifalari va oʻziga xos xususiyatlari	58
2.3. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning pedagogik asoslari	62
2.4. Davlat, jamoat va boshqa tashkilotlar ijtimoiy-madaniy faoliyat subyekti sifatida	66
2.5. Ijtimoiy-madaniy faoliyat vositalari	78

2.6. Ijtimoiy-madaniy faoliyat usullari.....	85
2.7. Ijtimoiy-madaniy soha xodimining faoliyat bilan bog'liq fazilatlari	90
2.8. Ijtimoiy- madaniy faoliyat xodimining maqomi va kasb axloqi.....	95

III. IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYATNI AMALGA OSHIRISH SOHALARI

3.1. Xalq badiiy madaniyati va ijodiyoti	101
3.2. Madaniy xordiq faoliyati	120
3.3. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va jamoatchilik nazorati	128
3.4. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda muzeylarning roli.....	137
3.5. Mutolaa – ijtimoiy-madaniy faoliyatning harakatlantiruvchi kuchi sifatida	144
3.6. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va inson kapitali.....	160
3.7. Madaniyat va aholi dam olish markazlarida milliy g'oya va ma'naviyat targ'iboti samaradorligini oshirish bo'yicha uslubiy tavsiyanoma	166
3.8. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda inson omili	172
3.9. Madaniy antropologiya va milliy mentalitet	176
3.10. Ijtimoiy-madaniy faoliyat orqali mafkuraviy zombi qilishga qarshi kurash	199
3.11. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda ma'naviyat va milliy mentalitet omilidan foydalanish.....	209
3.12. Ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchilarning hayotiy mo'ljallari va ta'lim qadriyatlari	219
3.13. Tashkilot va tashkilotchilik madaniyati.....	221
3.14. Madaniy-ma'rifiy tadbirlar, ularning turlari va ahamiyati	227
3.15. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda gorizontal va vertikal yondashuv nisbati.....	240
3.16. Ijtimoiy-madaniy faoliyat va sog'lom turmush tarzi targ'iboti.....	253

3.17. Ijtimoiy-madaniy faoliyatda kompromiss va konsensus nisbati.....	259
3.18. Havaskorlik ijodiyotining dolzarb masalalari.....	266
3.19. Vorisiylik va ma'naviyat uyg'unligi	272
3.20. Oila va ijtimoiy-madaniy faoliyat.....	281
Anketa	291
Glossariy	297
Uslubiy ko'rsatma va topshiriqlar	323
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	328

M. BEKMURODOV, A. UMAROV,
U. QORABOYEV, Z. HAYDAROV

**IJTIMOIIY-MADANIY FAOLIYAT TARIXI,
NAZARIYASI VA USLUBIYATI**

Toshkent «Ma'naviyat» 2016

Muharrir *R. Qo'chqorov*

Rassom *Sh. Sohibov*

Musahhih *S. Toshqulova*

Kompyuterda tayyorlovchi *G. Xo'jamova*

Litsenziya AI №189, 10.05.2011-yilda berilgan.

Bosishga 10.01.2017-yilda ruxsat etildi. Bichimi 84x108 ¹/₃₂.
Tayms garniturası. Ofset bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog'i 17,64.

Nashr tabo'i 18,04. 1000 nusxa. Buyurtma № 17-04.

Narxi shartnoma asosida.

«Ma'naviyat» nashriyoti bosmaxonasida chop etildi.
100047. Toshkent, Taraqqiyot 2-berko'cha, 2-uy. Shartnoma № 29-16.

Manaviyat

ISBN 978-9943-04-301-5

9 789943 043015

**IJTIMOIY-MADANIY FAOLIYAT TARIXI,
NAZARIYASI VA USLUBIYATI**